

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Колесников К.М. Торгівля та її регулювання в античності: загальні тенденції та північнопричорноморська специфіка 3
Якуніна А.О. Програмні вимоги монархічних партій в Україні (1905-1907 рр.) 9
Плахотніченко О.В. Есери і селянський рух в Україні у 1905-1907 рр. (на матеріалах Чернігівської та Полтавської губерній) 13
Салік Г.В. Політичні партії Катеринослава в першій російській буржуазно-демократичній революції 1905-1907 рр. 18
Кисельова О.М. Взаємодія української «Спілки» та меншовиків в роки першої народної революції (1905-1907 рр.) 22
Пасатюк В.Д. Ліва течія партії російських соціалістів-революціонерів в Україні у добу Центральної Ради 25
Донченко С.П. Український лібералізм 30
Нікілева Л.О. Бідність в Україні 34
Якунин В.К. Был ли И.Сталин теоретиком марксизма? 36
Яремчук В.П. Як боролися проти «націоналістичних» тенденцій в історичній науці України у 1970-ті роки 42
Морозов О.В. Зовнішньоторговельна політика Росії в Азово-Чорноморському регіоні в другій половині XVIII ст. 48
Бездрабко В.В. Історіографічні зауваги про еволюцію джерелознавства та науку про документ 54

ФІЛОСОФІЯ

Палагута В.И. Проблема разработки новой метафорики мышления для изучения социальных пространств 61
Кравцов Ю.С. Коммуникативная модель социальности: о возможности аутентичного описания информационного общества 67
Халапсис А.В. Культурная стратегия Украины в цивилизационном контексте 72
Плаксина О.И. Вклад нравственности и этики ответственности в обеспечение устойчивости развития общества 75
Александрова Е.С. Специфика становления среднего класса в современном украинском обществе 80
Павлова Т.С. Бінарна опозиція автономного і гетерономного у корелятивній сполучі моралі і права за І. Кантом 86
Кузьменко В.В. Логические идеи Б.Спинозы как метод совершенствования интеллекта 90
Панфилов В.А., Коломейцев А.Е. Проблема истины в абстрактной и прикладной математике (часть 1) 94
Яріко М.О. Полеміка навколо фікху для меншин як відображення тенденцій розвитку сучасної ісламської думки 101
Борисенко Є.О. Ціннісна значущість освіти: між затребуваністю та престижністю 106

СОЦІОЛОГІЯ

Безрукова О.А. Проблеми і напрями розвитку соціології соціальної сфери як галузі наукових досліджень 111
Широкова М.С. Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу як нова бізнес-філософія та її становлення в Україні 115
Мягких В.Б. Внутрішня картина здоров'я сучасної міської молоді: соціологічний аспект дослідження 121
Гордієнко Н.М. Види соціальних норм і механізми їх розвитку в осіб з інвалідністю 125
Зубченко А.С., Пенькова Н.Ю. «Ситуация выборов»: региональный аспект 129

ПОЛІТОЛОГІЯ

Тупиця О.Л. Проблеми участі профспілок у політиці: правовий, соціокультурний та етноментальний виміри 135
Гедікова Н.П. Муніципальна реформа в сучасній Україні: проблеми і перспективи 140
Балацька О. Б. Консенсус еліт як умова політичної стабільності в Україні 145
Гугнин А. М. Использование ПР-коммуникаций в кризис-менеджменте 151
Шеретюк О.М. Перспективи відносин України та Росії з Європейським Союзом 154
Павлова Л.І. Конституційно-правове забезпечення функціонування інституту парламентаризму в державах Центральної і Східної Європи 158
Брехаря С.Г. Лідерство на пострадянському просторі: Президент Республіки Білорусь О.Лукашенко 161
Анастасов А.І. Роль ліберально-демократичної партії у партійній системі Японії 166
Веденєв В.О. Регіональне підгрунтя процесу формування сучасної української політичної культури громадянства 168

РЕЦЕНЗІЯ

Герасина Л.Н. Конструирование общества интеллекта 172

АНОТАЦІЯ

174

CONTENTS

HISTORY	<p>Kolesnykov K.M. Trade and Regulation in Antiquity: Common Tendencies and North Black Sea Specifics 3</p> <p>Yakunina A.O. Program Demands of Monarchic Parties in Ukraine (1905–1907 Years) 9</p> <p>Plahotnichenko O.V. SRs and Agricultural Movement in Ukraine in 1905–1907 Years (Based on Materials of Chernigiv and Poltava Regions) 13</p> <p>Salick G.V. Political Parties of Katerynoslav in the First Russian Bourgeois-Democratic Revolution in 1905–1907 Years 18</p> <p>Kysel'ova O.M. Interaction of Ukrainian «Spilka» and Mensheviks During the First People's Revolution (1905–1907) 22</p> <p>Pasatyuck V.D. Left Trend of Parties of Russian Social-Revolutionaries in Ukraine in the Period of Central Rada 25</p> <p>Donchenko S.P. Ukrainian Liberalism 30</p> <p>Nikileva L.O. Poverty in Ukraine 34</p> <p>Yakunin V.K. Whether I. Stalin Was a Theoretician of Marxism 36</p> <p>Yaremchuck V.P. How They Fought Against «National» Tendencies in Ukrainian Historical Science in 1970s 42</p> <p>Morozov O.V. Russian Foreign Trade Policy in Azov-Black Sea Region in the Second Half of the 18-th century 48</p> <p>Bezdrabko V.V. Historiographical Notices about Evolution of Sources Studies and Documentary Science 54</p>
PHILOSOPHY	<p>Palaguta V.I. The Problem of Development of New Metaphorics of Thinking for Researching of Social Spaces 61</p> <p>Kravtsov Yu.S. Communicative Model of Sociality: about Possibility of Authentic Description of Information Society 67</p> <p>Halapsis A.V. Cultural Strategy of Ukraine in the Civilization's Context 72</p> <p>Plaksina O.I. Contribution of Morality and Ethics of Responsibility in Providing of Sustainable of the Society's Development 75</p> <p>Alexandrova E.S. Peculiarity of Becoming of Middle Class in Contemporary Ukrainian Society 80</p> <p>Pavlova T.S. Binarian Opposition of Autonomy and Heteronomy in Correlative Uniting of Morality and Law by I. Kant 86</p> <p>Kuz'menko V.V. Logical Ideas of B. Spinoza as the Way of Improving of Intellect 90</p> <p>Panfilov V.A., Kolomejtsev A.E. The Problem of Truth in Abstract and Applied Mathematics 94</p> <p>Yariko M.O. The Controversy Surrounding the Fiqh for minorities as a reflection of trends in the development of modern Islamic thought 101</p> <p>Borysenko E.O. Axiological Significance of Education: Between Supply and Prestige 106</p>
SOCIOLOGY	<p>Bezrukova O.A. Problems and Directions of Development of Sociology of Social Sphere as a Branch of Scientific Researches 111</p> <p>Shirokova M.S. Corporative Social Responsibility of Business as a New Business Philosophy and Its Becoming in Ukraine 115</p> <p>Myagkih V.B. Internal Picture of Contemporary City Youth Health: Sociological Aspect of Research 121</p> <p>Gordienko N.M. The Kinds of Social Norms and the Mechanisms of Their Development for Invalids 125</p> <p>Zubchenko A.S., Pen'kova N.Yu. The Situation of the Election: Regional Aspect 129</p>
POLITICAL SCIENCES	<p>Tupytsya O.L. Problems of Participations of Trade Unions in Policy: Law, Sociocultural and Ethnomental Dimensions 135</p> <p>Gedikova N.P. Municipal Reform in Contemporary Ukraine: Problems and Perspectives 140</p> <p>Balats'ka O.B. Consensus of Elites as a Condition of Political Stability in Ukraine 145</p> <p>Gugin A.M. Using of PR-Technologies in Crisis-Management 151</p> <p>Sheretyuck O.M. Perspectives of the Relations of Ukraine and Russia with the European Union 154</p> <p>Pavlova L.I. The Constitutional Guaranteeing of Functioning of the Parliamentarism in States of Central and Eastern Europe 158</p> <p>Breharya S.G. Leadership on the Post Soviet Territory: The President of Republic Belorussia O. Lukashenko 161</p> <p>Anastasov A.I. The Role of Liberal-Democratic Parties in the Japan Party System 166</p> <p>Vedenev V.O. Regional Basis of the Process of Forming of Contemporary Ukrainian Political Cultural of Civicism 168</p>
	<p>REVIEW</p> <p>Gerasina L.N. Constructing of Society of Intellect 172</p>
	<p>ABSTRACTS 174</p>

ІСТОРІЯ

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ТОРГІВЛЯ ТА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ В АНТИЧНОСТІ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПІВНІЧНО ПРИЧОРНОМОРСЬКА СПЕЦИФІКА

Колесников Костянтин Миколайович – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук, доцент

1

Питання державного регулювання торгівлі античними колоніями Північного Причорномор'я є складовою набагато ширшої проблематики, що охоплює роль торгівлі в економіці та загалом у житті античної Греції. Протягом останнього століття навколо неї сформувалася чимала історіографія, представлена прибічниками переважно двох напрямків: противниками та прихильниками ідеї існування вільної торгівлі як ключового фактора економічного виживання античних полісів.

Дослідник другої половини ХХ ст. М. Фінлі зазначав, що, оскільки основною економічною одиницею давньогрецького суспільства був замкнутий ойкос («господарство»), а поліс – це сума ойкосів і завдяки цьому – автаркічний організм, остільки й торгівля була нерозвинутою, й домінуюча роль належала неторговим формам обміну [40; Е.М. Штаерман, ВДИ, 1977, № 2, 165 і далі]. Однак така позиція, вперше сформульована ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., тоді ж стала об'єктом суворої критики прихильників концепції широкого розвитку торговельних відносин і фінансових операцій у Стародавній Греції. Суперечка «примітивістів» – прибічників концепції замкнутого ойкосного господарства (Й. Родбертус, К. Бюхер) та «модерністів» – адептів теорій античного «капіталізму» (Е. Мейер, Ю. Белох), що тривала з кінця ХІХ ст. [4; 24, 7 – 8; 8], не раз привертала увагу фахівців протягом 1920 – 1960-х рр. Приміром, в етапних працях з історії античної економіки 1928 і 1931 рр. Й.Газебрек розбив би позиції «модерністів» Е.Мейера й Ю. Белоха [39], якби сам не вдавався до перебільшень [42, 41]. У дослідженні В. Ци-

барта (1929), присвяченому піратству й морській торгівлі в Давній Греції, відзначалося, що помилкою Й.Газебрека було нерозуміння «грецького характеру»: стародавній грек був «природженим моряком і колонізатором». М.І. Ростовцев писав у 1932 р., що в епоху еллінізму економіка відрізнялася від сучасної лише кількісно, а не якісно. Через півстоліття після праць В. Цибарта і Й. Газебрюка М. Фінлі заявив, що якісно дослідження проблеми економічної історії Давньої Греції не просунулося. На II Міжнародній конференції з економічної історії в Екс-ан-Провансі (Франція, 1962 р.) було доведено безперспективність вивчення економіки тільки за письмовими джерелами й необхідність залучення джерел археологічних [7, 11 – 13]. Завдяки останнім удалося відкрити величезну кількість фактів, що суперечать точці зору про нерозвиненість торгових форм обміну в античній Греції взагалі та в Північному Причорномор'ї зокрема, і тепер визнано значущість торгівлі в тодішні часи. Водночас зіставлення археологічних даних з письмовими свідченнями не дозволяє говорити про якісну тотожність сучасної й античної економік.

НовозаснованіапокійїПівнічногоПричорномор'я конституювалися як поліси, головним завданням яких було створення незалежної громади, що здатна до самозабезпечення. Невід'ємною частиною економіки таких автаркічних полісів була торгівля, покликана забезпечити громаду тими товарами, які були життєво необхідні (як з фізичного, так і духовного погляду) для її повноцінного функціонування і виробництва яких на місці не могло бути налагоджене з різних причин. Тому торгівля займала, за великим ра-

хунком, маргінальне місце в економіці архаїчних суспільств Греції, адже купували лише те, що виробити на місці було об'єктивно неможливо [23, 36].

З доби класики ситуація модифікується: в античній економіці торгівля посідає все більш і більш значне місце, чому сприяє поступова спеціалізація виробництва. І хоча протягом усієї своєї історії антична цивілізація залишалася аграрною, в епохи економічного розквіту і піднесення окремі галузі виробництва, переважно ремесла і промисли, орієнтувалися на ринок. У сільському господарстві абсолютна перевага залишалася за натуральними формами ведення господарства над товарними, що характерно для всіх традиційних суспільств. Тому в сільськогосподарському виробництві античних держав, як правило, лише одна-дві агрокультури призналися на продаж. Для Атики це, вірогідніше за все, оливки, точніше олія; для Хіоса, Фасоса, Егіни – виноград, точніше вино; для Боспору – пшениця. У цілому ж господарство залишалось полікультурним, і все необхідне для життя господаря і його родини вироблялося переважно на місці [16, 278 – 279]. Цьому й надалі сприяв ідеал полісної автаркії. У ході ж спеціалізації виробництва в античній Елладі архаїчний ідеал автаркії для багатьох полісів, особливо найбільш економічно розвинутих, став недосяжним. У цьому сенсі показовим є те, як протягом V ст. до н. е. змінюється зміст даного поняття: воно означає вже не повну економічну замкненість і самозабезпеченість, а здатність забезпечити себе завдяки торговельним зв'язкам (або іншим шляхом) усім необхідним [16, 282 – 283]. Протягом класичної доби вільна торгівля зайняла одне з чільних місць у системі забезпечення полісів, проте, безперечно, це стосувалося товарів престижних (вишукані вина, рибні соуси, прикраси, коштовна зброя) і популярних (кераміка, ліхтарі, елементи архітектурного декору), а також тих, які не можна було виробити на місці, й життєво необхідних (мармур, маслина олія, вино, хліб). Втім, у забезпеченні нормального функціонування полісу в усіх сферах – від сакральної до побутової – міські магістратури від самого початку почали перебирати на себе питання безперебійного постачання стратегічних товарів. Нині це нафта і газ, а в античності – хліб та олія. Поряд із торгівлею тут виступають такі форми економічного спілкування в міжнародній сфері, як данина, дари, регулярне оподаткування, прямий грабунок. В елліністичну епоху з появою великих територіальних держав-монархій, як свідчать написи й дані нарративних джерел, останні форми забезпечення подекуди виходять на перші місця [36, 51]. Поряд із цим ледь не систематичним стає пряме чи опосередковане втручання держави в зовнішню торгівлю і навіть у виробництво. Таке втручання не було чимось новим та безпрецедентним, але саме в класичну

і тим більше елліністичну добу воно де в чому набуває рис свідомого економічного регулювання. Лідерами в цьому були єгипетські Птолемеї та сирійські Селевкиди, проте і в інших частинах ойкумени відбувалися схожі процеси.

2

Античні колонії північного Понту для регулювання зовнішньоекономічної діяльності активно використовували різноманітні методи, наприклад грошово-фінансове регулювання. Якщо для внутрішньої торгівлі використовувалася місцева, як правило мідна, монета, то з іноземними купцями розраховувалися срібними, золотими чи електровими монетами, карбованими у різних містах. Не пізніше IV ст. до н. е. держави забороняють обіг усіх іноземних грошей на своїй території. Зручності торгового обороту і фіскальної справи сприяло загальне право вільного перевезення грошей через митний кордон, установлення єдиного місця здійснення торгово-грошових операцій та визначення твердого курсу обміну, скасування як торгового мита за обмінні операції, так і ввізного та вивізного мита на карбоване золото й срібло. Таке становище закріпив, зокрема, ольвійський закон 340 / 330 рр. до н. е., запропонований Канобом і схвалений народними зборами Ольвії (IOSPE, I², 24). Грошова реформа Каноба, як зазначав П.О. Каришківський, поряд із позитивними зрушеннями у грошовому обігу – введенням в обіг монет з двох нерівноцінних металів срібла та міді – створила умови для руйнування основних закономірностей фінансового розвитку, що спричинило до виникнення економічної кризи [13, 315].

До невдалих (або передчасних) фінансових заходів у галузі торговельної політики можна зарахувати спробу Афін уніфікувати грошовий обіг у межах Делоської симахії. Згідно з так званім Монетним декретом (449 – 419 рр. до н. е.), союзним містам заборонялося карбувати власну срібну монету і користуватися неафінськими монетами, а також вагами і мірами [1, 261 – 263]. Ольвійський закон Каноба, молодший від афінського декрету майже на сто років, у головних рисах наслідував фінансову практику першого Афінського морського союзу. Вкупі з переходом Ольвії на афінську монетну, вагову і мірну системи це дозволило деяким фахівцям наполягати на належності цього північно чорноморського поліса до Афінського союзу.

Важливу інформацію щодо фінансових операцій на державному рівні отримуємо з корпусу промов Демосфена. З промови проти Лептина можна зробити висновок (Dem., XX, 40), що частина торгових операцій із закупівлі боспорського хліба здійснювалася Афінами в кредит, адже «у вас [афінян] завжди є його [Левкона] гроші» [14, 24]. Це могли бути тільки гроші, виручені за проданий афінянам хліб. С.А. Жебелєв пропонує розуміння слів Демосфена в тому сенсі, що кре-

дитування операцій із закупівлі боспорського хліба проводилися через афінський «державний банк», де зберігалися, як депозит, гроші, виручені царями за проданий хліб. Хоча, строго кажучи, уточнює дослідник, згадана у тексті *Λημοσία τράπεζα* була не державною, а приватною установою, проте й такою, що вела свої справи разом з афінським фінансовим відомством та була наділена монополією здійснювати операції від імені афінського народу [15, 132, прим. 2]. Підтвердження цього є в афінському декреті 346 р. до н. е. (IG, II², 212 = МИС, № 3), де мовиться про те, що синам Левкона - Спартоку II, Перісаду I і Аполлонію повинні бути повернуті належні їм гроші, щоб вони «не дорікали афінському народові» [12, 239 – 241]. З декрету видно, що боржниками Левкона, а після його смерті його дітей, виступали не приватні афінські купці, з якими, вірогідно, торгівля в кредит не проводилась, а «афінський народ», тобто держава. Гроші мали повертатися з державної скарбниці; проєдрам наказувалося провести справу в першу чергу після релігійних питань. Афінам надзвичайно важливо було зберегти довіру й кредит у правителів Боспору, бо своїм експортом вони не мали можливості покривати всі витрати із закупівлі боспорського хліба [8, 137].

Отже, ми змушені визнати значну, повільно, але ж неухильно, зростаючу роль фінансових засобів серед методів державного регулювання торгівлі. Проте бідність і фрагментарність північно чорноморських джерел із цієї сфери не дозволяє ані реконструювати всі фінансові заходи, ані хоча б приблизно вирахувати бюджети античних держав регіону.

Не менш ефективним, ніж фінансове регулювання, був метод безпосереднього втручання держави в економічне виробництво через установа монополії на продаж або іноді на виробництво певної групи товарів. Як зазначав Аристотель у «Політиці» (I, 4, 6), грецькі поліси встановлювали монополії тоді, коли відчували фінансові труднощі та потребу значно збільшити надходження до скарбниці [3]. Як правило, монополії стосувалися товарів підвищеного попиту – хліба, олії, вина. Крім того, монополії запроваджувалися в тих регіонах, де відповідні товари вироблялися у великих кількостях і становили значну експортну статтю.

Наприклад, в Єгипті, сільське господарство якого за Александра Великого (332 – 323 рр. до н. е.) перебувало під царським контролем, хлібний експорт тримав у руках монарший агент – Клеомен. В елліністичному Пергамі було монополізовано високоприбуткову торгівлю олією. У птолемейському Єгипті під контролем держави перебували виноторгівля і торгівля маслинною олією. Державна монополізація охопила і хлібну торгівлю: згідно з царським наказом 50 – 49 рр. до н. е. закупівля пшениці і стручкових плодів у Середньому Єгипті приватними особами і вве-

зення цих товарів у Дельту чи Фіваїду заборонялися під будь-яким виглядом, проте ввезення в Александрію оголошувалася безперешкодним [37, 226].

Державна монополія передбачала певні заходи впливу на виробника і продавця товару з боку державних структур і чиновницького апарату для отримання скарбницею додаткових коштів і підтримання прибутків власного населення. Так, за фасоськими декретами V – IV ст. до н. е. законним вважався продаж вина тільки в посудинах з печатками астиномів, заборонялося ввезення іноземного вина на територію між Афоном і Пахесею, куди був орієнтований ринок фасоського вина, також продаж вина обмежувався певною порогою року й категорично заборонявся продаж урожаю винограду на корені. Відповідно до написів з м. Коресії на о. Кеос, до обов'язків астиномів входив нагляд за експортом [27, 313]. В Єгипті, в умовах державної монополії на виробництво і збут олій, зафіксованій у «Податному уставі» Птолемея Філадельфа, місцева адміністрація примушувала засівати маслинними культурами царські землі й ділянки клерухів [11, 23].

У Херсонесі астиномні клейма, на яких зрідка містилися грубі зображення кийка або виноградного грона, а найчастіше – посада й ім'я астинома (так, відомо близько 160 імен цих магістратів [6, 143 – 148]), гарантували правильність об'єму і міри продуктів, що продавалися в амфорах: вина, солоні риби, олії, сипучих продуктів. Безперечно, штемпель астинома – «фабрична марка» держави – свідчення регламентування нею торгівлі, проте для Херсонесу в нас немає інших паралельних свідчень, що дозволяли б твердити про пряме втручання полісних магістратур у саму торгівлю – в ціноутворення, визначення обсягів купівлі-продажу чи номенклатури товарів.

Можливість існування хлібної та винної монополій за непрямими даними фіксується на Боспорі. Вірогідно, що поселенцям на царських землях (*χώρα βασιλική*) диктувалося, які вигідні для скарбниці агрокультури потрібно вирощувати більшою мірою [11, 23]. Автор другої книги псевдоаристотелевої «Економіки» (320-ті рр. до н. е.) називає конкретні приклади монополій, серед яких Боспору немає. С.А. Жебелєв, наголошуючи на значній участі Спартоکیدів у хлібному експорті, відкидає думку про його монополізацію правлячою династією. Цей експорт перебував під безпосереднім контролем царів, але монополізованим, у власному сенсі цього слова, він не був: говорити можна хіба що про монопольну тенденцію чи часткову монополію [15, 136].

Херсонеська громадянська присяга, що датується зламом IV–III ст. до н. е., суворо забороняє продаж «хліба, що звозиться з рівнини» в інше місце, крім Херсонесу [32, 8]. Ще перший перекладач цього декрету В.В. Латишев запропонував два пояснення причин встановлення суворої хлібної монополії: або недостатність

для експорту хлібних ресурсів, яких вистачало лише для задоволення потреб самого поліса, або прагнення властей збільшити прибутки головного міста держави за рахунок перетворення його на єдиний хлібний ринок для своїх громадян [32, 15]. Подібна заборонна норма херсонеської присяги дуже схожа на законодавчі положення, що походять з двох провідних регіонів еллінської ойкумени, віддалених не тільки географічно, але й хронологічно. По-перше, це згаданий уже наказ єгипетських монархів середини I ст. до н. е. про заборону вивозити ряд сільськогосподарських товарів з номів вище Мемфіса в Дельту та Фіваїду, на тлі одночасного безперешкодного дозволу ввозити такі товари в Александрію [37, 226]. Можна припустити, що заборонні й дозвільні норми цього указу виходять зі статусу Александрії як найважливішого торговельного центру Єгипту, через який здійснювалося безліч експортно-імпорتنних операцій, що обкладалися державною податками і митом. По-друге, це афінські хлібні закони (діяли у V – IV та, ймовірно, в III ст. до н. е.), що мусили гарантувати регулярне забезпечення хлібом громадян. Можна припустити, що закон, порушення якого в Афінах каралося смертю, – ввозити хліб тільки на афінський ринок (Dem., XXXIV, 37; XXXV, 50), був спрямований не тільки на забезпечення в першу чергу хлібом даної держави, а також розрахований на виконання фіскальних завдань. Ці останні – збільшення прибутків поліса шляхом мита з хлібної торгівлі – розв'язувалися відповідними міськими постановами. У цьому зв'язку М.К.Трофімова припускає, що місце з листа Антигона², де йдеться про податки на експорт, що проектується в результаті злиття полісів Лебедоса й Теоса (Syll³, 344, 94 – 101), генетично виходить не тільки з ретельно продуманої фіскальної системи елліністичних монархів, але й з полісних порядків [36, 56].

З'ясувати потенційну здатність Херсонесу провадити хлібну монополію та визначитися, чи відчувалася у ній потреба, можна шляхом зіставлення наявних фактів. Для цього потрібно, як вважав Аристотель, вирахувати розміри хлібних ресурсів міста-держави і встановити, коли мали місце фінансові кризи та як на них реагували херсонесити. Розміри власних хлібних ресурсів елліністичного Херсонесу, а також походження вказаного в херсонеській присязі хліба вже тривалий час привертають увагу істориків. Одні дослідники на підставі переважно умоглядних конструкцій заперечують багатство зернового потенціалу херсонеської хори, інші – навпаки, перебільшують його [Див.: 19; 18]. Однак, що б там не розуміли під поняттям «рівнини» херсонеської присяги – хору, що складалася з Гераклеїського півострова та, в часи розквіту, прибережної смуги Західного Криму, чи розлогі простори степового Криму, що належали осілим скіфам-землеробам, – незаперечно лишається заборона приватного вивезення хліба за кор-

дон. Рівнинний скіфський Крим, розташований на схід від Херсонеської держави і на захід від Боспорської, як зазначав Страбон, давав велику кількість збіжжя, в закупівлі якого і Боспор, і Херсонес виступали свого роду конкурентами. Проте, як організовувалося ввезення скіфського хліба і до Херсонесу, і до Боспору нам невідомо.

Уперші століття нашої ери Херсонес експортував головним чином продукцію соляного і риболовного промислів, а не хліб: обмежена зернова база на Гераклеїському півострові не давала таких можливостей. Навіть за мінімальної норми споживання – 500 г на кожного мешканця Херсонесу та його округи виявляється, що місто з населенням 10 – 15 тис. людей могло вивозити максимум 900 – 1800 т власного зерна на рік, що становило не більше одного-двох десятків кораблів середньої тоннажності. Це була крайня межа експортних потужностей, що передбачала повне використання орних земель і стабільну врожайність. У перші століття ціна хліба становила в середньому денарій за модій зерна (6,5 кг). Виходить, продаж такої кількості хліба міг принести місту приблизно 132 – 271 тис. мідних денаріїв. Однак, якщо населення міста й округи збільшувалося до 20 тис., таких запасів уже не вистачало для задоволення потреб внутрішнього ринку. Це стало однією з причин, через яку з I ст. до н. е. Херсонес налагоджує торгівлю з місцевим населенням Південно-Західного Криму, розвиваючи її переважно в північно-східному напрямку, вздовж третьої гряди Кримських гір. Цей район мав хоча б частково заступити і компенсувати втрату хлібородної бази в Північно-Західному Криму. І все ж, за свідченнями епіграфічних джерел, у I ст. до н. е. – II ст. н. е. періодично відчувалися продовольчі ускладнення, особливо під час конфліктів зі скіфами й іншими племенами. Отже, в умовах залежності від поставок зерна з Південно-Західного Криму херсонеський хлібний експорт не міг мати великих розмірів [35, 123].

У херсонеській присязі не забороняються ані вільне завезення хліба через будь-які пункти, ані приватна внутрішня хлібна торгівля. Присяга, на думку Франкотта, містить заборону приватним особам провадити безпосередню зовнішню (а не внутрішню) торгівлю [19, 21]. Як вважає С.А. Жебелюв [15, 232 – 233], ідучи за логікою міркувань В.В. Латишева [32, 8 – 15], у розпорядженні Херсонесу могла бути достатня кількість хліба, щоб його надлишки йшли на вивезення. Вміщена в присягу херсонеситів вимога мала на меті не просто упорядкування хлібної справи, а концентрацію вивезення хліба в руках держави. Держава не тільки прагнула отримувати з хліба, що експортувався, відповідне мито, а й виявляла в організації хлібної торгівлі чітко виражені монополістичні тенденції, наслідуючи, мабуть, сусідню Боспорську державу. Деяку аналогію розглянутого пункту присяги містить теоский напис кінця IV ст. до н. е. – згаданий

лист Антигона щодо запроєктованого синоїкізму Теоса і Лебедоса (Syll³, 344). В одному з пунктів так і нереалізованого договору зазначалося: весь хліб, що надходить в обидва міста, має звозитися на спільний ринок, причому вивезення хліба здійснюється після формальної декларації та сплати мита [15, 233, прим. 1].

Викликає зацікавленість припущення (на жаль, нічим необґрунтоване) С.А. Жебелова про приховану політико-економічну причину згадуваної заборони. Так, відомо, що присяга херсонеситів була розроблена і введена в практику після провалу спроби антидемократичного перевороту. Можливо, окремі представники вищих прошарків, що ініціювали нещодавній невдалий переворот і прагнули змінити конституційний лад Херсонесу, мріяли отримати вигоди, які мала демократична держава від хлібної справи та митних зборів [15, 233].

Категорична заборона звозити хліб з рівнини в яке-небудь інше, крім Херсонесу, місце наводить також на думку, що траплялися випадки контрабандного звозення хліба в Керкінітиду, Калос-Лімен або інше місце на західному березі півострова. Загалом, прикладів контрабанди в античній історії достатньо. Приміром, надмірне збільшення Карфагеном мита в III ст. до н. е. не тільки дозволило провести війну з Римом, уникаючи поголового оподаткування населення, але й змусило торговців, обходячи митні правила, вдаватися до контрабанди. На думку В.А. Циммермана, це ослабило економіку Карфагена настільки, що стало однією з причин його підкорення римлянами. Падіння Греції той-таки В.А. Циммерман пояснював аналогічними причинами. «Контрабанда, яку так легко здійснювати на виступаючих у вигляді мисів і півостровів берегах Греції, організувалася і до того збільшилася, що на кордонах Аттики жили тільки митні стражі, контрабандисти і розбійники... Це становище Греції було... однією з головних причин падіння її» [38, 27; 24, 7]. Контрабандистів нерідко піддавали жорстоким покаранням. Так, у середині I ст. до н. е. винний у порушенні згаданого вже наказу Птолемея XIII і Клеопатри VII 50 – 49 рр. до н. е., що встановлював державну заборону на вивезення хліба із Середнього Єгипту (а купувати партії хліба могла собі дозволити дуже небідна людина), підлягав страті. Майно злочинця конфіскувалося, причому, якщо контрабандиста заарештовували за доносом, донощик отримував третину конфіскованого майна, а донощик-раб – одну шосту і свободу [37, 226].

Підтримання запроваджених античними державами торговельних монополій, як видно з наведених прикладів, між іншим лягало і на митників. Така практика, крім збагачення державної скарбниці, могла провокувати внутрішні конфлікти, а також, поряд із невиправданим збільшенням митних платежів,

призводити до появи і зростання контрабанди. Остання ж була як проявом індивідуального користолюбства і жадоби багатства, так і результатом незбалансованості персональних чи групових інтересів представників купецтва і прагнень та інтересів держави.

Нарешті, чи не найбільш активними методами регулювання зовнішньо-економічної діяльності були методи спрощення структури та зменшення кількості митних платежів. До основних інструментів такого способу регулювання торгової активності – надання права безмитної торгівлі – належали ателії (ἀτέλεια)⁵. Таке право поширювалося як на приватних осіб та їх об'єднання, так і на держави. Серед перших були власні громадяни, які могли наділятися правом безмитності в періоди особливих економічних успіхів поліса, заслужені іноземці (також члени їхніх родин, спадкоємці, компаньйони, раби), яких нагороджували громадянством та безмитністю переважно за особливі заслуги, найчастіше за підтримку на своїй батьківщині громадян поліса-дарителя.

Поняття ателії охоплювало не лише право торгівлі без мита, але й свободу від різного роду податей. Так, у декреті 330 – 320 рр. до н. е. про ісополітію (рівноправність) громадян Мілета й Ольвії записано: «Мілетяни користуються ателіями на тих же підставах, що й раніше» [34, 208]. Перекладаючи цей договір, Б.Н. Граков термін ἀτέλεια передає в широкому значенні не просто як свободу від мита, а як «свободу від податей», «звільнення від податків» [12, 264 – 265]. Такі законодавчі положення являють собою саме привілей мілетян в Ольвії та ольвіюполітів у Мілеті, а не масове звільнення всіх ольвійців та всіх мілетян від податей. Поширена точка зору, що вся маса природних громадян була охоплена привілеєм безмитності, і це було звичайною універсальною практикою, не до кінця справедлива. Відмовитися від такого джерела прибутку, як мито могла тільки могутня (або ж замкнена, економічно нерозвинута) держава. Тому навряд чи громадяни північнопонтійських полісів протягом усієї історії їх міст користувалися безмитністю. Так, за свідченням Діодора Сицилійського (XX, 24), після перемоги в міжособній братовбивчій війні 309 р. до н. е. боспорський цар Євмел пообіцяв народним зборам зберегти право безмитності (SC, I, 477). За його предків таким правом користувалися громадяни Пантикапею в столичній та, можливо, в інших боспорських гаванях, а також, вірогідно, під час торгових подорожей суходолом [1, 501, прим. 3]. Сам факт подібної обіцянки говорив не просто про можливість скасування такого права монархом, а про те, що недавно воно було таки скасоване. Не менш промовистим є приклад Афін, де 355 р. до н. е. Лептин для подолання фінансових труднощів запропонував афінянам прийняти закон про скасування свободи від мита для громадян (Dem., XX).

¹ У праці 1953 р. «Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья» (додаток № 1 «О бюджете Восточной державы») В.Д. Блаватский намагається вирахувати державний бюджет Боспору періоду Спартокідів (Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953. – С. 201 – 204). Проте ця спроба не може бути визнана задовільною, оскільки дослідник за основу розрахунків річного прибутку від хлібного експорту бере цифру вивозу в 400 тис. медимнів, що її наводить Демосфен (XX, 31). Проте оратор наводить дані тільки щодо річного вивозу з Пантікапею до Афіні, не вказуючи розміри експорту іншим боспорським партнерам або з інших боспорських портів. Тому цифра щорічних прибутків від хлібної торгівлі в 260 – 270 талантів і сумарний дохід держави Спартокідів у 300 – 350 талантів на рік явно занижений. Також слід зазначити, що античні держави, на відміну від сучасних, у принципі не мали чітких і твердих бюджетів.

² Як бачимо, йдеться про практику внутрішніх митних кордонів.

³ Антигон I Одноокий (бл. 380 – 301 рр. до н. е.), перебуваючи македонським намісником Фрігії, Лікії та Памфілії, здійснив спробу разом із сином Деметрієм Поліоркетом заснувати власну державу в Малій Азії, прийнявши царський титул в 306 р. Йдеться про його лист щодо синоїкізму Лебедоса і Теосу, в якому викладалася основи статусу нового поліса. Даний лист, безпрецедентний за багатоманітністю змісту, фахівцями вважається без перебільшення безцінним джерелом (Див.: [45, р. 15 & next]).

⁴ Детальніше ця проблема буде розглянута автором в окремій роботі.

⁵ У літературі зустрічається також альтернативна точка зору на природу євмелівської ателії. На думку ряду фахівців, у Діодора (XX, 24) йдеться про скасування податку з пантікапейських громадян на утримання найманого царського війська, встановленого замість військової служби в громадянському гоплітському ополченні. (Див.: (SC, I, 477). Сам факт такого податку на тлі усунення громадян від військової справи, що суперечило полісній ідеології та моралі, міг сприйматися як образа [33, 189]. Заради справедливості, слід зазначити, що у Спартокідів, за даними Полієна (VI, 9, 2), були цілком обґрунтовані підстави сумніватися в лояльності громадян-гоплітів [30, 214 – 215].

ДУЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции / Под ред. В.И. Кузицина. – СПб., 2000.
2. Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах // Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.
3. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М., 2002.
4. Белох Ю. История Греции / Пер. с нем. М. Гершензона. – Т.1. – М., 1897.
5. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953.
6. Борисова В.В. К вопросу об астиномах Херсонеса // Вестник Древней истории. – 1955. – № 2. – С. 143 – 148.
7. Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. (На примере Северного Причерноморья). – Л., 1984.
8. Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) // Вестник Древней истории. – 1958. – № 1. – С. 129 – 137.
9. Бюхер К. Очерки экономической истории Греции / Пер. с нем. Г.П. Федотова. – Л., 1924.
10. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989.
11. Винокуров Н.И. Античная виноторговля в Северном Причерноморье // Боспорские исследования. Вып. III. Сборник / Ред.-сост. В.Н.Зинько. – Симферополь, 2003. – С. 5 – 37.
12. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 231 – 312.
13. Давня історія України. В 3-х т. – Т. 2: Скіфо-антична доба / Бессонова С.С., Гаврилюк Н.О., Зубар В.М. та ін. – К., 1998.
14. Демосфен. Речи. В 3-х т. / Пер. с древнегреч., отв. ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – Т. 1. – М., 1994.
15. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М.; Л., 1953.
16. История Европы. – Т. 1: Древняя Европа. – М., 1988.
17. Історія митної справи в Україні: У 2-х т. / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов, О.О. Дячок та ін.; За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова. – К., 2006.
18. Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э. (на материалах Херсонеса). – Х., 1989.
19. Кацевалов А. Нариси з історії економічного життя грецьких колоній на північному Узбережжі Чорного моря // Збірник заходознавства ВУАН. – К., 1927 // НБ ім. В.І.Вернадського. – В0132204. – Вірзіка. – С. 1 – 46.
20. Колесников К.М. Кадровое забезпечення торговельно-митної інфраструктури античних держав Північного Причерномор'я // Грані. – 2007. – № 3 (53). – С. 3 – 8.
21. Колесников К.М. Політико-правовий статус античних держав Північного Причерномор'я // Вісник Академії митної служби України. – 2004. – № 4. – С. 118 – 133.
22. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вестник Древней истории. – 1953. – № 4.
23. Кузнецов В.Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период // Вестник древней истории. – 2000. – № 1. – С. 16 – 39.
24. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987.
25. Мейер Э. Экономическое развитие Древнего мира. – Пг., 1923.
26. Надписи Ольвии (1917 – 1965) / Под ред. Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. – Л., 1968.
27. Нейхардт А.А. Херсонесские клейма как источник для изучения торговых связей Боспора в эллинистическую эпоху // Проблемы социально-экономической истории Древнего мира. Сборник памяти академика А.И. Тюменева. – М.; Л., 1963. – С. 308 – 316.
28. Никитина И.П. Институт проксении в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1984. – С. 27 – 40.
29. Полибий. Всеобщая история. В 3-х т. / Ред. А.Я. Тыжов; пер. Ф.Г. Мищенко. – СПб., 1994 – 1995.
30. Полиэн. Стратегемы / Пер. с греч. под общ. ред. А.К. Нефёдкина. – СПб., 2002.

31. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. / Пер. с древнегр.; сост. и прим. М. Томашевской. – Т. 1. – М., 1990.
32. Присяга граждан Херсонеса Таврического / Греч. текст с русским пер. и крат. объяснениями акад. В.В. Латышева. – Севастополь, 1902.
33. Ростовцев М.И. Государство и культура Боспорского царства. [Глава VI. Из II т. «Исследования по истории Скифии и Боспорского царства»] // Вестник древней истории. – 1989. – № 2. – С. 182 – 197.
34. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI – I вв. до н. э. – СПб., 2000.
35. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.
36. Трофимова М.К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1961. – № 2. – С. 46 – 68.
37. Хрестоматия по древней истории / Под ред. акад. В.В. Струве. – Т. 1. – М., 1936.
38. Циммерман В.А. О таможах и промышленности древних народов. – СПб., 1859.
39. Beloch K.J. Griechische Geschichte. 2 Aufl. – Bd. I – IV. – Strassburg: Verlag von Karl Trübner, 1912 – 1927.
40. Finley M.I. The Ancient Economy. – Berkeley; Los Angeles, 1973.
41. Hasebroek J. Griechische Wirtschafts- und Gesellschafts geschichte bis zur Perserzeit. – Tübingen, 1931. / Heildensheim: Georg Olms, 1966.
42. Hasebroek J. Staat und Handel im alten Griechenland. – Tübingen, 1928.
43. Rostovtzeff M. Greek Sightseers in Egypt // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1928. – XIV.
44. Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В. Латышев. – Т. I – II. – СПб., 1893 – 1906.
45. Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period. – New Haven, 1934.

А.О. ЯКУНИНА

ПРОГРАМНІ ВИМОГИ МОНАРХІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ (1905-1907 РР.)

Якуніна Алла Олександрівна – аспірантка кафедри історії України
Дніпродзержинського державного технічного університету

Україна традиційно існувала як демократична держава. Протягом усієї історії спроби перетворити її на монархічну державу не вдавалися. Але в Україні є величезний досвід існування в складі монархічних держав, які проводили політику заселення українських земель відповідно налаштованим населенням. Серед українців також було чимало людей, вірних «царю-батюшке». Останні події в Російській Федерації дають можливість простежити політичний поворот до авторитаризму і активізації монархічного руху. Не можна відкидати той момент, що вплив Росії на Україну традиційно значний, а наші політики постійно консультуються з Москвою. Тому корисним може стати досвід консервативних монархічних організацій. У сучасній російській історичній літературі представлено різні погляди на монархістів. Переважає позиція обілення, прикрашання монархістів, з них роблять абсолютний антипод тому, про що писали в радянський час. Але істина завжди лежить посередині. Треба пам'ятати, що в Україні було приблизно 50% усіх російських монархістів, немало їх було і в Білорусії, Москві та Санкт-Петербурзі [9, 25]. Чому так багато саме в Україні? Напевно було бажання знищити «мазепинські» партії і стримати революційний рух, не допустити, навіть теоре-

тично, відокремлення України.

Ця проблема має достатньо широку історіографію, в Україні, і особливо в Російській Федерації. Монархічним партіям та їх діяльності присвячували свої дослідження такі вчені, як А. Іскендеров, Г. Йоффе, В. Комін, І. Самарцев, Ю. Соловйов, Л. Спірін, С. Степанов, Е. Черменський, П. Шморгун та ін.

Наше завдання показати, що навіть за програмними вимогами монархісти були не такими вже позитивними, як про них пишуть сучасні російські історики.

Відтак, розглянемо вимоги монархічних партій з національного питання. Зокрема, Київський «Союз руського народу», не відступаючи від вимог російських монархістів, у своїй програмі записав: «Союз руського народу» сповідує, що Руська народність, яка є соборною й такою, що будує Російську Державу, а Народність Державною, якій і має належати головна роль в Державному будівництві, твердо проголошує і всенародно проповідує неподільність Російської імперії в її теперішніх межах...», тому він вимагав, «щоб всякі намагання до розділення Росії під будь-яким виглядом, рішуче і безумовно були усунені». Особливо вирізняється програма «Союзу руського народу» щодо єврейського питання: «Беручи до

уваги, що в останній рік самі євреї усіма засобами прагнуть до переселення в Палестину... І визнаючи, що населення їх з усіх країн, в яких вони проживають, є єдино вірним засобом позбавлення людства від зла, яке для нього являють євреї, «Союз руського народу» буде всіма силами прагнути, щоб його представники в Державній Думі висунули питання про створення єврейської держави, про сприяння їх виселенню в цю державу, хоч яких матеріальних збитків таке виселення потребуватиме від російського народу». Далі зазначалося, що «Союз руського народу» буде домогатися, «щоб усі євреї, що проживають в Росії, були визнані іноземцями без будь-яких прав та привілеїв, що надані іншим іноземцям:

1. Щоб євреї не могли бути допущені ні в армію, ні у флот, ні військовослужбовцями, ні за вільним наймом, ні в стройові частини, ні в інтендантство. Щоб євреї не могли бути військовими лікарями, фельдшерами і фармацевтами. Замінити відбування військової повинності – грошовою.

2. Термінового відновлення суворої межі осілості в межах, визначених раніше... Відміни всіх законів, що розширюють межу осілості... Відміни привілеїв для євреїв по освіті, ремесла, що надають право проживання у будь-якому місці. Відміну проживати і перебувати у портових містах.

3. Позбавити їх права вчитись, де навчаються діти християн, засновувати навчальні заклади – вищі й середні, бути викладачами й начальниками в навчальних закладах, бути домашніми й сільськими вчителями.

4. Забороняється брати участь у громадських і казенних підприємствах.

5. Не допускати в державну Раду й Державну Думу.

6. Заборонити євреям утримувати аптекарські магазини, бути провізорами, торгувати медикаментами.

7. Не допускати у редактори, у видавництва...

У євреїв, викритих у революційній діяльності, всяке майно має бути конфісковане на користь казни» [6, 17 - 19].

Коментарів ця програма не потребує, і так відомо, що жодна народність чи нація, перебуваючи у складі Російської імперії, не мала рівних прав, а євреїв ще й переслідували [2, 111].

За умов розвитку імперіалізму в Росії треба виокремити вимоги демократичних свобод. Національне і нормальне економічне життя без цього неможливе. На той час демократичні свободи вже стали нагальною потребою в державі. Навіть монархічні організації, такі, як «Київський союз руського народу», у своїй програмі вмістив положення про демократичні свободи. Щоправда, ці вимоги суперечать попереднім пунктам програми: «Державна влада повинна поважати й оберігати від усяких посягань свободу віросповідання, недоторканість особи й власності, свободу слова, друку, союзів,

зібрань... Але під виглядом здійснення цих свобод не повинні припускатися підбурення й підготовки до бунтів, заколотів, страйків. Всілякі насильницькі дії повинні каратися швидко і нещадно, революційний рух має бути придушено найбільш рішучими заходами» [6, 25].

Інтенсивний розвиток промисловості, транспорту, поява нових машин і технологій зумовили розвиток буржуазного суспільства, що вимагало постійного підвищення рівня освіти. За 1897-1911 рр. кількість початкових шкіл в Україні збільшилася з 13570 до 18719. Хоча за рахунок цього загальний рівень грамотності населення дещо зріс, у більшості українських губерній він не перевищував 25 %. Загальна кількість навіть початкових шкіл не відповідала потребам населення. Щороку п'ятій частині всіх дітей шкільного віку відмовляли у прийомі до школи [3, 34].

Незадовільний стан народної освіти посилювався національним пригніченням, яке проявлялося в забороні вести навчання в школі рідною мовою. Система середньої, професійної освіти, а також вищої не задовольняла потреб населення України. Тому питання освіти не залишилося поза увагою політичних партій.

Так, у програмі Київського «Союзу руського народу» записано: «Союз руського народу» буде вимагати безплатної народної загальної освіти, головним чином землеробської і ремісничої. Визнаючи, що школа повинна давати, окрім освіти, ще й належне виховання» [6, 22].

Кожен новий історичний етап розвитку суспільства потребує конструктивних реформ. Період імперіалізму вимагав змін у монархічно-буржуазному законодавстві, передусім у судовій справі.

У російських газетах початку ХХ ст. майже щодня можна було прочитати про смертне покарання злочинця за вбивство, крадіжку, зґвалтування тощо. А в 1905-1907 рр., борючись з революцією, уряд різко посилив репресії, все частіше застосовуючи смертну кару. Якщо за 27 років (1866-1892 рр.) у Росії було засуджено до страти за вироком судів 134 особи, то за 18 місяців 1905-1906 рр. – 300, причому ця цифра враховує лише традиційні вироки судів і не враховує жертв каральних загонів та численних погромів [10, 67]. Це змусило громадськість підняти дане питання. Тому монархісти теж виступили за проведення судових реформ. Вони були не єдиною партією, яка абсолютно і повністю підтримала збереження смертної кари, зокрема для тих, хто переймався революційною пропагандою: «Союз руського народу» бере на себе обов'язок добиватись усіма заходами усунення судового свавілля, судової тяганини як у карному, так і в громадянському судочинстві, здешевлення такого і відновлення правосуддя. Злочини проти держави, проти життя, грабіжництво, підпалення, зберігання, виготовлення і використання вибухових речовин анархістами й революціонерами... - повинні

каратися смертною карою (сюди ж – зупинення робіт, революційна пропаганда у військах тощо), «Союз руського народу», визначаючи, що російський суд знаходиться іноді під впливом євреїв, зобов'язується відстоювати інтереси руського правосуддя...» [6, 24].

Одним з центральних питань, яке спричинило найгостріші суперечки, було питання реформи центральної державної влади. Воно дискутувалося кожною партією, і монархістами в тому числі. Так, Київський «Союз руського народу» фактично акумулював у цьому питанні позиції всіх монархічних партій на теренах України й Росії. Вони висгупали за «Самовладдя Руських царів, Православною церквою освяченне, Самодержавного Государя і вищу Правду, Закон і Силу...» [6]. З приводу цієї вимоги всі коментарі вже є в історичній літературі. Та слід додати, що з правової точки зору юридична необмеженість абсолютного монарха уособлювала видимість надкласовості його влади, і тому монархісти поширювали легенди, що цар діє в ім'я «загального блага». Вони також проголошували свої партії загальнонародними.

Наступне програмове положення, яке порізнному трактувалося в програмах політичних партій, – ставлення до Державної Думи. Монархісти були категорично проти існування такого органу влади.

Економічне питання було найголовнішим на той час. До нього відносились: питання власності, аграрне питання, робоче питання. Беззастережним є той факт, що партії поміщиків та буржуазії виступали за збереження приватної власності. Монархісти вважали, що «всяка власність, в тому числі і земельна, має бути недоторкана» [6, 20]. В основу такого формулювання закладені положення буржуазного інституту права власності, які проголошували «свободу власності» та її «недоторканість». Тому примусове відчуження приватної власності абсолютно відкидалося монархістами.

Аграрне питання, без перебільшення, було найгострішим, а його вирішення надзвичайно необхідним і надзвичайно болючим, оскільки зачіпало інтереси переважної більшості населення. А вкрай низький рівень політичної культури в Росії початку ХХ ст. значною мірою ускладнював правове вирішення соціальної проблеми. Гострота соціальних протиріч, помножена на класовий та індивідуальний егоїзм, обумовила радикалізм вимог, які нарощувалися з посиленням революційного процесу [5, 27].

Радянські історики вважали, що 1913 р. 53,2% жителів належали до пролетаріату і напівпролетаріату; 25,3% – до бідних одноосібних господарств; 19% – до більш заможних і 2,5% – до вищих прошарків (велика буржуазія, поміщики, високопосадовці). У 1939 р. академік Немчинов свою класифікацію, за якою цифри були дещо інші: робітничий клас (зокрема

сільськогосподарські робітники) – 14,8%; селяни і ремісники – 66,7%; буржуазія і поміщики (зокрема куркулі) – 16,3%; інтелігенція – 2,2% [1, 21]. Тобто вирішення аграрного питання так чи інакше очікувало майже 80% населення України і Росії. Зростала потреба вирішення земельного питання ще й з огляду на те, що в Росії періодичним явищем був голод. У 1906 р. країну охопив черговий голод, хоча не такий жорстокий, як у 1891-1892 рр. За 15 років це був уже четвертий голодний рік (1891, 1898, 1901, 1906 рр.) [10, 67].

В Україні, як і в Росії, найбільш зацікавленими у перерозподілі землі були найбідніші селяни з наділом до 5 десятин. Таких господарств налічувалось близько 44% [4, 23]. Зрозуміло, що жодна з партій не могла обминути у своїй програмі це питання, яке вимагало обов'язкового вирішення. Але як? Монархісти пропонували: «Домагатись розширення селянського землеволодіння, не забуваючи, що усяка власність, в тому числі й земельна, має бути недоторканою», а для цього пропонували продаж земель за цінами, допустимими для селян, встановлення легкого порядку продажу селянами наділів, з яких вони бажали переселитися [6, 20-21]. І далі: «Вирівнювання майнових і сімейних прав селян та інших станів: земельні наділи, що знаходяться у власності кожного окремого селянина, мусять бути визнаними повною його власністю». Проте цього було недостатньо, відтак монархісти наголошували: «Передача малоземельним та безземельним громадянам на вигідних для них умовах усіх придатних для землеробства казенних земель». Оскільки казенних земель не вистачило б для цих заходів, за рахунок держави у приватних власників ініціювалася купівля землі, що «добровільно продається».

Аналізуючи вимоги монархістів з аграрного питання, Київська ліберальна газета «Рада» писала з деяким знуцанням: «Дуже цікава земельна програма. «Руські люди», свідома більшість яких складається з поміщиків, виказали дуже добрий спосіб поправити свої заплутані справи. Вони пропонують, щоб уряд купував землю од приватних власників «добровільно», себто по ціні, корисній для поміщиків, а потім дешево продавав цю землю селянам. Різницю по ціні повинна доплачувати держава, себто ті ж самі селяни. Так, «спасителі Отчества» патріотизм з поміщицькими інтересами еднають. Хай гине державне хазяйство, аби тільки збагачувались поміщики» [7].

Як бачимо, монархісти виступали за абсолютне збереження поміщицького й буржуазного права на приватну власність. Вимоги робітників і селян їх не обходили. Ось як вони висловилися з приводу цих вимог на зібранні членів Київського «Союзу руського народу»: «До чого зводяться вимоги революційних робітників і революційних аграріїв? До безплатного збагачення одного класу

за рахунок іншого, до дармової подачки, до запускання рук у чужі кишені... Безплатне і несправедливе збагачення одного за рахунок інших» не може не призвести до розбещеного впливу на того, хто несправедливо збагачується. Звичка дивитись на чужу власність як на свою призводить до втрати розуміння про власність взагалі, до систематичного хижацтва, розбою і повної втрати працездатності» [6, 31]. Мабуть, монархістам це добре було відомо на власному досвіді, якщо так писали.

Складність вирішення аграрного питання на той час полягала і в тому, що поміщики вважали себе конкретними та єдиними законними власниками землі. А селяни мали тверде переконання: земля не повинна належати нікому, оскільки не є предметом власності, люди одержали її як повітря, воду, дерева, сонце. Таке уявлення селян під час революції 1905 р., а згодом і 1917 р., штовхало їх на захоплення панських земель, лісів, пасовищ, а соціалістичні партії підтримували їхні дії.

Як відомо, незважаючи на стрімкий розвиток промисловості, Україна залишалася переважно сільськогосподарським регіоном. Розвиток гірничо-добувної та металургійної промисловості зумовив значний приплив населення з центральних регіонів Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. У результаті в деяких містах Катеринославської, херсонської і Київської губерній помітно переважало російськомовне населення. Майже вся Україна, крім Харківської губернії, належала до так званої «смуги осілости» євреїв. Досить значна частина середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції, ремісників і пролетарів мала єврейське походження. І якщо питома вага єврейського населення в Україні становила 7,5 %, то у містах ця цифра зростала до 28% [4, 23]. Як і в Росії, в Україні робітничий клас відрізнявся не так своєю

кількістю, як згуртованістю і концентрацією у промислових містах.

Тому наступне питання, яке вимагало законодавчого вирішення і потрапило до програм усіх політичних партій, - становище робітничого класу. Ясна річ, що тільки партії, які переймалися інтересами пролетаріату, здатні у своїх програмах передбачити всі вимоги робітників. Але ситуація в Російській імперії була така, що тільки сліпий не бачив необхідності змін у становищі робітничого класу. Так, київська газета «Слово» писала 1907 р.: «Робочий день 17-18 часів, злиденна заробітна плата, гнилі харчі, штрафи ні за що, ні про що, лайка, бійка, хлів замість квартири, каліцтво біля машин – ось що чекало і чекає робітника...» [8].

Але, незважаючи на таке становище робітників, підхід до вирішення робітничого питання залежав від власних намірів, вигоди того чи іншого гурту населення. Так, київські монархісти в програмі записали: «Сприяти забезпеченню праці й поліпшенню побуту робітників: а) можливість скорочення робочого дня; б) влаштування Російського Державного Промислового Банку з метою полегшення освіти робітників і створення промислових артілей; в) домагатись державного страхування робітників на випадок смерті, хвороби й старості; г) домагатись упорядкування умов праці й взаємних стосунків фабрикантів і робітників» [6, 22].

В країні вирішити аграрне і робітниче питання було неможливо без розвитку економіки на нових засадах. Економічні реформи в державі, здавалося б, мали розглядатись у першу чергу, але чомусь ці пункти програми не на першому місці. «Союз руського народу» в своїй програмі підкреслив, що «ставить своїм завданням усіма заходами співдіяти розвитку російської торгівлі й промисловості» [6, 23].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Буддаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // Отечественная история. – 1997. - № 1. – С.42 -59.
2. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.).- Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
3. Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900 - 1917) / Відп. Ред. Ф.Є. Лось. – К.: Наукова думка, 1978. – 532 с.
4. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні Жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. - № 3. – С. 23 – 31.
5. Медушевский А.Н. П.Н. Милоков: ученый и политик // История СССР. – 1991. - № 4. – С. 20 – 41.
6. Програма Киевского «Союза русского народа». – К., 1908. – 32 с.
7. Рада. – 1906. – 10 жовтня.
8. Слово. – 1907. – 11 мая.
9. Степанов А.Д. Лучшие сыны русского народа // Православие или смерть. – 2004. - № 14. – С. 24 – 40.
10. Шицилло К.Ф. Первая Государственная дума // Отечественная история. – 1996. - № 4. – С. 60 – 71.

О.В. ПЛАХОТНІЧЕНКО

ЕСЕРИ І СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 1905-1907 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

Плахотніченко Олена Василівна – аспірантка кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Як відомо, одним із центральних завдань першої російської революції було розв'язання аграрно-селянського питання, і селянство, зокрема українське, брало активну участь у революційному русі. Зазначена проблематика знайшла глибоке відображення в низці фундаментальних праць, серед яких: «1905 год на Украине» [38], «1905 год на Полтавщине» [37], «История Украинской ССР» [13], наукові дослідження І.Дроздова [6; 7], А. Козаченка [16], А. Михайлюка [27], Л.Олійника [29], О. Гори [29], І. Реви [35], Ф. Лося [26], Н. Лещенка [21, 22, 23, 24, 25], П. Кудлая [18], А. Кожевника [14; 15] та ін. Однак, на наш погляд, у зазначених творах вплив есерів на революційні події або зовсім не відображено, або відображено дещо поверхово чи тенденційно, з позиції провідної ролі більшовиків у революції 1905-1907 рр. Праці К. Гусева [2], В. Гінева [1], що присвячені вивченню діяльності ПСР, відображають здебільшого теоретичний аспект боротьби за вплив на свідомість селянства.

Актуальність даної проблеми в науковому плані визначається підвищенням інтересом до практичної діяльності есерів у революції 1905-1907 рр. Серед сучасних науковців цій проблемі присвятили свої дослідження М.Леонов [19, 20], А.Павко [30, 31, 32], С. Сусоров [32] та ін. Однак указані роботи, на наш погляд, не відкидають необхідності подальшого комплексного об'єктивного аналізу участі есерів у революційних подіях на Лівобережній Україні і, зокрема, на Чернігівщині та Полтавщині. В запропонованій статті автор намагається на матеріалах Чернігівської та Полтавської губерній дослідити форми та методи діяльності партії соціалістів-революціонерів щодо посилення впливу на селянський рух в Україні під час революційних подій 1905-1907 рр.

На початку ХХ ст. Україна була одним з регіонів, де всеросійська партія соціалістів-революціонерів особливо активно боролася за посилення свого впливу на селянство, адже вважала, що саме українське селянство має багаті й давні традиції революційної боротьби з існуючим ладом. Причому особлива роль відводилася селянству Лівобережної України, зокрема 30 повітам Чернігівщини та Полтавщини, де, на

їхню думку ще була жива пам'ять про славі часи козащини.

На Полтавщині було поширено дрібне господарство, найбільшою соціальною групою тут були дрібні власники, селяни. Щодо міського населення губернії, то воно, за підрахунками Котлова [17, 100], становило напередодні революції лише 9,4% від загального числа населення губернії. Приблизно така ж соціальна картина була й у сусідній Чернігівській губернії. Наявність в обох губерніях великої кількості базарів і ярмарків, що притягували до себе селян і з інших регіонів України, очевидно, сприяла піднесенню політичної активності селянства. Полтавська та Чернігівська губернії були серед тих п'ятнадцяти російських губерній, до яких у 1903-1904 рр., відповідно до урядової постанови, на допомогу сільській поліції були направлені спеціальні поліцейські стражники - «в целях охранения благочиния, спокойствия и порядка» [6, 21]. Одночасно «для пополнения дознания по делу ПСР» із Санкт-Петербурга сюди прибув «Отдельного Корпуса Жандармов Подполковник Касаткин и тов. Прокурора (в помощь)» [3].

Подальші події засвідчили, що побоювання влади не були безпідставними. Намагаючись якомога швидше залучити широкі верстви населення до революційного руху, керівництво ПСР виступило в січні 1905 р. зі зверненням «Переддень революції», в якому закликала членів партії до більш енергійної діяльності серед селянських мас [30, 175]. Відповідно до «Звернення» всі місцеві організації ПСР почали серед селян агітацію за скликання Установчих зборів і одночасно виступили із закликами повалення самодержавства й встановлення демократичної республіки, негайного припинення війни з Японією. Селян закликали також не сплачувати податки, не давати рекрутів, захоплювати панську землю, виганяти представників влади й обирати своїх представників до органів управління. Крім цього, соціалісти-революціонери роз'яснювали аграрну програму ПСР. Через більшість видань партії червоною стрічкою проходив заклик до збройного повстання. Отже, до арсеналу засобів боротьби есери включали пропаганду і агітацію, мирну парламентську роботу і всі форми позапарламентської боротьби (страйк, бойкот,

збройне повстання тощо).

Свою організаторську, пропагандистську і теоретичну діяльність партія здійснювала через місцеві комітети та створені нею спеціальні органи – «Бойові організації» і «Селянські спілки партії соціал-революціонерів» [30, 118]. «Селянської спілки партії соціалістів-революціонерів», які мали «поглиблювати і поширювати пропаганду і агітацію серед селян», зосереджували свою роботу головним чином у селах Лівобережної України, особливо в Чернігівській губернії. Місцеві есерівські організації розповсюджували видання партії есерів «Революционная Россия», «Народное дело», «Вестник Российской революции», різні брошури, листівки і прокламації, залучаючи до цієї роботи, крім професіональних діячів партії, місцеву інтелігенцію [30, 118]. Крім розповсюдження літератури, члени ПСР проводили активну усну агітацію, виступаючи на селянських мітингах, сходах або вели розмову з окремими селянами [30, 178].

Значну роль в організації селян на боротьбу проти поміщиків і самодержавства відіграла Селянська спілка. На Україні було створено 7 губернських, 12 повітових і більш як 120 сільських та волосних організацій спілки, об'єднавши десятки тисяч селян [13, 133]. На Лівобережжі рухом було охоплено всі повіти. Особливо розгалуженою була мережа селянських спілок на Чернігівщині в Новозибківському, Бортнянському, Ніжинському і Кролевецькому повітах [18, 67]. Найбільш істотно впливала на інші місцеві організації Покошицька селянська спілка у Кролевецькому повіті, навіть претендуючи на роль керуючого центру Селянської спілки всієї Чернігівської губернії [13, 134]. Відомо, що у селянських спілках есерівський вплив був досить значний, особливо у Чернігівському повіті. А в Новозибківському, за свідченням делегата від цього повіту на Всеросійському з'їзді Селянської спілки, організації були засновані есерами. Це підтверджують і заяви жандармів [7, 29]. Відомі члени ПСР, які очолили організацію селянських спілок на Чернігівщині. Це козак Г. Іващенко у с. Сита Буда Новозибківського повіту [7, 18], лікар Соколов у селах Редьковка, Гуньково, Губичі Чернігівського повіту [7, 20], есери Лук'янець у Городянському та Гаврилей у Ніжинському повітах [7, 29].

У Полтавській губернії організації спілки активно діяли у Хорольському, Переяславському, Лохвицькому (майже в кожному великому селі [13, 133]), Кобиляцькому повітах [17, 103], на Золотонощині та Миргородщині [16, 230]. Вимоги й постанови організацій спілки в більшості випадків ілюструють есерівську ідеологію [16, 230; 17, 103].

Проте, як виявилось, попри очікування есерів, більшість селян неоднозначно сприймала заклики до радикальних революційних дій. Було чимало випадків, коли вони знищували знайдені

листівки або відносили їх до представників місцевої влади, інколи навіть допомагали каральним органам затримувати агітаторів. Незважаючи на активну агітаційно-пропагандистську роботу місцевих організацій ПСР щодо політичного виховання селянства, результати її в Україні були в цілому незначні. Навіть великі селянські виступи в більшості своїй зводилися до спонтанних погромів та розкрадання економії, аграрного терору та експропріацій з суто локальними економічними вимогами [28]. До того ж, землевласники нерідко були вимушені йти на поступки вимогам селян, знижуючи орендну платню та збільшуючи оплату праці в економіях [13, 158]. Не останню роль у тому, що селянський рух на Чернігівщині та Полтавщині розвивався стихійно і неорганізовано, відіграв низький освітній рівень селянських мас. Наприклад, із 167 селян Михайлівського хутора на Чернігівщині писемними були лише 4-5. І взагалі більш-менш легко сприймалася лише ідея про поліпшення економічного становища, до інших питань відношення було зовсім байдуже, а до повалення існуючого способу правління та державного устрою – заперечливе [6, 19].

Притаманне російській ментальності прагнення «ощасливити» селян, що яскраво відбилосся у діяльності есерів, наштовхнулося на українське прагматичне, «земне» ставлення до життєвих реалій. Очевидно, саме через зазначену обставину місцеві осередки соціалістичних партій діяли на Полтавщині й Чернігівщині більш помірковано, толерантно до опонентів, ніж, скажімо, їхні політичні брати на півночі [40, 136].

Як свідчать численні документи, основною формою діяльності есерів на Полтавщині та Чернігівщині протягом 1905-1906 рр. залишалася видавнича робота з подальшим розповсюдженням революційної літератури серед селянства. Відомо, що в липні 1905 року поліцією була викрита таємна друкарня партії соціалістів – революціонерів у м. Кременчуці. В цей же час усі зусилля організації спрямовані на утворення друкарні в Полтаві в зв'язку з «великою потребою в літературі на селі» [38, 335].

Вершиною видавничої діяльності ПСР, попри жорстку реакцію влади, став 1906 рік. Провідні позиції за кількістю виданих і розповсюджених листівок по Україні займали Одеський і Чернігівський Комітети ПСР [31, 53]. Так, Чернігівський комітет, що був підпорядкований Українському обласному комітету, на початку 1906 року утворив друкарню, що поглинала понад 15% від усіх партійних коштів. За період 1905-1907 рр. друкарня випустила низку документів, серед яких: «Чего добивались мы, социал – революционеры?» - 1 тис.; «К рабочим - 2 тис.; «К солдатам от рабочего Союза» - 2 тис.; «К гражданам о выборах в Думу» - 1 тис.; «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом?» - 8 тис.; «1 Мая» - 700 ; «К казакам» - 2

500; «Що за люди демократи і чого вони хочуть?» (на малорос.) – 5 тис.; «Письмо крестьянина к товарищам крестьянам» - 6 500; «Народ, Дума и царь с министрами» - 800; Звіт комітету до 1 липня – 300; «Крестьянам о разгоне Думы» - 8 тис.; «Выборгское воззвание» - 8 тис.; «Воззвание объединённых организаций» - 1600; «К армии и флоту» - 10 тис.; «К солдатам от рабочего Союза» - 5 тис.; Крестьянские песни – 1 тис.; «На смерть исправника, убившего Т. Басанько» - 2 тис.; «О военно-полевых судах» - 2 тис.; «На смерть Коноплянниковой» - 2 тис.; «К рекрутам (крестьянам)» - 15 тис.; «Выборгское воззвание» (повтор.) – 5 тис. Всього: 133 200. Крім того, друкарня виконала 3 замовлення (Червоного Хреста та Західної Української організації) [42].

Широко розповсюджувався на Чернігівщині «Статут Селянської спілки П.С.Р. Чернігівської губернії» [43, 26-27], в якому, зокрема, визначалося, що: «Членом спілки може бути той, хто визнає, що вся земля повинна бути вилучена з приватної власності і перейти у розпорядження усього народу на умовах зрівняльного користування (соціалізація землі); влада в державі повинна перейти в руки усього народу (демократична республіка); народ зможе добитися землі і волі тільки революційним шляхом (тактика партії С. Р.)» Також окреслювались умови вступу нап'ямки, діяльності та структура організації.

Звіт про роботу Чернігівського Комітету ПСР з квітня по грудень 1906 р. красномовно свідчить: «діяльність була спрямована головним чином на роботу серед селян». Для селянської справи Чернігівський Комітет організував нелегальний книжковий склад, який функціонував з лютого 1906 р., поглинаючи спочатку 40% місячного бюджету. Але з липня, коли книжки почали приймати на комісію, книжкова справа вже майже не потребувала затрат. До того ж, склад уже мав свій невеликий зворотний капітал, що давало можливість надавати безкоштовно книжки в знов відкриті місця збуту. До червня книжок розходилося десь на 300 крб. щомісяця, а з липня по вересень було продано всього на 444 крб. та роздано безкоштовно на 74 крб. У вересні попит знов зріс і з другої половини вересня майже виключно селянської літератури було реалізовано на 116 крб.

Вплив Чернігівського Комітету розповсюджувався на 11 повітів з 15 (4 північних повіти – Новозибківський, Суражський, Мглинський і Стародубський належали до Північно – Західної області). Усі 11 повітів за аналізом наслідків діяльності ПСР серед населення розподілилися на 3 категорії [42]:

- повіти більш зорганізовані (Ніжинський, Козелецький, Борзенський і Кролевецький), в яких зв'язки і партійний вплив були в двох третинах сіл, а в деяких районах – південь Козелецького, північна частина Ніжинського і західна частина Кролевецького, майже в усіх селах;

- гірше організовані повіти (Чернігівський, Городянський, Конотопський, Сосницький). Під партійним впливом знаходилися від одної третини до половини сіл повіту, але в наявності цілі райони, з якими не було зв'язку;

- повіти найменш охоплені впливом ЧК ПСР (Глухівський, Новгород-Сіверський і Остерський), де література та листки все ж розповсюджувалися.

У деяких селах, завдяки діяльності есерів селяни створювали і поповнювали літературою на власний кошт бібліотеки. Подекуди серед цієї літератури знаходилися революційні видання й навіть прокламації.

Із Чернігівським Комітетом підтримувалися жваві стосунки, місцеві організації одержували від нього літературу та листівки у великій кількості, іноді і зброю. В деяких селах (повіті 1 категорії) створені бойові дружини (у великому селі до 80 чоловік). Як на загальне явище слід вказати на прагнення до створення таких дружин у 1906 році майже всюди. Але відсутність людей спеціально для цієї справи, а ще більше відсутність зброї та коштів гальмували розвиток цієї грані справи. Роз'їзди та зміст частини селянської роботи (а більша частка робітників жила за власний особистий рахунок) – поглинала від 25 до 30% , а іноді й більше від місячного бюджету (середній розмір якого коливався від 250 – 350 крб.). Повітові групи існували у наступних повітах: Борзенському, Ніжинському, Козелецькому, Кролевецькому [42].

Підкреслювалось, що «в останній час у низах народного життя зароджується самостійна течія до організації та об'єднання, селяни починають самі звертатися до Комітету з вимогою надіслати людей для постановки організації. Раніше доводилось посилено розтлумачувати, вияснити та рекомендувати організації – насаджувати їх зверху, в цьому місці була і є одна з причин неміцності існуючих організацій. Нове низове прагнення до організації неодмінно знаходиться в залежності від перелому в народній свідомості після розгону Думи. Процес надії на свої власні сили зародився і обіцяє рости все більше й більше» [42]. Тобто, спостерігається той факт, що прояв рис національного характеру під впливом зовнішніх обставин зростає до політичного чуття, прагнення до колективних дій.

Тим не менше, діяльність ПСР, сприяючи в певній мірі зростанню політичної свідомості селянства, не призвела до широких організованих виступів проти самодержавства. Більшість українських селян залишалася під впливом Маніфестів Миколи II. Самодержець постійно звертався до населення : «В своєму государстве смута на радость врагам нашим и к великой нашей скорби»[8, 1]; закликав до загальної єдності в важку годину випробувань: «И да подаст Господь в Державе Российской: Пастырям – свя-

тню, Правителям – суд и правду, народу – мир и тишину, законам силу и веру – преуспение, к вящшему укреплению истинного Самодержавия на благо всем нашим верным подданным» [8, 1], «к утверждению единства, безопасности и величия Государева и народного порядка и благоденствия» [9, 1], «напрячь все силы к восстановлению тишины и порядка на земле родной» [10, 1], «нужды крестьян близки к сердцу нашему и не могут быть оставлены без внимания» [11, 1].

З одного боку, селяни очікували від царя рішення про безкоштовну передачу земель надсилали йому численні петиції на зразок: «Государь, на одного тебя у нас надежда, ты один можешь нам улучшить жизнь» [44, 122]. Однак водночас прислуховувалися до тих односельців, що поверталися з заробітків і приносили революційні ідеї. Під їх вплив потрапляло дедалі більше сільських жителів [33, 168]. Стурбованість цим фактом ми бачимо у циркулярах департаменту поліції окремого корпусу жандармів, де йдеться про наслідки Указу Миколи II стосовно амністії політичних в'язнів, які повертаються з-за кордону. Як велось в одному із зазначених документів, анархісти і соціалісти-революціонери роблять все, щоб «активность крестьян поднять, чтобы они предъявляли свои социальные требования о безвозмездном наделении их землей» [4].

Як відомо, однією з важливих форм своєї діяльності есери вважали терор. Поміж іншого, на їх думку, терор мав призвести до радикалізації селянства, залучення їх до революційної боротьби. 1 січня 1906 року в Чернігові організацією ПСР вчинено замах на губернатора Хвостова. 3-5 січня в місті оголошено стан посиленої охорони. Із 9 січня міністром внутрішніх справ у Чернігівській губернії оголошено стан надзвичайної охорони [39, 189 - 190]. Загрозою для влади була ситуація й на Полтавщині, де військовий стан було оголошено вже до травня 1906 року.

Аналізуючи ситуацію на місцях як вибухонебезпечну, І з'їзд ПСР, що відбувся у грудні 1905 – січні 1906 р., рекомендував усім своїм організаціям бути навесні 1906 р. у бойовій готовності. Однак, попри подібні очікування, ніякого загального селянського повстання не відбулося. Українське селянство здебільшого продовжувало ставитися до партійних агітаторів як до чужинців, байдуже або з недовірою. Враховуючи те, що революційні гасла есерів та інших радикальних партій не знаходять широкої підтримки селянських мас, царизм перейшов у наступ і доволі легко розігнав І Думу. Вибори до якої, до речі, ПСР бойкотувала.

Жорстоко і рішуче придушуючи спонтанні селянські виступи, уряд все ж таки був змушений вирішувати аграрне питання. У 1906 р. розпочато Століпінську аграрну реформу, розраховану на 20-річний період. Передбачалося

ліквідувати станові обмеження селянства, докласти зусиль землевпорядних комісій щодо усунення черезсмузжя, створення більш сприятливих умов кредитування Селянським поземельним банком дрібних товаровиробників, розселення мільйонів малоземельних та безземельних селян на безкрайніх просторах азіатської Росії з метою послаблення соціальних протиріч.

Реакційний 1907 рік приніс селянству в масі втому від локальних безплідних виступів, зневіру у власних силах та й у партіях. Лише найенергійніша частина селян переходила далі на постійну, свідому боротьбу. Лише подекуди з'являються червоні революційні стяги на селі з написами революційного змісту: «Земля и воля», «Земля без выкупа», «Память Погибшим борцам за свободу» тощо [16, 243]. Діяльність партії есерів стає більш організованою, але закутою в рамках конспірації. Про тактику діяльності організації свідчить таємна директива по Чернігівському губернському Жандармському Управлінню № 1259 від 23 червня 1907 року. В ній йдеться про те, що за отриманими даними ЦК ПСР рекомендує районним комітетам на цей час перейти до активних гурткових занять, підготовки бойових дружин з робітників та селян, накопичення зброї. Головну увагу комітетів пропонується звернути на посилену пропаганду в військах з метою розробленого плану. Він передбачає те, що в кінці вересня, по закінченні польових робіт, у Фінляндії почнуться заворушення, в зв'язку з якими виникне необхідність посилення військ на кордоні. Есери планують скористатися цією ситуацією і почати загальний страйк, який приведе до збройного повстання [41].

Таким чином, ми бачимо, що селянський рух був взагалі стихійний і обмежений, розумів лише до деякої міри економічну боротьбу, не ставив собі політичних завдань. І якщо була яка організованість, то тут впливали революційні організації, серед яких важливе місце займала ПСР, яка активізувала організаційну роботу і утворила в Україні в 1905 -1907 рр. досить розгалужену мережу своїх організацій. До її складу входили «Спілки» робітників, селян, студентів, учнів, військові організації, комісії, групи, бойові дружини. З літа 1906р. на території України почали функціонувати районні (обласні) організації (Українська, Південна з Таврійським союзом, частково Азовсько-Донська), роботу яких спрямовували обласні комітети [30, 178]. Щодо Чернігівського та Полтавського комітетів у складі Українського обласного комітету, то вони перетворилися на впливову політичну силу лівобережного регіону України. Есерів підтримувала значна частина робітників, селян, службовців, інтелігенції, студентів. Але практична діяльність, в основному, була сконцентрована на агітаційно-масовій роботі, розповсюдженні друкованої пропаганди.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества, 1902- 1914гг. – Л.: Наука, 1983. – 335 с.
2. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. (Исторический очерк). – М.: «Мысль», 1975.
3. ДАДО. Ф.313. Оп.2. Спр.530. Ч.2.
4. ДАДО. Ф.313. Оп.2. Спр. 1113.
5. ДАДО. Ф.313. Оп.2. Спр. 1113. Ч.2.
6. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905 – 1907 гг. – М., Л., 1925. – 188с.
7. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905 – 1906 гг. // «Ист. записки» АН СССР, 1940. - №9. – с. 3 – 30.
8. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 7березня. №27.
9. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 18серпня. № 95.
10. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. №126.
11. Екатеринославские губернские ведомости . 1905. №35.
12. Звіт про діяльність Чернігівського Комітету ПСР. (до 1 січня 1907р.) // Партийные известия. 1907. №5.
13. История Украинской ССР./ ред. Ю. Ю. Кондуфор. (Начало XX ст.). Т. 5. – К.: «Наукова думка», 1983. – 558 с.
14. Кожевник А. Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии осенью 1905г./ кн.. Горьк. пед. инст. «Труды». Т. 18 (Ист.). – Горький, 1956. – с. 100 – 126.
15. Кожевник А. Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии весной и летом 1905 г. /кн. Горьк. гос. ун. «Ученые записки». Вып. 43(Ист.). – Горький, 1957. – с. 35 – 57.
16. Козаченко А. Нариси з історії революції 1905 – 1907 рр. – Харків, 1926. – с. 183 - 249.
17. Котлов П. Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905 – 1907 гг.// «Вопросы истории», 1955. - №3. – с. 100 - 109.
18. Кудлай П. Д. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 р.// кн. КДУ «Наук. записки» т. XIV. снп 6 (ист.). – К., 1955. – с. 45 - 68.
19. Леонов М. И. Партия социалистов – революционеров в 1905 – 1907 гг. – М.: РОССПЕН, 1997 – 517 с.
20. Леонов М. И. Численность и состав партии эсеров в 1905 – 1907 гг.// Политические партии России в период революции 1905 – 1907 гг.; Колич. анализ: Сб. статей. – М., 1987. – с. 49 – 95.
21. Лещенко Н. Крестьянское движение на Украине в период революции 1905 – 1907 гг.// «Днепровская правда». 1955. 7 июня. - с. 2.
22. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968.
23. Лещенко Н. Н. Масштабы, этапы и направления классовой борьбы в украинской деревне в 1905 г./В сб. «Проблемы аграрной истории»(XIX – 30 гг. XXст.). Ч. II. – Минск: Наука и техника, 1978. – с. 127 – 135.
24. Лещенко М. Н. Піднесення селянського руху на Україні навесні і влітку 1905 р.// УІЖ. №12. 1974.– с. 60 – 69.
25. Лещенко М. Н. Селянські напади на маєтки та повстання на Україні – важлива форма боротьби у роки першої російської революції./ Історія та історіографія України. – К.: Наукова думка, 1985. – с. 119 – 135.
26. Лось Ф. Е. Революція 1905 -1907рр. на Україні. – К., 1955.
27. Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905 – 1907гг.// «Ист. записки». Т. 49. – М., 1954. – с. 165 -201.
28. О крестьянских беспорядках в Черниговской губернии. // ЦДАГО України. Ф.57. Оп.1. Спр.71.
29. Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. – К., 1959.
30. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX –початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р./ Б. І. Андрусишин (відп. ред.). – К., 1999. – 248 с.
31. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX –початок XX ст.: методологія, історіографія, проблеми, перспективи напрямки наукових досліджень. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – 112 с.
32. Павко А. І., Сусоров С. В. Розповсюдження видань партії соціалістів – революціонерів у селах України (1905 – 1907 рр.) // Наукові праці з питань політ. історії. Міжвід. наук. збірник. – К., 1992. – Вип.173. – с.49 – 58.
33. Політична історія України. XX століття.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – 2003. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю, А, Левенець (кер.), Л, П, Нагорна, М, С, Карамзіна. – 2002. – 424 с.
34. Полтавський вестник. 1905. № 848. Арк.1.
35. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні. 1905 – 1907рр. – К.: 1964.
36. Селіхов Д. А., Якименко М.А. Висвітлення в історичній літературі проблеми реформування аграрного сектора економіки України після соціальних потрясінь 1905 р. – с. 294 – 308. // Історіографічні дослідження в Україні: Наук. зб. – Вип. 9/ Ін-т історії України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 1999. - 355 с.
37. 1905 год на Полтавщине. – Полтава: Издание Полтавского Отделения Общества Политкаторжан и Ссылнопереселенцев, 1925. – 148 с.
38. 1905 год на Украине. Хроника и материалы./ под ред. М. И. Мебеля. – Харьков: «Пролетарий», 1926. – Т. 1. – 508 с.
39. Україна від найдавніших часів до сьогодні. Хронологічний довідник./ За ред. В. Ф. Верстюка та ін. – К.: «Наукова думка», 1995. – 670 с.
40. Чорний Д. Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах Лівобережжя на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2004. - № 2. – с. 130 -142.
41. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 71. Арк.. 57.
42. ЦДДА України. Фонд 318. «Киевская судебная палата». Оп.1. Спр. 1615.
43. ЦДДА України. Фонд 318. Оп. 1. Спр. 1615.
44. Циркуляри департаменту поліції о партіях.//ДАДО. Ф.125. Оп.4. Спр.36.

Г.В. САЛІК

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ КАТЕРИНОСЛАВА В ПЕРШІЙ РОСІЙСЬКІЙ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

Салік Ганна Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Початок ХХ століття – це час радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою обумовлених революційними подіями 1905-1907 рр. Можливість активної участі народних мас у революції стала реальною завдяки появі та зміцненню наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. багатьох політичних партій, розширенню сфери їх діяльності, посиленню впливу на маси, втраті авторитету та частковому послабленню царизму в зв'язку з поразкою в російсько-японській війні 1904-1905 рр.

У своєму розвитку перша російська революція пройшла кілька етапів, кожен з яких мав свої характерні особливості. Якісно новим явищем, специфічною особливістю суспільно-політичного життя доби революції стали взаємовплив та взаємопроникнення робітничого, селянського та національно-визвольних рухів, що значно посилювало антиурядовий фронт і сприяло появі іншого нового явища - широкомасштабних народних виступів, основними параметрами якої є масовість, територіальна поширеність, тривалість, задіяність різних соціальних верств. Ця революція була іспитом для політичних партій України. Більшість партій революційно-демократичного табору брали в ній активну участь.

Тема вивчення історії політичних партій в Україні розглянута в українській історіографії відомими вченими. Це – роботи В.О. Полушкіної, П.М. Шморгуна, Павко А.І., І.Ф. Кураца, К.В. Гусева, Р.І. Ветрова, С.П. Донченко та інших дослідників. Як бачимо, дослідженню українських політичних партій приділялось достатньо уваги.

У запропонованій статті зроблена спроба розглянути діяльність різних політичних партій Катеринослава у 1905-1907 рр.

Як відомо, початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Саме цього дня була розстріляна за наказом уряду 150-тисячна мирна робітничая демонстрація. Звістка про загиблих та поранених швидко облетіла країну та викликала хвилю обурення, переросла в загрозове для царату гасло «Геть самодержавство!». В травні 1905 р. у Катеринославі почалися революційні страйки, які перекинулися на всю губернію.

«Безладдя, - телеграфував Катеринославський губернатор командуючому Одеським військовим округом, - охоплюють усі великі райони, поширюючись по всій губернії» [10, 309].

Активну роль у революції 1905-1907 рр. на Катеринославщині відігравала РСДРП(б). Висуваючи політичні лозунги, більшовики одночасно вели робітничий клас на боротьбу за здійснення економічних і демократичних вимог.

Проте в проведенні агітаційно-пропагандистської роботи більшовики зустрічали значні труднощі. З метою зриву робітничих революційних виступів у великі міста були стягнуті війська, проводились масові арешти робітників та керівників більшовицьких організацій.

Крім репресій, практична діяльність більшовиків Катеринославської губернії, як у цілому по Україні і Росії, на початку революції 1905-1907 рр. ускладнювалась також загостренням внутріпартійної боротьби з меншовиками. У Катеринославі в ніч на 17 січня 1905 р. було заарештовано майже весь склад комітету, а також ряд більшовиків з районних і заводських парторганізацій [9, 166]. Меншовики, скориставшись від'їздом із міста та арештом ряду більшовиків, захопили в свої руки місцевий комітет РСДРП. Намагаючись загальмувати розгортання страйкового руху, вони почали випускати прокламації, в яких не було чітких політичних вимог. Але агітаційно-пропагандистська робота більшовиків, яку вони провели в перші дні революції, була вагомшою, принесла свої результати.

Січнево-лютеві страйки сприяли зростанню впливу і авторитету більшовицьких організацій, зміцненню їх зв'язків з робітниками, поглибленню процесу розмежування між більшовиками і меншовиками. З початком революції внутріпартійна боротьба між ними загострилась.

Навесні 1905 р. проходять робітничі страйки на підприємствах та фабриках Катеринослава і губернії, соціал-демократи розповсюджують прокламації та листки революційного напрямку. Катеринославський комітет РСДРП до 1 травня випустив прокламацію, в якій говорилося: «Нехай день 1 травня буде для нас святом народного повстання; - давайте готуватись до нього, очікувати сигналу до рішучого нападу на

тирана. Геть самодержавство!...» [12, 100-101]

Після III з'їзду РСДРП більшовицька організація Катеринославщини, як і більшовицькі організації України, ідейно зміцніла, кількісно виросла. Якщо на початку революції більшовицькі організації нараховували в своїх рядах по кілька десятків членів партії, то влітку 1905 р. Катеринославська більшовицька організація об'єднувала вже 250 чоловік [9, 167]. Кожен член партії працював у певному низовому осередку чи партійній групі, діяльність яких об'єднувалась районними комітетами, а ті вже підпорядковувались загальноміському комітетові. Одночасно з боротьбою проти меншовиків за організаційне та ідеологічне зміцнення місцевих організацій більшовики значну увагу приділяли боротьбі проти ліберальної буржуазії та її партій.

Питання про ставлення пролетаріату до ліберальної буржуазії висвітлювалось у більшовиків. У прокламації «Вже близько час», яка була видана влітку 1905 р., Катеринославський комітет більшовиків вказував, що з поглибленням революції політичні представники ліберальної буржуазії намагаються прикинутись друзями народу, щоб захопити владу в свої руки [9, 168].

Більшовики, критикуючи тактику ліберальної буржуазії, одночасно вели ідейно-політичну боротьбу проти есерів і анархістів, допускаючи можливість політичних блоків та угод з ними.

12-18 жовтня 1905 р. в Україні відбувся установчий з'їзд Конституційно-демократичної партії. Восени 1905 р. почали створюватися регіональні організації. На Катеринославщині відділ конституційно-демократичної партії з'явився в жовтні 1905 р. (250 осіб). Комітет очолювали присяжні повірені Александров, Воронін, Гурович, інженер Корін і доктор Алексеев-Попов [3, 27].

Партія кадетів пропонувала радикально-демократичний варіант парламентського вирішення всього комплексу соціально-економічних та політичних питань російської дійсності, вважали капіталізм найоптимальнішим варіантом суспільного прогресу. В програмі партії була ідея поступового реформування старої державної влади – заміни необмеженого самодержавного режиму конституційно-монархічним ладом.

Взагалі в роки першої російської революції Конституційно-демократична партія не тільки на Катеринославщині, але й в Україні була впливовою партією, яка за своїм соціальним складом та напрямками практичної діяльності представляла інтереси ліберальної інтелігенції та дрібнобуржуазної громадськості України.

У період буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. в Катеринославі організаційно оформились і діяли також партійні осередки октябристів.

Партія октябристів виникла після

обнародування відомого царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. Вже в листопаді створюються керівні органи партії, публікуються її програма й статут. Катеринославський губернський відділ партії октябристів очолював губернський лідер дворянства, великий землевласник М.В.Родзянко. Партія була досить чисельна, в губернії її чисельність складала 1500 чол., у тому числі в Катеринославі – 1000 чол. [1, 34]

Визнаючи, що робітниче і аграрне питання були найгострішими, октябристи наголошували на тому, що вирішуватись вони повинні мирним шляхом, на підставі прийняття нових законів, участі робітників і селян в управлінні державою на засадах маніфесту від 17 жовтня. Адже шлях страйків призведе до загибелі країни.

Факти свідчать, що діяльність «Союзу» підтримувалася місцевою владою. З її допомогою в Олександрівському повіті Катеринославської губернії місцевим відділом октябристської організації були видані листки «Ко всем истинно русским людям» та «К рабочим людям земли русской», спрямовані проти революційних методів боротьби. В повідомленні, направленому до Катеринославського жандармського управління, зазначалося, що ці прокламації стримують селян від насильства над поміщиками [10, 57].

У соціальному складі партії октябристів в Катеринославі був високий відсоток чиновників різних установ, торгівельно-промислових службовців, фабрикантів, торговців, заможних селян.

Отже, в роки, що розглядаються, для діяльності партії октябристів було характерним зростання кількості та чисельності, організаційне оформлення, проведення агітації серед населення з метою поповнення своїх лав, активна пропагандистська робота.

Досліджуваний період став найактивнішим у діяльності анархістів в Україні. Головним центром анархізму був Катеринослав. Навесні 1905 р. Ф.Штейнберг заснував «Катеринославську групу робітників анархістів-комуністів», представника-ми якої були Д. Устинов [4, 220], И.М. Фриц, Н.М. Колесніков [5, 13], Д. Чимбарова [6, 283]. Після короткого періоду агітації на зборах робітників 4 жовтня 1905 р. вони здійснили перший акт «економічного» терору на Україні: динамітною бомбою був убитий у себе на квартирі директор машинобудівного заводу. Наступного дня були випущені прокламації: «До всіх робітників» та «Робітникам машинобудівного заводу», в яких причиною вбивства проголошувалося масове звільнення робітників з заводу [8, 41]. Група катеринославських анархістів вела активну агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на залучення пролетарських і напівпролетарських мас, а також селян до анархістського руху. Велику увагу анархісти приділяли вивченню основ анархістського вчення, проведенню теоретичних диспутів, до

участі в яких залучались представники соціал-демократів та есерів.

Поряд з агітаційно-пропагандистською діяльністю катеринославські анархісти проводили заняття, де вивчали вогнепальну зброю і виготовлення бомб. Проте головним засобом боротьби катеринославських анархістів стали акти «економічного» та «політичного» терору.

У 1905 р. під час жовтневого страйку вплив анархістів у середовищі робітників послабився. Проте, коли почалися грудневі збройні події, анархістські бойовики активізувалися.

З другої половини 1906 р. почався розгром катеринославської організації. В місті зростає кількість поліцейських, були введені війська. Почалися поголовні обшуки та арешти.

Незважаючи на суперечливий характер діяльності Катеринославської групи анархістів у роки першої російської революції, як і інших організацій і груп анархістів України, вони мали певну політичну вагу в суспільстві, з ними змушені були рахуватися не тільки царська влада і поліція, а також політичні партії, які належали до революційно-демократичного табору.

Революція 1905-1907 рр. активізувала процес організаційного оформлення чорносотенного руху. До того часу, поки самодержавство власними силами вело боротьбу з загальноросійським визвольним рухом, урядовий табір не відчував особливої потреби в консервативній політичній організації. Але в період найвищого піднесення революції консервативні сили вирішили створити політичну організацію, за «всенародним» характером і зовнішнім «демократизмом» якої приховувалися дійсні інтереси дворян-поміщиків. 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі був заснований «Союз русского народа», який став об'єднуючим центром чорносотенного руху. Серед причин, які пробудили перетворення СРН в основну силу право монархічного табору, була матеріальна, політична та ідеологічна підтримка правлячих кіл. Верхівку СРН становили дворяни. Основна маса членів належала до вищих верств населення, дрібної буржуазії, дрібного чиновництва, частини селян і навіть робітників. Так, у Катеринославській губернії було 13 відділів СРН загальною кількістю 17286 членів. Головою місцевого проводу був В.А.Образцов. Монархічні організації створювалися на противагу революційним партіям і для боротьби з революцією. В документах монархістів зазначалося, що проти бунтівників треба застосовувати всі засоби – до грубого насилля. Мали підтримку рішучі дії влади і засуджувалися будь-які поступки лібералам. Щодо методів (погроми, вбивства), які застосовували до своїх супротивників чорносотенці, то вони віддзеркалювали «революційний» тероризм крайніх лівих (есерів), з тією різницею, що монархісти спиралися на підтримку військово-поліцейської машини імперії [7, 71].

Для пропаганди своїх ідей серед широких верств населення чорносотенці в 1905-1907 рр. використовували різні ідеологічні засоби, найважливішим серед яких була преса. Крім періодичних видань, організація випускала велику кількість різноманітних брошур, які користувались навіть більшим успіхом, ніж газети, особливо серед селянства.

Початок першої російської революції Бунд, у тому числі й на Україні, зустрів, як добре організована партія, що мала чітку політичну платформу, широку мережу осередків, чималий авторитет серед єврейського населення. Роль Бунду в Україні мала особливе значення. Причиною тому було те, що царський уряд зробив Україну межею осіlosti єврейського населення. Новий імпульс до активних дій дав Бунду Всеросійський політичний страйк в жовтні 1905 р. листках і прокламаціях, які він видавав у той період, роз'яснювалися значення цієї події, були висунуті вимоги робітників та дрібнобуржуазних верств населення: 8-годинний робочий день, негайне скликання Установчих зборів, проголошення демократичної республіки.

Бунд брав активну участь у подіях в Україні, викликаних Грудневим збройним повстанням у Москві. Спільно з об'єднаним комітетом соціал-демократів і Радою робітничих депутатів бундівці висунули ряд прокламацій, в яких закликали наслідувати приклад Москви і Петербурга. Бундівські представники працювали в бойовому страйковому комітеті Катеринослава поряд з представниками більшовиків, меншовиків, есерів та трудовиків, розпорядження якого оголошувалися обов'язковими для всіх громадян, громадських установ, заводів, фабрик, інших промислових і торгових закладів міста. До бундівської групи в Катеринославі входило 300 чоловік [2, 35].

Досвід боротьби на початку 1905 р. дедалі більше переконував, що тільки спільно можна підняти маси на загальний страйк, що політичні та економічні вимоги треба висувати разом. У багатьох виступах які спрямовували бундівці, значну частину їх учасників становили пролетарі неєврейських національностей. Саме на це націлила партію її VI конференція у лютому 1905 р. У прийнятих нею рішеннях наголошувалося, зокрема, на необхідності створення під контролем місцевих комітетів груп неєврейських робітників, що займалися б розповсюдженням літератури серед неєврейського пролетаріату й мали б постійний зв'язок із цими робітничими масами. В літку 1905 р. у Катеринославі Бунд видає прокламацію «Справжні представники європейського пролетаріату» [2, 42].

Передбачаючи нові революційні виступи, восени 1905 р. Бунд визначав тактику своєї майбутньої діяльності, своє ставлення до принципів питань наступного періоду боротьби. Саме цьому присвятив більшу частину часу VI

з'їзд партії у жовтні, в якому брали участь делегати Катеринослава, а також Києва, Одеси, Житомира, Бердичева.

Як відомо, жовтневий страйк, який показав силу пролетарського руху, налякав самодержавство й примусив царя піти на поступки, видати 17 жовтня маніфест, що обіцяв народові громадські свободи та скликання законодавчої Думи. Але бундівці на містах загалом реально оцінювали його. Далі наполягалося на необхідності збройних виступів. Це цілком відповідало вказівкам ЦК Бунду, які отримували місцеві організації. Незабаром після проголошення маніфесту почалися криваві розправи над учасниками жовтневих мітингів і демонстрацій, єврейські погроми.

У 1906-1907 рр. відбувся спад у діяльності бундівських осередків в Україні. Рядові представники Бунду не проявляли бажання брати участь у політичних виступах.

Отже, в період першої російської революції бундівські організації відіграли помітну роль у революційному русі в Україні. Вони проводили ефективну пропагандистську й організаторську роботу серед єврейських мас, закликаючи їх до спільних виступів з трудящими інших національностей у боротьбі проти самодержавства.

Практична діяльність Катеринославської організації Партії соціалістів-революціонерів, як і інших в Україні в роки буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. в основному була сконцентрована на агітаційно-масовій

роботі, розповсюдженні прокламацій і брошур. Із видань Катеринославського комітету ПСР найактивніше розповсюджувалися листівки за такими назвами: «До суспільства», «До усіх громадян», «До трудового люду» [9, 175].

У першій половині 1905 р. місцеві організації ПСР пропагували серед селян необхідність скликання Установчих зборів, повалення самодержавства й встановлення демократичної республіки, негайного припинення війни з Японією. Селян закликали також не сплачувати податки, не давати рекрутів, захоплювати панську землю, виганяти представників влади й обирати своїх представників до органів управління. Крім цього, представники партії роз'яснювали аграрну програму ПСР. Через більшість видань партії червоною ниткою проходив заклик до збройного повстання. До основного складу партії входили «Спілки» робітників, селян, студентів, учнів, військові організації.

Отже, діяльність політичних партій у Катеринославі була складовою частиною революційної боротьби в період першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр., яку важко переоцінити. Надзвичайно важливо, що процес розгортання революційних подій, виникнення широкомасштабних народних виступів, поєднання та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольних рухів суттєво вплинули на історичну долю України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925рр.)—Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, -Видавництво «Поліграфіст», 2001. – 245с.
2. Гусев В.І. Бундівські організації України в 1905 р. //Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – Вип. 173. – с.35-49.
3. Державний архів Дніпропетровської області, ф.313, оп.2, од.зб.1947
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф.11, оп.1, од.зб.575.
5. Державний архів Дніпропетровської області, ф.11, оп.1, од.зб.1123.
6. Державний архів Дніпропетровської області, ф.11, оп. 1, од.зб.575.
7. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
8. Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр. //Український історичний журнал. – 1991. - № 11. - с.36-43.
9. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля /Відпов.редактор Б.І.Андрусинин.- К., 1999. – 248 с.
10. Хрестоматія з історії Дніпропетровщини. – Дн-вськ: «Дніпрокнига», 2004. – 506 с.
11. Ясир М.Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905-1907 рр. //Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – Вип.172. – с.56-61.
12. 1905 год на Украине. Хроники и материалы /Под ред. М.И.Лебеля. – Харьков: «Пролетарий». – Т. 1. – 508 с.

О.М. КИСЕЛЬОВА

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ «СПІЛКИ» ТА МЕНШОВИКІВ В РОКИ ПЕРШОЇ НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1905-1907 РР.)

Кисельова Олена Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Першим міцним ударом по самодержавству була загальноросійська революція 1905-1907рр. В революції активну участь взяли різні політичні партії, в тому разі й меншовики, особливо в Україні.

Заснування в грудні 1904р. Української соціал-демократичної спілки («Спілка») зумовлювалося особливостями селянського руху в Україні. Спілчани прагнули розширити соціалістичну роботу серед робітництва та селянства України, сподіваючись на допомогу російської соціал-демократії. Меншовизм мав сильні позиції в соціал-демократичних організаціях України на початку ХХ століття.

У цьому зв'язку дуже важливою як у науково-теоретичному, так і в політичному та історичному значенні є тема участі меншовиків України в роки Першої російської революції. Проблема полягає в тому, що раніше радянська історіографія завжди зображала діяльність меншовиків у роки революції тільки негативно, і так само оцінювалась політична діяльність так званої партії «українських меншовиків» - УСДРП [1, 5, 6, 7, 8, 9, 13].

Сучасна українська історіографія принципово по-новому оцінює діяльність меншовиків в Україні, показуючи їхній значний внесок у боротьбу проти царату. Тому треба більш докладно і всебічно розкрити значення діяльності меншовиків, їх співробітництво з українськими меншовиками, УСД «Спілкою». Отже, цій проблемі і присвячена дана стаття.

Загальновідомо, що поштовхом до Першої народної революції в Росії стали події 9 січня 1905 р. у Петербурзі – так звана «кривава неділя», коли за наказом царизму була розстріляна мирна демонстрація робітників, які разом з сім'ями йшли до Зимового палацу з петицією про свої вимоги і нужди. Страшна звістка про криваву розправу над учасниками демонстрації облетіла всю країну, викликала революційний виступ народу. Гасло «Геть самодержавство!» стало головною політичною вимогою трудящих усієї країни.

Із перших днів революції організації РСДРП України йшли в авангарді загальнонародної боротьби проти царизму, вони розгорнули потужну агітаційно-пропагандистську роботу, закли-

каючи робітників до проведення демонстрацій і мітингів протесту і навіть загальнополітичного страйку на знак солідарності з петербурзьким робочим людом та на його підтримку. Уже 12 січня застрайкували робітники великих підприємств Києва, Катеринослава, Кам'янського, Юзівки, Маріуполя та інших міст України [12, 27].

Але РСДРП вступила в революцію дуже послабленою внаслідок внутріпартійної боротьби. Відомо, що, крім попередніх організаційних розбіжностей, які мали місце ще з П'їзду партії, соціал-демократи ніяк не могли дійти згоди щодо найважливіших питань тактики в революції.

На той час у соціал-демократичних організаціях України, особливо у таких великих промислових містах, як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса та на Донбасі, значно переважали – і чисельно, і ідейно – меншовики, які очолювали багато організацій і комітетів РСДРП. У цей період «офіційне» керівництво РСДРП перебувало в руках меншовиків: вони керували центральним органом партії – газетою «Искра», ЦК і Радою партії. Тому на місцях прислуховувалися, перш за все, до «офіційного» керівництва партії. Навіть В.Ленін у січні 1905 р. визнав, що «у меншовиків більше грошей, більше літератури, більше транспорту, більше агентів, більше «імен», більше співробітників. Було б проявом дитинства не помічати цього» [7, 446].

Тому саме більшовики, а не меншовики, яких звинувачували в усіх гріхах, повели партію на організаційний розкол, на відокремлення та створення своїх окремих комітетів і навіть організацій. Першими уже в січні 1905 р. розмежувалися з меншовицьким комітетом і створили самостійну групу більшовики Харкова, а згодом і Одеси [1, 27].

У Катеринославі місцевий комітет РСДРП був цілком у руках меншовиків. Більшовики на чолі з Г. Петровським намагалися відвоювати комітет, але це їм не вдалося. Тоді в лютому вони об'єдналися в самостійну більшовицьку групу, а в середині березня заявили про організацію свого комітету більшості РСДРП [1, 28].

Незбаром самостійні комітети більшовиків були також створені в Луганську та Херсоні. У Києві більшовики на чолі з Г. Кржижанівським

дотримувалися примиренських позицій і не відокремилися від меншовиків [1, 28].

Початок революції 1905 – 1907 рр., поставивши перед соціал-демократами питання щодо збройного повстання й інших засобів насильницького знищення існуючого ладу, призвів і до суттєвої зміни підходів до проблеми силових методів боротьби. Про те, наскільки стрімко радикалізувалися лідери меншовизму, засвідчує стаття Г.В. Плеханова «Врозь йти, вместе бить!», надрукована в «Искре» на початку лютого 1905р. Ця стаття була справжнім бойовим маніфестом. Найближчі союзники меншовиків по партії – більшовики також різко змінили своє ставлення до насильницьких методів боротьби, зокрема до тероризму. Диктувалося це настроями простого люду. Радикалізований навколишніми подіями народ уже не задовольнявся методами боротьби, які були прийняті до 1905 р., а вимагав більш рішучих дій. Народна маса стрімко радикалізувалася, і, часом, у губерніях дії бойових дружин та їм подібних збройних формувань меншовиків, більшовиків, бундівців чи есерів мало чим відрізнялися один від одного. Цілком логічним було бажання лідерів РСДРП координувати дії соціал-демократів.

В умовах стрімкого наростання революційної боротьби трудящих перед РСДРП постало невідкладне питання про вироблення власної стратегії й тактики, відповідно до нової політичної обстановки. Та принципового розколу уникнути не вдалося. Більшовики зібралися на свій з'їзд, а меншовики – на свою окрему конференцію.

III з'їзд РСДРП, на який з'їхалися тільки більшовики, відбувся 12-27 квітня 1905 р. в Лондоні. На ньому були присутні 24 делегати від 21 комітету Росії. В роботі з'їзду брали участь делегати від п'яти більшовицьких партійних організацій з України: від Харківської, Одеської, Катеринославської, Миколаївської та Полтавської [1, 39; 5, 45-46].

У той же час у Женеві відбулась окрема конференція меншовиків, на яку приїхали делегати від 9 комітетів. Були присутні лідери: Г. Плеханов, Ф. Дан, Б. Аксельрод, Ю. Мартов, І. Церетелі, Н. Чхеїдзе та інші. Від України були присутні делегати від 6 меншовицьких комітетів: Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Донбасу, Одеси, а також Криму і української променшовицької партії «Спілка». Тобто майже всю конференцію репрезентували меншовики з України, відігравши в ній вирішальну роль [10, 89].

В проекті резолюції «Про озброєння», яку затвердила комісія, але не розглянула конференція за браком часу, пропонувалося комітетам «зосередити всю увагу на пропаганді ідеї самоозброєння народу», для цього вважалося необхідним: виносити на обговорення широкого кола робітників проекти конкретних планів самозахисту під час вуличних сутичок, а також плани нападу

на збройні склади, на урядові установи і т. ін.; виділяти частину коштів на придбання зброї й засобів самозахисту для озброєння бойових дружин; організувати при комітетах особливі технічні групи, які б спеціально займалися розробкою технічних питань самозахисту та нападу, а також зайнятих здобуванням зброї для бойових загонів [4, 128].

Не менш радикальні рішення були прийняті на третьому більшовицькому з'їзді. В резолюції «Про збройне повстання» партійним організаціям доручалося «вжити найенергійніших заходів для озброєння пролетаріату, а також для вироблення плану збройного повстання та безпосереднього керівництва таким, створювати для цього, по мірі необхідності, особливі групи з партійних виробників» [11, 11].

Більшовицький з'їзд і Конференція меншовиків обговорювали одні й ті ж питання стратегії і тактики, але прийняті рішення були протилежні, що засвідчило корінні розбіжності між більшовиками і меншовиками щодо характеру, русійських сил і перспектив розвитку революції. «Два з'їзди – дві партії» - дві різні тактики в революції - таким було фактичне становище в РСДРП. Це визнав навіть і В. Ленін. [7, 434].

Уже на весні 1905р. в Україні чітко визначилися регіони, в яких переважним впливом користувалися меншовики. Це – Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Донбас. Особливо міцні позиції меншовики мали в промислових містах, а також і в непромислових регіонах [8, 54-55].

В Україні вплив меншовиків посилювала діяльність української національної променшовицької партії «Спілка» та Бунду, який дотримувався меншовицьких позицій і був найвпливовішою єврейською соціал - демократичною партією – понад 60% його чисельності припадало на Україну [2, 22].

Однак слід підкреслити, що, незважаючи на принципові розбіжності в теорії, у повсякденному житті, в усіх революційних подіях, що відбувалися в країні, меншовики виступали з більшовиками та есерами, українськими соціалістами єдиним фронтом. Так було під час першотравневих політичних демонстрацій та страйків в Одесі, Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську та інших містах, під час всеросійського Жовтневого політичного страйку, Грудневого збройного повстання, коли основним осередком збройної боротьби проти царизму стала Катеринославська губернія. У коаліційні за складом БСК увійшли по три представники від більшовиків, меншовиків, бундівців, есерів, українських соціалістів тощо.

Меншовики також брали активну участь у створенні Рад робітничих депутатів, не відмовляючись від співробітництва з більшовиками, есерами, представниками інших революційних партій.

Зазначимо, що відсутність єдності в осеред-

ках РСДРП позбавляло партію керівної ролі в революційній боротьбі трудящих. Враховуючи невдоволення низових партійних мас, передових робітників партійним розколом та їхню вимогу щодо повернення єдності партії, більшовики змушені були восени 1905 р. стати на шлях організаційного об'єднання з меншовиками, не відмовляючись від протиставлення своїх ідейних і політичних позицій.

В Україні таке об'єднання не було однотипним. Так, у Харкові, Катеринославі та Миколаєві більшовики об'єдналися з меншовиками на федеративних засадах, а в Одесі, Херсоні та Луганську відбулося повне злиття паралельних організацій [1, 44].

За прикладом українських осередків соціал-демократів об'єднана робота була здійснена по всій Росії. Так, у квітні 1906 р. у Стокгольмі відбувся IV (Об'єднаний) з'їзд РСДРП, який формально закріпив об'єднання обох фракцій соціал-демократичної партії. Меншовики, які переважали на з'їзді, врешті-решт отримали свій ЦК.

До речі, на цьому з'їзді розглядалось питання про прийом до РСДРП, новоутвореної УСДРП. Але домагання українських соціал-демократів не знайшло підтримки ні на з'їзді, ні на засіданні меншовицького ЦК. Меншовицький сектор партії, що переважав, звинувачував УСДРП у «національному ухилі» і голосував проти її вступу до РСДРП [2, 30].

Однак головною причиною відмови УСДРП з боку загальноросійської РСДРП було, на наш погляд, те, що в роки революції українські соціал-демократи більше схилилися до пробільшовицьких, а не меншовицьких ідей.

Так, у резолюції ЦК УСДРП від 1907 р. зазначалося, що «з усіх тактичних поглядів наша партія представляє ліву течію в соціал-демократії Росії і наближається до так званих «більшовиків», не поділяючи крайнощів їх революціонізму» [5, 44].

Головні підсумки Першої російської революції визначив V (Лондонський) з'їзд РСДРП, який тривав з 30 квітня по 19 травня 1907 р. Тоді в партії налічувалось 150 тис. членів, з них 58 тис. більшовиків і 45,5 тис. меншовиків [4, 215], тобто в цілому в Росії дещо переважали більшовики. Принципово інша була картина в Україні. В організаціях РСДРП на той час налічувалося 4,5 тис. більшовиків і понад 10 тис. меншовиків, тобто вдвічі більше. Важливою складовою меншовицької партії був Бунд (5,5 тис. членів) та українська соціал-демократична «Спілка» (майже 6 тис. чоловік). Як бачимо, меншовицька течія в Україні майже в 4 рази перевищувала – і ідейно, і чисельно – більшовиків і мала найбільшу підтримку серед пролетаріату і трудящих краю революції 1905-1907 років. Це свідчить про те, що саме меншовики, а не більшовики були провідною силою в лавах РСДРП в роки Першої революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций... - К., Политиздат Украины, 1986. - 625 с.
2. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). - Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, Поліграфіст, 2001. - 245 с.
3. Голуб А. І. «Передусім бути українцем»... (Міжнародна діяльність УСДРП у першій половині ХХ ст.) - Дніпропетровськ, Поліграфіст, 2003. - 255 с.
4. Документы первой общерусской конференции партийных работников в Женеве. Конец апреля - начало мая 1905 года. // *Меньшевики. Документы и материалы. 1903 - 1917 гг.* - М., РОССПЭН, 1996. - С. 107 - 132.
5. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. - Т. 2. - М., Политиздат, 1966. - 823 с.
6. Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство УСДРП). - К., Політвидав України, 1986. - 185 с.
7. Ленин В. И. Избранные произведения. В 3 т. - Т. 1. - М., Политиздат, 1966. - 843 с.
8. Непролетарские партии России. Урок истории. - М., Политиздат, 1984. - 566 с.
9. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К., Політвидав України, 1999. - 270 с.
10. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории. - М., РОССПЭН, 2002 - 560 с.
11. Третий съезд РСДРП (апрель - май 1905 г.) Протоколы. - М., Политиздат, 1959. - 216 с.
12. Чепурко О. О. Діяльність меншовиків Катеринослава на початку Першої російської революції (січень - лютий 1905р.) // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті.* - Вип. 2. - Д., Поліграфіст, 2003. - 245 с.
13. Шморгун П. М. 1905 рік на Україні. - К., Політвидав України, 1980. - 270 с.

В.Д. ПАСАТЮК

ЛІВА ТЕЧІЯ ПАРТІЇ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В УКРАЇНІ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Пасатюк Володимир Дмитрович - аспірант кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Для сучасних громадських діячів та істориків вивчення й узагальнення історії становлення, розвитку та з'ясування причин припинення діяльності українських партій представляє значний інтерес. Тому чимале наукове значення має історія становлення і діяльності лівої течії партії російських соціалістів-революціонерів, які незабаром трансформувалися в українську партію лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР). Нжаль, ця проблема ще недостатньо висвітлена в науковій літературі.

Перший напрямок в історіографії діяльності політичних партій в Україні утворили видатні українські політичні діячі, лідери Української революції [5, 23]. В їхніх роботах висвітлювалася, перш за все, діяльність українських націонал-комуністичних партій, з'ясувалися основні причини їх історичної поразки і зникнення з політичного життя. Другий напрямок сформували марксистські історики, більшовицькі партійно-державні діячі та публіцисти, зміст праць яких зводився до виправдання безкомпромісної боротьби більшовиків проти своїх політичних опонентів [16, 24]. Разом з тим, у цих працях міститься досить значний фактичний матеріал: програмові документи партії соціалістів-революціонерів, матеріали партійних конференцій, з'їздів тощо.

Більш ґрунтовне і всебічне вивчення історії політичних партій почалося після так званої хрущовської «відлиги». Дослідник К.Гусев [8, 9, 10] створив фундаментальні праці про партію есерів. У роботі Р.Ветрова і А. Черненка [3] докладно висвітлювалася діяльність партії есерів в Україні у 1917 р. Але в умовах панування радянської ідеології всі небільшовицькі партії класифікувалися як «контрреволюційні», «антинародні», «антирадянські».

Переломним для вітчизняної історичної науки слід вважати кінець 1980-х початок 1990-х рр., коли, завдяки політиці гласності, у істориків з'явилася можливість підходити до висвітлення комплексу проблем з позицій об'єктивності та історизму. Роботи В.Солдатенка [20], В.Верстюка [2], Р.Ветрова [4] та інших провідних сучасних дослідників частково ліквідували існуючі прогалини в політичній історії України. Разом із тим, в історичній науці ще й досі відсутнє комплексне

дослідження історії діяльності УПЛСР в Україні у 1917-1920 рр.

В даній роботі автор з'ясовує причини, за яких відбувся остаточний розкол у партії російських есерів і на її основі відокремилася ліва течія, яка згодом перетворилася на найбільш впливову партію – УПЛСР - за якою йшла значна частина трудового населення України.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. докорінно змінилося суспільно-політичне становище російських есерів в Україні: з малочисельної партії, яка постійно переслідувалася і не мала впливу на політичне життя країни, вона за короткий час перетворилася в найбільш чисельну, популярну партію, стала учасницею правлячої коаліції.

Поповнення рядів партії есерів відбувалося за рахунок селян, робітників, солдат, службовців, міщан, студентів, учнів тощо. Найбільший вплив есери мали на селян, спираючись на популярність програми зрівняльного землекористування - «соціалізації землі», зміст якої містився в тому, щоб під прапорами свободи, рівності та справедливості мобілізувати народ на поступову ліквідацію залишків феодального ладу. Визнаючи подвійний характер природи селян: вони не тільки трударі, але й власники, есери розповсюджували свій вплив і на важливі економічні та політичні центри України, де переважав пролетаріат російського походження.

Партія есерів стрімко збільшувалася, але не відрізнялась ідейною та тактичною єдністю і монолітністю. Усі есери розподілялися на правих, центристів і лівих. Есери центру – представники основної ідейно-політичної течії, були прихильниками офіційної політики партії, яку проводив ЦК. Вони вважали, що революція закінчилася ліквідацією царизму та класовим миром, що «в країні немає нічого, проти чого треба вести війну». Влада повинна належати буржуазії, а Ради повинні лише спостерігати за діями Тимчасового уряду. На думку есерів центру, реальною владою на місцях повинні бути такі органи самоврядування, як міські думи, волосні, уїзні та губернські земства, обрані демократичним шляхом. Своїм головним політичним завданням центристи бачили у завоюванні більшості в цих

органах, а, спираючись на них, і на Установчих зборах [9, 47].

Праві есери проводили відкриту шовіністичну політику з питань війни, виступали за доведення її «до остаточної перемоги», за міцний союз із буржуазією, партією кадетів та повністю відмовлялись від проведення соціальної програми партії. В есерівських організаціях України прибічники правої течії були малочисленні і зазвичай блокувалися з есерами центру, яких також називали правими. Ліві есери наполегливо виступали проти імперіалістичної війни, несхвально ставилися до коаліції з буржуазією і вимагали скорішого вирішення селянського питання. Одночасно ліві есери виключали можливість перемоги соціалістичної революції лише в одній країні та постійно коливалися між більшовиками та своїм центром і довго не наважувалися організаційно відокремитися від нього.

Прибічники трьох течій діяли в усіх без винятку містах України, але питома вага їх була різною: в організаціях Києва, Катеринослава, Луганська та інших міст переважали праві есери, а в Харкові та по всій губернії значно переважали ліві, які на перших зборах уже отримали переважну більшість голосів. Ця організація відразу протиставила себе ЦК партії, засудила його політичну лінію і виступала як лівоесерівська. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції перейшли есери Одеси [3, 11-14].

Разом із тим лінія лівих есерів була непослідовною, розпливчатою, коли, заради збереження єдності партії, ліві йшли на серйозні поступки есерам центру. Це наочно проявилось в роботі І Південно-Руської обласної конференції партії есерів, яка проходила 2-5 квітня 1917 р. в Харкові. З доповіддю про поточний час виступив лівий есер М.Алгасов (Харків), який вказував на те, що Тимчасовий уряд неохоче виконує волю революційної демократії» і його не можна підтримувати і згодом його треба буде замінити новим - революційним урядом. Однак у відповідь багато прибічників політики центру підтримали Тимчасовий уряд, обґрунтовуючи це тим, що «соціалісти не повинні намагатися захопити владу під час буржуазної революції». Резолюції з'їзду були компромісом: йшлося про буржуазний характер Тимчасового уряду, але підкреслювалася необхідність його підтримки, відмічався імперіалістичний характер війни тощо [17, 207].

Дедалі розбіжності в есерівських лавах не тільки не зникали, а все більше загострювалися. Ситуація ускладнювалася тим, що російські есери змушені були пристосовуватися до умов Української революції та державотворчої діяльності Центральної Ради. Саме український національний фронт визначав специфіку діяльності есерів в Україні.

Новим поштовхом для подальшого розмежу-

вання між правими та лівими есерами стало створення так званого коаліційного Тимчасового уряду, до якого, поряд з представниками буржуазії, увійшли чотири есери та два меншовики. Праві есери повністю схвалювали входження соціалістів до коаліційного уряду, а ліві – засудили цей крок. Так, обласна конференція есерів Південно-Західного району, яка відбулася 7-8 травня 1917 р. в Києві, беззаперечно підтримала входження есерів до коаліційного уряду та запевняла про цілковиту його підтримку.

Такі ж рішення прийняла й Катеринославська губерньська конференція есерів 9-10 травня 1917 р. В постановах з національного питання зазначалося, що інтереси нації краще забезпечуються федеративним устроєм Росії, врахуванням національно-культурних вимог українців, але це питання повинні вирішити Всеросійські Установчі збори. Есери вказували «на небезпеку народження дрібних буржуазних республік» і звинувачували українських есерів у тому, що вони підтримують Центральну Раду та її вимоги щодо автономії України, а не блокуються з російськими соціалістами [6, 7, 12, 21].

Поглиблення розходження між правими та лівими есерами наочно продемонстрував Херсонський губерньський з'їзд есерів 18-19 травня в Одесі. В доповіді лідера лівих есерів П.Шифера визнавалося, що навіть коаліційний уряд не в змозі вивести країну з тупика і в подальшому можливий перехід влади до рук трудящих [3, 17]. Ідейні розголосиці між правими та лівими есерами завершилися їх організаційним розмежуванням у рамках однієї організації, у якій перемогли ліві есери. Так, у другій половині травня 1917 р. організація есерів Одеси визначилася як ліва.

ІІІ з'їзд партії есерів, який відбувся 25 травня - 4 червня 1917 р. у Москві, не ліквідував розголосиць, навпаки, розбіжності між офіційним керівництвом та лівими есерами ставали все більшими. Ліві есери сподівалися, що їм вдасться «вирівняти» політичну лінію партії, однак по всіх питаннях з переважною більшістю голосів перемогу здобули центристи. Так, з'їзд висловився за союз з буржуазією, підтримку коаліційного уряду і заради цього відмовлявся від офіційного курсу «соціалізації землі». В роботі з'їзду активну участь брали делегати усіх восьми губерньських організацій України, більша частина яких, наприклад есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та інших міст, підтримала політику партії. Одночасно помітну роль у лівоесерівській групі (42 особи), яка утворилася на з'їзді, відігравали делегати Харкова і Одеси. Ліві есери засудили входження соціалістів до коаліційного уряду, але і не виступали за перехід влади Радам. Вони пропонували створити такий уряд, в якому міністри-соціалісти переважали капіталістів [13, 424-425].

Антиукраїнський характер політики есерів полягав у небажанні навіть розглядати

національне питання, що викликало незадоволення майже всіх представників есерівських організацій України. Тільки наприкінці роботи з'їзду під тиском делегатів з Києва, Харкова, Миколаєва, Одеси та інших міст України «пощастило» створити невелику і, як із гіркою сказати самі есери, «підпільну підсекцію» секції по державному устрою, яка і підготувала невелику резолюцію з національного питання. Всупереч вимогам делегатів від України її прийняли без будь-якого попереднього обговорення. В резолюції містилася відома абстрактна есерівська формула «федерації та автономії» в рамках буржуазної демократичної республіки, вирішення якої відкладалося також до Установчих зборів [19, 25-26].

Місцеві есерівські організації продовжували проводити свою лінію, критикуючи рішення з'їзду. 5-6 липня 1917 р. відбувся І Одеський обласний з'їзд есерів. У прийнятій значною більшістю голосів резолюції йшлося про відмову від коаліції з буржуазією й створення влади Рад. Було також обрано обласне бюро тільки у складі лівих есерів. Не випадково, що ЦК партії російських есерів відмічав, що «серед свідомих робітників Одеси, Миколаєва та інших міст Півдня країни є міцний рух уліво від лінії ЦК, і ліві блокуються з більшовиками або їх підтримують» [3, 24-25].

Загострення суперечностей між правими та лівими есерами продемонстрував ІІ обласний Південноросійський з'їзд партії есерів, який проходив 10-12 липня 1917 р. у Харкові. Делегати репрезентували есерів Харківської, Катеринославської, Полтавської, Херсонської губерній, а також Курської й Воронежської, Донбасу й області війська Донського. У прийнятій постанові говорилося: «Замість коаліційного уряду необхідно створювати однорідний соціалістичний уряд». За підсумками роботи з'їзду в обласному комітеті есерів значно переважали представники лівих [11].

Після липневої політичної кризи в лавах російських есерів почалася глибока й затяжна криза, яка проявлялася у загостренні протиріч в середині партії. Якщо раніше лівоесерівські організації існували тільки у Харкові та Одесі, то тепер позиції лівих значно посилилися в Києві, Полтаві, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді та багатьох інших містах України. Якщо праві російські есери продовжували політику на збереження коаліції з буржуазією, підтримку Тимчасового уряду, то ліві есери, навпаки, рішуче виступили проти «збанкрутілої» коаліції з буржуазією, за створення «однорідного соціалістичного уряду», тобто уряду, який складався б тільки з представників соціалістичних партій [15, 74].

6 серпня 1917 р. у Петрограді відбулась VII Народа партії есерів, яка, враховуючи різке посилення лівих есерів, у тому числі і України, фактично узаконила існування лівої фракції в партії.

За резолюцію правих есерів, які продовжували політику коаліції з буржуазією, проголосували 54 особи, за резолюцію лівих есерів, які рішуче відмовились від коаліції з буржуазією, проголосували 34 особи, серед яких були ліві есери Харкова, Катеринослава, Полтави, Одеси, Херсона і Єлисаветграда [3, 27]. Це був важливий крок у створенні в майбутньому окремої партії лівих есерів.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. партія есерів опинилася у складному становищі – з правлячої партії вона перетворилася в опозиційну. Есери були роззброєні тим, що більшовики, намагаючись залучити на свій бік селянство, уже проголосили соціалізацію землі. Тому з часом вплив есерів значно зменшився. Скорочувалася чисельність партії, а головне – відбувався фактичний розкол партії на дві частини, більше того, на дві партії.

7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла ІІІ Універсал, де проголосила Українську Народну Республіку. Головне, що в цьому документі проголошувалося про створення Української Народної Республіки. Про значення Універсалу так писав один із його творців В. Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу й подоби, і тільки по нашому... Все населення, вся демократія України дивились на український уряд із надією й вірою» [5, Ч. 2, 81].

Проголошенню Універсалу передувала внутрішня боротьба із неукраїнськими представниками в Центральній Раді, які вимагали чисельних поправок у тексті. Так, представники Бунду, меншовиків та есерів наполягали на тому, щоб в Універсалі було підкреслено прагнення України до єдності з Росією. Російські соціалісти також вимагали персонально-національної автономії для всіх національних меншин і в першу чергу для великорусів, євреїв та поляків. Російські есери висловились проти проголошення Української Народної Республіки, виступали за федерацію з Росією і проголошення УНР вважали передчасним.

Тому ІІІ Універсал не вдалося витримати в єдиному дусі. Так, проголошуючи створення УНР із метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула «дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність.» Центральна Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат виступив з ініціативою утворення «федеративного уряду всіх республік і країв, що виникли на території колишньої імперії російської». Центральний уряд Росії мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії. Таким чином, проголошуючи автономію України, Центральна Рада взяла на себе обов'язки перетворення

ня Росії у федеративну державу [22, Т. 1, 397].

Поіменне голосування Малої Ради в схваленні III Універсалу мало такий результат: 42 члени – за (всі українці та євреї), нікого – проти, 5 членів – від голосування утрималися (російські меншовики В. Кононенко і М. Балабанов, соціалісти-революціонери Ф. Скловський, П. Сараджиєв та поляк В. Рудницький) [22, Т. 1, 398]. Російським соціалістам здавалося, що після проголошення УНР може статися й останній крок – проголошення незалежної української держави, що призведе до остаточного відокремлення України від Росії.

Російські есери побоювалися, що наступним кроком Центральної Ради може стати проголошення незалежної України, але праві есери все-таки вважали Центральну Раду найменшим злом у порівнянні з більшовиками і тому активно підтримували її політику і відчайдушно виступили проти встановлення влади Рад в Україні.

Ліві есери Харкова, Катеринослава, Полтави, Одеси, Києва та інших міст приймали рішення про невідлеглисть своєму ЦК партії, який був переважно правим і захищав уряд О. Керенського й буржуазії. Ліві визнавали неминучість соціалістичної революції, ухвалили рішення II Всеросійського з'їзду Рад про владу, землю, мир тощо, входили у створені більшовиками ревкоми, підтримували з ряду питань більшовиків.

20 листопада 1917 р. у Петрограді відкрився I з'їзд партії лівих есерів (інтернаціоналістів). В його роботі активну участь взяли делегати з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Чернігова й ряду інших міст України. У доповідях М. Алексєєва (Харків), П. Шифера (Одеса), Б. Табакова (Чернігів) підкреслювалося, що 95 % членів партії йдуть за лівими есерами, вплив яких у масах дуже великий [18, 6, 13, 14]. З'їзд висловився за підтримку політики більшовиків і участь лівих есерів у радянському уряді.

IV з'їзд партії есерів (26 листопада - 5 грудня 1917 р.) головну увагу зосередив на обговоренні питання про єдність партії. ЦК партії, роздратований поведінкою лівої його частини, прийняв рішення про виключення з партії за участь у Жовтневій революції і підтримку більшовиків усіх лівих есерів і розпуск їх організацій [10, 175-176]. Есерівське керівництво активно, як ніколи раніше, використало репресивні заходи проти тих членів партії, які продовжували співробітництво з більшовиками.

Як відомо, на початку грудня 1917 р. виник гострий політичний конфлікт між Раднаркомом (РНК) і Центральною Радою. 4 грудня 1917 р. Раднарком оголосив відомий «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». РНК визнавав УНР, але не визнавав Центральну Раду як «повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки». Голова Генерального секретаріату В. Винниченко і генеральний

секретар міжнаціональних справ О. Шульгін негайно відповіли на ультиматум Раднаркому, відкинувши всі вимоги. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему [22, Т. 2, 20].

Безумовно, ситуація, що склалася в Україні, обговорювалася на всіх крайових з'їздах і конференціях російських есерів та меншовиків. В умовах, коли після Жовтневого перевороту багато губернських і навіть обласних центрів російських соціалістів фактично опинилися без постійного керівництва з боку ЦК своїх партій, а фракційна боротьба вносила багато плутанини в розробку єдиної політичної лінії, есери та меншовики в Україні почали здійснювати деякі кроки для досягнення загальноукраїнського об'єднання своїх рядів, створення свого крайового партійного центру. З цієї метою вони провели на початку грудня 1917 року крайові наради або з'їзди в Києві.

Так, 3-6 грудня 1917 р. у Києві відбувся крайовий Всеукраїнський з'їзд партії есерів, в якому брали участь 30 делегатів від усіх українських губерній. Вони представляли 70 тис. есерів (ще 100 тис. есерів знаходилися в діючій армії на Південно-Західному та Румунському фронтах). На з'їзді переважали праві есери, рішення яких і були прийняті [15, 89].

Головним питанням роботи з'їзду було відношення до українського руху та тактика партії і України. Всупереч вимогам лівих есерів Є. Терлецького (Полтава), В. Чернівського (Харків), які виступали проти підтримки Центральної Ради, як такої, що «не виражає волі українського народу», з'їзд, по доповіді Ф. Скловського (Київ), більшістю голосів (за - 18, проти - 10 лівих есерів при 4, що утрималися) прийняв резолюцію правих. У ній говорилося про визнання в Україні влади Центральної Ради та підтримку її політики. Було прийнято рішення делегувати двох своїх представників до складу ЦР. З'їзд утворив крайовий комітет партії з 8-ми осіб тільки правого крила. Ліві есери йти до комітету відмовились [15, 89]. Таким чином, на початку грудня 1917 р. в Україні був утворений крайовий комітет загальноросійської партії есерів. Такі кроки були зумовлені, перш за все, створенням української державності, виникненням УНР, на території якої тепер доводилося діяти партії.

9 грудня 1917 р. відбулась подія, яка мала принципове значення для есерів - була укладена офіційна угода між більшовиками і лівими есерами, згідно з якою 7 лівих есерів увійшли до складу Раднаркому (із них двоє – М. Алгасов і В. Карелін – лідери лівих есерів Харкова). Було проголошено «Звернення» до українського народу з закликом разом із російськими народом виступити за встановлення радянської влади в Україні [1, 7-9]. Ці події мали вирішальне зна-

чення для лівих есерів в Україні, які тепер міцно підтримували радянську владу і співробітничали з більшовиками.

Таким чином, ми бачимо що з грудня 1917 - на

початку січня 1918 рр. ліві російські есери вже діяли як самостійна політична партія, яка поривала відносини із ЦК партії есерів, та блокувалися тепер з більшовиками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сб. док. и матер. – К.: Госполитиздат, 1962. – 756 с.
2. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посіб. – К.: Заповіт, 1997. – 237 с.
3. Ветров Р., Черненко А. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Д.: Изд-во ДГУ, 1983. – 61 с.
4. Ветров Р. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 1997. – 113 с.
5. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції: У 3 ч. Репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: В-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 542 с.
6. Воля народа (Київ) – 1917. – 14 мая.
7. Воля народа (Київ) – 1917. – 17 мая.
8. Гусев К. Крах партии левых эсеров. – М.: Знание, 1963. – 260 с.
9. Гусев К. Тактика партии большевиков по отношению к эсерам накануне Февральской революции и в период двоевластия. – М.: Мысль, 1969. – 171 с.
10. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. – М.: Мысль, 1975. – 383 с.
11. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 12 июля.
12. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 25 мая.
13. III съезд партии социалистов-революционеров: Стенограф отчет. – Пг., 1917. – 510 с.
14. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наук. думка, 1978. – 315 с.
15. Лебедева Г. Загальноросійські партії есерів та меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917-1920 років: Дис...канд. іст. наук. – Д., 2005.
16. Луначарский А. Бывшие люди. Очерк истории партии эсеров. – М.: Госиздат, 1922. – 82 с.
17. Политические партии России: история и современность / Под ред. проф. А. Зевелева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 631 с.
18. Протоколы I съезда партии левых социалистов-революционеров (интернационалистов). – М., 1918. – 128 с.
19. Протоколы третьего съезда партии социалистов-революционеров (25 мая – 4 июня 1917 г.) – Пг.: Центр. Ком-т Партии соц.-рев., 1917. – 120 с.
20. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. – К.: Либідь, 1997. – 412 с.
21. Трудовой народ (Екатеринослав). – 1917. – 25 мая.
22. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. – 587 с.; Т. 2: 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – К.: Наук. думка, 1997 – 421 с.
23. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. У 4 т. – 23. Прага, 1921–1922. – Т. 1 – Прага, 1921 – 152 с.; Т. 2 – Прага, 1921 – 200 с.; Т. 3 – Прага, 1921 – 160 с.; Т. 4 – Прага, 1922. – 192 с.
24. Черномырдик С. Эсеры (партия социалистов-революционеров). – Х.: Пролетарий, 1925. – 62 с.

С.П. ДОНЧЕНКО

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

Донченко Світлана Павлівна – завідувач кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету, доктор історичних наук

Сучасна Україна, що обрала ліберально-демократичний шлях розвитку, зробила в цьому напрямку значні кроки, використовуючи досвід сусідніх держав. На жаль, власний досвід чомусь мало використовується. Але ж ми маємо, нехай короткий, але визначний шлях ліберального розвитку початку ХХ ст.

Проблемі лібералізму присвячували і присвячують свої роботи чимало істориків різних країн. Останнім часом значну увагу лібералізму присвячують українські та російські історики.

Наше завдання в даній статті - показати у стислому вигляді історію і проблеми українського лібералізму на основі досліджень багатьох істориків декількох поколінь.

Лібералізм, з'явившись у Великобританії, пройшов довгий шлях розвитку і вдосконалення на теренах Європи. В Україні, як політична течія, він з'явився у ХІХ ст. і став ідеологією у ХХ ст. Серед інших партій 1900 - 1920 рр. ліберали відіграли важливу роль у процесі державотворення України, а політико-правові та ідейні наслідки зумовили становлення сучасної держави.

В історіографії проблеми треба виділити декілька етапів у поглядах на ліберальні партії Росії й України. До Жовтневої революції 1917 р. ліберальні партії вважались лівими; після революції для більшовиків вони стали правими, буржуазно-націоналістичними партіями. З 1991 р. у період незалежності України українські і російські історики здійснили повний перегляд відношення до лібералів від визнання їх буржуазно-націоналістичними до буржуазно-демократичних (або просто демократичних), дійсно народних, лівих. В останні 5-7 років з'явилась інша характеристика лібералізму (особливо у російських статтях і підручниках), як шкідливої політичної течії, оскільки демократи Росії, говорячи про демократію і лібералізм, так і не створили умов для демократичного розвитку і нічого не виконали із обіцяного для своїх народів [2].

Ліберальний рух на теренах України початку ХХ ст. мав два напрями: перший - загальноімперський, другий - суто національний. Обидва зросли на одному ґрунті, щоправда, український лібералізм спирався більше на громади, а російський - на земства, хоч чіткої межі не було. Але сам факт виникнення українських

ліберальних партій із громад, безпартійної української організації заклав розбіжності між російськими і українськими ліберальними партіями в розумінні багатьох проблем.

В Україні ліберали починали свою діяльність у марксистських гуртках разом з українськими майбутніми соціал-демократами і соціалістами-революціонерами. Українські ліберали репрезентували не так ліберальну ідею, як українську ідею і залежно від ситуації - українську чи ліберальну.

Структурно обидва напрями мали однаково організацію (як, до речі, й більшість інших партій): від центральних органів - до місцевих комітетів. Щоправда, російські ліберальні партії мали в кожній українській губернії свій комітет або осередок. А в українських лібералів інколи один комітет обслуговував дві-три губернії. Це говорить про чисельність і зв'язок з масами.

Соціальну базу українських і російських ліберальних партій можна вважати приблизно однаковою, якщо говорити про середню і дрібну буржуазію міста і села, про частину робітників і селянства. Але головною відмінною українства була відсутність власної національної великої буржуазії, поміщиків, чиновників. Сутність російської імперської політики полягала в тому, щоб перетворити українські національні панівні верстви суспільства в російськомовні чи в російські. Таким чином, особливість і трагедія російської частини України полягала в тому, що панівною верствою населення були неукраїнці. Серед поміщиків - переважно поляки і росіяни, серед службовців і підприємців - ще й євреї.

У радянській і сучасній українській історіографії багато уваги приділялося підрахункам чисельності партій і, переважно, в загальноросійському масштабі. В цілому за підрахунками на території України працювало більше 16 000 членів російських ліберальних партій і приблизно 2 000 членів українських ліберальних партій.

Відомо, що ідея лібералізму в історії виникла і вижила лише в єдності з національною ідеєю. Тому національне питання, хоч посідало не перше місце у суспільному русі на відміну від соціально-економічних вимог, все ж було надзвичайно важливим, особливо для розробки програм політичних партій.

Так, монархісти, октябристи, кадети та близькі

до них російські партії проголосили збереження «єдиної і неподільної Російської держави» [6]. Українські аналоги цих російських партій виступали за право українців на культурне «самовизначення». Лише Українська демократично-радикальна партія з самого початку агітувала за автономію України в складі федеративної Росії [8]. Всі партії проголосили необхідність демократичних перетворень у державі, за рівність усіх громадян перед законом, за людські права. І це був єдиний пункт, з приводу якого не було значних розходжень у різних політичних партій.

Аналіз документів показує, що відношення до «Маніфесту 17 октября» у партій було неоднозначним. І досьогодні серед російських істориків не існує єдиної думки. Вважається, що «Маніфест 17 октября» 1905 р. був: 1) не конституцією, а доповненням до основних законів; 2) конституцією або майже конституцією; 3) не конституцією, а декларацією намірів.

Практично всі партії записали програмною вимогою безкоштовну народну загальну освіту. Українські ліберали - по можливості - середню і вищу ще й рідною мовою. Ставлення більшості партій, окрім кадетів і українських лібералів, до необхідності реформ суду було дуже стриманим.

Одним з головних і досить суперечливих питань у програмах політичних партій було питання реформи центральної державної влади. Ліберальні партії обрали тактику поступовості на шляху реформ. Вони орієнтувалися на політичні моделі західноєвропейських країн, на еволюційний шлях розвитку. Українські ліберали були на крок попереду російських, оскільки постійно підтримували ідею демократичної республіки, а не конституційної чи парламентської монархії, як октябристи та кадети.

Лібералізм у Російській імперії був своєрідним антиподом феодально-монархічної системи. Особливо в сфері економіки. У вирішенні аграрного питання російські і українські ліберали мали схожі вимоги, тільки сенс цих вимог був різний. Кадети і октябристи розуміли необхідність поліпшення життя селян, додаткового наділення землею малоземельних та безземельних. Вони виступали то «за» то «проти» соціалізації землі на різних етапах. Але не могли вимовитись від вимоги хоч би часткового відчуження землі за викуп і створення державного земельного фонду для передачі землі селянам в оренду. Українські ліберали вважали за необхідне створення крайового земельного фонду для користування землею селянами. В усіх інших позиціях УДРП була ближчою за вимогами до соціал-демократів, хоч виступала проти революції як засобу досягнення мети. У робітничому питанні практично всі програмні вимоги українських лібералів схожі з вимогами РСДРП.

Якщо аналізувати в цілому економічну програму, то українські ліберали виступають як соціалісти, хоч їхнє поняття соціалізму

відрізняється від цього ж поняття у більшовиків і есерів. Це, ймовірно, не державна власність, а колективна, з урахуванням інтересів не тільки краю, а й кожної людини. Це, скоріше, поступовий перехід до демократичного капіталізму, ніж одразу до соціалізму.

Програмні вимоги лібералів передбачали мирний, еволюційний шлях розвитку, тому вони обрали форму парламентської боротьби. Найяскравіше українські ліберали проявили себе під час виборів до I - IV Державних Дум і в період роботи в I - II Думах. Вони створювали міжпартійні блоки з лівими партіями не правішими від кадетів (кадети, УДРП, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, енеси та ін.).

Українські ліберали робили неабиякі спроби для вирішення українських питань в думах. Але протистояння інших партій, а часто і кадетів, позбавило їх цієї можливості.

Напередодні і під час Першої світової війни українські партії опинилися у дуже складному становищі, оскільки царський уряд розпочав боротьбу проти усіх «мазепинських» партій як соціал-демократів і есерів, так і лібералів. Окрім того, війна загострила українське питання. Воно стало загальноєвропейським. Українські ліберали проголосили єдність з народами Росії у війні, хоч не припиняли спроб вирішення національного питання. Війна дещо змінила розташування політичних сил: октябристи - праві, кадети стали об'єднуючим центром, а українські ліберали залишилися на лівих позиціях.

З Лютневої 1917 р. революції і до 1920 р. представники Української партії соціалістів-федералістів (наступниці УДРП і ТУП) та кадетів відіграли вирішальну роль в українському державотворенні, хоч позиції есефів і кадетів часто були протилежними. Працюючи у складі Центральної Ради та Генерального Секретаріату, українські ліберали зробили вагомий внесок у розбудову економіки, зовнішньої політики, освіти, культури. Але в останній період роботи Центральної Ради ліберали перейшли в опозицію до неї. Їм не вистачило рішучості, наполегливості, жорсткої дисципліни.

Вагання есефів у питанні участі в уряді Української держави привели до втрати часу і позицій. І хоч окремі члени партії працювали досить плідно, командно, партія в уряді не утрималась і знову опинилась в опозиції.

В уряді Української Народної Республіки доби Директорії українських лібералів було зовсім мало. І хоч їх досвід був дуже цінний, загострення протиріччя між українськими соціал-демократами і соціалістами-федералістами ствосовно бачення майбутнього України привело до розколу. З квітня 1919 р. есефи стають опозиційною партією до уряду УНР. Тепер відносно цього уряду вони зайняли праві позиції,

хоч їх програма і дії говорили про те, що УПСФ - все-таки ліва партія.

Історія створення політичних партій в Україні та Росії свідчить, що на початку ХХ ст. у надрах буржуазної за економічним і монархічної за політичним устроєм держави, з'явилися різні політичні напрями. До ліберального, як відомо, належали:

1. Праві ліберали - октябристи та близькі до них партії (ліберально-консервативного спрямування).

2. Кадети, прогресисти та близькі до них партії (центристи).

3. Ліві ліберали - суто українські (Українська демократична, Українська радикальна, Українська демократично-радикальна партії, організація партійного типу - Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів - ліберально-соціалістичного спрямування) [1].

Подібну ситуацію не слід вважати специфічною російською чи українською, вона відбивала загальносвітову тенденцію еволюції лібералізму в епоху імперіалізму. в епоху імперіалізму.

Зазначимо, що політичні сили в Україні та Росії були надто нерівними. Лівих партій було більше, тож і вплив їх значно вагомий. Здавалося б, саме це мало спонукати уряд до дій, до певних реформ. Але він пішов іншим шляхом - шляхом створення штучних проурядових партій, намагаючись збити революційність і перетворити ліві партії на політичну меншість. Але, як відомо, це не допомогло.

Українські кадети, особливо українські ліберальні партії, з самого початку були, безперечно, лівими. Це пов'язано з тим, що Україна мала свої особливості, свою специфіку, а саме:

- українські ліберали фактично вийшли з національно-демократичних гуртків соціалістичного забарвлення, які згодом перетворилися на соціалістичну за спрямованістю Революційну українську партію (РУП). Національні партії так чи інакше починали свою історію саме з РУП. Їх розвели програмові вимоги, кінцева мета і тактика. Об'єднувала їх національна ідея. Саме національна ідея, а не націоналізм, як про це писали раніше;

- відбулося фактичне змішування всіх політичних напрямів - буржуазно-демократичного, національно-визвольного і соціалістичного. Часто члени однієї партії були членами іншої або поділяли її погляди;

- внаслідок відсутності великої буржуазії українські ліберали представляли інтереси найбільшої верстви населення або третього стану - найчисленнішої в усіх країнах. Тому, мабуть, у програмах українських ліберальних партій були як буржуазні елементи, так і соціалістичні. Але «соціалізм» і «капіталізм» вони розуміли, на відміну від революційних і монархічних партій, насамперед як демократію, а не диктатуру одного

класу, як поступовий, але перехід до соціалізації суспільства, оскільки не мали наміру травмувати країну революцією. Проте ненажерливість і непоступливість «верхів», неможливість існування надалі за таких умов «низів» призвели до надзвичайної кризи: революції, громадянської війни. Прагнення покращити життя своєї країни привело багатьох розумних, талановитих, закоханих у свою землю людей, готових віддати їй свої знання і працювати задля неї до особистої трагедії.

Українські партії мали значно менший вплив на маси, ніж загальноросійські. Це пояснюється, як свідчать документи, тим, що першочерговими ставилися національне питання, національний рух. Строката національна структура та історичні витоки населення України - селян, пролетаріату та інтелігенції - зумовлювали невизначеність національного руху і розвиток у ньому протилежних течій.

Український національний рух на початку ХХ ст. не мав широкої підтримки ні у селян, ні в промислових робітників. Він охоплював відносно невелике чисельністю коло ентузіастів-інтелектуалів, передусім викладачів різного рівня - від університетських професорів до сільських учителів, літераторів, священиків. Їх надихали та підтримували аналогічні гурти українського населення Східної Галичини по той бік австрійського кордону. Ситуація ускладнювалася незначною кількістю суто українського місцевого пролетаріату та буржуазії.

На початку ХХ ст. в Україні, та й по всій Росії, зростали лави ліберальної демократичної інтелігенції, яка поєднувала соціалістичні ідеї з обстоюванням національних інтересів. Але група залишалася нечисленною, ізольованою, тому її діяльність не можна вважати результативною, вона ще нездатна була створити ядро національної правлячої еліти. Не в змозі привабити маси ідеями соціальної революції, вона була вимушена використовувати національний рух у кампанії за автономію і федерацію, проти повного політичного і культурного панування Росії.

Однією з головних причин непередготовленості української спільноти до революції І. Огієнко вважав відсутність сильних політичних партій, нечисленність національної інтелігенції і низький рівень її суспільно-політичної свідомості. Важливою перешкодою, на його погляд, була відсутність належної підтримки української революції з боку народних мас [7, 102].

На жаль, український лібералізм протримався на історичній арені недовго. Швидка загибель українського й російського лібералізму не дала йому змоги довести правоту своїх ідей. Загибель ліберального руху була обумовлена тим, що носії лібералізму - середній, або третій стан, ще не сформувався, був позбавлений цілісності, відтак не мав достатнього впливу. Бо дуже коротким було теоретичне розмежування на класи -

пролетарі, селяни, буржуазія, а для третього стану місця не лишилося. А оскільки ставку робили, з одного боку, на найбагатших, а з іншого - на найзлиденніших, окремі верстви підтримували ту чи іншу політичну силу.

Таким чином, незалежно від того, чи проголошували в радянській історіографії Українську демократичну, Українську радикальну, Українську демократично-радикальну партію, Товариство українських поступовців, Українську партію соціалістів-федералістів буржуазно-націоналістичними партіями, а в сучасній літературі - соціалістичними, вони всі були поступовими, ліберальними, прагнули не руйнування буржуазної держави, а соціалістичних перетворень шляхом послідовних реформ, парламентським шляхом.

Досвід ліберальних партій України початку ХХ ст. повинен сьогодні, за нинішньої політичної системи, відіграти позитивну роль і застерегти від помилок. Він має нагадати, що є таке поняття як псевдодемократія, що диктатура - це відсутність демократії. Досвід радянського періоду свідчить, що Ради можуть перетворитися на придаток партійної влади. І якщо у першого напівліберального уряду України - Центральної Ради - чітко простежується розмежування і незалежність різних гілок влади, оскільки Центральна Рада виступала за демократію і загальнонародний парламент, то зовсім інше впливає з досвіду радянського періоду, коли партійним ор-

ганам підпорядковувались усі гілки влади.

Нагадаємо, що В. Ленін вважав Ради абсолютно новим типом держави [3, 162, 247, 264 та ін.], а тому, на його думку, «... для соціалістичної революції необхідні не так звані «загальнонародні» установи буржуазного парламентаризму, а класові установи трудящих та експлуатованих мас» [4, 227]. В. Ленін загальною підкреслював, що парламентаризм у Європі занепадав [2, 395], стверджуючи слідом за К. Марксом: «Комуна чи Ради мають бути в «один і той же час і законодавчими, і такими, що виконують закони...» [3, 47].

Тобто те, до чого намагалися наблизитись ліберали - громадянське суспільство, правова держава, свобода особистості, європейський парламентаризм, - рішуче відкидав, заперечував В. Ленін, більшовики. І це має стати серйозним уроком сьогоднішнім політикам.

Але існування в сучасній Україні ліберальних партій говорить про можливість повернення на шлях лібералізму. Події кінця 2004 р. і перемога Президента-ліберала В. Ющенка ще раз підтвердили, що лібералізм здатний привести Україну до дійсної демократії, законності і свободи людини. Сьогоднішні ліберали поставили своїм головним завданням соціально-економічні перетворення і збереження незалежної єдиної України, як це було в європейських, а потім і українських лібералів початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919): Монографія. - Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. - 379 с.
2. История России. XX век. / А.Н.Боханов, М.М. Горинев, В.П. Дмитренко и др. - М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. - 608 с.
3. Ленін В.І. Зошит «х» («каппа»). - ПЗТ. - Т. 28. - С. 376-407.
4. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції. - ПЗТ. - Т. 31. - С. 145-180.
5. Ленін В.І. Проект декрету про розпуск Установчих зборів. - ПЗТ. - Т. 35. - С. 225-228.
6. Программы политических партий и организаций России / Под. Ред. И с предисловием И.В. Владиславлева. Выпуск I -й. - М., 1919. - 95 с.
7. Тюрменко І.І. Іван Огієнко - головно уповноважений уряду УНР (листопад 1919 - жовтень 1920) // Український історичний журнал. - 1999. - № 5. - С. 101-109.
8. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.. Документи і матеріали: У 2 т. - Т. 1. - К.: Сучасність, 1983. - 523 с.

Л.О. НІКІЛЄВА

БІДНІСТЬ В УКРАЇНІ

Нікілєва Лідія Олександрівна - асистент кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Україна декларує прагнення до європейської інтеграції і тому необхідною умовою повинно стати формування європейського способу і рівня життя, перехід на відповідну модель розвитку. До цього ж веде і поширення європейських стандартів життя при інтенсивних поїздках українців за кордон. На практиці це означає прагнення більшості наших громадян мати європейське житло, харчуватися, одягатися і відпочивати як середній європеєць. Але в Україні, на жаль, рівень життя більшості населення можна характеризувати як рівень бідності.

Ця проблема за період існування незалежної України досліджується економістами, юристами, соціологами, психологами, політиками, значно менше - істориками. Тому в даній статті розглянуто основні аспекти життя нашого народу, які характеризують бідність як явище.

Економічна криза 90-х рр. породила духовну кризу, яка суттєво відбилася на соціальному стані та соціальному захисті населення, який привів до демографічної кризи - за 1991 - 2005 рр. населення України скоротилося більш ніж на 5 мільйонів - з 52 млн. чол. у 1990 р. до менш ніж 47 млн. у 2005 р. А на 1 березня 2007 р. чисельність населення складала 46 590 тис. чоловік [6]. Відбувалося це за рахунок перевищення смертності над народжуваністю. Дані статистики свідчать про зростання смертності в основному серед людей молодого і середнього віку. Так, з 1987-го по 2002-й рр. чоловіків у віці від 30 до 44 років пішло із життя вдвічі більше, а жінок - у півтора раза. Що стосується людей похилого віку, то в цій віковій категорії статистика суттєво не змінилася [3].

Причини смертності різні: нещасні випадки, травми, самогубства, вбивства (їх кількість зросла на 43 %); серцево-судинні та судинно-мозкові захворювання (на 22 %), інфекційні захворювання (на 13 %); хвороби органів травлення (на 12 %); хвороби органів дихання (на 5 %); психічні і нервові захворювання (на 6 %) тощо. Пояснити ці причини можна соціально-економічною ситуацією: погіршення охорони праці на підприємствах, різке зниження рівня життя і неможливість забезпечити себе і сім'ю харчуванням і лікуванням, погіршенням екологічної ситуації, різким зростанням захворювання на туберкульоз, нервові перенапруження, яке виливається у психічні хвороби.

Смертність від отруєнь у значній мірі пов'язана

з недоброякісною їжею та отруєннями алкоголем (71 % у 2002 р.). Причому не сурогатами алкоголю, а «якісним» продуктом. Смертність серед чоловіків 30-44 років у 2002 р. зросла у 2,2 раза. Щорічно, внаслідок прямого отруєння алкоголем, йдуть із життя 10 тис. чоловік, у тому числі від цирозу печінки, серцево-судинної недостатності, асфіксії та інших патологій, пов'язаних із алкоголем. Багато випадків смерті від переохолодження, пневмоній, обмороження, пов'язаних із вживанням алкоголю [3].

Зменшення чисельності торкається і сільського, і міського населення. Зникають цілі села. За офіційною статистикою, за 10 років (1996 - 2005 рр.) з карти України зникли 723 села. За 2003 - 2005 рр. у восьми тисячах сіл не народилося жодної дитини, а в трьох тисячах не було дітей віком до 5 років. В цілому за 1991 - 2006 рр. сільського населення України поменшало більш ніж на 2 млн. чоловік. Основна маса селян прагне вижити в цих умовах за рахунок присадибних ділянок. Фермерські господарства через відсутність серйозної державної підтримки не мали значного поширення. Селяни - власники земельних наділів. Оскільки вони не отримали соціального захисту від держави, то вимушені здавати в оренду свої наділи або сільськогосподарським підприємствам, або іншим власникам, які дуже часто просто не розраховуються із селянами, або розрахунок мізерний [5]. Міське населення скоротилося на 3,5 млн. Рівні мінімальної зарплати і пенсії у цей період - це рівень геноциду. Вони були штучно знижені у два - три рази. І навіть їх збільшення на 20-30 гривень нічого не вирішувало. Зростання цін на товари повсякденного попиту випереджали зростання доходів більшості населення. Це пов'язане з тим, що Україна дотримується економічної доктрини, яка спирається на принципи не високої якості, а низької вартості, дешевизни (сировини, товарів, технологій, робочої сили). Такий підхід характерний не для європейських, а для азійських країн. Як наслідок, формується соціальна структура, яка різко відрізняється від європейської: замість домінування середнього класу і помірного рівня розшарування, виникає поляризоване суспільство з високою часткою бідного населення. Важливо, що низькому в цілому рівню життя відповідають і низькі стандарти, які приймає населення. Низька заробітна плата - ніяк не наслідок тільки державної

політики незалежної України. В значній мірі низькі стандарти оплати праці успадковані від адміністративно-командної системи. Але тоді штучні обмеження заробітної плати були більш-менш адекватні всій ціновій політиці. Штучно стримувались ціни на товари та послуги, і дешева робоча сила функціонувала разом із низькими цінами на більшість товарів, справді безкоштовною освітою і медичною допомогою, практично безкоштовними комунальними послугами. За стандартами розвинених країн населення України і тоді було бідним, але розрив між життєвими стандартами і реальним рівнем життя не був такий разючий. Тому головна проблема сьогоденної України не стільки безробіття, скільки витікання робочої сили за межі України. Розрахунки вчених показують, що відставання України за рівнем продуктивності праці приблизно відповідає відставанню за заробітною платою.

Незважаючи на зростання заробітних плат в Україні у 2006-2008 рр., наше відставання не тільки не зменшилось, але в більшості випадків зросло: у порівнянні з Чехією на 73 євро, Польщею - на 61, Естонією - на 52. Зрозуміло, що при такій різниці в оплаті праці українська робоча сила, що користується попитом на зовнішніх ринках, буде виїжджати за межі країни. За різними оцінками, 2,5 - 3 млн. чоловік у середньому протягом шести місяців працюють за кордоном. А оскільки виїжджають переважно молоді, активні люди, їх неповернення завдає значної шкоди і демографічному, і освітньому, і трудовому потенціалу України. Досить сказати, що перший Загальноукраїнський перепис населення (2001 р.), незважаючи на збільшення обсягів підготовки спеціалістів з вищою освітою майже у два рази, вперше за післявоєнні роки зафіксував зниження їх питомої ваги у складі населення у віці від 25 до 34 років. Тому зневажання політикою оплати праці приводить до того, що багатомільйонні бюджетні витрати на вищу освіту направляються на підтримку економіки інших країн [2]. Тож необхідно приймати закон про модель дорогої робочої сили, щоб не втрачати трудові ресурси країни [1].

Найбіднішим населенням залишаються пенсіонери. Середній розмір пенсії 2006 р. становив 442 гривні. Серед пенсіонерів найбільше хворих людей, і водночас вони найменшою мірою, через низький рівень свого матеріального становища, можуть придбати медикаменти, одержати елементарну медичну допомогу, що, практично, вся стала платною. А значна частина сільських пенсіонерів, до того ж, не має доступу до медичних закладів через їхнє надто далеке розташування. У селах проживало (1991-2006 рр.) 4 млн. 677 тис. пенсіонерів, що становило 35 % усіх пенсіонерів країни.

До бідних з повним правом можна віднести і тих, хто має дуже погані житлові умови, які вони змінити не можуть. Тут є два критерії: перший -

коли на одну людину припадає менше житлової площі, ніж передбачено обліковою нормою; другий - поганий благоустрій житла або житло неякісне («хрущовки»). Коли починався процес приватизації житла, держава повинна була передати житло своїм громадянам після відповідного ремонту або дати гроші на ремонт. Житло населення приватизувало, а про обіцяні ремонти держава добре «забула». Для підтримання житла в належному стані необхідні значні кошти, а бюджетом виділяється мінімальна сума на фінансування житлово-комунального господарства (близько 1 % ЗВП) і це в той час, коли країни ЄС виділяють від 4 до 9 % [1]. Отож за цими основними показниками, тобто за низькими доходами і за житловими умовами, у нас більша частина населення дуже бідна. Люди, які мають середньодушові доходи вище від прожиткового мінімуму, але нижче від відновлювального споживчого бюджету, що становить приблизно два прожиткові мінімуми, не можуть назбирати грошей на нову квартиру чи побудувати дім у селі. Показником бідності може бути ще й те, що населення України на харчування витрачає непомірно великі кошти у порівнянні з іншими країнами, які складають 60% від усіх витрат [4].

Цікавими є дані самооцінки домогосподарств. Так, за п'ять років - з 2000 по 2004-й рр. частка домогосподарств, що вважають свої прибутки достатніми не тільки для поточних витрат, але й для відкладення заощаджень, збільшилась у 2,3 рази. Але за цим стоять дуже низькі абсолютні цифри. Якщо у 2000 р. лише 2,2 % (одне із 45-и домогосподарств) мало за самооцінкою більш-менш нормальний рівень прибутків, то у 2004 р. ця частка склала 5 % , а це означає, що одна із 20-ти сімей підтяглася до цього рівня. Частка другої групи домогосподарств, прибутки яких були, на їх погляд, достатніми, але не дозволяли робити заощаджень, зросла суттєвіше - 25,9 до 43,4%. Але навіть разом із першою групою вони склали 48,4% домогосподарств України. Рівень прибутків 45,3%, або майже 21 млн. чоловік, дозволяли їм лише задовольняти фізіологічні потреби у харчуванні і частково або повністю сплачувати житлово-комунальні послуги. Ці люди повинні були суворо обмежувати себе у придбанні інших необхідних товарів і послуг (одягу, взуття, основних предметів тривалого користування, всіляко економити на відпочинку, освіті, охороні здоров'я). І скорочення цього прошарку населення за період 2000 - 2004 рр. далекі від позитивних зрушень.

При цьому, понад три чверті домогосподарств України впевнено віднесли себе до бідних - 77,5 %. Які ж демографічні, соціально-економічні групи і регіони країни формують цей показник? Майже немає відмінностей між великими (78,3 %), малими (76,9 %) містами і селами (77,3 %). У сім'ях з трьома дітьми - 81,6 %, чотирма й більше 94,7 % (!). Про те, що вони бідні, зая-

вили також 90,9 % домогосподарств пенсіонерів-одинаків, а їх - 2,8 млн. чоловік. Рівень прибутків не дозволяв у 2004 р. 5,2 % домогосподарствам (а це 911 тис. сімей) ввести до раціону харчування хоча б двічі на тиждень м'ясо або рибу. В домогосподарствах з дітьми у 2004 р. 5,3 % батьків не могли давати своїм дітям фрукти або соки і 4,1 - солодощі хоч би раз на тиждень [4].

Поширення бідності, низький рівень життя створюють перепони для введення повноцінної системи соціального страхування, соціального захисту, а, відповідно, і для формування значних інвестиційних джерел. Сьогодні українське населення абсолютно не захищене: більш-менш серйозне захворювання, стихійне лихо, значне пошкодження житла, автомобільна аварія і тому подібні проблеми тягнуть за собою жебракування цілої сім'ї. Система соціального захисту населен-

ня в Україні розрахована переважно на найбільш вразливі прошарки населення, їх підтримка реалізується у формі соціальної допомоги. Поширення ж на дійсно широкі прошарки населення соціального страхування багатократно знизить ризик бідності у випадку настання страхової події, а отже, зменшить і необхідність надавати соціальну допомогу за рахунок бюджету. Окрім того треба взяти до уваги необхідність дійсного переходу на модель дорогої робочої сили. Держава повинна ідеологічно готувати населення на переорієнтацію на власні зусилля (хоч народ це і сам зрозумів і вже мало надіється на державу) в частині покращення свого життя, особливо коли мова йде про економічно активну частину населення. Але і держава не повинна скидати з себе обов'язок соціального захисту населення, в тому числі й працездатного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Витренко Н. Україну спасут радикальные перемены // Народная оппозиция. - 2007. - № 3(31). - май.
2. Кому выгодно дешевая рабочая сила? // Зеркало недели. - 2007. - 16 июня.
3. Полищук Н. Страшнее голода, чумы, войны // Зеркало недели. - 2006. - 25-31 марта.
4. Ревенко А. Как мы живем: самооценка населения // Зеркало недели. - 2005. - 5 сентября.
5. Симоненко П. Бідність - загроза національній безпеці // Голос України. - 2007. - 16 травня.
6. Україна у цифрах у 2007 р. Короткий статистичний довідник. - К.: Видавництво «Консультант», 2008. - С. 183.

В.К. ЯКУНИН

БЫЛ ЛИ И. СТАЛИН ТЕОРЕТИКОМ МАРКСИЗМА?

Якунин Виктор Кузьмич – заведующий кафедрой украинской истории и этнополитики Днепропетровского национального университета, профессор, доктор исторических наук

Такая постановка вопроса в 30-е годы XX столетия стоила жизни тем, кто был уверен, что И. Сталин – не марксист. В числе первых, кто ставил так вопрос, был Мартемьян Никитич Рютин, представитель старой большевистской гвардии. В 1925 г. он был избран секретарем Краснопресненского райкома партии Москвы. Он много и упорно трудился над постижением марксизма, глубоко изучал труды Декарта, Спинозы, Гегеля, Томаса Мора, Кампанеллы, Маркса, Энгельса, Ленина. Насмотревшись вблизи на деятельность И. Сталина, он уже в 1928 г. понял, что надо бороться против него и его окружения. Именно в этом год партийные руководители всех шести райкомов партии вместе с секретарем горкома партии Москвы выступили против сталинской политики «чрезвычайщины» в отношении сель-

ского хозяйства и крестьян. Сталинское руководство ВКП(б) организовало широкомасштабную кампанию против так называемого «правого уклона» в ВКП(б) и сменило руководящих деятелей во всех райкомах партии и МГК ВКП(б). «За примиренчество к уклонам» был освобожден с должности секретаря райкома партии и М. Рютин. С этого момента он углубляется в анализ теоретических воззрений И. Сталина. В результате появился фундаментальный документ «Сталин и кризис пролетарской диктатуры». Рукопись труда была изъята при обыске в доме одного из соратников М. Рютина – П. Сильченко в 1932 г. Вместе с документом «Ко всем членам ВКП(б)», в котором от имени «Союза марксистов-ленинцев» содержался призыв к борьбе против И. Сталина и сталинизма в защиту ленинизма, она стала од-

ним из главных обвинений в «контрреволюционной деятельности» М. Рютина и его соратников. Все участники «Союза марксистов-ленинцев» были осуждены сталинской юстицией. Всего по делу «Союза» было привлечено к партийной и судебной ответственности в 1932-1933 гг. 30 человек, а позже ряд из них был привлечен к уголовной ответственности по тем же обвинениям и расстрелян. В их числе и М. Рютин.

В 1988 г. все решения Коллегии ОГПУ по делу «Союза марксистов-ленинцев» пленумом Верховного суда СССР были отменены за отсутствием состава преступления, т.е. фактически реабилитированы, а М. Рютин в декабре 1988 г. был восстановлен в партии посмертно.

Работа М. Рютина «Сталин и кризис пролетарской диктатуры» была впервые издана в журнале «Известия ЦК КПСС» (1990, № 8-12) и вошла в книгу «Мартемьян Рютин. На колени не встану» (М., 1992). В этом научном исследовании большевика-ленинца дана всесторонняя оценка методов политической деятельности И. Сталина и его теоретических упражнений. В главе «Сталин как вождь и теоретик» М. Рютин справедливо отмечал: «Партийный аппарат и кучка окружающих Сталина карьеристов и льстецов упорно, изо дня в день, из месяца в месяц, на всех перекрестках трубят о том, что Сталин – великий теоретик и вождь, гениальный ученик Ленина. Его имя в настоящее время эти «ученые» карьеристы ставят рядом с именами Маркса, Энгельса и Ленина. Всякого, кто этого не делает, берут под сомнение и «обстрел»...

Ставить имя Сталина рядом с именами Маркса, Энгельса, Ленина – это значит издеваться над Марксом, Энгельсом, Лениным – это значит издеваться над пролетариатом, это значит потерять всякий стыд, перейти все пределы низости; ставить имя Ленина рядом с именем Сталина – это все равно что Эльбрус ставить рядом с кучей навоза; ставить произведения Маркса, Энгельса и Ленина рядом с «произведениями» Сталина – это все равно что ставить рядом с музыкой великих композиторов Бетховена, Моцарта, Вагнера и др. музыку уличного шарманщика»¹.

Сказано образно, эмоционально напряженно, но по сути точно. Автор буквально предвосхитил суть кампании партийной пропаганды 1933-1938 гг. по возведению И. Сталина в ранг четвертого классика марксизма, вершиной которой был сталинский учебник «История ВКП(б). Краткий курс» (М., 1938). М. Рютин приводит конкретные факты примитивизма «марксистских» упражнений И. Сталина.

Однако более фундаментальная критика И. Сталина-теоретика прозвучала из-за рубежа. Л. Троцкий, эрудит и интеллектуал в полном европейском смысле слова, издал и подготовил к изданию ряд крупных работ о И. Сталине. Его критика теоретических положений И. Сталина не потеряла своей значимости и сегодня, и в исто-

риографии сталинианы занимает важное место. В книге «Сталинская школа фальсификаций» (Берлин, 1932 г.) Л. Троцкий подверг критике сталинские манипуляции в освещении истории партии. Впервые в историографии он показал абсолютно искусственную кампанию по возведению И. Сталина на пьедестал второго вождя Октябрьской революции. Он документально раскрыл технологию широкомасштабной фальсификации истории партии. Впервые опубликованные в книге документы, протоколы ЦК партии, письма, фрагменты статей и выступлений И. Сталина и др. деятелей партии убедительно раскрывают процесс переписывания истории партии под И. Сталина и против Л. Троцкого.

Весьма обширный анализ деятельности И. Сталина, в том числе и теоретической, дан в его книге «Сталин» (в 2-х томах. – М., 1990). При жизни Л. Троцкого она не издавалась, это была не окончательная рукопись.

Но наиболее глубокой и во многом провидческой была книга, подготовленная им к печати, но изданная за рубежом в 1936 г., а в СССР – в 1991 г. «Преданная революция» (М., 1991). В ней есть отдельные суждения о И. Сталине-теоретике, которые носили негативный характер, с оттенком высокомерия.

Критика И. Сталина-теоретика впервые открыто была развернута в КПСС и в исторической науке после закрытого доклада Н. Хрущева на XX съезде КПСС. Однако она была фрагментарной, непоследовательной и противоречивой. Обобщающего анализа теоретического наследия И. Сталина тогда не появилось.

Фронтальная критика И. Сталина и сталинизма, а в этой плоскости и теоретической деятельности вождя партии, развернулась лишь в годы горбачевской перестройки. В этом плане заслуживает внимания сюжет об интеллекте И. Сталина в книге Д. Волкогонова «И.В. Сталин. Триумф и трагедия» (в 2-х кн. – М., 1989. – Кн. 1. Ч. 2. – С. 116-135), когда автор еще стоял на почве научной методологии. Позже, после 1991 г., его обширные исследования о В. Ленине, И. Сталине, Л. Троцком, а также книга «Семь вождей» уже являли собою постыдную тенденцию приспособления к новой, антикоммунистической власти.

Так был ли И. Сталин теоретиком марксизма в полном понимании этого слова, т.е. развивал ли марксистскую теорию, обогатил ли он ее новыми положениями? На мой взгляд, нет! Такая роль была ему не под силу. И. Сталин был дилетантом во всех науках, хотя и много читал, пытался осмыслить то, что читал. Он выступал довольно умелым интерпретатором и популяризатором марксизма в среде полуграмотных партийных работников, в низших звеньях политпроса, но не в среде интеллектуалов и профессиональных ученых. Там его всерьез никто не воспринимал. До середины 30-х годов. Потом было уже опасно для жизни и карьеры воспринимать его иначе, как

4-й классик марксизма. Как он стал «великим» теоретиком после К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина я подробно изложил в монографии «Клино и Сталин» (в соавторстве с Н.Д. Мартыновым. – Дн-вск. – 1998).

И. Сталин не умел научно анализировать теорию и историю. Его толкование основных идей революционной теории сопровождалось самостоятельными определениями, дефинициями, периодизацией, структурной систематизацией, классификацией исторических явлений, но все это носило наукообразный, примитивный характер, ему неведомы были критерии этого научного инструментария, он не знал методологии познания истории, как и других наук. Его классический труд «Об основах ленинизма» (лекции для совпартактива, прочитанные в Свердловском коммунистическом университете и напечатанные вначале в газете «Правда», а затем сведенные в единое целое) выдвигался партийной пропагандой и учеными-марксистами как визитная карточка И. Сталина – классика марксизма. В нем он дал свое определение ленинизма и толкование его сущности, отметил и разъяснил некоторые положения В. Ленина об империализме («умирающий капитализм»), выделил три основных противоречия империализма, ничего толком не зная о том, как их исследовали и трактовали экономисты либерального направления, повторил ленинские идеи о русском царизме и русском империализме. И. Сталин «снял» основные выводы и обобщения из произведений В. Ленина и объяснил их своими словами, без ленинских аргументов и фактов, все упростил и свел к простой схеме, что вполне допустимо в учебной литературе и абсолютно недопустимо в научной. Такие популяризаторские манипуляции с ленинскими трудами создавали впечатление, что их легко можно познать, не утруждая себя проникновением в глубокий ленинский анализ.

Обращает на себя внимание попытка раскрыть ленинский метод познания общественных явлений. И. Сталин утверждает, что ленинский метод родился в обстановке борьбы с идейно-теоретическими догмами 2-го Интернационала. Но говорит при этом о методе его (2-го Интернационала) борьбы, т.е. фактически И. Сталин не видел разницы между методами познания и методами политической борьбы. В методе ленинизма он выделяет 4 основных требования, которые сводит: 1) «к проверке теоретических догм II Интернационала в огне революционной борьбы масс, т.е. восстановлению нарушенного единства между теорией и практикой»; 2) «к проверке политики партий II Интернационала не по их лозунгам и резолюциям (которым нельзя верить), а по их делам»; 3) «к перестройке всей партийной работы на новый революционный лад»; 4) «к самокритике пролетарских партий»².

В этих суждениях И. Сталина бросается в глаза его трактовка единства теории и практики.

Он знал ленинское положение о том, что только практика, исторический опыт есть критерий истины и проверка правильности любой теории. Но И. Сталин не видел связи между теорией и процессом познания, законами и логикой развития теоретического мышления. По-видимому, он не имел понятия о теории познания, материалистической диалектике марксизма, онтологии западной немарксистской философии.

С другой стороны, И. Сталин смешивает совершенно разнородные явления и процессы, втискивая их в единую систему под названием «ленинский метод». В нем он выделяет: 1) связь теории с практикой. Это верно в принципе. В. Ленин глубоко обосновал вывод, что практика – это критерий объективной истины. В работе «Материализм и эмпириокритицизм» (1909) он отмечает: «Точка зрения жизни, практически должна быть первой и основной точкой зрения теории познания»³. Однако следует обратить внимание и на другую сторону вопроса в определении В. Ленина – на связь практики с теорией познания. На этом В. Ленин делал особый акцент: «Если включить критерий практики в основу теории познания, то мы неизбежно получаем материализм – говорит марксист»⁴. А кто разрабатывает и развивает теорию познания? Практик, не владеющий профессионально знаниями в области философии, социологии, истории, политэкономии, или владеющий профессионально этими знаниями? По-Сталину, не только практика есть критерий истины, но и практик, деятель революционного движения, безотносительно к необходимому уровню научных знаний. В. Ленин не разработал этот аспект взаимосвязи науки и практики. А у И. Сталина произошло фактическое отождествление теории и практики, против чего в свое время выступали К. Маркс и Ф. Энгельс. В их совместной ранней работе «Святое семейство» (1844), критикуя Бауэра и Гегеля, они отмечали: «Спекулятивное мистическое тождество бытия и мышления вторгается поэтому в критике (т.е. в абсолютном знании по-Бауэру. – Авт.) в виде столь же мистического тождества практики и теории. Отсюда ее раздражение против такой практики, которая хочет быть еще чем-то отличным от теории, и против такой теории, которая хочет быть еще чем-то отличным от растворения той или другой определенной категории в «беспредельной всеобщности самосознания»⁵.

1) И. Сталин не видел всех прямых и опосредованных связей между теорией и практикой, а саму практику трактовал узко утилитарно, т.е. только как революционное действие одной стороны, не замечая взаимосвязи и взаимодействия всех субъектов исторического процесса; 2) политологический аспект анализа политического лица партий (он не видел связи между лозунгами и резолюциями политических партий, т.е. между тактикой партий и сущностью партий, их типологией и социально-классовой основой, т.к.

ко всем «лозунгам и резолюциям» партий у него один критерий – нельзя верить); 3) закономерности партийного строительства (в самом общем виде, без какой-либо конкретики); 4) механизм внутривнутрипартийной демократии («к самокритике пролетарских партий»).

Судя по всему, он не видел и не понимал разницы между методом познания, методами партийного строительства и методами практического (революционного) действия.

Характерной чертой сталинского мышления является тяготение к классификациям теорий, исторических фактов, различных сторон тех или иных явлений, выводов. Это свидетельствовало о довольно развитом абстрактном мышлении и его системности. Методически это выглядело блестяще, т.к. позволяло слушателям или читателям усваивать основные черты политических и исторических явлений. Беда только в том, что в его классификациях и периодизациях зачастую отсутствовало единое основание критериев, поэтому они носили эклектичный характер. Он механически соединял разнородные явления, что свидетельствовало о дилетантизме, отсутствии систематических и глубоких знаний. Поэтому его выводы и обобщения недиалектичны, проникнуты субъективизмом. И. Сталин никак не мог овладеть ленинским принципом историзма, который требовал: «Не забывать основной исторической связи, смотреть на каждый вопрос с точки зрения того, как известное явление в истории возникло, какие главные этапы в своем развитии это явление проходило, и с точки зрения этого его развития смотреть, чем данная вещь стала теперь»⁶.

Гольый, абсолютизированный практицизм И. Сталин ставил выше диалектики – основы и души историзма. Так же утилитарно он смотрел и на теорию, задавая вопрос: а что она может дать для практической деятельности? Он никогда не задавался вопросом: а что дает теория для процесса познания? Отсюда непонимание им теоретико-познавательных основ общественных наук.

Считая себя марксистом, И. Сталин не знал и не понимал марксистской методологии. К. Маркс еще в 1842 г. в статье «Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции» (ему было в это время 24 года) писал: «Не только результат исследования, но и ведущий к нему путь должен быть истинным. Исследование истины само должно быть истинным, истинноисследование – это развернутая истина, разъединенные звенья которой соединяются в конечном итоге»⁷. Такие обобщающие мысли обычно приходят в зрелом возрасте, но К. Маркс их высказал в ранней молодости, не зная, что они станут ориентиром на века в научной исследовательской практике.

Ф. Энгельс в 1844 г., когда ему исполнилось тоже 24 года, в работе «Положение Англии» писал: «Не голые выводы, а, наоборот, изучение –

вот что нам больше всего нужно: выводы – ничто без того развития, которое к ним привело, – это мы знаем уже со времен Гегеля, – и выводы более чем бесполезны, если они превращаются в нечто самодовлеющее, если они не становятся снова посылками для дальнейшего развития»⁸.

Эти суждения обнажают примитивизм сталинского мышления. Стремясь «правильно», «по-новому» истолковать «марксизм-ленинизм», он опускал марксизм как течение мировой научной мысли до обыденного его толкования на основе своего «здравого смысла» и своего опыта.

Особое место в сталинском теоретическом наследии занимает учебник «История ВКП(б). Краткий курс» (М., 1938). Личный вклад И. Сталина в его создание весьма значительный. Он написал развернутый план учебника, дал название глав, определил периодизацию, сформулировал оценки историко-партийных фактов, которые носили концептуальный характер и вставил параграф «О диалектическом и историческом материализме» в 4-ю главу учебника, который ранее как статья был опубликован в газете «Правда». Этот учебник был издан 301 раз в количестве 42 млн. экземпляров на 67 языках⁹. Он был необычайно популярен, его изучали не только в учебных заведениях, но и во всей системе партийно-политического просвещения. Его влияние ощущали все общественные науки в СССР, он формировал общественное сознание населения в течение десятилетий, до конца 50-х годов. На его идеях строилась концепция идеологической деятельности КПСС также на многие десятилетия и полное освобождение от нее произошло только в конце 80-х и начале 90-х годов. В сознании определенных слоев населения догмы сталинского «Краткого курса» живы до сих пор.

С научной точки зрения – это наиболее лживый и демагогический учебник. Он формировал мифологическое представление о партии и социализме.

С методической стороны – это был по своему шедевр, т.к. был простым, доступным, легким в усвоении, его отличали прекрасный язык и стиль изложения. Это была своеобразная партийная библия, катехизис и одновременно система поведенческих на сталинских догмах и мифах.

Учебник цельный, за исключением параграфа «О диалектическом и историческом материализме», который выглядит инородным телом. До этого И. Сталин не публиковал работы по философии. Он не знал ни отечественной, ни западноевропейской философии. Во всяком случае никаких следов об этом не выявлено. В сюжете видно, что И. Сталин кое-что читал из философского наследия К. Маркса и Ф. Энгельса, но больше – из популярных изданий марксистов по марксистской философии. В параграфе имеются ссылки на оценки и определения некоторых понятий и категорий, имеющих в трудах К. Маркса, Ф. Энгельса и В. Ленина. На этом понятийно-

категориальном уровне И. Сталин и пытался раскрыть сущность диалектического и исторического материализма. Он явно не овладел знаниями о законах диалектики, не раскрыл сущность закона единства и борьбы противоположностей и его проявлений в природе, обществе и мышлении, не имел ясного представления о законе отрицания отрицания. Он в самой общей форме осмыслил только закон перехода количественных изменений в качественные в природе и в обществе, но не выявил понимание, как этот закон действует в области мышления. И. Сталин не имел представления о сущности гносеологии.

Говоря об историческом материализме, И. Сталин столкнулся с проблемой взаимовлияния производительных сил и производственных отношений. Высказав ряд здравых суждений о роли производства и производительных сил в истории, он попытался обобщить 5 основных типов производственных отношений: первобытно-общинный, рабовладельческий, феодальный, капиталистический и социалистический¹⁰. Однако сущность их раскрыл без учета различных форм их проявления в разных странах, по сути схематично. У И. Сталина здесь обнаружили большие пробелы в знаниях всемирной истории и истории экономической мысли. Он не сумел раскрыть соотношение марксистских понятий «экономическая общественная формация» и «способ производства». Он не понимал, что каждая общественная формация имела в своей истории несколько господствующих способов производства, т.е., что у нее имелась определенная совокупность способов производства, действующих на основе исторически сложившихся экономических отношений¹¹.

В работе И. Сталина отсутствует понимание предмета диалектического и исторического материализма, нет даже упоминаний о категориях материалистической диалектики (единичное – особенное – общее, сущность и явление, содержание и форма, причина и следствие, необходимость и случайность, возможность и действительность), т.е. у него не было целостного представления о диалектическом и историческом материализме. Был лишь набор цитат из работ К. Маркса, Ф. Энгельса и В. Ленина по важным вопросам философии.

Такой багаж знаний по философии не мог быть основой для какого-то развития марксистской философии. Путь к этому в свое время весьма успешно продемонстрировал В. Ленин в работе «Материализм и эмпириокритицизм» (1909). Для этого он многие месяцы работал в библиотеках Лондона. Но И. Сталин не знал иностранных языков и не стремился познать мировую философскую мысль. Никаких конспектов в этом плане он не оставил. Для сравнения можно посмотреть ленинские «Философские тетради» (ПСС. – Т. 29). Так что работа И. Сталина – это первичная ученическая систематизация некоторых выводов К. Маркса, Ф. Энгельса и В. Ленина в их фило-

софских трактатах. До истории мировой философии И. Сталин не дошел, да и не ставил такой цели.

Тем не менее, И. Сталин даже на основе весьма скудных знаний по философии марксизма попытался вывести несколько практических советов для политической деятельности коммунистов. Их насчитывается семь: 1) «чтобы не ошибиться в политике, надо смотреть вперед, а не назад»; 2) «чтобы не ошибиться в политике, надо быть революционером, а не реформистом»; 3) «чтобы не ошибиться в политике, надо проводить непримиримую классовую пролетарскую политику, а не реформистскую политику гармонии интересов пролетариата и буржуазии, а не соглашательскую политику «врастания» капитализма в социализм»; 4) «в своей практической деятельности партия пролетариата должна руководствоваться не какими-либо случайными мотивами, а законами развития общества, практическими выводами из этих законов»; 5) «чтобы не ошибиться в политике и не попасть в положение пустых мечтателей, партия пролетариата должна исходить в своей деятельности не из отвлеченных «принципов человеческого разума», а из конкретных условий материальной жизни общества, как решающей силы общественного развития, не из добрых пожеланий «великих людей», а из реальных потребностей развития материальной жизни общества»; 6) «чтобы иметь возможность воздействовать на условия материальной жизни общества и ускорить их развитие, ускорить их улучшение, партия пролетариата должна опереться на такую общественную теорию, которая правильно отражает потребности развития материальной жизни общества и способна ввиду этого привести в движение широкие массы народа, способна мобилизовать их и организовать из них великую армию пролетарской партии, готовую разбить реакционные силы и проложить дорогу передовым силам общества»; 7) «партия пролетариата, если она хочет быть действительной партией, должна овладеть, прежде всего, знанием законов развития производства, знанием законов экономического развития общества»¹².

Как видно, все эти практические советы никак не связаны с материалистической диалектикой напрямую. Попытка И. Сталина – это утилитарный подход к процессу познания, к тому же во многом противоречащий сути диалектики. Советы оторваны от требования марксистской диалектики рассматривать все явления в развитии, с учетом конкретно-исторической обстановки. И. Сталин не уяснил диалектики революционно-го и реформистского в политике.

Весьма скромная и популяризаторская работа И. Сталина, помещенная в указанном учебнике, в целом сыграла бы положительную роль, если бы она была рассчитана только на неграмотные или полуграмотные партийные массы и не претендовала на «последнее слово» в философии.

Положительный ее аспект виден в том, что она в простой, доступной для понимания этим контингентом форме излагала азы марксистской философии, ее некоторые законы и категории. И не было большой беды в том, что излагалась она неполно, схематично, без необходимого учета развития философской мысли в ее разнообразии, в том числе и в особенности в самой России. Но беда для философии была в том, что И. Сталин уже был канонизирован в 4-е классики марксизма, который наравне с В. Лениным будто бы развил дальше диалектический материализм. В статье «Философия» в «Большой Советской Энциклопедии» (БСЭ. – Т. 57. – М., 1936), авторами которой считались М. Митин и А. Щеглов, что со временем было опровергнуто в «Философской энциклопедии» (М., 1970. – Т. 5. – С. 149)¹³, т.к. фактически она была написана известным советским философом-марксистом, деятелем Коминтерна и ЦК ВКП(б) Я. Стэнном, который был репрессирован в 1937 г. и расстрелян по указанию И. Сталина (реабилитирован посмертно в 60-е годы), о И. Сталине-философе говорилось: «Диалектический материализм Маркса-Ленина-Сталина представляет принципиально новую ступень в понимании задач, предмета и структуры философии»¹⁴. И далее конкретно: «Наряду и вслед за Лениным Сталин обогатил и конкретизировал метод материалистической диалектики...», в дореволюционных статьях, помещенных в газете «Ахали цховреба» за 1906 г., особенно в статье «Анархизм или социализм», «Сталин развивает основные проблемы диалектического материализма. Он дает замечательный анализ двух основных философских направлений – материализма и идеализма, - подвергая критике вульгарный механистический материализм и идеализм; разбирает конкретную диалектику базиса и надстройки производительных сил и производственных отношений. Сталин в этих статьях глубоко разрабатывает вопрос о форме и содержании, о развитии противоречий между ними...». «В своей работе «Об основах ленинизма» Сталин дал глубочайший анализ и оценку ленинского теоретического наследия и, решая на основе метода Маркса

и Ленина проблемы, выдвинутые дальнейшим ходом социалистического строительства, создал новый этап в развитии марксистско-ленинской теории...». «Работы Сталина представляют образец диалектического единства – логического и исторического..., Сталин первый раскрыл содержание ленинского этапа в философии марксизма... Сталин исключительное внимание отводит разработке основного закона – «сути», «ядра» диалектики – закона единства противоположностей. Сталин дает классические образцы применения закона единства противоположностей к анализу конкретной исторической обстановки...

Сталин теоретически развивает дальше материалистическую диалектику Маркса-Ленина и поднимает ее на новую, высшую ступень.

В работах Сталина дано развитие также всех категорий материалистической диалектики на основе богатейшего материала революционной практики рабочего класса»¹⁵.

Таким образом, вслед за историками партии философы внесли свой вклад в создание мифа о Сталине-философе и в формирование культа его личности, возвысив его примитивно-популяризаторские работы до уровня передового слова в общественных науках, приписав ему такие выводы и обобщения, до которых он не мог дорасти.

Этот краткий анализ говорит о том, что И. Сталин был сторонником марксизма, популяризировал работы К. Маркса, Ф. Энгельса, В. Ленина, но до уровня теоретика марксизма он недорос, ибо не изучал и не освоил вершин мировой философской мысли, не знал истории философии в полном виде. Попытки теоретизировать носили, в основном, дилетантский характер. Новым апологетами И. Сталина и сталинизма следует более реалистично оценивать так называемое «теоретическое наследие» вождя большевиков. Звать вперед к социализму и брать на вооружение сталинское «теоретическое» наследие, значит, предлагать старую, отжившую, исторически несостоятельную модель социализма. И. Сталин и будущее социализма - явления несовместимые.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ Мартемьян Рютин. На колени не встану. – М., 1992. – С. 133-134.

² Сталин И. Соч. В 13 томах. – М., 1952. – Т. 6. – С. 81-82.

³ Ленин В.И. ПСС. – Т. 18. – С. 145.

⁴ Ленин В.И. ПСС. – Т. 18. – С. 142.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 2. – С. 211.

⁶ Ленин В.И. ПСС. – Т. 39. – С. 67.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 1. – С. 7-8.

⁸ Там же. – С. 585.

⁹ Более подробно об истории подготовки и издания этой книги см. в работах: Маслов Н.Н. «Краткий курс истории ВКП(б)» - энциклопедия культа личности Сталина // Вопросы истории КПСС. – 1988. - № 11. – С. 51-67; Его же. Идеология сталинизма: история утверждения и сущность. – М., 1990. – 64 с.; Его же. Об утверждении идеологии сталинизма // История и сталинизм. – М., 1991. – С. 37-86.

¹⁰ История ВКП(б). Краткий курс. – С. 119.

¹¹ Подробнее об этом см. в кн.: Иноземцев В. Очерки истории экономической общественной формации. – М., 1996. – С. 29-52.

¹² История ВКП(б). Краткий курс. – С. 105-106, 109-110, 112, 116.

¹³ Подробнее об этом см. в статьях: Волков Г. Вознесение // Советская культура. – 7 июня 1988; Королев Сергей. Человек на вышке // Советская культура. – 17 сент. 1988.

¹⁴ БСЭ. – М., 1936. – Т. 57. – С. 487.

¹⁵ Там же.

В.П. ЯРЕМЧУК

ЯК БОРОЛИСЯ ПРОТИ «НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ» ТЕНДЕНЦІЙ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ У 1970-ті РОКИ

Яремчук Віталій Петрович - доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія», кандидат історичних наук

В історію суспільно-політичного життя післясталінської України перші роки перебування біля керма республіканської влади нової «команди» на чолі з В. Щербицьким, яка замінила групу поміркованого українофіла П. Шелеста, увійшли як період апогею боротьби режиму проти його опонентів, усунення усіх «незгодних», названий за іменем одного з провідних співтворців політичної реакції в УРСР, секретаря ЦК КПУ з питань ідеології у 1972 – 1979 рр. В. Маланчука «добою маланчукізму». Головним ідеологічним мотивом посилення репресивних механізмів здійснення внутрішньої політики в Україні було форсування з початку 1970-х рр. ідеї про створення в СРСР «нової історичної спільності – радянського народу». Такий курс вимагав конструювання єдиної ідентичності, а отже – нівелювання національних відмінностей та «ліквідації буржуазно-націоналістичних пережитків» (тобто всього того, що в уявленні вищої партійної бюрократії заважало денационалізації, в тому числі й усвідомлення самотності власної історії).

Параною пошуку носіїв ідей «українського буржуазного націоналізму» охопила й історичну науку, яка, як і раніше, бачилася партійним функціонерам дійовим знаряддям реалізації ідеологічних настанов. Мова йшла про поновлення абсолютного контролю над «тілами і душами» істориків, який був дещо послаблений у попередній період, що створило підґрунтя для появи тоді національно орієнтованої неконформістської течії в історичній науці УРСР. Заходи, які проводилися у зазначений час з метою досягнення цілковитої підпорядкованості історичної науки в Україні завданням, що ставилися компартійною верхівкою, не знайшли достатнього відображення й осмислення в літературі, за винятком коротких згадок в узагальнюючих працях з історії України й історії української історіографії [4, 5 – 12; 21, 367 – 369, 386, 389; 7, 289 – 291]. На нашу думку, необхідність звернення до проблеми, винесеної в заголовок статті, зумовлена й потребою у глибшому розумінні підстав тієї кризи, яка стала ледь не іманентною для української радянської історіографії у 1970-і – 1980-і рр. [44, 6] і яка навражд чи повністю подолана й донині.

Одним з головних методів історичної політики

режиму у 1970-і роки було інтенсивне вилучення з наукового процесу представників неортодоксального крила в історичній науці УРСР. Серед перших жертв нового «покошу» в українській історіографії бачимо групу істориків-неконформістів з Інституту історії АН УРСР (один з її членів Михайло Брайчевський на той час працював, починаючи з 1970 р., в Інституті археології АН УРСР). Автора статті «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», що стала одним із знакових творів українських дисидентів, та його колег Олену Компан, Олену Апанович та Ярослава Дзиру звільнили восени 1972 р. з установ, в яких вони працювали, по-езуїтськи, дотримуючись при цьому формальних підстав. О. Компан, О. Апанович, Я. Дзиру викинули з Інституту історії нібито через «скорочення штатів», зумовлене зменшенням фонду заробітної платні АН УРСР на 4 відсотки [28, 67]. М. Брайчевського звільнили, за офіційною версією, за те, що він не витримав конкурсу на посаду старшого наукового співробітника [13, 20].

Після цього О. Компан, яка перебувала у розквіті творчих сил, відправили на пенсію. О. Апанович змогла влаштуватись після восьми місяців вимушеного безробіття у відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, де працювала до 1986 р. Повернутись до дослідження визнаної у 1970-і рр. ідеологічним криміналом козацької тематики О. Апанович змогла тільки напередодні здобуття Україною незалежності [11, 78]. Я. Дзира протягом одинадцяти років перебивався випадковими заробітками, в тому числі – на фізичних роботах, з 1983 по 1990 рік учителював в одній із київських вечірніх шкіл. Між 1972 та 1989 рр. зміг опублікувати лише кілька статей у «Шевченківському словнику» (К., 1976 – 1977) [10, 26 – 27; 33, 99].

М. Брайчевський був без роботи, ба, фактично без шматка хліба до 1978 р., хоча усі ці роки продовжував невтомно працювати в царині своїх фахових інтересів [13, 20]. У цей час, як він висловився, йому було «заборонено писати і малювати»: встановлено жорстке вето на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались (як стаття про походження козацтва до другого випуску збірника «Середні віки на Україні» (К., 1973) [22, 377]), або публікувались без зазначення його авторства (як стаття «Рядовий міщанський будинок у Києві XI

– XIII ст.» та передмова і примітки до праці М. Берлинського «Історія міста Києва» у «Київській старовині» (К., 1972) [37, 160 – 162]). На нього було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень «вишкрябувались» будь-які згадки, навіть критичні, про вченого [2, 417; 13, 20]. Пильність цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», в якому історик був консультантом [38, 45 – 47]. Академічне начальство переслідувало й безробітного М. Брайчевського. Так, у постанові президії АН УРСР про часопис «Київська старовина» (1973) вченого звинувачували у «протиставленні» в його публікаціях у цьому виданні Південної Русі відмінній від неї, менш розвинутій Північній Русі, ігноруванні досягнень радянської історіографії [37, 160 – 162]; в 1974 р. в Інституті історії було влаштовано брутальне, ініційоване КДБ і задалегідь інсценізоване «обговорення» його статті «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» [2, 344 – 418]. Зовсім незначне поліпшення становища науковця настало в 1978 р., коли М. Брайчевського було прийнято до Інституту археології у зв'язку з розширенням «відділу археології Києва», що відбувалось, в свою чергу, внаслідок підготовки до 1500-річного «ювілею» міста [13, 20]. Історик отримав також бодай мізерні можливості публікуватись [25, 437 – 438].

1972 рік був гірким і в творчій біографії відомого історика Федора Шевченка. Тоді рішеннями ЦК КПУ його усунули з посади директора Інституту археології, також його було виведено з редколегій кількох наукових видань. Одному з натхненників прогресивних змін в історичній науці УРСР післясталінського періоду закидали наявність в його науковій діяльності «випадків відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій», «політичну незрілість» [20, 448 – 449]. Хоча з Ф. Шевченком обійшлись порівняно м'яко – знову прийняли в 1972 р. в Інститут історії, в якому працював до 1968 р., кілька років потому члена-кореспондента АН УРСР відверто цькували, чинили перешкоди для публікацій, викреслювали про нього згадки і т. ін. [20, 610 – 641].

Зазнав утисків один із активістів руху за увічнення історії запорозького козацтва Микола Киценко. Завзята популяризація ним степового лицарства, надзвичайний ентузіазм, який він виявляв при реалізації проекту Хортицького меморіалу козацтва, не могли не викликати відповідну реакцію офіційних кіл. У березні 1973 р. бюро Запорізького обкому КПУ прийняло постанову з приводу книги М. Киценка «Хортиця в героїці та легендах» (Дніпропетровськ, 1972), у якій звинуватило автора в «ідеалізації старовини, сповзанні на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відході від класових, партійних позицій» тощо; цей же рескрипт нака-

зував: «Через те, що брошура «Хортиця в героїці та легендах» не сприяє вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, вилучити її з книжкових магазинів та бібліотек області» [37, 143 – 144]. Самого автора «ідеологічно небезпечної» книжки в 1973 р. було знято з посади заступника голови Запорізького облвиконкому і переведено на завідувача відділом трудових ресурсів тієї ж установи [23, 26]. У тому ж році керівництво республіки, яке вбачало у створенні історико-культурного заповідника на Хортиці рецидив «українського буржуазного націоналізму», «перепрофілювало» унікальний меморіальний комплекс на ординарний філіал Запорізького краєзнавчого музею.

В переліку «небажаних» осіб у 1970-і – 1980-і роки постійно перебував Ярослав Дашкевич. В час ескалації репресій у перші роки «маланчукізму» діяла заборона на цитування та публікацію його праць [35, 89] (так, наприклад, було знято його прізвище як відповідального редактора «Каталога пергаментних документів Центрального Державного Історичного Архіву УРСР у Львові. 1233 – 1799» (К., 1972) [43, 118 – 119]). В 1978 р. його було з ідеологічних мотивів звільнено з ЦДІА УРСР у Львові, де працював на посаді старшого наукового співробітника. З того часу Я. Дашкевича не приймали на роботу до жодної установи (безробітним учений залишався до 1990 р.), публікувався він майже виключно за кордонами України [9, 9; 33, 135].

Маланчуківський погром прямо торкнувся цілої групи викладачів гуманітарних кафедр Львівського університету. Серед істориків головний удар був спрямований на знаного дослідника українських міст ранньомодерної доби професора Ярослава Кіся. Після викриття органами КДБ в 1973 р. «антирадянської групи» з числа чотирнадцяти студентів франкової вищої школи, семеро з яких входили до складу наукового гуртка, керованого Я. Кісем, учений зазнав жорсткого цькування за «безвідповідальне ставлення, формалізм і серйозні зриви в ідейно-політичному вихованні студентів» [43, 122]. Характерними для тогочасної ситуації були закиди ревнителів «ідейної чистоти» студентських душ університеті провідному вченому історичного факультету у «невідповідності посаді, яку той займає», яка виявлялася, зокрема, у наступному: «Протягом багатьох років (науковим гуртком на кафедрі «історії УРСР» – В. Я.) керує безпартійний викладач Я. Кісь, який спеціалізується по середніх віках і далі не зміг піти» [43, 120]; «тематика робіт [наукового гуртка] не завжди актуальна. Ряд тем звернені у минуле, використовувались праці Крип'якевича про Запорозьку Січ» [43, 121]. Результатом переслідування Я. Кіся (якого, через його дуже високий моральний авторитет серед викладачів та студентів, після оголошення в серпні 1973 р. «суворої догани з занесенням до

особові справи» все ж залишили в університеті) стало різке погіршення стану його здоров'я, обмеження в публікаціях, можливостях наукового керівника (так, Ярослав Павловичу ні разу не дозволили мати аспірантів) [43, 112].

Ряд істориків та представників суміжних дисциплін постраждали за те, що називалося мовою тодішніх розгромних постанов «притупленням політичної пильності». Йшлося про включення в їхні праці (здебільшого це були бібліографічні покажчики, які, за правилами Головліту, цензурувалися менш суворо, ніж дослідницькі студії) імен «небажаних» осіб, передусім «буржуазно-націоналістичних» учених та політичних діячів. За включення в покажчик «Українське радянське карпатознавство (Бібліографія праць з етнографії, фольклору та народного мистецтва)» (К., 1972) «робіт українських буржуазних націоналістів та осіб з сумнівними політичними поглядами» (в цей перелік входили В. Кубійович, С. Єфремов, В. Щербаківський, К. Грушевська, І. Брик, О. Дучимінська) суворо покарали співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, які брали участь у виданні книги. Її укладача старшого наукового співробітника Я. Прилипка звільнили з роботи в Інституті, відповідального редактора, заступника директора М. Зінича та директора М. Сиваченка звільнили з займаних ними посад [37, 114 – 115; 40, 44]. Укладачам та редакторам покажчика «Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки», що був виданий ще у 1969 р., було лише вказано, проте без «організаційних висновків», на помилковість включення до нього «прізвищ ідейних ворогів соціалістичного ладу та людей сумнівної політичної орієнтації М. Грушевського, Н. Василенко-Полонської (так у тексті документу – В. Я.), І. Огієнка, О. Оглобліна та ін.» [40, 46]. Відомого українського археолога Івана Шовкопляса жорстко критикували за те, що укладений ним бібліографічний покажчик «Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1966 рр.)» (К., 1969) містив «небажані» імена В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, Полонської-Василенко, П. Курінного, В. Козловської, В. Щербаківського, В. Дубровського. В 1972 р. вченого звільнили з Інституту археології, в тому ж році його взяла під свій дах ЦНБ АН УРСР [26, 29].

В запалі вишукування «ідейних помилок», покликів на «ворогів соціалістичного ладу» віднаходили їх й у публікаціях істориків УРСР, які з'являлися за її межами. Так, партійна організація Закарпатського університету та Закарпатський обком КПУ звернули увагу на видання «Карпатського збірника», опублікованого у Москві в 1972 р.. У спеціальній постанові обкому вказувалось на те, що в окремих статтях збірника «неправильно, з об'єктивістських позицій відображене минуле і сучасне Закарпаття, відсутня наукова критика антинаукових

буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушовування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії». «Більше того, - продовжували далі автори постанови, - М. Мандебура та М. Тиводар (одні з авторів книги. – В. Я.) не тільки замовчують ці питання, але й посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну, буржуазного націоналіста В. Кубійовича» [37, 153]. Стосовно М. Тиводара, який викладав у Закарпатському університеті, партійний комітет вузу міг застосувати й фактичне покарання – йому було винесено «догану із занесенням до облікової картки» [37, 154].

«Організаційні» висновки у 1972 – 1973 рр. торкнулися й цілком лояльних істориків, які не виявляли достатньої старанності у «боротьбі з українським буржуазним націоналізмом». За подібний «гріх» у березні 1973 р. був усунутий від керівництва відділом «зарубіжної історіографії» Інституту історії Рем Симоненко [22, 139]. Співробітнику цієї ж установи Віталію Сарбею затримали присудження докторського ступеня за захищену в березні 1972 р. дисертацію на тему: «Основоположники марксизму-ленізму і дожовтнева історіографія України», приписавши вченому «націоналістичні збочення» [16, 259]. Доктором наук історик став тільки у 1976 р. [29].

Під час хвилі «зміцнення» апарату партійних та ідеологічних структур, що прокотилася тоді в УРСР, було замінено представників верхівки наукової бюрократії республіки. У 1973 р. на місце директора Інституту історії Андрія Скаби прийшов партійний функціонер та історик партії Арнольд Шевелєв [16, 338, 341]. В 1973 р. директором Інституту суспільних наук АН УРСР замість доктора філософських наук Мирослава Олексюка було призначено також партійного діяча та історика партії і передвоєнної Польщі Володимира Чугайова [18, 25, 265, 323 – 324]. В тому ж році призначили нового директора Інституту археології – ним став Іван Артеменко [41, 7]. Наступного року дійшла черга і до керівника Інституту історії партії при ЦК КПУ – Івана Назаренка замінив Василь Юрчук [34, 262].

Одним із руйнівних наслідків ідеологічної «чистки» 1972 – 1973 рр. було зняття з видавничих планів підготовлених на той час до видання наукових досліджень. Серед найбільш важливих праць, публікацію яких було зупинено, слід назвати монографії Івана Крип'якевича «Галицько-Волинське князівство» [19, 666 – 667] та Костя Гуслистого «Історичний розвиток української нації» [див.: 15], альбом філіграней та пов'язане з ним дослідження історії українських папірень під назвою «Українські філіграні XVI – XX ст.» Ореста Мацюка [9, 670 – 671], низку збірників документів, підготовлених українськими архівістами, зокрема «Щоденник Олександра Кістяківського» [3, 22]. У 1972 р. припинилася

робота над багатотомним корпусним виданням Архіву Коша Запорозької Січі [24, 503]. Трохи пізніше, у 1977 р., через визнання «політично шкідливою» інформації, що містилася у документах, які мали входити до археографічної публікації, було згорнуто роботу над збірником «Кирило-Методіївське товариство» [24, 503].

Прикметним виявом «маланчуківських» тенденцій у суспільно-політичній ситуації в Україні, зокрема і у ставленні влади до історичної науки, було посилення цензурних утисків. При тому вдавалися до «протипожежних» заходів для виявлення «ідейно» хибних праць. Зокрема, в установах АН УРСР створювались контрольні-редакційні групи, які після відповідної роботи авторів та відповідальних редакторів ще раз переглядали рукописи чи верстки праць. Також частину підготовлених до друку досліджень знову передавали на розгляд Вчених Рад установ АН УРСР та вузів [40, 45]. Було посилено відповідальність наукових редакторів, членів редакційних колегій і рецензентів за ідейно-політичний і фактичний зміст книг [37, 158]. Органами Головліту вдосконалювалась «методика» контролю за випуском друкованих матеріалів [38, 14 – 16].

У черговий раз поповнювалися списки осіб, праці яких заборонялися до вільного розповсюдження у книготорговельній мережі і до користування у загальних фондах бібліотек. На жаль, через неповну збереженість документів про діяльність органів цензури в Україні відомості про такі індекси для зазначеного часу є неповними. Як свідчать деякі сучасники, що відстежували процеси встановлення цензурних заборон, списки поповнювалися передусім щойно репресованими діячами української науки та культури і ця робота, найімовірніше, «оперативно» здійснювалась вищим керівництвом республіки та органами КДБ, а не Головліту [див.: 5, 121; 35, 89]. Одним із наказів начальника Укрліту М. Позднякова у 1973 р. в «спецфонди» потрапили всі твори таких авторів, як І. Багрянний, А. Любченко, І. Огієнко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, Р. Смаль-Стоцький, Д. Соловей, П. Феденко, В. Чапленко, К. Штепа [17, 323 – 324]. Праці Михайла Грушевського були відкритими для загального користування в бібліотечній мережі аж до кінця 1970-х рр. Їх переведено до спецфондів чи у кінці 1978 [31, 336], чи на початку 1979 р. на підставі усної вказівки В. Маланчука Укрліту [1, 75]. Ця акція навіть на тлі реакції 1970-х рр. виглядала дикунською (адже вона стосувалася союзного академіка, який ні разу не стояв перед радянським судом), тому, вірогідно, що розпорядження секретаря ЦК КПУ ніколи «законно», себто заведенням до заборонних списків, оформлено не було [1, 75].

Як можна припустити з відомих нам документів, однією з характерних рис цензурної політики на ділянці історичної літератури, що видавалась

в УРСР в 1970-і рр., була «інтенсифікація» нагляду за ідейним змістом публікацій з боку представників верхівки ідеологічного апарату КПУ. Ймовірно, це було пов'язане як із загальним ідеологічним кліматом у республіці, що відзначався «загостренням ідеологічної боротьби» і «зростанням керівної ролі КППС в житті радянського суспільства», так і з тим, що саме керівництво компартії України було найкраще поінформоване про свіжоспечені ініціативи та «наукові новації» на ділянці історії України, які відображали офіційну позицію.

Не встигли ще відгриміти «нормалізаційні» акції 1972 – 1973 рр., а «всюдисущий» В. Маланчук вже в квітні 1974 р. повідомляв В. Щербицькому, що «останнім часом» «в окремих наукових публікаціях [...] почали з'являтися матеріали, які свідчать про певні спроби відновити пропаганду позакласових оцінок, поглядів, проникнутих національною обмеженістю, а також осіб, які слушно піддавалися критиці за націоналістичні збочення» [38, 44]. Серед низки таких праць з різних галузей названо книгу В. Дмитриченка «Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст.» (К., 1974), в якій автор, на думку республіканського шефа з ідеології, надто ідеалізував діяльність Михайла Драгоманова. В. Дмитриченка покарали відкладенням захисту дисертації [38, 44 – 45].

В 1974 р. в апараті Відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ було підготовлено «довідку», в якій зверталася увага парткому та Вченої ради Харківського університету на «необхідність більш вимогливого підходу до прийому докторських праць на захист». У ній, за словами В. Маланчука, який відправив її на розгляд керівників Харківського обкому партії, мова йшла про «принципові політичні питання». Малися на увазі «ряд дискусійних і навіть помилкових положень», які містилися в авторефераті вже захищеної в тому ж році докторської дисертації викладача університету Владислава Тичини, і які стосувалися тих аспектів ранньої історії КПУ, що були об'єктом запеклої полеміки в історичній науці УРСР у післясталінські роки [див. докл.: 42] і більш загальних питань політичної історії України періоду «боротьби проти контрреволюції» в 1918 р.. Промовистими є зауваження з «довідки». Наприклад, дисертанту докоряють за «суб'єктивізм» при кваліфікації дій керівників Криму і Донецько-Криворізького басейну в боротьбі проти армії А. Денікіна як «сепаратистських». На погляд рецензентів з ЦК КПУ, «навіть чи можна визнати правомірним підсумковий висновок автора про те, що крах австро-німецької окупації 1918 р. був наслідком перемоги тільки трудящих України». Також наголошено на «бездоказовості твердження, ніби «всі праці цього періоду (йдеться про історичні праці 1950-х рр.) зазнали впливу помилкових положень, пов'язаних з культом особи» [39, 8 – 11].

Силові акції в історичній науці УРСР були доповнені й відповідними перетвореннями у царині видання спеціальних історичних збірників та часописів. Було встановлено заборону на видання цілої низки збірників, які виходили у попередній час. Два з них, яким у найбільшій мірі можна було закинути «серйозні методологічні хиби» і «теоретичні помилки», закрили з прийняттям спеціальних рішень керівних органів АН УРСР і проведенням «дисциплінарних» заходів щодо осіб, відповідальних за їх зміст і випуск. В березні 1973 р. таким чином припинили видання щорічника «Київська старовина» [40, 43]. В квітні того ж року аналогічно закрили збірник «Середні віки на Україні» [40, 43]. «Тихо», без голосних розправ закрили такі видання, як «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Український історико-географічний збірник», «Минуле і сучасне Північної Буковини».

Було внесено суттєві корективи в редакційну політику часописів «Архіви України» та «Український історичний журнал». Важливими кроками у цьому було усунення з займаних посад головних редакторів цих видань відповідно Івана Бутича (його було знято ще в 1971 р. [14, 6]) та Федора Шевченка (1972 [8, 62]). В «Архівах України» тепер уже менше публікувались статті зі спеціальних історичних дисциплін, документи та розвідки з дореволюційного періоду історії України, натомість більша увага зверталась на питання теорії та практики архівної справи, висвітлення питань досвіду архівного будівництва в республіці та за її межами, публікації документів радянської доби [24, 523 – 524; 32, 10 – 11]. Чітка тенденція до згортання «дожовтневої» проблематики спостерігалася в «УІЖ». Протягом 1973 – 1985 рр. часопис опублікував статей з історії України дорадянської доби майже на 200 менше, ніж за попередній період свого існування; при тому ледь не вдвоє скоротилася кількість студій і розвідок з «феодальної» доби [8, 67].

Отже, «український» характер журналу ставав все більше примарним. У колах вищої партійної та наукової бюрократії республіки цілком серйозно мусувалось питання про перейменування часопису на «Історичний журнал України» [12, 98], однак, очевидно, що не настав тоді ще час приймати з його обкладинки такий декоративний антураж. У цьому зв'язку промовистим виглядає факт, наскільки сполошилось ідеологічне керівництво республіки, коли на початку 1973 р. стався кумедний (але не для причетних до нього) казус: з вини окремих працівників редакції часопису було випущено поштовий конверт, на якому віддрукували: «Український історичний журнал». Цей недогляд вважався настільки вартим уваги, що був виявлений співробітниками КДБ, а про заходи з його виправлення і недопущення такого падіння

«політичної пильності» в майбутньому доповіли самому В. Щербицькому (зокрема, винних у помилці «обговорили» на засіданні дирекції та партбюро Інституту історії) [17, 319 – 320].

Ситуація з пріоритетами в історичній науці, властива для періоду 1970-х рр., відбилась і на структурі наукових історичних установ. Зокрема, в 1972 р. в Інституті історії утворено підрозділ з характерною назвою: відділ «історії дружби народів СРСР» [16, 21]. Відділ «історіографії та джерелознавства» Інституту перетворено на «відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін» [16, 146]. Мотивацію перепрофілювання цієї структурної одиниці В. Маланчук визначив приблизно так: «При наявності кваліфікованих співробітників такий відділ не потрібний. Вони (співробітники) мають розбиратися в історіографії» [20, 612].

В Інституті суспільних наук у 1973 р. було створено «відділ історії країн соціалізму», у 1979 р. – «відділ історії дружби народів» та «відділ соціалістичного будівництва» [27, 222]. Починаючи з кінця 1970-х рр., поступово звужено профіль «відділу історії України». У 1979 р. з його складу виведено групу співробітників, з яких сформовано «відділ історії соціалістичного будівництва». Пізніше, у 1983 р. «відділ історії України» було поділено на два: «відділ історико-культурних пам'яток» та «відділ суспільно-політичних рухів». Фактично перший з них об'єднав дослідників середньовічної та ранньомодерної історії, другий – нової історії України. Як відзначає давній співробітник Інституту Ф. Стеблій, «необхідність такого поділу справді незрозуміла, але для тодішніх керівників реорганізація стала приводом для усунення згадки про історію України з переліку підрозділів установи» [18, 65].

«Не актуальність» вивчення студентами історії України зумовила «замороження» кафедри «історії УРСР» в Одеському університеті, мова фактично йшла про ліквідацію цього підрозділу історичного факультету у вузі. Було звільнено з роботи завідувача кафедри, відомого (у тому числі і для «компетентних» органів [17, 233]) своїми неортодоксальними поглядами дослідника питань національного руху в Україні на початку ХХ ст. Петра Воробєя [30, 21]. Певним виходом, знайденим у ситуації небезпеки знищення кафедри, стала організація в 1980 р. кафедри «історії УРСР, історіографії і джерелознавства» [36, 10].

Таким чином, після порівняного послаблення контролю над історичною наукою, починаючи з 1972 р. режим відновив більш жорсткий ідеологічний нагляд. Було здійснено масштабну акцію дисциплінування вчених-гуманітаріїв України та їх мобілізацію на неухильне виконання нових завдань, які ставилися владою. Це було досягнуто за допомогою ретельної «чистки» «української радянської історіографії» від усіх нелояльних, які «засвітилися» у «ліберальні»

60-і, подвоєнням пильності цензури, кадровим «зміцненням» та структурними перетвореннями в установах історичної науки України, закриттям «сумнівних» видавничих проєктів.

Отож через ідеологічний диктат та політичні прескрипції історична наука в Україні у 1970-і рр. втратила значну частину кадрового потенціалу та організаційних і видавничих можливостей, отриманих упродовж відносно ліберального

постсталінського двадцятиріччя. Збереження ж на історіографічному «небосхилі» тодішньої України окремих ідеологічно незаангажованих істориків (назвемо передусім Ярослава Ісаєвича та Миколу Ковальського) слід вважати своєрідним феноменом, адже їхні тодішні творчі пошуки і здобутки на ділянці української історії контрастували із загальною спрямованістю історичної політики компартійного режиму в УРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білокін С. І. На полицях спецфондів у різні роки// Слово і час. – 1990. - № 1. – С. 69 – 76.
2. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? Триптих// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 294 – 430.
3. Бутч І. Л. Передмова// О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874 – 1879). – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 6 – 23.
4. Виняр Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки// Український історик. – 1978. - № 1 – 3. – С. 5 – 29.
5. Врублевський В. Владимир Щербіцкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – 254 с.
6. Головко В. В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 228 с.
7. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
8. Гуржій О. І., Капітан Л. І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст.. – К., 2004. – 256 с.
9. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – 704 с.
10. Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колеги// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могиллянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Ч. 8-9. – Ч. 1. – С. 7 – 36.
11. Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович// Український історичний журнал. – 1999. - № 5. – С. 71 – 86.
12. Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К.: Логос, 1998. – 242 с.
13. Івакін Г. Слово про історика// Брайчевський М. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавн. дім «KM Academia», 1999. – С. 14 – 27.
14. Іван Лукич Бутч. До 80-річчя від дня народження та 50-ї річниці наукової діяльності: Біобібліографія. – К., 1999. – 59 с.
15. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 96.
16. Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – 818 с.
17. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат./ Упор. О. С. Рубльов. – К., 2007. – 464 с.
18. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – 336 с.
19. Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра, Богдана й Романа// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 654 – 669.
20. «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – Т. 1: Джерела. – 784 с.
21. Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 497 с.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
23. Кириченко С. Посмертний лауреат// Краєзнавство. – 1993. - № 1. – С. 25 – 27.
24. Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавн. дім «KM Академія», 2002. – 612 с.
25. Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат./ Упор. М. І. Панчук (кер.), І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 559 с.
26. Орач Н. Головний науковий співробітник// Бібліотечний вісник. – 1994. - № 2. – С. 27 – 31.
27. Розвиток науки в західних областях України за роки Радянської влади/ В. В. Панасюк, Я. С. Підстригач, Ф. І. Стеблій та ін.. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.
28. Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України. – К., 1998. – 130с.
29. Сарбей Віталій Григорович [Некролог]// Український історичний журнал. – 1999. - № 5. – С. 159.
30. Слово про Вчителя: С. З. Заремба// Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 21 – 22.
31. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 8 (40-ві – 80-і роки XX ст.). – 400 с.
32. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2004. – 406 с.
33. Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – 396 с.
34. Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3. – 315 с.
35. Хмара С. Сьогодні про минуле. – Львів, 1993. – 123 с.
36. Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог// Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 6 – 13.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1036.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 804.
40. ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 15.
41. 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994. – 140 с.
42. Яремчук В. П. Дискусія з питань ранньої історії компартії України в історичній науці УРСР середини 50-х – початку 70-х років// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Вип. 12. – С. 155 – 164.
43. Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття. Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – 165 с.
44. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography// Journal of Ukrainian Studies. – 1993. - № 1 – 2. – Pp. 33 – 54.

О.В. МОРОЗОВ

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЇ В АЗОВО-ЧОРНОМОРЬСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У соціально-економічній історії Російської імперії друга половина XVIII ст. закріпила за собою характеристику переломної доби. Внаслідок реалізації «південного» курсу зовнішньої політики Росії Азово-Чорноморський регіон отримує новий імпульс для свого розвитку. Господарське освоєння цих земель, поступова розбудова економічної та соціальної інфраструктури створили умови для модернізації, в першу чергу, у галузі зовнішньої торгівлі. Що дозволило в другій половині XIX ст. Азово-Чорноморському регіону, внаслідок реалізації політики протекціонізму, стати центром експортної торгівлі імперії та лідером в індустріалізації.

Тому в рамках соціальної історії України XVIII – XIX ст. залишається актуальною проблематика дослідження економічної та митної інтеграції Азово-Чорноморського басейну як до складу Російської імперії, так і України в подальшому. Слід відзначити, що ця інтеграція розпочалась із заходів по організації зовнішньої торгівлі й митної інфраструктури. У процесі приєднання означених земель російський уряд надавав великого значення їх перспективному фіскальному потенціалу. На сучасному етапі у вітчизняній історіографії історія митних відносин XVIII – XIX ст. репрезентована незначною кількістю робіт і відкритими для дослідження залишаються багато маловідомих подій. У рамках наукового проекту «Відтворення історії митних органів України» доцільно розглянути аспекти формування митних і комерційних інститутів, їх взаємодію та вплив на соціальні процеси в Південних регіонах України. У той же час становлення зовнішньої торгівлі Росії та митного регулювання на Чорному морі становить тему великого перспективного самостійного дослідження і не може бути в усіх аспектах розглядатися в статті, що пропонується.

Тому метою запропонованої роботи є реконструкція початкових форм російської зовнішньоторгівельної політики в Причорномор'ї в другій половині XVIII ст., а також роль іноземного купецтва в становленні цієї торгівлі та діяльність новостворених російських митниць у цьому регіоні.

Джерельною базою статті стали документи фондів: 397, 16,19, 1261 Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), що розкривають заходи Комерц-колегії з організації купецтва та роботи митниць. Окремі аспекти проблематики, що розглядаються в статті, знайшли відображення в дореволюційній, радянській і сучасній історіографії. У першу чергу, слід відзначити роботи В.О. Улляницького, [29] М.В. Познера, [9] Є.І. Дружиніної, [3] А.І. Юхта, [31] Н.В. Козлової, [5] Ю.В. Головки [2]. Спираючись на історіографічні досягнення і нові архівні документи, ми реконструюємо зовнішньоторгівельні та митні процеси на Півдні України, починаючи із середини XVIII ст.

Упродовж XVIII ст. Росія в результаті активної політики досягла рішучих успіхів у боротьбі за вихід до Чорного моря. Одним із важливих стимулів цієї політики став намір активізувати й розвивати південну торгівлю як західними державами, так і малоазійськими. Крім того, торгівля як економічний інститут виконувала функцію інтеграції новоприєднаних територій до імперії. Але на початку XVIII ст. Чорне море знаходилося у повному пануванні Османської імперії, яка вважала його своїм внутрішнім водним басейном. Чорне море було закритим для військових і торговельних суден будь-яких країн, крім самої Туреччини та її васалів. А перевезення зерна взагалі належало до особистої монополії Султана [29, 20]. Але, незважаючи на це, в самому Константинополі, Смірні, Північній Африці західноєвропейські купці вели достатньо жваву торгову діяльність. Як доносив російський резидент у Туреччині Андріан Неплюєв, провідна роль серед іноземних купців в Османській імперії належала французам, друге місце займали голландці, потім йшли венеціанці, неаполітанці, англійці [14]. Для останніх найбільше значення мала транзитна торгівля з Іраном через Ізмір і Алеппо, яку вела англійська Турецька компанія. Але купці цих європейських держав не мали права вести комерційні операції в Чорному морі, навіть купці Франції, які мали в Туреччині найбільше сприяння згідно з турецько-французьким договором «Про дружбу та комерцію» 1525 р. [4, 324].

Росія навпаки, була зацікавлена у відкритості Чорного моря для судноплавства різних країн, і це російські урядовці намагались досягти дипломатичним, і військовим шляхом у другій половині XVIII ст. При цьому мались на увазі не лише інтереси російського купецтва, які могли прибутково торгувати з Османською державою. Росія намагалась встановити торговельні контакти також з країнами Південно-Західної і Західної Європи через Чорне і Середземне моря. Таким чином, через російську територію вдалось би спрямувати інтенсивні потоки товарів, що обіцяло зростання митних та інших державних прибутків. У перспективі можна було б організувати транзит товарів по російській території з півночі Європи через Петербург і далі по Чорному морю на Близькій Схід. На це прямо вказувалось в одній з пропозицій Комерц-колегії, яку направили в Сенат у 1741 р. Президент Комерц-колегії І.О. Меліссіно (за походженням грек) вважали, що «Англия и Голландия станут охотно пользоваться сухопутным путем от Петербурга к Черному морю» и что удастся «переключить» английский левантский торг к русским портам [6, 92]. Слід відзначити, що в 1734 р. був підписаний торговий договір з Англією, згідно з яким англійці отримали право транзитної торгівлі з Іраном через російську територію.

Перші суттєві поступки з боку Туреччини з торгівлі та судноплавства по Чорному морю Росія отримала лише після укладення Белградського миру 1739 р. за цим договором право торгувати в портах Азовського та Чорного морів отримали російські купці поряд з підданими Османської імперії. Однак вони для перевезення товарів повинні були фрахтувати лише турецькі судна, оскільки судна інших держав у Чорне море не допускались [29, 68].

В 1740-і рр. деякі з російських купців уже направляли свої товари до Константинополя з використанням турецьких суден. Торгівля йшла через Черкаськ і новий порт відкритий у низов'ях Дону – Темерник. В 1742 р. у Константинополі торгували 7 російських купців, у 1744 р. – 14. Потім їх активність знижується, у 1745 р. в столицю Османської імперії прибуло всього п'ять російських купців [25]. На думку російських урядовців, обсяги торгівлі з Туреччиною залишалися дуже малими, і вони були готові залучити до цієї торгівлі західноєвропейських купців, оскільки російським комерсантам не вистачало капіталів і торговельних контактів у Європі.

Розуміючи це, уряд у Петербурзі в 1740 р. доручив резиденту Андріану Неплюєву знайти в Константинополі іноземних купців, які б проявили інтерес до встановлення торговельних контактів між Росією й Західною Європою через Чорне море та турецькі володіння [21]. Але західноєвропейські фірми, акредитовані в Константинополі, не поспішали відкривати комерцію з Росією. Зацікавленість проявив лише один італійський торговий дім Андрія Магрінія,

що знаходився під патронатом голландців. У той же час Магріній також відмовився відправляти судна і товари по Чорному морю. Для нього та інших іноземців це був зовсім новий напрямок торгівлі, і вони не бажали ризикувати. Тим більш прийшлося б фрахтувати турецькі судна, що вимагало значних витрат у тому числі на страхування товарів. І тому Магріній вимагав, щоб його товари обов'язково купували російські купці на свій страх та ризик.

Таким чином, на відміну від портів Білого та Балтійського морів, де західноєвропейські купці стали вже постійними клієнтами, малоазійські контори європейців без суттєвих пілг з боку російського уряду продовжували ігнорувати Азово-Чорноморський регіон. У таких умовах Сенат відмовився затверджувати пропозицію Магрінія [6, 93].

Лише у 1748 р. венеціанський купець Франциско Сарацено через російського резидента в Константинополі А. Неплюєва запропонував створити у Черкаську торговий дім з участю декількох венеціанських негоціантів, які сподівались, що через Чорне море доставляти товари в Росію буде скоріше і дешевше, ніж через Балтійське море [22]. Одночасно Ф. Сарацено вимагав для себе і майбутньої компанії дозвіл російського уряду на торгівлю оптом і вроздріб у внутрішніх містах Росії і в першу чергу - в Казані і Астрахані, при цьому сплачувати мита на рівні російських купців і щоб ніхто з інших іноземців з Черкаська у внутрішні міста для торгівлі не з'являвся [23]. Комерц-колегія в Петербурзі підтримала проект венеціанця. Чиновники погоджувалися з тим, щоб торговий дім Сарацено міг відправляти товари з Черкаська у внутрішні міста, але із сплатою мита для іноземних купців. Колегія погоджувалась також з тим, щоб венеціанці мали можливість торгувати вроздріб, не лише у Черкаську. Комерц-колегія вважала, що діяльність венеціанців буде сприяти залученню англійської Турецької компанії до торгівлі з Близьким Сходом через Балтику і Росію. Однак з Головного магістрату надійшла «думка», підписана великими московськими купцями, які заперечували проти права італійців торгувати вроздріб, вимагали жорсткого контролю за їх торгівлею і недопущення їх безпосередніх контактів з селянами та дрібними торговцями на Дону [24]. Як би там не було, але конкретних відомостей про діяльність компанії Ф. Сарацено в Росії поки не знайдено. Скоріш за все ця діяльність так і не почалась.

На початку 1750-х рр., за даними М.Д. Чулкова, які наводить А.І. Юхт, відновились переговори А. Магрінієм, який пропонував заснувати компанію з участю російського купецтва. Але спроба залучити до організації такого підприємства групу московських купців на чолі з Г. Журавльовим закінчилась безуспішно: російським купцям ця справа видалась занадто ризикованою, італійських партнерів вони не

знали [31, 133]. Це була формальна причина, насправді московське купецтво не бажало допускати іноземців у російські міста. Що стосується ризику, то той же Г. Журавльов у 1740-і рр. організував три відправки товарів до Константинополя [5, 180].

Стало зрозумілим, що іноземці на той час не можуть брати активну участь на даному напрямку, без надання їм великих пільг, а для російського купецтва потрібні об'єднання капіталів та урядова підтримка. Тому у 1757 р. виникла привілейована Темерниковська компанія, яка отримала монополію на торгівлю з Туреччиною через Темерниковський порт. Ведучу роль у ній грали заможні російські купці (В. Хастатов, А. Ярославцев, М. Шемякін) [31, 139]. Після ліквідації у 1762 р. будь-яких монополій компанія припинила своє існування. У 1776 р. виникла компанія Сіднев, Джеймс і К°. При її створенні були використані як досвід та зв'язки іноземців (взяли участь британські купці Джеймс та Ітон), так і підтримка уряду. Монополій компанія не мала, але російське Адміралтейство надало в її розпорядження чотири великі судна.

Постанови Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., які відкрили Чорне море для Росії і потужні зусилля з облаштування новоприєднаних земель, заходи в сфері дипломатії та митної політики сприяли залученню іноземних купців у порти Новоросії. З приєднанням Криму в розпорядження Росії перейшли порти півострова: найбільш великий і облаштований Кафа (Феодосія), а також Єнікале і Керч. Будувались і нові портові міста. Ведуча роль серед них у ті роки відводилась Херсону, який повинен був стати центром усього російського Причорномор'я. Уряд вживав адміністративних і зовнішньополітичних заходів для підтримки зовнішньої торгівлі Херсона. Ще в 1775 р. було заборонено будувати великотоннажні судна у Таганрозі, який виступав конкурентом Херсона на Півдні. Князь Г.О. Потьомкін видав розпорядження про відкриття у Херсоні ярмарку. [10] Ці заходи не можуть не нагадувати адміністративні заходи Петра I з розвитку торгівлі Петербурга на початку XVIII ст. Міжнародні торговельні договори, укладені в 1780-х рр. Росією, також в основному були націлені на розвиток торгівлі в Чорному морі. Не випадково більшість із них підписано з країнами, з якими було зручніше підтримувати через чорноморські порти, а саме: з Туреччиною, Австрією, Неаполітанським королівством (виняток складав договір з Данією 1783 р.).

Російський уряд був готовий надавати привілеї іноземним купцям, дозволити їм сплачувати мито російською монетою, знизити мито на ряд важливих товарів. Відповідно аналогічні пільги передбачались у договорах і для російського купецтва у відповідній країні. Але в реальній практиці російські купці на той час майже не мали можливості розгорнути самостійну торгівлю з державами Південно-Західної Європи

через Чорне море. Згідно з договором із Францією піддані цієї держави отримували привілеї в шести портах. Крім Петербурга, Ревеля і Архангельська згадувались три чорноморські гавані: Херсон, Севастополь, Феодосія. Відзначимо, що Таганрог навіть не згадувався. Зацікавленість розвивати контакти саме з південними портами виявляли і торговельні фірми інших середземноморських держав. Так, неаполітанські купці в 1780-х рр. заявляли про погану інформованість щодо фарватерів Балтійського моря, товарної кон'юнктури у Петербурзі, і тому погоджувалися розвивати торгівлю з Росією через Чорне море [28, 61].

В результаті в нових російських портах на Півдні з'явилися іноземні купці, у тому числі з західноєвропейських держав. Значну увагу вони приділяли Херсону. Одними з перших у новоствореному Херсоні закріпилися француз Антуан Ігнас Антуан і купець з Відня Антон Маттіас Віллесхофен. У 1782-83 рр. Віллесхофеном були організовані торгові експедиції по Дунаю до Херсона і доставлені великі партії товарів (продукція державних порцелянових і скляних фабрик Відня, суконних мануфактур Лінца). Успіх цього підприємства відкривав вихід промисловості Австрійської імперії на нові ринки. Для продажу цих товарів у Херсоні створюється спеціальна торгова компанія Віллесхофена. Торгові контакти з землями Габсбургів здійснювалися не лише по Дунаю, а також через адриатичний порт Трієст. Цьому сприяла політика Габсбургів, які в 1769 р. у Трієсті встановили режим безмитної торгівлі «порто-франко».

Антуан був одним з відомих французьких купців у Константинополі в 1770-1780-х рр. Опинившись у Херсоні, він створив торгову компанію Антуан і К° з наміром розгорнути торгівлю зерном з Корсикою, Провансом, Ліворно, Барселоною. В 1781 р. Антуан зміг заручитися підтримкою Г.О. Потьомкіна. Французу надали право підйому над зафрахтованими суднами російського прапора, що дозволяло комерсанту економити на митах [30, 166]. В подальшому, при підтримці польської влади і російського посла у Варшаві Штакельберга, Антуан організував транспортування лісу з маєтків князя Понятовського під Бобруйськом. Ліс сплавляли по Березині і Дніпру до Херсона, звідки на суднах вивозили у Тулон для потреб військового флоту Франції [1, 501]. В подальшому постійне судноплавство впродовж декількох років компанія Антуана здійснювала головним чином між Херсоном і Марселем. В 1785 р. з Херсону в Марсель відправлено 12 суден, 7 з них належали братам Антуан. В 1787 р. з Марселя до Херсона прибуло 18 суден [30, 178]. Таким чином, компанія Антуан і К° стала ведучою в здійсненні торговельних контактів між Херсоном і середземноморськими портами Франції.

Незважаючи на очевидний прогрес діяльності іноземних купців у Херсоні, зовнішня торгівля нового порту в цілому мала суттєві ускладнення.

Край ще був малозаселений, в Херсоні проживала незначна кількість заможних людей. Це викликало труднощі з реалізації імпорتنих товарів, стримувало розвиток кредиту, а відповідно і діяльність іноземного купецтва, яке розраховувало продавати тут недешеві імпорتنі товари. Що стосується імпорتنих товарів, то Херсон не мав ще тісних контактів з власне російським ринком. У регіоні було дуже мало російських купців, які б могли доставити свої товари для продажу іноземцям. З великих вітчизняних комерсантів, що закріпилися в Херсоні у той час, відомий лише Михайло Фалеев [30, 179]. Інші прибували з Єлизаветграда, Кременчука. Складалось враження, що у Херсоні у 1780-х рр. іноземних комерсантів закріпилось значно більше, ніж російських підданих. Але в 1787 р. розпочалась чергова війна з Туреччиною. Військові дії проходили в безпосередній близькості від Херсона і його зовнішня торгівля припинилась. І лише після переможного завершення цієї війни в 1791 р. та закріплення за Росією всього Приазов'я і Північного Причорномор'я виникли умови для безперешкодного розвитку зовнішньої торгівлі на цьому напрямку.

Як свідчать дані, незважаючи на колонізаційні заходи російського уряду, провідну роль у зовнішній торгівлі Росії в Азово-Чорноморському басейні навіть після завершення війни з Туреччиною 1787-1791 рр. продовжувала належати Таганрогу. На відміну від того ж Херсона, цей порт на Азовському морі мав більш розвинуті зв'язки з російським ринком. На Таганрог орієнтувались 12 російських губерній. Зовнішня торгівля Хаджибея (Одеси) ще тільки зароджувалась. В 1793 р. вивіз через Таганрог склав 428 тис. руб., через Очаків – 209 тис. руб., Херсон – 149 тис. руб. Значним після завершення війни був експорт через порти Криму, в тому числі через Євпаторію – 334 тис. руб., Феодосію – 54 тис. руб. Наприкінці десятиріччя більша частина експорту продовжувала концентруватися у Таганрозі, який вважався найбільш зручним для російського купецтва і для привезення товарів з внутрішніх губерній. У 1797 р. товарообіг Таганрога склав 1072 млн. руб. (у тому числі експорт – 693 тис. руб.), а через Євпаторію пройшло товарів на 330 тис. руб. (експорт – 244,5 тис. руб.) [17]. Роль нових портових міст могла змінитися лише після інтенсифікації колонізації, яка б зв'язала економічно нові губернії з центральними, у тому числі з українськими. І після усвідомлення купецтвом про колосальний потенціал південної торгівлі.

Одночасно з налагодженням зовнішньої торгівлі російський уряд почав заходи із створення митної інфраструктури. Запровадження митної мережі на півдні України почалося з огляду Азовської та Новоросійської губерній та складання проекту мережі митних установ. У другій половині 70-х рр. XVIII ст. помічник митного обер-директора Новоросійської та Азовської губерній

І. Федуркін за наказом Г.О. Потьомкіна оглядав територію згаданих губерній для визначення особливостей і перспектив місцевої та зовнішньої торгівлі для розбудови південноукраїнської митної мережі [27]. Помічник обер-директора писав у записці, що з Молдавії, Валахії, Польщі, Туреччини привозять шовкові товари (із позолотою та сріблом), золото, шовк-сирець та фарбований, різне полотно, прянощі, горіхи, овечу вовну, бавовняні тканини, галантерейні товари, жіночі прикраси, порцеляну, різноманітні вина (волоське, грецьке, угорське), цукерки, скатертини і серветки, килими; вивозять віск, українські килими з вовни, пояси, биків, овець, кіз, коней, мідь, хутро, полотно, юхту, залізо, масло коров'яче та овече, мішки та український тютюн. І. Федуркін зазначав, що на території цих губерній боротися з контрабандою, особливо шовкових товарів та золотих виробів, буде важко через традиційність і виняткову прибутковість цього промислу, а також через практичну неможливість організувати належний контроль на суходолі (у прикордонних митницях), а тому пропонував звернути особливу увагу на розвиток портів і морської торгівлі, оскільки, за його спостереженнями, морська контрабанда суттєво менша за сухопутну (обминути портову митницю значно важче, ніж прикордонну). Потрібні для Росії шовк, бавовну, ладан, бакалію, рис, овечу вовну можна отримувати з Туреччини, Польщі, Криму та Молдавії, відпускати до Польщі полотно, хутра, залізо, чавун, ікру, а закуповувати хліб, ліс, мідь, горілку (для збереження власного зерна). Азовська губернія могла б продавати за кордон коров'яче масло та ікру, пропускати транзитні товари з внутрішніх губерній [16].

Описи перспектив зовнішньої торгівлі на півдні України середини 70-х рр. XVIII ст. свідчать про зацікавленість уряду як в інформації стосовно південного регіону, так і в практичній реалізації можливостей розвитку та використання торгових шляхів і торгових центрів Південної України. Для того, щоб привернути увагу купецтва до азовсько-чорноморського напрямку, торгівлі запроваджувались митні пільги (зменшення самого мита, відміна окремих різновидів митних зборів), які в міру розширення азовсько-чорноморської торгівлі поступово скасовували.

4 серпня 1775 р. видано тариф для чорноморської торгівлі, який мав сприяти її поживленню. Власне, це були поправки до загального тарифу 1766 р., завдяки яким зменшувалися на $\frac{1}{4}$ митні ставки на турецькі, левантинські, грецькі та російські товари. Мито на шовк, золоті та срібні тканини з Туреччини було зменшено на $\frac{2}{3}$ й визначалося тепер із ваги товару. Мито стягувалося російськими грішми. Крім того, власники або шкіпери торгових суден звільнялися від сплати ластового збору, який залежав від габаритів судна [11]. Через 7 років (27 серпня 1782 р.) загальний тариф було перевидаєно у зв'язку зі значними змінами, що відбулися в промисловості й

торгівлі Російської імперії та сусідніх країн, але практично всі пільги для чорноморської торгівлі збереглися [12].

12 листопада 1797 р. оголосили новий тариф, який загалом не дуже відрізнявся від попереднього, крім митних ставок та курсу єфимків (тепер один єфимок дорівнював 1 руб. 40 коп.). Зберігалося правило, яке змушувало купецтво не занижувати ціну товарів в оголошенні: митники мали право викупити товар, доплативши ще 20 % оголошеної вартості, якщо вважали, що купець вказує занижку ціну [13]. Тариф набирав чинності з 1 січня 1798 р.

Кількість зібраного мита залежала не тільки від тарифних ставок, а ще й від міжнародної ситуації та митної політики держави, можливостей конкретного порту, пори року та інших чинників. Для того, щоб простежити прибутки окремої митної установи, необхідно мати такий комплекс документів: книги надходження грошей, рапорти митного присутствія про митні прибутки, фінансові відомості митної установи або інші документи, створені на основі митної документації (відомості казенних палат, митних інспекторів, губернаторів). Як правило, у таких узагальнюючих документах зазначали дані кожної митної установи окремо. Виявлена відомість, складена обер-директором Нелюбовим про митні збори в Новоросійській губернії з 5 травня 1776 до 1 січня 1777 р. (за перше півріччя діяльності південноукраїнської митної мережі), свідчить про такі прибутки південноукраїнських митних установ: Микитинська - 28 226 рублів 42 копійки; Олександрівська - 10 429 рублів 87 $\frac{3}{4}$ копійки; Петровська - 370 рублів 19 $\frac{1}{2}$ копійки; Єнікальська - 398 рублів 5 $\frac{1}{4}$ копійки; Керченська - 294 рублі 14 $\frac{1}{2}$ копійки. Разом – 39 718 рублів 69 копійок [20].

У 1783 р. Козловська, Кефійська, Перекопська та Балаклавська митні установи, згідно з відомістю генерала Й.А. Ігельстрома, зібрали мита на 37 050 руб. (при перерахуванні наведених даних отримуємо 37 150 руб. 24 $\frac{3}{4}$ коп.) [19]. У відомості, яку було складено 20 січня 1792 р., про митні збори в Катеринославському намісництві за 1791 р. є дані про прибутки Херсонської та Ольвіопольської митних установ – відповідно 2365 руб. 45 коп. та 6083 руб. 56 $\frac{3}{4}$ коп., причому в Ольвіопольській митниці торговий баланс був додатний і становив 1614 руб. 62 коп. (у Херсоні баланс був від'ємний – 1865 руб. $\frac{1}{4}$ коп.) [26]. Наступного 1792 р. лише за січневу третину Херсонська митна застава збрала 16 567 руб. 70 коп. мита (з від'ємним торговим сальдо 9254 руб. 70 коп.) [15]. Митні прибутки Новоросійської губернії (1796 р.) дорівнювали 75 787 руб. 31 $\frac{3}{4}$ коп., а 1798 р. – 124 610 руб. 73 $\frac{1}{4}$ коп. [15]. У 1796 р. митні установи Вознесенської і Таврійської губерній зібрали відповідно 37 596 руб. 87 $\frac{3}{4}$ коп. та 37 568 руб. 79 $\frac{1}{4}$ коп. мита.

На початку XIX ст. обсяги зовнішньої торгівлі значно зросли, збільшилися й обсяги зібраного

митними установами мита: 715 962 руб. у 1808 р. збрала Євпаторійська портова митниця (додатне сальдо 343 084 руб.), а за останні три місяці того ж року Феодосійська портова митниця збрала 114 232 руб. [32, 49] Красномовні дані про прибутки Одеської портової митниці:

90-ті рр. XVIII ст. – 7 500 000 руб.;

1802 р. – 8 750 000 руб.;

1822 р. – 40 000 000 руб. [7, 17].

Вивчення відомостей про прибутки Новоросійської та Азовської губерній за 1782 – 1783 рр. дозволяє стверджувати, що надходження від митних установ (77 463 руб.) за своїм обсягом поступалися лише прибуткам від винного відкупу (123 000 руб.) [18]. Отже, фінансовий напрямок діяльності митних установ можна вважати одним із головних джерел поповнення державного бюджету. Митниці практично завжди виправдовували своє існування щодо собівартості: прибутки митної установи, як правило, перевищували витрати на її існування (наприклад, 1798 р. на утримання всіх митних установ Новоросійської губернії було виділено 25 115 руб. 96 коп., а зібрали мита за той самий рік майже в 5 разів більше) [32, 377 - 378].

Таким чином, інтенсивний розвиток митної системи в Азово-Чорноморському регіоні в останній чверті XVIII ст. підтверджував зовнішньоторговельну перспективність цього району, але потрібен був час для максимального розкриття економічного потенціалу новоприсланих земель. У той же час поширення митної території імперії на Причорноморський регіон загострило проблему контрабанди. І урядові заходи в цьому напрямку вимагають подальших архівних досліджень.

Західноєвропейські підприємці з'явилися у чорноморських та азовських портах вже в середині XVIII ст. У 1740 – 1750-х рр. робились спроби створити привілейовані компанії для налагодження торгових відносин з Росією через Чорне море та Туреччину з країнами Південної Європи, в першу чергу з Венецією. Наприкінці століття після Ясського миру деякі західноєвропейські купці взяли участь у розвитку безпосередніх контактів з Константинополем та іншими портами Османської імперії сумісно з греками, вірменами, російськими підданими. Це вказувало на економічну доцільність обраного урядового курсу щодо зусиль з приєднання чорноморсько-азовських земель. Митна політика російського уряду у зазначений період в питаннях пільг обмежувалась лише тарифними преференціями, що не завжди влаштовувало іноземне купецтво, але відповідало інтересам російських урядовців – перетворити старі і новозбудовані чорноморські порти на джерело прибутку російського скарбу.

Початок торгівлі на Півдні багато в чому нагадував розвиток торгівлі в Петербурзі в період становлення столичного порту. Фактично, роль Херсона, нового порту на Півдні, нагадувала

роль Петербурга на Півночі, на початку XVIII ст., як і роль Архангельська на Півдні виконував Таганрог з його більш розвинутими зв'язками з внутрішнім ринком імперії. Очакову і портам Криму належала та ж роль, що Нарві, Выборгу, Ревелю на Північному Заході. І на Балтиці, і в Криму ці міста були старими центрами міжнародної торгівлі на територіях, приєднаних до Росії, і перший час вони конкурували з новими російськими портами. Але Херсон наприкінці XVIII ст. так і не став головним центром міжнародної торгівлі на Чорному морі. На

початку XIX ст., як відомо, ця роль перейшла до Одеси. А на час розбудови Одеси іноземні купці найбільш активно проникали на російський ринок через Таганрог.

В той же час одного бажання та ентузіазму окремих купців, навіть капіталів і комерційного досвіду не вистачало. Потрібні були підтримка уряду, пільги та привілеї, крім того, - розвиток відповідної інфраструктури, логістики в нових портах, облаштовані навігаційні умови для судноплавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII - начале XIX в. // Французский ежегодник. 1961. - М., 1962. - С.496 - 506.
2. Головкин Ю.В. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азовсько-Чорноморській) торгівлі 1775 - 1819 рр. // Історія торгівлі податків і мита: Збірник наукових праць. - Дніпропетровськ: АМСУ, 2007. - С.109 - 117.
3. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 - 1800 гг. - М.: Наука, 1959. - 345 с.
4. Історія митної справи в Україні / К.М. Колесников, О.В. Морозов, Г.М. Виноградов та ін.; За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова; Вступне слово О.Б. Єгорова. - К.: Знання, 2006. - 606 с.
5. Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке. - М.: Наука, 1999. - 378 с.
6. Комиссаренко А.И. Экономические аспекты политики России в Юго-Восточной Европе в 40 - 60-е годы XVIII в. // Україна і Росія в панорамах століть. - Чернігів, 1998. - С. 92.
7. Одесской таможне 200 лет. - Одесса: 1995. - 288 с.
8. Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII - первой четверти XIX вв. // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII - XIX вв. - Вып. 1. - Горький, 1975. - С. 39 - 56.
9. Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавания. - СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1880. - 322 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14048.
11. ПСЗРИ. - Т. XX. - СПб., 1830. - С. 345 - 346.
12. ПСЗРИ. - Т. XXI. - СПб., 1830. - С. 678 - 681.
13. ПСЗРИ. - Т. XXIV. - СПб., 1830. - С. 767 - 769.
14. Российский государственный архив древних актов (далі РГАДА). - Ф. 397. - Оп.2. Спр. 194. - Арк. 217 зв.
15. РГАДА. - Там само. - Арк. 37.
16. РГАДА. - Там само. - Арк. 91 об.
17. РГАДА. - Ф. 1261. - Оп. 6. - Спр. 601. - Арк. 81.
18. РГАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 73 - 74 зв.
19. РГАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 962. - Ч. 1. - Арк. 29.
20. РГАДА. - Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 297. - Ч.1. - Арк. 232.
21. РГАДА. - Ф. 397. - Оп. 2. - Спр. 194. - Арк. 222.
22. РГАДА. - Ф. 397. - Оп.1. - Спр. 210. - Арк.7.
23. РГАДА. - Ф. 397. - Оп.1. - Спр. 280. - Арк. 57.
24. РГАДА. - Ф. 397. - Оп.1. - Спр. 280. - Арк. 96.
25. РГАДА. - Ф. 397. - Оп.2. - Спр. 194. - Арк. 255.
26. РГАДА. - Ф.1261. - Оп.6. - Спр. 1385. - Арк. 29.
27. РГАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 797. - Ч. 5. - Арк. 89 - 90.
28. Сибирцева Г.А. Неаполитанское королевство и Россия в последней четверти XVIII. - М.: Наука, 1981. - 234 с.
29. Ульяновский В.А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. - М.: Изд-во Сытина, 1883. - 256 с.
30. Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли города Херсона // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. - 1882. - Т. 13. - С. 150 - 181.
31. Юхт А.И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60-е годы XVIII века). - М.: Наука, 1994. - 456 с.
32. Яворницький Д.І. До історії Степової України. - Дніпропетровськ, 1929. - 488 с.

В.В. БЕЗДРАБКО

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ЗАУВАГИ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА НАУКУ ПРО ДОКУМЕНТ

Бездрабко Валентина Василівна - завідувач кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук, доцент

Останнім часом розвиток вітчизняних наук документально-комунікаційного циклу супроводжується серйозними дискусіями і пошуками відповіді на питання про первинність / вторинність ідей, узагальнюючих знання про документи, зміст загального і спеціального документознавства. Зазвичай у таких випадках апелюють до творчої спадщини основоположника документаційної науки – П. Отле та його сподвижників-послідовників. У цьому зв'язку, принагідно зауважимо, що ідеї П. Отле про документацію зросли на ґрунті серйозних трансформацій і моделювання змісту теоретичних знахідок історичних дисциплін, що вивчають документ. Незважаючи на очевидність подібного твердження і, до певної міри, оприсутнення цієї теми серед фахівців-документознавців¹, вона залишається на маргінесі наукових інтересів. З огляду на бурхливий розвиток вітчизняного документознавства останнього десятиліття ХХ ст. – на початку ХХІ ст., який відверто потребує узагальнень на ґрунті серйозних ретроспективних студій, зауважимо на актуальності нашої розвідки.

Емпірично-теоретичні початки джерелознавства традиційно пов'язують із ХVІІІ ст. – часом, коли в умовах нової історіографічної ситуації особливого поцінування набувають історичні джерела. Це продукувало розгалуження на часткові випадки загального об'єкта дослідження історичного джерелознавства – *історичного джерела*, декларуючи початки нових галузей знань, які пізніше оформилися в окремі спеціальні історичні дисципліни.

Підвищений інтерес до історичних джерел детермінується, по-перше, зовнішніми обставинами побутування історичної науки. В умовах нової європейської хвилі політично-економічно-культурної колонізації земель, виконуючи замовлення влади, історики прагнуть написати історію держави таким чином, щоби підтвердити неабиякі геополітичні претензії держав, довести їх справедливність, обґрунтовуючи потенції та перспективи підтвердження документально досвідом. По-друге, вирішальні зрушення в історичній науці відбулися через потужний вплив спочатку просвітництва, а затим, і разом із ним, романтизму, позитивізму та марксизму. Домінантна просвітницька ідея універсальної

істини, заперечувально продовжена німецьким *Historismus* чи англійським *historicism*, сприяла утвердженню віри у здатність здобути об'єктивне й фактичне знання про історичну реальність (за Л. фон Ранке). У ХХ ст. видатні мислителі М. Фуко, Г. Вайт, Г.-Г. Гадамер та інші переконливо спростують можливість з'ясувати історію такою, «якою вона була», оскільки всі тексти, у тому числі й історичні текстові документи, дають нам опосередковану версію історичної реальності. Студіювання питань мови, літератури, історії підсилювали ідеї історії культури Й.Г. Гердера та історичного руху Світового Духу Г.Ф.В. Гегеля, що стали знаковими для романтизму. Пошуки романтиками «душі» народу викликали до життя не тільки масові організаційні заходи щодо, наприклад, польової, камеральної археографії, видання зібраного фольклорного, етнографічного, лінгвістичного чи історичного матеріалу, заснування нових архівів для їх збереження, але й зміцнили переконаність у перспективності пізнання розвитку народу, суспільства, держави через джерела, що розглядалися як «прозоре вікно у реальність, яку вони репрезентували» (Ю. Пітерс).

Ідеї позитивізму, як відомо, сприяли збагаченню наукових дисциплін працями емпіричного характеру. Зрештою, динамічний розвиток емпіричної основи досліджень спричинив розрив між теорією та практикою, а значить продукував *відкритість* практичних досягнень однієї галузі знань для інших. Джерелознавець О.К. Соколов вважає, що неминучим наслідком за таких обставин є привласнення, засвоєння здобутків різними науками, а саме тими, які іманентно чи за зовнішніх умов побутування потребують цього найбільше. Це, в свою чергу, *пояснює*, по-перше, *обставини* складання міждисциплінарних галузей знань, а отже, по-друге, *розбудову* пізнавального базису в межах однієї науки різними фахівцями, по-третє, *зміну* парадигматики знань за рахунок «розмивання» кордонів між галузями, що створює умови вільного «перетікання» та засвоєння досягнень однієї наукової дисципліни іншими. Цим тлумачимо розгляд документів як об'єктів дослідження історичною, філологічною науками, що продукує еkleктичні досягнення в їх освоєнні як частки реальності, визначально впливає на

статус джерелознавства і похідних від нього наукових дисциплін у системі гуманітаристики.

Для марксизму, що теж набув поширення у ХІХ ст., основоположним при вивченні історичного джерела стало об'єктивне з'ясування суспільно-політичних чинників їх виникнення, еволюції, інтерпретація теоретичних конструкцій, у першу чергу, з позицій відповідності соціальних фактів, подій, процесів, явищ реальності. Марксизм запропонував нові системні, комплексні, всебічні підходи до пізнання історичного джерела, які знайшли широке розповсюдження, а згодом, за відомих обставин, майже монопольне панування.

Укорінення ідей позитивізму та марксизму продукує нову парадигму рішень онтологічних і епістемологічних (пізнавальних, гносеологічних) проблем. Високо поцінуємо фундаментальні постулати позитивізму – педантичне ставлення до фактів, яке має базуватися на джерельному або документальному підтвердженні, раціональний, за законами формальної логіки, підхід до розкриття причинно-наслідкових зв'язків між ними, синхронність здійснення зовнішньої та внутрішньої наукової критики документів. Видається безпідставним заперечення потужного впливу позитивізму на розвиток джерелознавства та суміжних галузей знань.

Як відмічає Л.О. Зашкільняк, ідея здобуття «позитивного» історичного знання у поєднанні з джерелознавчими пропозиціями Л. фон Ранке та його послідовників стали потужними чинниками посилення уваги дослідників до техніки вивчення документів і підготовки історичних студій, а стандартом професійної діяльності історика мала стати докладна робота з джерелами [3, 127]. Спочатку діяльність «старого майстра німецької історичної науки» [1, 11], професора Берлінського університету Л. фон Ранке, спрямована на розроблення засад критичного аналізу джерел, а з тим - дослідницькі експерименти Б.Г. Нібура та Т. Момзена дали зразки застосування окремих методів наукової критики (зокрема статистичного, порівняльно-історичного), сприяли становленню джерелознавства як спеціальної наукової галузі. За тим, вихідці німецької об'єктивної школи істориків Дж.-Г. Дройзен і Е. Бернгейм розвинули ідеї колег і запропонували класичний поділ методики історичного дослідження на такі складові: *евристика* (вчення про джерела), *критика*, *тлумачення* (визначення значення і зв'язку фактів), *виклад* як «історична реконструкція» [15, 269]. Дж.-Г. Дройзен, міркуючи про пізнання історичної дійсності завдяки документам, доводить надзвичайну важливість *розуміння* як найбільшого завдання історика. Сприйняти і зрозуміти зміст документа, його автора, «занурених» у свою епоху, належних певним культурі, суспільству, державі, означало для глави «малонімецької школи» *зуміти* розкрити *інше*, *несвоє*.

Сформульоване Дж.-Г. Дройзеном положення про об'єктивно зумовлену суб'єктивність можливостей історика у ХХ ст. пізніше отримає продовження у вигляді розвою цікавих постмодерністських методологічних знахідок історичної науки. Тоді ж одним із наслідків зосередження особливої уваги на способах і засобах пізнання, розумових операціях дослідника стало, на думку Л.О. Зашкільняка, конститування формальної філософії історії – *методології*, що «концентрує увагу на теорії й логіці історичного пізнання» [3, 138]. Незважаючи на незрілість методології як наукової дисципліни уже тоді визнавалась її складна структура, невід'ємною частиною якої вважали методіку історичних досліджень. Апробація новітніх і відшліфовування відомих дослідницьких методів відбувалися за умови вдалого й варіативного оперування інформацією, здобутої різними комунікаційними шляхами (у т.ч. і документальним). Хоча документ, як об'єкт методології, на той час розглядався позірно, проте пізніше відкрив цікаві відгалуження у межах науки про документ, багато з яких було спроектовано П. Отле [13, 187–326; 19, 309–311].

Наприкінці ХІХ ст. загальні соціологічні теоретизування в історичному джерелознавстві поступаються місцем вузькоспеціалізованим дослідженням джерел [2, 11; 3, 128]. Важливий вплив на парадигму знань про документ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. справили «відмінний підручник позитивізму» (за словом А.-І. Марру) [22, 22] – «Вступ у вивчення історії» (1898) французьких істориків-джерелознавців Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса. У російськомовному варіанті видання маємо вживання замість терміну *джерело* іншого, більш емного – *документ*. І хоча знааний методолог історії початку ХХ ст. Л.П. Карсавін вважав потрапляння в текст цього терміну випадковим і невдалим [7, 46], дозволимо припустити існування інших пояснень, пов'язаних із побутуванням особливої полісемантичної термінологічної ситуації довкола поняття «документ» наприкінці ХІХ ст.

Класичні фрази «історія пишеться за документами», «документи – це *сліди* (підкреслено – *В.Б.*), що залишені думками і діями людей, які колись жили», «ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» зміцнили позитивістську концепцію історичного джерела [8; 13, 48]. За влучним висловом британського вченого Е. Карра, «фетишизм фактів у дев'ятнадцятому столітті знаходив своє виправдання і доповнення в фетишизмі документів», бо «документи були ковчегом завіту в храмі фактів» [21, 3]. Прагнучи визначити ті умови, за яких історія зможе «дорости» до рангу позитивної науки – стати об'єктивним пізнанням і, до того ж, обов'язковим для всіх, науковці орієнтують гносеологічний процес на неупередженість, яка можлива лише за умов всебічної наукової крити-

ки документів, що дозволила б вилучити якомога більше фактів.

Кількома роками пізніше з'явиться інша робота в одноосібному виконанні відомого французького історика Ш. Сеньобоса – «Історичний метод у застосуванні до соціальних наук» (1902) [16]. Перша частина дослідження присвячена теорії вивчення документа у розумінні історичного джерела, що набула поширення на початку ХХ ст. і мала значний вплив на документацію П. Отле. Окремі положення теорії документа бельгійський учений вибудував, посилаючись на твердження про документ як слід, залишений фактом, який, згідно з Ш. Сеньобосом, може бути безпосереднім чи опосередкованим [16, 15]. Серед перших історик називає матеріальні предмети, наприклад будівля, машина, ткацький верстат тощо, а других – письмові пам'ятки, що «зазвичай носять назву документів» [16, 16]. Джерелознавець суттєво розмежує рукописний і друкований документи, завважуючи на відмінностях між ними, пов'язаними з етапами документування: 1) почерк автора документа (палеографічний аспект), 2) вибір автором знаків для кодування інформації (семіотичний), 3) передача інформації через мовний код (семіотичний), 4) надання завершеності змісту повідомлення (семантичний), 5) втілення мети фіксації інформації (прагматичний), 6) слідування канонам концепції документа як джерела інформації (інформаційний), 7) володіння необхідним обсягом інформації для її об'єктивного представлення в документі (психологічний) [16, 20].

Цікавими були роздуми джерелознавця про основні критерії атрибуції документа, а саме: географія походження, авторство, час і обставини створення [16, 22–24]. Праця дослідника не лише констатувала важливість класичних критеріїв документального аналізу, але й ствердила їх необхідність для виявлення позиції документа у середовищі собі подібних при виконанні ним комунікаційної й інформаційної функцій. Студіюючи питання необхідності критики, французький учений відверто симпатизує Ф. Бекону і його критиці хибних слідувань «привидам», що віддаляють «допитливий розум» від істини. Такими для Ш. Сеньобоса є узалежнена від суб'єктивного фактора недосконалість розумових операцій, здійснюваних при дослідженні документа, беззастережне прийняття зроблених раніше висновків авторитетами, одноманітність методики студіювань, захоплення не якісними показниками джерел інформації, а їх кількістю, беззастережна довіра офіційним документам тощо [16, 28–31].

Не обійшов увагою Ш. Сеньобос і питання «юридичної теорії свідчення», ґрунтуючи міркування на працях П. Шмідта й О. Тардіфа [24, 25], розгортаючи роздуми довкола зрозумілої на побутовому рівні тези – «свідки можуть бути гарними й недобрими» [16, 32]. Ядром ставлен-

ня до документа як акта свідчення Ш. Сеньобос називає його достовірність, оригінальність, встановлення яких є основним завданням наукової критики джерела інформації. Визначення ступеня достовірності інформації, що засвідчується документом, забезпечується такими критичними засадами: однозначна правильність висновків, підтвердження даних шляхом залучення найширшого кола джерел; перевірка істинності зроблених раніше дослідницьких висновків, глибока внутрішня текстологічна й герменевтична критика документів. Остання передбачала при *аналізі форми документа* розклад його до простої, неподільної частки, *мови* – занурення в текст до вивчення слова і «того елемента, що входить у композицію слова», *концепції* – дослідження ідей, образів, які фундаментують будову фрази, *зовнішніх явищ* – з'ясування умов існування тексту, кожних його фрази, слова, літери [16, 35]. Незмінним методологічним принципом суджень Ш. Сеньобоса, окрім інших, був історизм, ставлення до якого красномовно резюмовано у фразі – «Природно ми схильні бачити у мові нерухому систему знаків, приписувати кожному слову одне незмінне значення ... треба врахувати першу пересторогу, а саме, критика повинна вступити у боротьбу з природженими нашими схильностями» [16, 46]. Заклик пам'ятати про історичність часу, епохи, особи (автора), тексту виступає для науковця осьовою лінією методики вивчення документа, знайшовши істотний вплив на праці істориків-джерелознавців Школи Анналів не одного покоління.

Багато із заявлених Ш. Сеньобосом ідей на той час були не просто новаторськими, але й сміливими гносеологічними прийомами. Так, наголошуючи на особливому вивченні мови документа, учений багато розмірковує на уважному прочитанні «буквального» і прихованого сенсу тексту, цим самим прямо чи опосередковано скеруючи текстологічні пошуки ХХ ст. спочатку на теренах класичних фундаментальних наук – історії й філології, запозичених пізніше наукою про документ.

Цікавою, на наш погляд, є прийом стратифікації Ш. Сеньобосом поняття «наукова критика». Розрізняючи під «практичною критикою» документа критику пояснення, правдивості, точності, французький учений неухильно слідує обстоюванню твердження про те, що документ є результатом вияву суб'єктивних й об'єктивних сприйняття, розуміння, тлумачення і трансляції інформації. На думку Ш. Сеньобоса, *пояснювальна критика* передбачає виявлення змісту документа; *критика правдивості* – усвідомлених і неусвідомлених намірів автора; *критика точності* – умисного й мимохідь авторського спотворення інформації, а всі ці «критики» разом гарантували неупереджене вивчення документа. Проте, проведенню основних операційних заходів під назвою «наукова критика» повинно передувати встановлення

походження документа, як пропедевтична дія, що гарантує успіх досліднику.

Визнаючи документ породженням суспільства, відомий науковець порушує питання факторів впливу соціуму на його форму і зміст. Такими було названо: 1) матеріальні умови; 2) «інтелектуальні звички» (мова, письмо, мистецтво, релігія, мораль, науки); 3) «звички матеріальні, проте необов'язкові» (звичаї матеріального, приватного життя, економіка); 4) соціальні інститути (власність і спадщина, сім'я, виховання, соціальні класи); 5) політичні заклади (уряд, церква, місцеве управління); 6) взаємини вищих соціальних груп (внутрішні, зовнішні) [16, 110]. Висвітлюючи методику виявлення й вивчення історичних фактів у джерелах, їх документального підтвердження, Ш. Сеньобос посилює увагу до тем перенесення / відбиття та передачі соціального у документі, каталізуючи імпульс вивчення соціальної природи інформації, випереджаючи міркування багатьох дослідників минулого століття, зроблених у галузі соціальної інформатики.

Термінологічно цікавим є тлумачення поняття «слід» у розумінні авторів їх активного вживання. Проте цікавіше, і тут ми погоджуємося із Г.М. Івановим [4, 19], зайнятися не з'ясуваннями розуміння Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса терміну «слід», а виявленням пояснень ними природи знака і образу. У працях французьких дослідників чітко простежується диференційований підхід до «слідів», що полягає у виокремленні двох видів документів: речових і психологічних, безпосередніх і опосередкованих слідів минулого. Під «речовим слідом» (документом) розуміють «пам'ятку або інший речовий предмет», а «психологічним» – «описання чи оповідання шляхом мовних знаків» [16, 15–16]. «Психологічний» документ розглядається як результат психологічної діяльності індивідууму – одиниці соціуму, відображення об'єктивної реальності. Цим самим було активізовано питання оприсутнення автора в тексті документа і його здатність неупереджено передавати дійсність. Коментуючи критичні зауваження, висловлені на адресу Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса щодо ототожнення ними документа й сліду [9, 369–371; 11, 80; 13, 82; 14, 103], завважимо, що термінологічний казус виявився продуктивним. Відсутність прямих пояснень терміну «слід», тобто значенневих обмежень, відкрила широкі можливості для трактування документа у такому варіанті їх послідовниками: від відбитка реальної дійсності, результату суспільної діяльності до знака, символу.

Поява наприкінці XIX – на початку XX ст. праць Ш. Сеньобоса і Ш.-В. Ланглуа приводить нас до висновку про зростання у вказаний проміжок часу інтересу до загальної теорії документа у руслі історичного джерелознавства. Безперечно, заявлені авторами міркування

мали неабиякий вплив на розвиток знань про документ, модернізуючи класичну історико-філологічну традицію його вивчення і доповнюючи її інформаційними, текстологічними, герменевтичними відгалуженнями. Це поклало надзвичайно продуктивний початок студіям про документ, що неухильно торували собі шлях серед гуманітарних наук, проникаючи і в суспільні, і в інші галузі знань, стаючи складником багатьох наукових дисциплін, які з часом продукують новий дискурс у вивченні джерел інформації і засобів комунікації.

Неокантіанці, підхопивши ідеї Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса, охоче розробляючи теоретико-методологічні засади історичної науки, активно мусували мотиви спільного й відмінного між документом, знаком і символом, а їх також полісемантичність [13, 82]. Розвиваючи ідею символу як універсального вираження культурної, духовної, творчої діяльності людини представники марбурзької (Е. Кассіер), баденської (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) філософських шкіл опосередковано сприяли утвердженню підходу до документа як знака, що виконує функцію джерела інформації. Із їх працями отримує успішний розвиток новий науковий напрямок у дослідженні документа – семіотичний, без якого важко уявити повну палітру міждисциплінарних пошуків у документально-комунікаційних науках другої половини XX ст. – початку XXI ст. Заперечуючи чи схвалюючи ідеї науковців, історики XX ст. здійснили глибоке теоретичне розроблення концепції історичного джерела як носія інформації, підтвердженням чому у Західній Європі стали досягнення Школи Анналів, а в Східній, приміром, – Петербурзького джерелознавчого семінару на чолі з його засновником О.С. Лаппо-Данилевським.

Примітною науковою діяльністю, що мала велику славу в галузі джерелознавства наприкінці XIX – на початку XX ст., було функціонування вищезгаданого семінару, а знаковою подією – праці його лідера. О.С. Лаппо-Данилевський обстоював широке розуміння історичного джерела як «всякого реально існуючого об'єкта, який у тій чи іншій мірі служить для пізнання іншого об'єкта» [9, 322]. Усі джерела поділяв на дві категорії: джерела історичного знання в природничих науках і джерела знань історичної науки. Якщо перші тлумачилися джерелознавцем як «витвір природи», то другі – «витвір людини», результат її свідомої діяльності, «об'єкт, який сприймається причинно-наслідковим у психологічному розумінні» [9, 366]. Звідси походить заперечення об'єктивності історичного джерела і будь-якого іншого джерела інформації, доведення суб'єктивності їх природи. Такий підхід зумовив відстоювання суб'єктивної природи історичного джерела інформації, як і будь-якого іншого.

Наслідуючи Ф. Шлейєрмахера, учений про-

водить розмежувальну сутнісну лінію між інтерпретацією та критикою історичного джерела. Основу роздумів дослідника склала переконаність у тому, що інтерпретуються лише ті джерела, які, через неоднозначність їх «форм і висловів, надлишкову багатоманітність чи багатослівність, вживання деталей, слів і термінів не відразу піддаються розумінню», а існування «чужого я та його одухотвореність, подібну з його власною» [9, 24], не можна сприйняти на емпіричному рівні. Своєрідним зразком ферменту «суміші» методологій позитивізму, неокантіанства, марксизму стали ідеї О.С. Лаппо-Данилевського. Вчений ніколи не приховував того, що визначальними джерелами його наукового світогляду були праці позитивістів та баденської або південно-західнонімецької школи неокантіанства. Вельми показовими є виконані у дусі неокантіанства студії О.С. Лаппо-Данилевського, у яких відомий науковець розвиває твердження про необхідність вивчення документа як явища культури, продукту соціальної діяльності, «людської психіки», породження часу. Намагаючись вибудувати цілісну «методологію історії», О.С. Лаппо-Данилевський прагне подолати відірваність джерела від «умов і форм суспільного життя, завдяки яким вони виникли», необґрунтовану вибірковість методів наукової критики, відчутне ігнорування присутності «авторської позиції» у документі. Було запропоновано модель дворівневого історичного пізнання, з окресленим колом самостійних проблем: «дійсність – джерело» та «джерело – автор», що мало сприяти проведенню досліджень документа на якісно новому рівні, подоланню розриву між теорією й емпірією [9, 11].

Запропонована істориком класифікація джерел відбувається на основі таких критеріїв: пізнавальна цінність (внутрішній зміст) і матеріальний образ. Зауважимо, що комплексні засади вивчення історичного джерела відповідали «духові» часу, коли утверджувалося системне дослідження джерела інформації як взаємозалежної єдності форми і змісту. Класифікуючи історичні джерела, О.С. Лаппо-Данилевський виокремлює два їх види: речові пам'ятки, які зображають певний факт, і пам'ятки словесні та письмові, що його означають. Добре обмірковування вченим змісту «зображувани» й «означувани» джерела інформації консеквентно продовжило теорію символів у джерелознавчому контексті Ш.-В. Ланґла і Ш. Сеньобоса. Розрізняючи їх, науковець доводить, що символ, який означає явище, виникає в результаті свідомого ставлення до нього того, хто ним користується, має чітко визначене «значення, асоційоване з відомим образом», витлумачення якого і складає основне завдання для того, хто досліджує документ [9, 384]. Відгукуючись на заувагу В.О. Штоффа про те,

що «моделі ніколи не полишали арсенал науки» [19, 3], відмітимо неоціненне значення досвіду застосування О.С. Лаппо-Данилевським методу моделювання формуляра актів як шляху їх пізнання, продемонстрованому ним в «*Очерках русской дипломатики частных актов*» (1919) [10]. Таким чином, О.С. Лаппо-Данилевський, який виступив послідовником неокантіанської концепції історичного джерела, віддаючи перевагу «уважному прочитанню» зображуваного й означуваного, виявленню значень символів і знаків, іншим глибоким рефлекторним критичним процедурам його вивчення, утверджував системний, комплексний підхід до документа як джерела інформації на психолінгвістичному, семіотичному і прагматичному рівнях. Вважаємо, що теоретичні знахідки О.С. Лаппо-Данилевського та інших джерелознавців мають стати об'єктом окремого спеціального дослідження для того, щоб розкрити їх значення для формування історичних передумов становлення історичного й загального документознавства.

Отже, в епоху класичної науки предметом знання стала не реальність у «чистому вигляді», а деякий її зріз, поданий через призму теоретичних і операційних засобів та способів освоєння суб'єктом. Тому з'являються праці, присвячені не конкретним видам документів, а їх узагальнюючому образу – документів як засобу комунікації і джерелу інформації (у т.ч. в якості доказу чи свідчення), які мають вищий рівень абстрактності. Події кінця XVIII ст. продемонстрували відносність знання, його основ, розвінчали «міф про непорушність принципів науки, звільнили від переконання в безперервно-кумулятивному характері розвитку наукового процесу як кумулятивної деталізації нечисленних фундаментальних «апріорно достовірних» ідей», що вплинуло на утвердження принципово важливого розуміння необхідності «ревізій» теоретичних і методичних засад отримання наукових результатів [5, 74]. Це, в свою чергу, продукувало праці, присвячені узагальненню існуючого досвіду, перегляду досягнень, зроблених попередниками у галузях наукових знань, які розробляли питання історії, теорії окремих видів документів, практики роботи з ними.

Кінець XIX ст. відзначений ще однією важливою тенденцією розвитку науки – стирання граней між традиційно відособленими природничими, технічними, гуманітарними науками, народження міждисциплінарності. Часткові методи дослідження запозичуються загальними науками, а їх ідеї, концепції, теорії впливають на диференціацію наукових знань і народження нових дисциплін. Екстраполоючи зроблені зауваги на науку про документ наприкінці XIX – на початку XX ст., відзначимо появу узагальнюючих існуючий досвід праць

(наприклад, із дипломатики, діловодства, історичного джерелознавства, сфрагістики), схильність до абстрагування об'єкта дослідження – документа, міждисциплінарні підходи його пізнання, комплексність студій.

Для науки рубіжних років XIX–XX ст. характерним є розширення значеннєвих меж історичного джерела чи документа. Якщо спочатку визнання статусу історичного джерела, на думку багатьох відомих учених минулих століть (О.С. Лаппо-Данилевський, С.Н. Валк, М.М. Тихомиров, Л.В. Черепнін, О.Є. Пресняков), прийшло до документів діловодної сфери, актового матеріалу (звідси – першість дипломатики як науки з-поміж інших), то пізніше такими проголошувались усі пам'ятки матеріальної і духовної культури. Розуміння *джерела, документа* ускладнюється, розширюється і стає маловизначним. Відгукуючись про цю ситуацію А.-І. Марру писав: «Цілком очевидно є неможливість сказати, де починається і де закінчується документ; поступово поняття документа розширюється і [це] закінчується тим, що охоплює все: тексти, пам'ятки, всякі спостереження» [22, 77–78]. Проте, за справедливим зауваженням В.Ф. Коломійцева, під впливом позитивістів в історичній науці склався культ письмового документа, який, на їх думку, був найбільш вірогідним джерелом інформації [6, 23]. Також особливого значення набули археологічні, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні та інші матеріали, масові види джерел. Власне, джерелом інформації проголошується будь-що, що є її носієм. На якісно новий щабель було піднесено вагомість вивчення документа, який «нічого не вартий», доки не стане об'єктом ретельного вивчення [21, 10]. Звідси постає пробле-

ма розроблення наукової критики документів, співвідносності об'єктивного і суб'єктивного у їх пізнанні, міри об'єктивованої свідомості і суб'єктивованої дійсності [20, 37]. Історикам-позитивістам (Л. фон Ранке, Б.Г. Нібур, Й.-Г. Дройзен, Т. Момзен, Ш. Сеньобос, Ш. Ланглуа і т.д.) вдалося поставити критику джерел на міцну основу, розробивши методику їх дослідження [6, 22]. Пізніше Р. Арон, М. Блок, П. Кірін, Р. Марішаль, А.-І. Марру, Л. Февр та багато інших відомих науковців долучилися до обговорення теоретичних знахідок у галузі джерелознавства вказаного відтинку часу, явивши науковому світу нові ідеї щодо концепції документа як джерела інформації й засобу комунікації, прийомів наукової критики, об'єкта верифікації реальності, надання *документові статусу документа* у результаті цілеспрямованої установки дослідника [23, 25], оскільки документ є документом тільки «тією мірою, якою історик може і вміє у ньому щось зрозуміти» [22, 83]. Французька історична школа «Анналів» запропонувала відмовитися від *нарративної історії* на користь *історії інтерпретації* [17, 5], посиливши *історико-філологічну* (герменевтика, текстологія) *лінію у вивченні документа*.

Ми схильні вважати, що загальні пошуки відповіді на питання «що є документ і не-документ?» і «як його слід вивчати?» не могли не вплинути на головну доктрину вчення П. Отле про документаційну науку, зміст якої полягав у розширенні значеннєвої межі поняття «документ», а в намаганнях створити спільну галузь наукових знань про документ під назвою *документація, книго-архівно-музеєзнавство, документологія* проступали суто позитивістські устремління до єдиної науки.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Бузескул В. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия. К происхождению современной германской идеологии. – Пг.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1915. – 72 с.
2. Герье В.И. Ипполит Тэн. – Б.м., б.г. – 49 с.
3. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л.: ЛДУ ім. Ів. Франка, 1992. – 228 с.
4. Иванов Г.М. Исторический источник и исторический факт. – Томск: Изд-во Томск. Ун-та, 1973. – 286 с.
5. Ильин В.В., Калинин А. Г. Природа науки: гносеологический анализ. – М.: Высш. школа, 1985. – 230 с.
6. Коломійцев В.Ф. Методологія історії: От источника к исследованию. – М.: РОССПЭН, 2001. – 484 с.
7. Карсавин Л.П. Введение в историю (теория истории) // Введение в науку. Вып. 1. – Пб.: Наука и школа, 1920. – 80 с.
8. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – 314 с.
9. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. Вып. II. – СПб., 1913. – 386 с.
10. Лаппо-Данилевский А.С. Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском археологическом институте в 1918 году. – Пг., 1919. – 248 с.
11. Медушевская О.М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии // Вопросы истории. – 1964. – № 8. – С. 80–89.
12. Отле П. Трактат о документации // Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и фр. Р.С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р.С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, Пашков дом, 2004. – С. 187–326.
13. Пушкарев Л.Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. // Археологический ежегодник за 1966 г. – М., 1968. – С. 80–85.
14. Ракитов А.И. Анатомия научного знания. – М.: Наука, 1964. – 424 с.
15. Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий: Логическое введение в исторические науки. – СПб., 1903. – 384 с.
16. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с франц. под ред. П.С. Кога-на. – М.: Тов-во Тип. А.И. Мамонтова, 1902. – 240 с.
17. Споры о главном (Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов»). – М.: Наука, 1993. – 584 с.

-
18. Столяров Ю.Н. Вместо послесловия // Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и фр. Р.С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р.С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, Пашков дом, 2004. – С. 309–311.
  19. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М., Л.: Наука, 1966. – 284 с.
  20. Aron R. Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique. – Paris, 1938. – 254 s.
  21. Carr E.H. What is History? – London, 1962. – 388 s.
  22. Marrou H.-I. De la connaissance Historique. Editions du Seuil. – Paris, 1955. – 428 s.
  23. Ricoeur P. Histoire et vérité. Editions du Seuil. – Paris, 1955. – 312 s.
  24. Smedt de P. Principes de la critique historique. – Paris, 1887. – 124 s.
  25. Tardif O. Principes de la critique historique. – Paris, 1885. – 164 s.

---

¹ Окремі аспекти вивчення залежності між розвитком науки про документ і історичними дисциплінами зустрічаємо, наприклад, у С.Г. Кулешова. (Див.: Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К.: ДАКККіМ, 2000. – С. 23.).

ФІЛОСОФІЯ

В.И. ПАЛАГУТА

ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ НОВОЙ МЕТАФОРИКИ МЫШЛЕНИЯ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОСТРАНСТВ

Палагута Вадим Иванович - заведующий кафедрой инженерной педагогики Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук, доцент

В последнее время в социальной теории все чаще и чаще выходит на первый план изучение феномена социального в контексте возрастающего интереса научного сообщества к проблеме изучения социальных пространств. Этот интерес предопределен новейшими разработками темы социального пространства не только как места/территории существования человеческих сообществ, не только как коммуникативно-дискурсивного производства субъективности, но и возвращения материальных объектов в поле социального исследования. Можно отметить, что сбывается социальный прогноз М.Фуко, сделанный им еще весной 1967 года в докладе на научной конференции в Тунисе и разрешенный им к публикации в печати незадолго до своей смерти, - в 1984 году: «Великой навязчивой идеей, неотступно преследовавшей XIX в., как известно, была история: темы развития и остановки, темы кризиса и цикла, темы накопления прошлого....Сегодняшнюю же эпоху можно, скорее, назвать *эпохой пространства*. Мы живем в эпоху *одновременного*, в эпоху *рядоположения*, в эпоху близкого и далекого, сосредоточенного и разобщенного. Мы живем в пору, когда мир, по-моему, ощущается не столько как великая жизнь, что развивается, проходя сквозь время, сколько как *сеть*, связывающая между собой точки и перекрещивающая нити своего клубка» [1,191] (курсив мой - В.П.).

В этом прогнозе обращают на себя внимание четыре момента, а именно : игнорирование исто-

рии и темпоральности как базовых концептов социальной теории предыдущей эпохи, декларация современной эпохи как эпохи пространства, противопоставление пространства и времени (о чем мы еще будем говорить в дальнейшем), а также использование метафоры сети для представления современной социальной пространственности и социальной реальности в целом.

Не в последнюю очередь подобное изменение, точнее даже масштабная переориентация исследовательского фокуса, повлекло за собой и изменение базовых пространственных метафор, используемых для адекватного понимания феномена социального. Речь здесь идет о способности востребовать, формировать и воспринимать новые символические структуры, коррелирующие с *доконцептуальными структурами* нашего повседневного опыта восприятия как живительного источника моделирования социальной пространственности на бессознательном уровне. Необходимо здесь добавить, что подобная человеческая способность имеет все же определенный предел в силу человеческой неспособности посредством одного только воображения, т. е. только спонтанно, интуитивно-образно представлять *непредставимое*, носящее символический характер. А современные социальные пространства как пространства без определенного места, вернее со множеством мест *одновременно* относятся именно к такому типу *символических образований*.

В продолжение нашего рассмотрения феномена социального имеет смысл привести ряд точек

зрения авторитетных исследователей. Так, известный социальный мыслитель Йоран Терборн, сопоставляя традиционную и современную социологические парадигмы, приходит к следующему выводу: «Универсализм в качестве основы социологического исследования был характерен для классической социологии.... Теоретическое исследование и *воображение* современной социологии связано с глобализмом. Глобальная социология отличается от универсалистской тем, что исходит не из чего-то предположительно общего для всех, а из *глобальной вариативности, глобальной связанности и глобальной интеркоммуникации*» [2, 696].

Иначе говоря, разрабатываемая ныне глобальная социальная теория ориентируется на рассмотрение социального мира как одновременности и рядоположности определенным образом структурированных социальных и культурных систем, а не как совокупности локальных мест и территорий, на которых «бытийствуют» человек и человеческие сообщества в целом, как понимали социальную пространственность «традиционалисты». Более того, при этом генерируются и производятся посредством непрерывного процесса коммуникации в дискурсивных практиках неисчислимо множество социальных и культурных пространств. Вместе с тем, помимо этого аспекта, Й. Терборн делает акцент на роли социологического воображения, что, на наш взгляд, весьма проблематизирует, создает новые тематизации в исследовании социального пространства. В самом деле, сейчас появилось множество исследований достаточно авторитетных ученых, призывающих к актуализации и детальной разработке именно этого аспекта в социальной теории. Так, к примеру, известный польский социолог П. Штомка через детальную разработку таких концептов, как визуальные представления, визуальные проявления и визуальное воображение в конечном счете видит перспективы развития современной социальной теории: «Визуальная социология - это дисциплина с будущим. Несомненно, что насыщение общественной жизни визуальным содержанием, а значит визуальными представлениями, как и визуальными проявлениями, будет расти в позднесовременную эпоху» [3, 129]. Но здесь, в абсолютизации возможностей человеческого воображения, таится определенная проблематичность, определенные теоретические затруднения, о чем мы будем говорить в дальнейшем.

Возвращаясь же к теме социального пространства, имеет смысл обратить внимание на многолетние разработки российского социолога А. Филиппова, подытоженные в недавно вышедшей монографии «Социология пространства». В ней российский ученый делает следующее далеко идущее предположение: «Новый интерес к пространству, который мы наблюдаем, возможно, является симптомом решительного преобразова-

ния всего облика социологии как дисциплины.... Можно предположить, что несомненная универсальность мирового контейнера, как бы его ни называть, - мировое общество, глобальное общество, гражданское общество, - не в одной только сфере понятий, но в самой действительности вступает в решительное противоречие со все более отчетливо *профилирующей* жизнью регионов и особенностями перемещений. Территория не является, но именно *становится* примордиальным качеством» [4, 29]. Тем самым, следуя за развитием идеи А. Филиппова, можно переформулировать вопросы, относящиеся к изучению социального пространства в несколько другом ракурсе, а именно: какой смысл имеет территория или место для понимания современного социального пространства? Какие именно теоретические характеристики социальных и культурных систем делают их пространственными феноменами? Что значит для любой социокультурной системы быть в реальном социальном пространстве?

В заключение своей работы А. Филиппов определяет три магистральных направления развития современной социальной теории. «Особенно важным в ближайшие годы будет, - пишет российский ученый, - как нам кажется, определение позиции по отношению к ключевым метафорам пространства» [4, 265]. Это во-первых. Вторым направлением развития современной социальной теории пространства российский ученый видит в дальнейшей разработке нового направления в изучении социальных пространств - гетеротопологии, основанной на концепте гетеротопии, введенном М. Фуко в упоминаемой ранее работе «Другие пространства» и ряде других, более поздних работ. Автор настоящей статьи уже обращался к рассмотрению этой проблематики в ряде своих публикаций, в частности, в статье «Исследование топографии антропоориентированных пространств: опыт постановки проблемы» [5, 172-181].

Ну и третьим магистральным направлением в исследовании социального пространства А. Филиппов усматривает в многообразных исследованиях «производства пространства» [4, 265], разработке которого посвящены работы Анри Лefевра и других современных исследователей в области социологии знания [2, 145-155, 156-160 и др.].

В рамках настоящей статьи представляется актуальным, в основном, первое направление развития социальной теории, определенное российским ученым, а именно : создание новой социально-теоретической, научной метафоры социального пространства. Если постоянно акцентировать внимание на факте недостаточной разработанности темы социального пространства в прежней социальной теории, ее незаслуженного «отодвигания на второй план», то данная исследовательская установка, в конечном счете, приводит к существенному переосмыслению са-

мой категории «социальное», ориентированной социально-теоретической традицией на изучение внеприродных данностей повседневного человеческого бытия, а также переинтерпретации категории «социальный объект» как вместилища многообразных межличностных, интересубъективных смыслов и значений.

В самом деле, традиционная социальная теория рассматривала социальную пространственность как своего рода аналог евклидова пространства, совершенно не утруждая себя прояснением и выяснением предпосылок подобной позиции. Поэтому наиболее подходящими для такого понимания социального пространства служили метафоры контейнера, вместилища, территории, зоны, региона и т.д., имеющие физический аналог пространства и представимые на уровне образов воображения. Именно традиционная социальная теория, восходящая в своих истоках к немецким неокантиантам Г.Риккерту и В.Виндельбанду, и получившая свою дальнейшую разработку в социологии Г. Зиммеля и М. Вебера, в работах французского классика социальной мысли Э. Дюркгейма, как правило, не принимала в расчет сам концепт «социальное пространство» в силу достаточно односторонней трактовки социальной пространственности как слепка или копии физического пространства. Действительно, если сам феномен социального интерпретировался ею исключительно как сфера человеческих смыслов и противопоставлялся сфере бытия, а сфера бытия, в свою очередь, понималась в декартовском смысле: или как сфера материальной, физической, протяженной субстанции, или как сфера психической, мыслящей субстанции. Тогда в социальной теории практически не находилось места для исследования социального, фактически отождествляемого с физическим пространством... Здесь феномен социального устойчиво ассоциировался с миром человеческих ценностей, аккумулировал в себе высший смысл, который по выражению Г. Зиммеля, есть нечто «независимо противостоящее этому миру». Тем самым, в традиционной социальной теории как бы совершалось преодоление декартовского дуализма «идеальной» и «материальной» субстанций посредством манифестации мира человеческих смыслов как эксклюзивного предмета исследования социальной теории.

Вот почему здесь так и не нашлось достойного места для изучения темы социального пространства, равно как изгонялись все поползновения вернуть в социальную теорию психологические аспекты социального, в соответствии с «золотым правилом» социологического метода Э. Дюркгейма: «Всякое психологическое объяснение социальных фактов ложно». Вот почему как социальное пространство, так и психологические привнесения в феномен социального рассматривались в социальной теории как что-то второстепенное и малозначимое. Как следствие

в традиционном социальном познании сложилась довольно двусмысленная ситуация: социальные теории описывают и предписывают, но практически ничего не объясняют. А плату за исключение психического из социального очень точно определил французский социальный психолог С. Московичи: «Изгнанная из социологии через дверь правила метода, она возвращается туда через окно теорий, которые не могут без нее обойтись» [6, 49]. Подобная констатация с равными основаниями относится и к теме социального пространства.

Нынешнее появление целого ряда новых факторов и характеристик, как в динамике развития социальной реальности, так и в трансформационных изменениях самой социальной теории, заставляют наполнить другим содержанием и, в конечном счете, радикально пересмотреть такие традиционные понятия как «социальное» и «социальный объект», в том числе и вернуть в предметное поле социальной теории и концептуализировать понятие «социальное пространство», равно как и привести в изучение феномена социального, правда, уже на новой основе момент психического, точнее психоаналитического.

Если обратить внимание на динамику изменения социальной реальности, то, как отмечает один из ведущих современных социальных теоретиков З.Бауман: «Современность многозначна, и ее наступление и продвижение могут быть отслежены с помощью многих и различных маркеров. Тем не менее, в качестве возможного «отличия, определяющего различия», выделяется одна особенность современной жизни и ее течения - *ключевая особенность*, из которой вытекают все другие характеристики. Эта особенность - *изменяющиеся отношения между пространством и временем*» [7, 15], что и предсказывал М. Фуко более сорока лет тому назад. Но динамизмом современной социальной реальности далеко не исчерпывается нынешняя социальная жизнь, на что неоднократно обращали внимание многочисленные исследователи, прежде всего, социологи и социальные мыслители. К примеру, в рамках своей концепции ускорения еще более радикализирует подобную позицию П. Вирилио, утверждая, что «возвратиться к миру, к *трем его измерениям* и увидеть скорое их растворение в потоке ускорения - уже не ускорения Истории..., но ускорения самой реальности, где мировое время обретает новый смысл. Географические пространства и расстояния... исчезают и обесцениваются в мире ускорения и мгновенных взаимодействий» [8,14]. Здесь обращает на себя внимание постоянно прогрессирующее увеличение дистанции реализации повседневных социальных практик, т.е. растягивание их на все большие пространственно-физические расстояния при существенном уменьшении их осуществления во времени. Можно отметить, что современные средства коммуникации (мобильная связь, Интернет,

спутниковые масс-медиа и т.д.) интенсифицируют вышеотмеченные существенные изменения отношений между осуществлением интересубъективных практик и физическим пространством, и временем.

Таким образом, проблема здесь кроется в гораздо существенных трансформациях в онтологическом (!), а не только лишь в познавательном плане. В самом деле, глубокий смысл и революционность идей М. Фуко, развиваемых сейчас З.Бауманом, П. Вирилио и многими другими социальными мыслителями, заключается в очерчивании панорамы изменений самого представления о пространстве и его относительной независимости от временного измерения, повлекшего за собой совершенно иной ракурс рассмотрения социального пространства без его традиционной привязки к пространству физическому. Речь здесь идет о необходимости разработки совершенно новой метафорик, т. е. создании нового языка для изучения социальных пространств, соответствующего новой онтологии социального бытия.

Как уже было отмечено ранее, по сложившейся традиции социальное пространство рассматривалось как аналог пространства физического и даже еще более упрощенно - как пространства геометрического, эвклидового, как своего рода резервуар или контейнер-вместилище интересубъективных смыслов и значений по аналогии с физическим пространством как вместилища материальных, физических тел. Положение практически не менялось, даже когда в отношениях «ведущее - физическое» и «ведомое - социальное» рассматриваемые пространства «поменяли» местами. Такую перестановку «верха» и «низа» совершил в своей концепции социального пространства родоначальник структурного конструктивизма П.Бурдьё. Он отстаивал тезис, что само по себе «*физическое пространство есть социальная конструкция* и проекция социального пространства, социальная структура,...объективация и натурализация прошлых и настоящих социальных отношений» [9, 53], но при этом продолжал их рассматривать в неразрывной связи и непрерывном соотношении между собой. Другими словами, если принять как ключевую мысль П.Бурдьё, что в онтологическом плане социальное пространство всегда является доминирующим и определяющим пространственность как таковую, как и всю структуру пространственных восприятий человека, являясь своего рода универсальной понятийной матрицей, с которой «картографируются» всевозможные человекоориентированные пространства, в том числе и, в своеобразно присвоенном и перевернутом виде, пространство физическое, то все равно эта перестановка не избавляет нас от идеи геометризации и «контейнеризации» социального пространства.

Более того, если все же согласиться с утвержде-

нием французского ученого, что идея физического пространства для индивидуального жизненного опыта является лишь калькой, подменой своего социального двойника, что именно социальное пространство формирует и воспроизводит человеческие пространственные представления, а вполне очевидным является факт, что в человеческой перцепции происходит «эффект переворачивания» социального и физического пространств, то от представления «геометризации» социального пространства вообще избавиться не представляется возможным. Иначе говоря, представить в подобной мыслительной перспективе социальную пространственность без его физического аналога становится практически невозможно в силу природной предрасположенности любого человека «мыслить картинками» или *опространствливать* реальность. Когда-то данную человеческую способность М.Мамардашвили охарактеризовывал следующим образом: «Это как раз та наглядная иллюзия, неизбежная для нас, человеческих существ, от которой мы должны избавиться или которую мы должны блокировать и нейтрализовать в наших рассуждениях о сознательной жизни, чтобы увидеть те зависимости или гармонии, которые не поддаются наглядному постижению и которые, наоборот, закрыты неминуемой наглядностью нашего предметного (макроскопического) языка» [10, 99].

Но зададимся вопросом: а есть ли необходимость вообще соотносить в социальной теории между собой социальное и физическое пространства на уровне их наглядно-образного представления? Как известно, эвклидово пространство, как идеальный объект, достаточно хорошо исследовано естественнонаучным аппаратом анализа. Но не уводит ли подобное достаточно иллюзорное, и как сейчас выясняется, непродуктивное соотношение социального и физического пространств на заведомо ложный путь в изучении социальности? Есть достаточно радикальная постмодернистская точка зрения, которая утверждает, что подобная перспектива анализа создает симуляции и симулякры социальной реальности, не более того...

С другой стороны, возможно ли вообще в принципе «очищение» исследовательского пространства от метафорических конструктов, создание «идеального» научного языка, который «объективно» может исследовать феномены, куда всегда включено человеческое сознание как генератор и интерпретатор смыслов и значений, в том числе и социальных? А может, наоборот, применить здесь метафорическое конструирование с его сверхизбыточностью в целях размытия и, в конечном счете, разрушения уже устоявшихся метафор, применяемых к изучению социальной реальности, получивших статус квазиобъективных образований и затрудняющих изучение социальной реальности? В этом плане становится понятной идея Дж. Лакоффа и М. Джонсона,

утверждавших, что «метафора - это феномен *воображаемой рациональности*. Она дает возможность понимать опыт одного вида в терминах другого, создавая внутреннюю связность, налагая *геистальты*, структурированные естественными измерениями опыта. Новые метафоры могут создавать новое понимание и, тем самым, *новые реалии*» [11, 251].

Последнее размышление наводит нас на осознание достаточно двусмысленной ситуации в постижении социальной реальности. В самом деле, с одной стороны, метафорическое конструирование предполагает активизацию воображения для создания более - менее адекватных моделей для понимания и объяснения феномена социального, но с другой стороны, социальные отношения носят преимущественно символический характер и непредставимы на уровне человеческого умения интуитивно «мыслить картинками». Более того, возможно ли вообще такое подвижничество в области разработки социальной теории?

Как уже говорилось ранее, современные социальные реалии выдвигают совершенно новые концепты и придают другой смысл и значение традиционным социальным понятиям, в том числе и понятию социального пространства. Если мы обратимся к изучению современных концепций социального пространства, то они характеризуются рядом совершенно новых особенностей, непосредственно связанных с ускоряющейся динамикой и трансформацией социальных процессов. Здесь нет возможности анализировать все многообразие концепций и моделей социального, но одна из них привлекла внимание в силу ее сфокусированности на проблеме изучения социального пространства.

Далее. Социальная топология Джона Ло, одного из создателей акторно-сетевой теории и представителя новой волны в социальной теории как поворота к исследованию материальных объектов как значимых элементов в изучении социальной реальности. Здесь нет возможности детально анализировать всю концепцию целиком британского социального мыслителя, остановимся лишь на тех аспектах, которые имеют самое непосредственное отношение к рассматриваемой проблематике. Так, он разделяет, вслед за родоначальниками акторно-сетевой теории Б. Латуром и М. Каллоном, ключевые предпосылки данной теории. Прежде всего, ее инноватика заключается в том, что объекты *уравнены* в социальном значении с субъектами и вовлечены, как и люди, в непрерывные социальные отношения и взаимодействия, производящие социальные пространства. Другим немаловажным основанием данной социальной теории является предпосылка *гетерогенности и гибридности* социальной реальности. Именно подобное допущение позволяет данной социальной теории разрабатывать тему созидания множества социальных пространств посредством включенности материальных объектов в

множества социальных взаимодействий. Как замечает в этой связи Д. Ло: «Производство объекта в одном пространстве предполагает изменения в другом. Иными словами, ... *производство объектов всегда носит мультитопологический характер*, своей «непрерывностью» объекты обязаны пересечению различных пространств» [12, 234].

И, наконец, акторно-сетевая теория демонстрирует новый метафорический строй мышления о феномене социального - метафорику сетей и потоков. В ее границах социальное неразрывно связано с материальным, а смысловое с протяженным. А здесь уже вырисовываются перспективы выхода на семиотические, лингвистические и структурно-психоаналитические срезы проблемы исследования социальных пространств. Тогда речь здесь будет идти именно о новой метафорике социальной пространственности, в которой метафоры имеют самое непосредственное значение к процессу познания, к его понятийной структуре, т. е. не являются своего рода «строительными лесами» понятий, а рядоположны последним, а граница между ними не фиксирована и весьма подвижна. Но сети и потоки социальной топологии или концепции одновременного сосуществования множества пространств Джона Ло, *непредставимы и безобразны* по своей сути, здесь уже нет образной «подпорки» со стороны евклидовой пространственности. Как замечает по этому поводу Д. Ло: «Сетевой гомеоморфизм, обнаруживаемый исследователем в любом центре аккумуляции, скрывает бесконечное многообразие случайных, текучих, ситуативных изменчивостей. Отсюда следует, что такая «работа потоков» часто остается *невидимой*: она просто не гомеоморфна в пространстве сетей и потому *неописуема*» [12, 240-241]. Тем самым, британский ученый допускает в метафорике сетей и потоков элемент *непредставимости, безобразности* в описании и объяснении современной социальной пространственности, что в какой-то мере объясняет его с философскими социальными теориями таких мыслителей, как Ж. Лакан и Ж. Делез.

Как известно, три регистра психической структуры Ж. Лакана, а именно, «Реальное - Воображаемое - Символическое» имеют полисемантический характер. Так, Символическое понимается им как и Социальное. Это совокупность социальных установлений, норм, эталонов, предписаний, запретов и т. д.. Более того, Символическое - это область сверхличных, всеобщих, социокультурных смыслов, задаваемых индивиду обществом. Социальное или Символическое стремится полностью подчинить себе индивида, тогда как функция Воображаемого противодействовать этой тенденции Символического, используя топы социума и культуры, создать с их помощью собственный нарциссический образ и этим обмануть Символическое. В контексте настоящей статьи речь идет о засильи Воображаемого, о чем предостерегал М. Мамардашвили. В том числе и

в исследовании феномена социального. И видимо поэтому и не случайно Лакан прибег при изучении Символического к теории графов и математической топологии. В самом деле, простейшая эвклидова форма, наглядность, простота ничего не дают для понимания Символического регистра, понимаемого как сложность социальных отношений. Символически- социальный порядок не сводим, согласно Лакану, к воображаемому, символическая комбинаторика не сводима к представлению, образу, гештальту.

В этой связи интересен его следующий пассаж: «То, что является «хорошей формой» в живой природе, в Символическом становится «формой плохой». Человек, как часто говорят, изобрел колесо. Колесо в природе не встречается, но у него «хорошая форма», форма круга. Нет, однако, в природе колеса, которое регистрировало бы оборот за оборотом траекторию одной из точек своей окружности. В Воображаемом циклоиды не существует. Циклоида - открытие, сделанное Символическим» [13, 433]. Вот почему Лакан уходит от примата формы, по ту сторону геометрически-визуальной очевидности, от тотальности охвата Воображаемым, в попытке снять привычную оппозицию в познании, в том числе и социальном - видимое/невидимое, издавна свойственное вообще социальному познанию. Фигуры математической топологии Лакана, а именно : кольцо,

тор, борромеев узел, митра, лента Мебиуса, узел и спираль Эшера и другие призваны не столько продемонстрировать всю сложность Символического (читай-Социального), сколько объяснить, дать ключ к его пониманию. Это своего рода визуализация законов символического.

Безусловно, необходимы интеллектуальные усилия для представления этих фигур, а с ними - и парадоксов социального пространства, напрямую связанного с этими и другими подобными родами фигурами, которые детально исследовал Рене Том. Это создает определенную проблему при разработке новой социальной теории. Именно в ней необходимо преодолеть порог воображаемого и оставаться слепым к парадоксам эвклидова пространства и эффектам видимости в целом. А топология Лакана не просто сама по себе была предназначена для представления структуры. Скорее всего, она сама как вариант структуры Символического, непосредственно связана с исследованием современных социальных пространств, внедрением для их объяснения сложных топологических и других моделей, перестройки всего здания социальной теории и созданием ее современного варианта. Но эта тема требует целенаправленных интеллектуальных усилий, что и будет предметом дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Фуко М. Другие пространства / Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. - М.: Праксис, 2006. - Ч. 3. - 320 с.
2. Терборн Й. Начало второго века социологии: времена рефлексивности, пространств идентичности и узлы знания. // Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». - СПб.: «Владимир Даль», 2008. - 831 с.
3. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. - М.: Логос, 2007. - 168 с. + 32 с. цв.ил.
4. Филиппов А. Социология пространства. - СПб.: «Владимир Даль», 2008. - 285 с.
5. Палагута В. Исследование топографии антропоориентированных пространств: опыт постановки проблемы. // Вісник Дніпропетровського університету. - Дніпропетровськ.: ДНУ, 2006. Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 13. - С.172-181.
6. Московичи С. Машина, творящая богов - М.: «Центр психологии и психотерапии», Издательство «КСП +», 1998. - 560 с.
7. Бауман З. Текущая современность. - СПб.: Питер, 2008. - 240 с.
8. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана. - М.: Гнозис, Фонд «Прагматика культуры», 2002. - 192 с.
9. Бурдые П. Физическое и социальное пространства./Социология социального пространства. - М.: Институт экспериментальной социологии - С.-Пб.: Алетейя, 2005. -288 с.
10. Мамардашвили М. Классический и неклассический идеалы рациональности. - М.: Логос, 2004. - 241 с.
11. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. - М.: Едиториал УРСС, 2004. -256 с.
12. Ло Д. Объекты и пространства. // Социология вещей. Сборник статей. -М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. - 392 с.
13. Лакан Ж. Семинары. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа(1954/1955). - М.: Издательство «Гнозис»/«Логос», 1999. - 520 с.

Ю.С. КРАВЦОВ

КОММУНИКАТИВНАЯ МОДЕЛЬ СОЦИАЛЬНОСТИ: О ВОЗМОЖНОСТИ АУТЕНТИЧНОГО ОПИСАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Кравцов Юрий Сергеевич - старший научный сотрудник кафедры социологии Днепропетровского государственного технического университета, кандидат философских наук, доцент

Радикальный онтологический поворот в современной социальной философии, в результате которого проблематика сознания, мышления, познания, науки оказалась проблематикой бытия, его процессуальности, его структурности, составляет одну из главных характеристик современности. Важной является необходимость ответить на вопросы, *кто* воспроизводит и выстраивает формы бытия, в каких субъектных взаимодействиях и ситуациях они воспроизводятся, изменяются, проектируются и конструируются [6, 9].

Современное состояние социальной теории можно охарактеризовать как кризисное. Кризис социальной теории обусловлен множеством факторов - как внешних, так и внутренних. Внутренние факторы, предопределяющие кризис современной социальной теории, фундированы кризисом самих оснований. Кризис философских оснований современной социальной теории объясняется теми трудностями, которые возникают в социальных исследованиях при попытке создания аутентичной теории общества, которая, с одной стороны, определяет структуру и типичку социальных процессов, с другой - позволяет осмыслить сущность и специфику тех преобразований, которые происходят в современном информационном обществе. Кризис классической философии, развитие постмодернистских тенденций в современной культуре инициировали появление идей деконструктивизма в современной философии. Отказ от субстанционализма как определяющего принципа построения социальной теории приводит к потере незыблемых оснований философского конструирования и, в конечном счете, ставит под вопрос саму возможность объективного социального познания.

Осознание кризиса социальной теории становится очевидным вследствие влияния внешних факторов, а именно: изменения и трансформации самой социальной реальности, которое происходит в 70-80 годы XX в. Процесс перехода от индустриального к постиндустриальному, или информационному, обществу ставит под вопрос возможность понимания современных форм со-

циальности с позиции социальной теории. Непрерывно меняющиеся реалии информационного общества не могут рассматриваться с позиций классической теории, полагающей общество как некую определенность, доступную рациональному описанию.

Изменения в современном порядке вещей, получившие название «постмодерн», ставят под сомнение обоснованность современной теории общества. В качестве аутентичного способа описания общества выступает критическая теория общества, представленная, прежде всего, в трудах представителей франкфуртской школы (Т. Адорно, М. Хоркхаймер), и системная теория общества функционалистского типа (Э. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс). Однако с переходом общества к информационной модели развития возникает необходимость создания теории, адекватно описывающей коммуникативный характер информационного общества. Переход от индустриального к информационному обществу, формирование информационной инфраструктуры общества приводят к тотальному изменению форм социальной реальности, которое не сводится только к множеству социальных взаимосвязей, а определяется коммуникативным характером самой социальной реальности. Таким образом, описание современных социальных процессов с позиции традиционных теорий оказывается невозможным хотя бы в силу того, что анализ социальной проблематики предполагает обращение к теории коммуникации.

Особенностью современного социального познания, задающей новую парадигму, на наш взгляд, является то, что оно осуществляется не через непосредственное обращение к социальным явлениям, а через анализ того, какими представлениями опосредовано само познавательное отношение к социальным феноменам. Социальные явления и процессы предстают не как независимая от человека реальность, а в виде эффекта согласия/несогласия субъектов, эффекта их взаимовлияний. Коммуникативное поле агентов определяется правилами, когда взаимодействие горизонтов делает сознательные наме-

рения и волевые решения вторичными. В данном случае возможность другого взгляда на предмет рассмотрения становится обязательной, с необходимостью востребованной. Особенностью коммуникативного поля является то, что оно создается конститутивными (Э. Гуссерль) действиями многих отдельных «Я», это *дискурсивно оформленная субъектами реальность*. Это существующая объективно реальность, представляющая собой сосуществование множества партикулярных горизонтов. Характерной особенностью коммуникативного осознания является необходимое структурно организованное социальное поле. Агент социальных действий не просто исполнитель некоторого *типа* социальных действий, он еще и создатель этих типов действий. Но, однажды создав репрезентанты социальных норм, он оказывается заложником собственного изобретения. Созданные институты начинают вести самостоятельную жизнь, уже влияя на самого агента. Так происходит отчуждение собственной деятельности от создателя: создается социальный институт, который представляет собой материальное воплощение структур сознания агентов, действующих внутри социального поля. Социальная реальность переносится из, так сказать, «физического пространства» в план сознания, т.е. начинает мыслиться как интенциональные взаимосвязи смыслов в сознании субъектов действий с той лишь оговоркой, что эти взаимосвязи не всегда прозрачны для самих агентов [5, 29].

Попытка построения модели социальных процессов, претендующей на «объективность» в смысле необремененности какой-либо точкой зрения, по пути непосредственного обращения к социальным феноменам, как показывает история, неизбежно заканчивается идеологией. С другой стороны, всякое социальное явление, как правило, рассматривается в каком-либо аспекте, осмысливается в рамках ограниченной совокупности предпосылок, а любая последующая интерпретация осуществляется по частным правилам («горизонт познания»). Это обуславливает ситуацию, что в социальной жизни не существует положения дел, не затронутого интерпретацией, более того социальное явление никогда не раскрывается полностью. Сформулированный тезис знаменует отказ от традиционной для социальных наук ориентации на «объективизм».

Сегодня представления о коммуникации как сущностной характеристике самого общества являются весьма актуальными. Особенно интересными в этом плане является осмысление с позиций современности теорий коммуникативного действия Юргена Хабермаса [3, 87], коммуникативного сообщества Карла-Отто Апеля [1, 79], коммуникативной рациональности, так как именно здесь раскрывается сущность коммуникативности, коммуникативной общности, коммуникативного пространства, коммуникативной среды, коммуникативного действия, что, безу-

словно, имеет важное методологическое значение для понимания сущности и природы коммуникации. «Концепция универсальной прагматики Хабермаса базируется на том основании, что не только фонетические, синтаксические, семантические особенности языковых предложений, но и прагматические признаки внешних проявлений высказывания доступны рациональной реконструкции в универсальном контексте языка. Это означает, что субъект обладает не только лингвистической компетенцией, но и коммуникативной компетенцией» [3, 83]. Это означает следующее: в процессе социализации, которая реализуется в коммуникативном пространстве, субъекты постигают способы достижения взаимопонимания, причем речь идет о латентных, скрытых, невербализируемых механизмах, исследование которых возможно лишь путем рациональной реконструкции. Эти правила, составляющие универсально-прагматическое ядро языка, не идентичны грамматическим правилам, так как речь идет собственно о принципиально различных сферах языка. Коммуникации, как и языку, присущи механизмы, обуславливающие процесс взаимопонимания. Эти механизмы субъект постигает неосознанно, они предшествуют любой коммуникации, трансцендентны, имеют форму чистого *a priori*.

Следовательно, в процессе коммуникации субъекты постигают правила и способы достижения взаимопонимания. Коммуникация разворачивается в реальной социальной практике, при этом субъекты опираются как на неявный образ мира, служащий горизонтом восприятия, так и на актуальные процессы восприятия. Для достижения взаимопонимания субъекты обращаются к средствам языка, способствующим достижению согласия. Способность к коммуникации Хабермас называет «коммуникативной компетенцией», универсальный характер которой обусловлен общностью коммуникации, однако овладение данной способностью сугубо индивидуально. При этом основными компонентами коммуникативной культуры выступают: а) *атенционная способность* - готовность понимать; б) *эмпатия*, позволяющая человеку в ходе общения идентифицироваться с проблемной жизненной ситуацией партнера по диалогу; в) *многоуровневая идентичность* - личностная, коллективно-групповая, т.е. идентичность с субъективно значимыми социокультурными, профессиональными, статусными группами; г) *вменяемость* - способность осознавать себя как субъекта деятельности, предвидеть ее последствия и быть готовым нести за них ответственность [4, 111].

Коммуникативные связи, возникающие между субъектами социального пространства, определяют типичу современного общества. Коммуникация, взаимодействие характеризуют современное социальное пространство, развитие техниче-

ского потенциала общества есть лишь следствие развития коммуникативных связей между субъектами. Именно коммуникация предопределяет инфраструктуру информационного общества и изменения, происходящие в экономике, политике, науке, образовании.

В процессе развития информационного общества получает все большее оформление теория коммуникации. Социальную коммуникацию можно понимать как способ деятельности и общения, один из факторов их развития, выполняющую следующие функции: интегративную (ведущую), информационную, регулятивную, социального наследования и гедонистическую.

Саму социальную коммуникацию можно классифицировать по различным основаниям и соответственно выделять разные ее виды. С точки зрения характера и важности циркулируемой в обществе информации в структуре социальной коммуникации выделяются такие ее виды, как межличностная, специальная и массовая. Межличностная коммуникация есть не что иное, как непосредственное общение людей между собой. Коммуникация, протекающая в форме межличностного общения, является не только непременным условием социального бытия человека, но и важнейшей составляющей целого ряда профессий (менеджмент, маркетинг, искусство и т.п.). Поэтому усвоение техники успешной коммуникации необходимо рассматривать как одну из приоритетных задач человеческой деятельности. Первая кафедра коммуникаций была открыта в США более полувека назад. В настоящее время кафедры коммуникативного направления существуют практически во всех ведущих американских и европейских университетах. С учетом мирового и отечественного опыта можно говорить, что в настоящее время сложился основной континуум науки о коммуникации, который, по данным профессора М.А. Василика, включает следующие дисциплины: Общая теория коммуникации, Межличностная и деловая коммуникация, Теория массовой коммуникации, Теория организационной коммуникации, Коммуникационный менеджмент, История коммуникаций, Методы коммуникационных исследований, Теория вербальной коммуникации, Теория визуальной коммуникации и др. [2, 112].

Сложность освоения коммуникативных технологий, среди прочих причин, можно объяснить тем, что современное состояние общества часто обозначается как переходное. Ныне возникает множество свободных ассоциативных связей между индивидуумами, которые приводят к формированию устойчивых общественных групп - от клубов по интересам до политических партий. Взаимодействие таких групп регулируется сложной структурой интересов, групповых норм и конфликтов и проявляет себя в различных формах общественной коммуникации.

Развитие современной социальной теории

предполагает актуализацию коммуникативной проблематики, когда общество рассматривается не как некая социальная конструкция, а как коммуникативный механизм, определяющий не только динамику, но и сущность социальных процессов. Интерпретация сущности социальных процессов с позиции теории коммуникации отражает реалии информационного общества и позволяет выявить патологии, возникающие в современном коммуникативном пространстве. Таким образом, сущностные особенности социальных процессов эксплицируются путем анализа механизмов коммуникации, когда коммуникативное пространство предстает как аутентичная форма социальной реальности. Следовательно, коммуникативное пространство есть форма репрезентации социальной реальности, поскольку коммуникативное пространство отождествляется с социальным и типика социальных процессов выявляется путем исследования современных механизмов коммуникации. Исследование социальных процессов с точки зрения коммуникации представляет собой базовую интенцию социальных наук, что приводит к образованию множества моделей коммуникации. Социально-философскую модель коммуникации следует выделить отдельно.

Современная теория коммуникации запретила «реализм социальной структуры» (П. Бурдьё), запретила вещный характер социального мира и предлагает мыслить последний как взаимопереход, взаимопревращение результата и способа действия, как набор практик, среди которых основной считается языковая. Основным следствием этого процесса «онтификации» сознания является то, что агенты начинают воспринимать созданный ими же самими институт как естественное, чуть ли не природное положение вещей. Агенты социальных взаимодействий склонны забывать о том, что они сами порождают социальные институты, но при этом не всегда знают о предпосылках своего «изобретения». Результатом этой нерелефлексивности собственного горизонта является смещение действительности с одной единственной интерпретацией этой действительности. Следствием этого является забвение того, что социальные институты и их совместное функционирование — пространство принципиально открытое для изменения. Эта открытость социальной структуры обеспечивается *рефлектирующей способностью суждения* самих агентов. Коммуникация является наиболее общим понятием, пригодным для описания и концептуализации социальных структур и действующих институтов. Коммуникативный подход позволяет выдвинуть на первый план анализ предпосылок предопределяющих характер, возможности и намерения говорящих субъектов. Иными словами, анонимные/неосознаваемые структуры, управляющие процессами социальных взаимодействий, структуры, образующие

своеобразный каталог привычек индивидуально и коллективного поведения. Очевидно, что необходимо «оживление» этих привычек - артикуляция этих структур на уровне ясного сознания, поскольку только на этом пути от нежелательных привычек можно избавиться, заменив их более эффективными. Вместе с тем, дальнейшее развитие индустриального общества породило еще одну развитую и исключительно активную в коммуникативном отношении инфраструктуру. Такой инфраструктурой становились средства массовой информации как инструмент активной организации социально-политической жизни и формирования массовой культуры. Главным моментом самоопределения человека или социальной группы является участие в организации, поддержании и развитии информационных процессов и обменов.

Лавинообразные изменения, происходящие в современном мире, отражают сущность современного общества. Развитие средств массовой информации, новых областей экономики, политики, образования, искусства и т.д. обусловлены появлением и последующим развитием информационных технологий. Телекоммуникационная технология является самостоятельной подсистемой, она выходит за рамки роли и значения техники, используемой в различных отраслях экономики. Телекоммуникационная технология существует самостоятельно (а не как техническая подсистема экономики) и является социальной технологией, определяющей коммуникационные и информационные возможности общества в целом. Самое главное - она фундаментальным образом изменяет коммуникативные возможности человека. Телекоммуникационная технология создает для каждого человека возможности «непосредственного членства» в обществе без посредства каких-либо классов, групп, идеологий или символических культурных систем. Она неизменно повышает роль и социальное значение отдельного человека.

Важнейшими компонентами изменения параметров личностной коммуникации все в большей степени начинают выступать скорость и количество используемой информации. Это даже на индивидуальном уровне делает заметным изменение самого характера межличностного общения, которое становится все более информативным, но одновременно теряет свою глубину. Человек оказывается в ситуации, когда ему некогда остановиться и задуматься, и он волей-неволей принимает или репродуцирует нарастающее количество информации. Сегодня человечество вступает в эпоху, когда виртуальная реальность, то есть образ окружающего мира, создаваемый СМК и прежде всего телевидением, а в последние годы и не без помощи Интернет, во многом не совпадает с действительностью. Локальное, ограниченное пространство буквально становится мировым, а конкретное время приобретает относитель-

ный характер. Развитие средств коммуникации привело к отделению передачи информации и символического содержания от необходимости пространственно-временной локализации и тем самым породило новый вид публичности в современном мире. Анализ средств коммуникации имеет принципиально важное значение и применительно к конкретной деятельности людей, связанной с усвоением «информационной продукции» и ее включением в повседневную жизнь. Развитие средств коммуникации в информационном обществе повлияло на отношение человека к окружающему миру, к самому себе и другим, что также является спецификой коммуникативных процессов.

Подводя итоги вышесказанному, можно сделать вывод: коммуникация представляет собой универсальную форму социальности, которая изменяется в историческом контексте. В качестве единой модели социальности коммуникация имеет нормативный и эмпирический аспекты. Поскольку телосом языка является взаимопонимание, то идеальная модель общения имплицитно заложена в языке. В реальной коммуникации происходит отклонение от нормативной схемы в силу ряда причин как субъективного характера (например, мотивация, целеполагание субъекта), так и объективного (препятствия коммуникации, внедрение системных механизмов в пространство межличностной коммуникации и т. д.). Правила и нормы коммуникативного взаимодействия имеют априорный характер, таким образом возможна трансляция знания в обществе, культурная преемственность в целом. Условия взаимопонимания заложены в структуре речи: субъект переводит языковые конструкции в адекватную для понимания форму, причем делает это не произвольно, а согласно коммуникативным нормам языка. Субъект переводит речевые конструкции неосознанно, по сути дела любая коммуникация есть своеобразный «перевод» языковых высказываний, способствующий достижению взаимопонимания. Следовательно, искажения, возникающие в коммуникации, обусловлены наличием внешних по отношению к коммуникации целей и намерений. Прагматические цели, интересы, которые преследуют субъекты в процессе межличностного взаимодействия, приводят к искажению коммуникации. Таким образом схема идеальной коммуникации заложена в самом языке, исследование реальных коммуникативных процессов происходит путем выявления отклонений от нормативной модели коммуникации. Теория коммуникативного действия путем рациональной реконструкции описывает внутренние механизмы социальной коммуникации в аспекте исследования процесса модернизации общества.

Таким образом, теория коммуникации позволяет, с одной стороны, эксплицировать универсальные механизмы коммуникации, с другой - рассматривать коммуникацию в аспекте тех пре-

образований, которые происходят в современном обществе. Хабермас, определяя контуры теории коммуникации, опирается на понятие жизненного мира, концепт системы выступает в качестве одной из характеристик современного общества, но не определяющим основанием. Однако, анализируя характер современных социальных процессов у Хабермаса, вопрос может быть поставлен таким образом: сущность коммуникации определяется трансцендентными механизмами языковых структур и в этом смысле обладает некой типичной либо определяется имманентными свойствами реальной коммуникации, происходящими в пространстве некой системы [11, 66].

В качестве теории, артикулирующей системные свойства коммуникации, выступает концепция Лумана. Хабермас и Луман изначально исходят из принципиально различных установок: если Хабермас пытается сохранить установку на «универсализм» коммуникации, то Луман выстраивает модель коммуникации в рамках системной теории общества. По мнению Лумана, универсалистская концепция философии исчерпала себя. Концептуальные основания классической социальной теории задают устойчивые параметры исследования общества, однако общество есть система, динамика которой описывается через взаимодействие с окружающим миром. Определяя динамику развития системы, субъект в состоянии дать дескриптивный анализ, исследование общества есть описание, поскольку лишь субъекты обладают свойством «самореференции», то общество является «самоописывающимся объектом» [8, 28].

Хабермас определяет механизмы коммуникации, исходя из внутренней структуры языка: субъекты вступают в коммуникацию, стремясь достигнуть взаимопонимания или консенсуса. Схема консенсуса предопределяет динамику коммуникации: субъекты стремятся к достижению согласия, и, несмотря на то, что согласие не всегда достижимо, данная интенция определяет суть коммуникативного процесса. В качестве схемы достижения консенсуса выступает принцип коммуникативной рациональности, который предполагает возможность аргументирования высказывания. Луман исходит из принципиально иной посылки: коммуникация не есть некое целеполагание, консенсус представляет собой лишь идеальную модель, схему, которая не отражает реальные процессы коммуникации. Луман исходит из утверждения о невероятности коммуникации в информационном обществе. Если Хабермас, определяя нормативные основания теории коммуникации, определяет коммуникацию как воплощение прагматической функции языка, то соответственно он не рассматривает фактор возникновения информации как значимый для ком-

муникации. Технические аспекты современной коммуникации, расширение сферы электронной коммуникации не изменяют сущности коммуникации, поскольку это есть проявление системных механизмов современного общества, в частности *massenmedien* [10].

По сути дела, Луман и Хабермас раскрывают различные аспекты современной коммуникации: содержательный и функциональный. Как феномен языка, коммуникация есть способ реализации коммуникативного потенциала языка. Однако реальное функционирование коммуникации определяется внешними по отношению к языку системными механизмами: политической, экономической, масс-медиа. Характер этого влияния не внешний, как полагает Хабермас, а сущностный. Поэтому теория коммуникативного действия не описывает реальные процессы коммуникации, происходящие в информационном обществе.

Можно сделать вывод, что аутентичная теория общества не может быть определена в рамках некой единой теории. Специфика современной коммуникации предполагает артикулирование принципиально различных аспектов социальной теории. Сложность, неоднозначность современных коммуникативных процессов делают необходимым создание некой универсальной теории коммуникации. Нормативные основания коммуникации как экспликация коммуникативного потенциала языковых структур позволяет рассматривать реальную коммуникацию с позиций некоего должностования. Исследование коммуникации с позиции теории систем раскрывает системные характеристики современной коммуникации. Системность выступает как некая онтологическая характеристика современной коммуникации, поэтому не может рассматриваться как некое внешнее свойство коммуникации. Следовательно, возможно синтезирование данных подходов в рамках социального исследования. Синтез теории коммуникации и системной теории позволяет выявить как трансцендентные, так и имманентные характеристики современной коммуникации.

Все повороты философии, так или иначе, сходятся в «фокусе» социально-философской работы. Философия как дело современного общества, как форма взаимосвязи людей и организации их деятельности, в значительной степени оказывается социальной философией – и в своих ориентациях, и в содержательных характеристиках бытия, и в своем самообосновании [7, 49]. В этой связи и возникает проблема поиска коммуникативной теории общества, которая, с одной стороны, позволит понять характер изменений, происходящих в обществе, с другой стороны – исследовать специфику современной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Апель Карл-Отто А. Трансформация философии. Пер. с нем. / Перевод В. Куренной, Б. Скуратов. М.: «Логос», 2001. - 344 с.
2. Василик М.А. Наука о коммуникации или теория коммуникации? К проблеме теоретической коммуникации // Актуальные проблемы теории коммуникации. Сборник научных трудов. - СПб.: - Изд-во СПбГПУ, 2004. - С. 4-11.
3. Габермас Юрген. Комуникативна дія і дискурс // Першоджерела комуникативної філософії. - К.: Либідь -1996 - С.84-91.
4. Запесоцкий А.С. Образование: Философия, культурология, политика / Александр Запесоцкий; Рос. акад. наук, Институт философии.-М.: Наука, 2002.- 456с.
5. Зинченко Е.В. «Коммуникативная рациональность»// Теоретический журнал Credo New № 3, 2003 – С.23-32
6. Кемеров В.Е. Концепция радикальной социальности// Вопросы философии. 1999, №7. - С. 3-13
7. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию: Учебник для вузов. Изд. 4-е, испр. – М.: Академический Проект, 2001. - 314 с.
8. Лоскутникова В.М. Хабермас и Луман: два подхода к исследованию процессов коммуникации в современном обществе - Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика», выпуск № 2: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/2/losk.htm>
9. Луман Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии. - С.-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1994. - С. 25-42
10. Луман Н. Медиа распространения информации: резюме <http://www.gnosis.ru/media/luman.html>
11. Фурс В.Н. Парадигма критической теории в современной философии: попытка экспликации. Логос. 2001. N 1. – С. 46-75.

А.В. ХАЛАПСИС

КУЛЬТУРНАЯ СТРАТЕГИЯ УКРАИНЫ В ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ КОНТЕКСТЕ

Халапсис Алексей Владиславович – докторант Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук, доцент

Постановка проблемы. Успех национального культурного проекта в немалой степени зависит от четкой расстановки приоритетов, рассматриваемых данной нацией в качестве ключевых для своего духовного развития. Эффективная культурная политика должна строиться не на абстрактных медитациях «профессиональных патриотов», а на разрешении актуальных проблем, с которыми сталкивается нация, т.е. она должна выступать в качестве фундаментальной сферы, направляющей усилия общества на реализацию национальных сверхзадач.

Какого же рода могут быть эти сверхзадачи? В этом вопросе даже больше чем в каком-либо ином проявляется аутизм наших политиков: каждый из них считает свои личные фантазмы стратегической целью украинской нации и искренне удивляется тому, что такие очевидные истины не хотят понимать и принимать его оппоненты. Повидимому, национальными сверхзадачами (в отличие от сверхзадач той или иной политической силы) могут быть названы только те проекты, в отношении которых в обществе существует хотя бы относительный консенсус, без которого любой самый замечательный (по мнению своих авторов) план будет произволом и насилием.

Целью статьи является разработка возможного плана культурной стратегии Украины в контек-

сте ее цивилизационного (европейского) выбора.

Украинская культура пребывает в достаточно двусмысленной ситуации цивилизационной неопределенности. С одной стороны, Украина – это уже не просто «бывшая республика СССР», с другой – она и не выступает в качестве деятельного субъекта мирового культурного пространства. В этом смысле, хоть и со скрипом, но все же идущий процесс украинской евроинтеграции следует рассматривать не просто как политический проект (безотносительно к мотивациям тех или иных политиков) и не просто как проект экономического, а как некий возможный метафизический выбор пути цивилизационного развития Украины.

Однако есть некоторые основания усомниться в серьезности наших европейских устремлений. Несмотря на то, что большинство украинцев хотели бы видеть свою страну в ЕС, только около трети из них (по данным Центра им. А. Разумкова) считают себя европейцами, причем лишь 11,9% уверенно [2]. Если мы сами не воспринимаем себя в качестве европейцев, как можно надеяться на признание другими за нами такового статуса? Хотя отечественный политиком обозначил евроинтеграцию как стратегическую цель, а общество с этим согласилось, на ментальном уровне осознание этого еще не произошло. В каком направлении движется Украина и нашла ли

она свой путь? Об остроте этой проблемы говорит хотя бы тот факт, что, несмотря на многочисленные усилия и громогласные начинания, никому так и не удалось сколь либо внятно сформулировать что-либо, похожее на национальную идею.

Впрочем, не потеряли ли свою актуальность все эти проблемы с идентификацией в условиях глобализированного мира? Быть может, в нем квазигеографические факторы (Восток-Запад, Европа-Азия и т.д.) уже не отражают современных реалий? Глобализация действительно представляет собой серьезный вызов национальным культурам, но здесь положение дел не столь однозначно, как это может представляться на первый взгляд.

Глобализация уже сейчас приводит к переформатированию наций и национальных культур, и эта тенденция, судя по всему, будет лишь усиливаться. Со времени Великого переселения народов, перекроившего этническую карту Европы, мир не знал таких масштабных миграционных процессов. Причем сегодня речь уже идет о грядущем кардинальном изменении цивилизационной ситуации. Если бы миграционные процессы проходили на транснациональном, но внутрицивилизационном уровне, они, оказывая влияние на этническую жизнь, не подрывали бы целостность соответствующих локальных цивилизаций. Поскольку же ныне миграционные процессы вышли на трансквилизационный уровень (и это одно из следствий глобализации), возникают особого рода проблемы и риски.

Направлять ли усилия на выработку некоей общечеловеческой идентичности, которая бы легла в основу будущей планетарной (всемирной) цивилизации, или же отстаивать идентичность цивилизационную? Западный человек, пожалуй, и стал бы склоняться к первому сценарию, но неожиданно для себя он столкнулся с тем фактом, что представители иных существующих цивилизаций видят мир иначе, и далеко не все из них в восторге от «общечеловеческих» ценностей. Неприятным открытием для него стало то, что «размывание» цивилизационной идентичности в пользу идентичности общечеловеческой происходит преимущественно за счет его собственной цивилизации, в то время, как другие общества сохраняют высокий уровень интегрированности и закрытости для «чужаков». Не станет ли глобализация пирровой победой для Запада?

Украина, преодолевая постимперский синдром, стремится занять достойное место среди народов Запада, которые, навязав миру свой проект глобализации, сами оказались перед угрозой утраты идентичности и растворения в среде «побежденных». На каких же принципах, учитывая эту двойственную и неординарную ситуацию, должна строиться украинская культурная политика?

Последняя пока что не выходит, в сущности, за рамки культурологических представлений XIX

века. Наши «менеджеры культуры» заняты «инвентаризацией прошлого», изобретением новых букв алфавита и всем, чем угодно, но только не разработкой какой-либо жизнеспособной стратегии, а те немногие проекты, которые все же удается реализовать, разворачиваются в какой-то «параллельной» плоскости, никак или почти никак не влияя на развитие нации. Отсюда и естественное отношение общества к «культуре» как к чему-то второстепенному и малозначимому. Никто не рассматривает культуру как огромный, но еще мало востребованный ресурс, с помощью которого можно находить решение современных проблем, причем не только и, главное, не столько посредством простой апелляции к историческому опыту «седой старины». Хотя обращение к духу древности и необходимо для потребностей национальной идентичности, только на фольклоре (как и только на прошлом) не может основываться стратегия, направленная в будущее.

Глобализация представляет собой серьезный вызов. Готово ли украинское общество на него ответить и что для этого нужно? Попытаемся строить стратегию исходя не из априорно принятых абстрактных схем (какой должна быть «идеальная культура» в «абсолютном вакууме»), а из наличных проблем и возможных перспектив их разрешения.

Проблема 1. Украина желает вступить в ЕС, но это желание не вызывает большого энтузиазма в самом Евросоюзе. Обсуждение экономических и политических причин прохладного отношения к этой идее со стороны еврочиновников выходит за рамки данной статьи. А из факторов духовных самые главные заключаются в том, что украинцы все еще не ощущают себя европейцами, они не живут европейскими проблемами, их мало вдохновляют европейские ценности и т.д. Кроме того, Украина еще ничем не смогла заинтересовать Европейский Союз настолько, чтобы риски и затраты, связанные с ее инкорпорацией, были в его глазах оправданными.

Проблема 2. Западная цивилизация, культурным ядром которой была и остается Европа, хотя политический и (в значительной степени) экономический центры переместились в США, подчинившая почти весь мир своему влиянию посредством глобализации, сама оказалась перед серьезнейшей угрозой потери идентичности, причем угроза эта становится все острее и нет оснований считать, что найдены механизмы ее нейтрализации. Проблема осознается многими (интересно, что во Франции политику ужесточения иммиграционного законодательства проводит Николя Саркози – сын венгерского иммигранта, еврей по национальности, хотя и католик по вероисповеданию), но никаких эвристических идей по выведению цивилизации Запада из мировоззренческого тупика, если таковыми идеями не считать малоэффективные и запаздывающие превентивные меры, не подходящие даже на роль

паллиатива, никем так и не предложено.

Теперь сопоставим эти проблемы. Они разного характера и масштаба, но у них есть одна общая черта: они обе «завязаны» на вопросах идентичности (в первом случае – это касается украинской национальной, во втором – европейской (шире – западной) цивилизационной). Сложные проблемы принято разделять на более простые и решать по частям. Однако эти проблемы не просто сложные, а очень сложные. Что если пойти нестандартным путем и объединить две эти очень сложные проблемы в одну? Возможно, при *параллельном* решении обеих проблем удастся достигнуть результатов, недостижимых иными путями. Как это осуществить практически?

Сегодня украинцы слишком озабочены тем, что Европа может дать им, и практически не задумываются о том, что они сами могут предложить Европе. Необходимо кардинально изменить собственный стереотип поведения, избавиться от потребительского инфантилизма и научиться брать на себя ответственность, причем не только за себя, но и за окружающий мир. Пока Украина будет выступать в роли просителя, ее шансы стать членом Евросоюза – минимальны, поскольку никому неинтересны «бедные родственники». Интеграция политическая и экономическая есть лишь завершающие этапы культурной интеграции, а вовсе не независимые процессы; неудача евроинтеграционных устремлений Турции довольно наглядно это показывает. Ощущение «европейскости» может появиться лишь тогда, когда украинцы начнут жить европейскими заботами, *участвуя в решении европейских проблем*. Такое участие, в свою очередь, продемонстрирует Европе наши возможности и вызовет заинтересованность в украинском культурном проекте. Это как раз тот случай, когда такого рода «цивилизационный альтруизм» оказывается гораздо более эффективной и конструктивной стратегией, чем «эгоцентризм» и «прагматизм».

В своей содержательной основе украинская культура укоренена в культуре Запада (исторически это четко прослеживается, но это тема другого разговора), но из-за превратностей исторической судьбы она оказалась несколько в стороне от европейского (западного) культурного процесса. Именно вследствие этого обстоятельства на нее *еще* не распространился общий кризис западной (европейской, шире – евроамериканской) культуры, что дает нам определенные *шансы*. Украине следует посмотреть на западные проблемы как на свои собственные; приняв в их решении самое активное участие, она будет работать «на опере-

жение», начиная работу с кризисом, *еще до его наступления*, получая, таким образом, преимущество на старте. Кроме того, предложив эффективную стратегию Ответа на Вызов, стоящий перед Западом, Украина сможет покончить с собственной цивилизационной неопределенностью, выйти из абсурдного «промежуточного» состояния и, одновременно, заявить о себе как об активном агенте европейского культурного процесса. Соответственно, она и сама «дозреет» до интеграции в семью европейских народов, и последние не будут испытывать сомнения по поводу нашей «европейскости»; политические и экономические вопросы, связанные со вступлением Украины в ЕС, станут тогда делом сугубо техническим.

Вывод. Итак, не в обустройстве своего тихого хутора (в условиях глобализации это несерьезно), не в «примазывании» к сильным и богатым в надежде, что и на нас распространится часть их силы и богатства (это не только мелко, но и наивно), а в переделывании этого мира в соответствии со своими высшими метафизическими идеалами – в этом следует искать историческую миссию Украины. При этом наиболее оптимальным представляется такая культурная стратегия, в рамках которой проблемы национальной идентичности рассматривались бы в контексте украинских геополитически-цивилизационных устремлений, которые бы как проходили проверку на адекватность посредством культурных императивов, так и подпитывались бы духовной энергией культуры.

Не следует бояться ставить перед собой слишком амбициозные задачи, испытывая суеверный трепет перед их «неразрешимостью». На протяжении своей истории человек не раз демонстрировал способность решать неразрешимые по меркам предыдущих эпох проблемы (Подробнее об этом см.: [1]). Нужно исходить из того, что не бывает неразрешимых задач, бывают неправильно сформулированные условия и (или) непригодные парадигмы. Автор полагает, что современный кризис Запада может быть преодолен при грамотном подходе к делу и при большом желании заинтересованных сторон. Вопрос заключается в том, какую роль при этом сможет сыграть Украина и решится ли она стать активным игроком. Ее возможная историческая роль (а подлинно историческая роль не может не быть всемирно-исторической), равно как и способность решать задачи такого уровня зависят только от нее самой. Кто-то, конечно, может назвать саму затею чистой авантюрой. Но не является ли вся всемирная история великой авантюрой?

ЛИТЕРАТУРА:

1. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. – М.: ПЕР СЭ, 2001.
2. Треть опрошенных украинцев ощущают себя европейцами // http://dn.kiev.ua/social/europe_17.html

О.И. ПЛАКСИНА

ВКЛАД НАВРСТВЕННОСТИ И ЭТИКИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЙЧИВОСТИ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Плаксина Оксана Ивановна - доцент кафедры философии и политологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, кандидат философских наук

Ныне человечество переживает новый этап постиндустриальной стадии развития, сопровождающийся глобализацией и гуманитарной революцией [7], или антропологическим поворотом. На повестке дня истории еще в конце XX века встала комплексная проблема устойчивости развития общества (УРО). Над ней работают мыслители разных научных отраслей (экономисты, экологи, демографы, политологи, футурологи, в последние годы к ним присоединились и философы [5, 11, 14, 16]). При этом проблематика нравственности и этики по-прежнему актуальна и имеет круг своих исследователей. Однако в осмыслении соотношения устойчивого развития общества и нравственности сложилась парадоксальная ситуация - их связь не отрицается, напротив, большинство ученых констатируют те или иные моменты взаимодействия этих феноменов, но реально в литературе затрагиваются лишь некоторые аспекты их взаимосвязи¹, за исключением статьи В. Горлинского [5]. Возможно, это обусловлено сложностью их изучения. Устойчивое развитие общества – объемный и сравнительно новый объект изучения, нравственность – давний, она конкретно-исторична и зависит, прежде всего, от материального производства, а также влияет на другие формы общественного сознания и сама испытывает их воздействие. Налицо неоднозначность ее роли: не вся, не любая нравственность влияет положительно на устойчивость развития общества. Например, предлагаемая Ф. Ницше нравственность возвеличивания сверхчеловека влияет отрицательно: усугубляет поляризацию и т.д. общества как целого, раскалывает, а не сплачивает его как социальный организм. Поэтому исследование, направленное на выявление роли нравственности в устойчивом развитии общества, является весьма актуальным. Отсюда цель данной статьи: доказать или опровергнуть гипотезу о том, что если предлагаемые нравственностью нормы и ценности способствуют прогрессу гуманизма, т.е. гуманизации сущности человека и гармонизации отношений людей в обществе в данный исторический период, тогда она содействует именно устойчивости его развития². Эта цель достигается решением таких задач: уста-

новить корреляцию нравственности с природой человека и его сущностью, выявить, экзистенциальна нравственность или нет и на этом фундаменте исследовать ее влияние на развитие общества. При этом применялись методы диалектического системного анализа, декомпозиции и др.

Корреляция нравственности с космо-био-психо-социальной природой человека и его деятельно - аксиологической сущностью

Нравственность (мораль)³ является одной из форм общественного сознания, особым духовно-практическим способом освоения мира и выражает субъект - субъектные отношения людей. Она возникает из необходимости духовно регулировать человеческое поведение, определяет его с помощью представлений о ценном (идеалах, принципах, нормах и т.п.) и должном (обязанностях, ответственности и т.п.). Она «заключается в добровольном самодеятельном согласовании чувств, стремлений и действий членов общества с чувствами, стремлениями и действиями сограждан, их интересов и достоинства, с интересом и достоинством всего общества в целом» [23, 309]. Специфика морали в отличие от права, политики в том, что ее нормы и ценности принимаются человеком именно и только добровольно и самодеятельно, так же, как и интересы других субъектов учитываются им искренне-свободно, без оглядки на возможную награду или наказание⁴.

Поскольку нравственность осуществляет «навигацию» и «огранку» отдельной личности и людей в целом, то она по условию не может игнорировать природу человека и его сущность, а напротив, призвана соотноситься с ними. Ответы мыслителей и философских направлений на вопрос о том, что есть человек как существо среди других, составляют целые сборники и хрестоматии, их можно по-разному структурировать, например, по таким моделям, как натуралистическая, идеалистическая, дуалистическая, биологизаторство, социологизаторство, психологизм и т.д. Это свидетельствует о том, что человек - сложное и многомерное существо, для его жизни и реализации необходимы все составляющие: индивидуальность, социальность, тело, психика, духовность и др. В итоге к XX в. закрепилось

определение человека как космо – био – психо – социального или природно – духовно – социального существа [17, 341]. Однако разупорядочена трактовка природы человека и его сущности. В частности, одни авторы в неявном виде подразумевают, а другие четко указывают на биологическую природу человека⁵, у третьих историко – философский экскурс об этом сводится к перечислению и попытке структурирования мнений корифеев и школ, но не дается своих формулировок о сущности человека и его природе. В частности, отмечается также связь «природы человека» и характера философской концепции: «Если фрейдизм и неопрейдизм исходит в понимании человека из психосоматической его природы, ... то экзистенциализм ... в нерелигиозных вариантах исходит из отсутствия природы человека как таковой» [21, 234, 235]. А также «...тому точніше говорити не про «біологічну» і «соціальну», а про «соціально – біологічну» і «соціальну» природу людини. Сутність же людини соціальна» [20, 462-463], или есть название раздела – «супільна сутність людини» [4, 51, 55, 68]. Данным позициям оппонирует Б. Юдин, он осуждает сведение всей природы человека к биологии как крайность⁶, «так же как несколько десятилетий назад было принято трактовать природу человека исключительно через его социальные качества» [24, 20]. Заслуживает внимания и его критика абсолютизации внешнего, объектного в природе человека, которую он пытается восполнить учетом ценностной нагруженности и непредзаданностью (недоопределенностью), т.е. способностью преодолевать те или иные пределы, как ключевой чертой человека [24, 21]. К сожалению, у Б. Юдина не сформулированы сущность человека и его природа.

По нашему мнению, данные понятия не совпадают, не являются синонимами, хотя и взаимосвязаны по смыслу; предлагаем такое их определение: природа чего-либо – это совокупность наиболее типичных свойств, присущих любому индивиду (определенного рода или вида существ), сущность же – это содержание, глубинные основополагающие элементы. Заметим, человек – особый феномен, сущность человека – это проблема человеческого в человеке, человеческого начала, с утратой которого теряется все. Исходя из изложенного выше, справедливо будет определить природу человека более широко, чем просто биологическую: как космо – био – психо – социальную или природно – духовно – социальную, именно этим он отличается от других существ на планете Земля, и все отмеченные составляющие – это атрибуты, типичные свойства любого индивида человеческого рода. Сущность же человека состоит в актуализации его природы (природно – духовно – социальной), в конкретно-исторической реализации потенциалов его естества, в основанном на материальном производстве понимающе-творческом преобразовании мира

и самого себя в определенной системе ценностей исторически конкретных общественных отношений. Сущность человека – деятельно – аксиологическая, и каждая личность реализует эту сущность индивидуально-конкретно. Не случайно Х. Ортега-и-Гассет был глубоко встревожен из-за серьезного риска человека утратить человекесть, а также проблемностью и авантюристичностью бытия людей. В силу своего саморазвертывающегося, становящегося естества не врожденной, а приобретенной сущности, отличающих людей от иных обитателей Вселенной, человек, по словам Х. Ортега-и-Гассета, «никогда не является наверняка человеком..., поскольку быть человеком именно и означает риск перестать быть таковым; человек – воплощенная проблема, сплошная и рискованная авантюра», по сути, драма. Ведь людям, прямо связанным и проявляющимся в деятельности и ценностях, постоянно угрожает опасность «не быть самим собой – единственным и неотделимым от своего «я». Большая часть людей постоянно предаёт это самое себя, стремящееся быть» [10, 242] /выделено мной. – О.П./ Представляется, что назначение морали – стоять на защите природы человека (сохранять и оберегать, противодействовать ее разрушению) и способствовать реализации и «улучшению» сущности человека, что лаконично выражается в «очеловечивании человека».

Обоснование экзистенциальности нравственности

Будучи одной из форм общественного сознания, нравственность обусловлена общественным бытием (уровнем развития материального производства и т.д.), но также и мировоззрением, в том числе определенными философскими позициями. Так, в нравственности и морали востребованы ключевые экзистенциальные основания (той формы экзистенциализма, которую представил Ж.П. Сартр и отчасти К. Ясперс). Попробуем ниже провести параллели между ними. Согласно экзистенциализму, бытие есть в первую очередь человеческое существование, подлинное существование — во внутренней жизни. Существование человека предшествует его сущности. Он сначала существует, встречается, появляется в мире, и только потом он определяется [15, 321, 323]. Добавим сюда, что весомая составляющая его определения в мире – принятие и построение им нравственных положений и норм. Сартр утверждает: «Человек существует лишь настолько, насколько себя осуществляет» [15, 333], и данная формула «существование – осуществление» полномерно применима и к нравственности. Экзистенциализм считает человека бытием страдающим, любящим, сознанием, которое переживает. Он есть то, что он не есть: он – проект самого себя в будущее и переживается субъективно [15, 323]. Заметим, что нравственность – один из важных, универсальных способов «проектирования» людьми самих себя в мире – и коллективно, и ин-

дивидуально - в силу того, что в ней содержатся представления о ценном (идеалах, принципах) и должном (нормах, обязанностях, ответственности).

Проекты людей о самих себе не хаотичны: по словам Сартра, априорные пределы... «очерчивают фундаментальную ситуацию человека в универсуме» [15, 336-337]. Проекты же «могут быть различными, ...все они представляют собой попытку преодолеть пределы или раздвинуть их, или не признать их, или приспособиться к ним» [15, 337]. По нашему мнению, соотносимость человека (и его проекта) с пределами как раз имманентна для сферы нравственности, именно она составляет для субъекта определенную «нижнюю» и «верхнюю» границу (планку) поведения, работает с помощью системы ценностных координат - со своего рода «дорожной картой» для субъекта. У Сартра, как нам представляется, верно акцентируется ключевая характеристика - то, что человек обязательно переживает свой проект субъективно, и переживаемость эта распространяется и на пределы⁷. Отметим, что обретение нравственности - такой же внутренне - глубинный процесс, идущий только путем убеждения, через субъективные переживания, и никак не стимулированием извне или принуждением.

В экзистенциализме человек ответственен за то, что он есть, за существование [15, 323]. Существование - это «всегда мое», это мое обладание и моя ноша, ему свойственна заброшенность - то, что по Сартру «... человек осужден быть свободным. Осужден, потому что не сам себя создал; и все-таки свободен, потому что, однажды заброшенный в мир, отвечает за все, что делает... ответственен за свои страсти» [15, 327]. Здесь необходимо сделать ударение на том, что ответственность и свобода же - одни из базовых координат нравственности (пусть их содержание и варьируется в разных нравственных системах). И далее Сартр трактует заброшенность человека именно как личностно-ответственную его нагруженность⁸. Еще в понимании Сартра, человек постоянно ставится в ситуацию выбора: заброшенность предполагает, что мы сами выбираем наше бытие [15, 329], для человека «невозможно не выбирать» [15, 338]⁹ и «мы определяем человека лишь в связи с его решением занять позицию» [15, 339]. Он «всегда находится лицом к лицу с меняющейся ситуацией, и выбор всегда остается выбором в ситуации» [15, 340]. Проакцентуем то, что приведенные выше положения о заглавности личностного выбора фундаментальны и актуальны для нравственности. И если узкопрофильные знания и навыки - прерогатива специалистов, то нравственные ценности нарабатываются каждым индивидом лично, только экзистенциальным образом, через накал собственных чувств, своими усилиями, поступками (и ошибками), и процесс этот нельзя отдать на откуп «шустрым аналитикам» и «поглотить» выданный ими результат.

Еще одно ключевое обстоятельство экзистенциализма - сопряженность человека с другими людьми: выбирая, он ответственен не только за свою индивидуальность, за всех людей: выбирая себя, мы выбираем всех людей, так как утверждаем образ человека, ценность того, что мы выбираем [15, 324], и образ этот значим для эпохи в целом. Для экзистенциализма, мир - то же самое, что совместный мир: «другие» уже всегда существуют вместе со мной, ... существование есть совместное бытие. «Чтобы получить какую-то истину о себе, я должен пройти через другого. Другой необходим для моего существования... Это мир intersубъективности, в нем «человек и решает, чем является он и чем являются другие» [15, 336], «стремясь к свободе, мы обнаруживаем, что она целиком зависит от свободы других людей и что свобода других зависит от нашей свободы» [15, 341]. Все высказанное справедливо и относительно нравственных ориентиров и механизмов - для них онтологически существен другой и другие. В силу своей экзистенциальности нравственность, в отличие от других сфер жизни, способна пронзительно-тотально разрешать высокую задачу гармонизации отношения людей.

Влияние нравственности на развитие общества

Как одна из форм общественного сознания, нравственность детерминирована способом материальной жизни общества (общественным бытием), но и сама оказывает на него обратное воздействие, а значит влияет и на развитие всего социума. Она влияет своей активностью и пассивностью; влияет она и на то, в каком направлении пойдет общество - прогресса или регресса, а именно: гуманизации или дегуманизации сущности человека, сохранении или разрушении его природы и др. Результатируется это в том, как резонирует нравственность с назревшими задачами истории, как она откликается на «вызовы» эпохи - успешно или оставляет их нерешенными и что в итоге обретает общественный организм - неустойчивость, шараханье в крайности или стабильность, гармонизацию общества на новом витке истории.

Уже в древности, согласно С.Б. Крымскому, этическое равновесие мира поддерживал и реконструировал миф [9, 85]. Но классический образец позитивного воздействия нравственности - это влияние протестантской этики на развитие капитализма в Европе. Так, М. Вебер убедительно показал концентрацию в этике протестантизма ценностей, инициировавших развитие личностей и общества капиталистического типа. Квинтэссенцией протестантского мировоззрения было возведение в ранг особой нравственной ценности и религиозного призвания экономического успеха, а высшая задача нравственной жизни человека сводилась к исчерпывающему выполнению долга каждого на своем месте в рамках мирских обязанностей [3, 97, 88]. Честность и добродетель как качества характера и принципы межличност-

ных деловых отношений не исключали, а требовали систематичного, рационального стремления к прибыли в рамках своей профессии [3, 190-191] /подчеркнуто мной. – О.П./ Успех в хозяйственной деятельности - процветание бизнеса, приумножение капитала - стали считаться симптомом «божественной благодати», признаком «избранничества» [2, 291].

Вместе с тем аскеза в своем объявлении стремления предпринимателя к наживе призыванием [3, 190-191], приравняла предпринимательскую активность к труду прочих профессионалов: «Отношение к труду как к призванию стало для современного рабочего столь же характерным, как и аналогичное отношение предпринимателя к наживе» [3, 204]. Отсюда вытекает важное следствие - нравственная легитимизация предпринимательства, когда большинство населения, незанятое в этой сфере прямо, признает оправданным и законным обогащение **активного меньшинства** на том основании, что оно также трудится, добиваясь успеха как благословения Божьего, и ведет, как и все, умеренный и нормативно-упорядоченный образ жизни.

Капиталистическая экономика работает благодаря особому «двигателю» - соединению стремления к наживе с хозяйственной деятельностью [3, 91]. В системе же добуржуазных норм и стереотипов такой связи нет: тот, кто хочет разбогатеть, может пойти в завоевательный поход, на поиски кладов, заняться алхимией или разбоем, но хозяйственная деятельность, по крайней мере, до XV в. не ассоциировалась с обретением и приумножением богатства. По словам М. Вебера, это «авантюристический» капитал, отличный от рационального производительного предпринимательства буржуа. Важнейшим элементом последнего является именно строгий расчет, планомерный характер и трезвость [3, 94], - рациональные в противоположность «взрывной» активности авантюриста. Такое постоянство труда предпринимателя и методический рационализм роднят его с постоянным трудом рабочего.

Подчеркнем: важным ценностным слагаемым протестантской буржуазной этики стала мирская аскеза, обеспечивающая отделение капитала от потребления и наслаждения, его переориентацию на цели производства [3, 88]. Это дало импульс не только преодолению феодальной раздробленности, прогрессивным изменениям в экономике и праве и повышению устойчивости развития общества. Был совершен масштабный сдвиг в гуманизации личности на уровне целой революции смыслов: отныне богатство служит не просто знаком высокого статуса и залогом праздности, оно становится условием собственного роста (термин «self-made-man») и требует от обладателя самоотверженного труда [3, 191]. Таков был успешный отклик нравственности на «вызовы» той эпохи и вклад в устойчивость развития социума.

Нынешний этап истории принес новые задачи

и «вызовы». Во-первых, в украинском обществе ныне происходят системные сдвиги и трансформации, вызванные модернизацией постсоветского пространства. Во-вторых, общесоциальные процессы глобализации ведут к образованию принципиально новой планетарной целостности мира, усиленной взаимозависимости его компонентов, где любые изломы отношений и нарушения порядка отзываются во всех элементах глобального социума. Нравственность вносит свой вклад в их разрешение и в устойчивость развития социума и должна продолжать это делать. По словам С.Б. Крымского, с которым мы солидарны, феномен утверждения этической духовности, моральной политики и морального мира - вот характерная черта социально-исторического прогресса в XXI веке. «Більше того, на порядок денний нашого часу знову ставиться ідея мудрості в її етичному витлумаченні. Особливістю такої мудрості є радикальна перевага людських цінностей перед будь-якими інтелектуальними спокусами і вигодами. Вона тяжіє не до логічного успіху, як такому, а до ситуацій, виграшних з погляду утвердження етично і гуманістично значущого. З двох проблем, одна з яких передбачає швидкий успіх, але ціною відхилення від моральних критеріїв, а інша - вимагає важких і більш витратних зусиль, але збільшує шанси утвердження добра і справедливості, остання завжди повинна бути найкращою» [9, 187-188].

Добавим, что в данных обстоятельствах этика ответственности - один из важных инструментов достижения устойчивости общественного развития. По мнению К.-О. Апеля, которое мы разделяем, в настоящее время «впервые в истории человеческого рода люди оказались перед задачей принятия солидарной ответственности за последствия их действий в планетарном масштабе..., этому требованию должна отвечать интересубъективная значимость норм или основополагающих принципов этики ответственности»¹⁰[1, 360].

Заключение

Таким образом, проведенное исследование показало, что нравственность коррелирует с космобио-психо-социальной природой человека и его деятельно - аксиологической сущностью, ее назначение – защищать природу человека (сохранять и оберегать, противодействовать ее разрушению) и способствовать реализации и прогрессированию сущности человека, что лаконично выражается в «очеловечивании человека». Впервые в отечественной социально-философской литературе был доказан именно экзистенциальный характер нравственности - как одного из универсальных способов «проектирования» людьми самих себя, ее ориентиров, выработки ее ценностей, а также ее механизмов и средств¹¹. Анализ воздействия нравственности на развитие всего социума показал, что она влияет на направление, в котором пойдет общество – прогресс или регресс, гуманизация или дегуманизация сущности че-

ловека, сохранение или разрушение его природы и др. Резонанс нравственности с назревшими задачами истории, содержание ее откликов на «вызовы» эпохи могут быть «провальными» или

успешными. Они результируются в том, что в итоге обретает общество – неустойчивость, угрозу разрушения или стабильность, гармонизацию на новом витке истории.

¹ Например, этический ракурс экологии [19], основы философии и этики окружающей среды [16, с.66-84], социально ориентированная глобализация и глобальная этика [18, с.141], этика постиндустриального ноосферогенеза [6, с.141], нравственные основы современности [13], многоплановая пронизанность нравственностью ряда сфер жизни представлена в работе С.Б. Крымского [9], и др.

² Под устойчивым развитием мы понимаем особый тип развития сложной, состоящей из двух компонентов системы (человеческое общество – окружающая его природная среда на нашей планете), который «предполагает не только поддержание системы в состоянии динамического равновесия, но также ее целенаправленное изменение на основе применения достижений науки и техники в направлении, обеспечивающем более устойчивое ее состояние и, одновременно, более успешное ее функционирование в интересах нынешнего и будущих поколений людей» [14, с.25]. Есть также определения УРО других авторов, собранные в работе [11, с. 222].

³ В данном исследовании они выступают синонимами.

⁴ Основные свойства нравственности - императивность, универсальность, общезначимость, антиномичность и внеинституциональность. Внеинституциональность заключается в том, что нравственность, в отличие от других форм общественного сознания, социально не структурирована. Ее нормы не фиксируются в специальных документах, не обеспечиваются мерами принуждения с помощью специального аппарата, не контролируются должностными лицами в особых учреждениях. Нормы нравственности поддерживаются силой общественного мнения или личной убежденностью человека, носят неофициальный характер. Их нарушение не наказывается, но приводит к применению моральной санкции в форме осуждения, причем это может сделать любой человек или общество в целом [8, с.12].

⁵ Например, констатируется «телесная, биологическая природа человека, роднящая его с животным миром» [22, с. 72], или отмечается как недостаток панбиологизма то, что в нем «абсолютизируется биологическая природа человека» [12, с. 348].

⁶ Что совершают цитируемые им зарубежные авторы С. Пинкер и Ф. Фукуяма.

⁷ Без переживаемости «они ничего не представляют собой», и человек «свободно определяет себя в своем существовании по отношению к ним» [15, с.336-337].

⁸ Заброшенность означает, что человеку не на что опереться ни в себе, ни вовне [15, с. 327]. Нет помощи от «какого-то знака, данного ему как ориентир, ... человек сам расшифровывает свои знамения, причем так, как ему вздумается... не имея никакой поддержки и помощи, осужден всякий раз изобретать человека» [15, с.328]. При этом «для труса всегда есть возможность не быть трусом, а для героя – перестать быть героем. Но в счет идут лишь полная решимость, а не частные случаи или отдельные действия – они не захватывают нас полностью» [15, с. 334-335] и в этом смысле человек – не объект.

⁹ А также такие положения: «...нет другого законодателя, кроме него самого, в заброшенности он будет решать свою судьбу...» «Человек должен обрести себя и убедиться, что ничто не может его спасти от себя самого, даже достоверное доказательство существования бога» [15, с.344].

¹⁰ В состав таких принципов и норм, по нашему мнению, должна войти сформулированная С.Б. Крымским «идея неочевидности смертной жертвы во имя идей. Речь идет, разумеется, не о запрете жертвовать собой во имя идеала или спасательной идеи. Смысл дела заключается в том, чтобы возможность такой жертвы не превращалась в норму, а оставалась проблемой, которую каждый раз нужно разрешать заново» [9, с.235] / выделено мной. – О.П./.

¹¹ Перспективы дальнейших исследований в данном направлении: негативное влияние нравственности на УРО; выявление в нравственности экзистенциалов как «реперных» точек человеческого бытия и их роль для обеспечения УРО и др.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Апель К.-О. Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – К., 1996. – С. 360-376.
2. Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма// Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. - С. 273-276.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма// Там же. - С. 61-272.
4. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій – К.: Вілбор, 1997. – 272 с.
5. Горлинський В.В. Цінності духовного буття суспільства сталого розвитку // Мультиверсум. Філософський альманах. - К., - 2006. - № 52 //http://www.filosof.com.ua/Jornel/ M_52/Horlynsky.htm
6. Лесков Л.В. Футуросинергетика: универсальная теория систем. Научно-учебное пособие / Л.В. Лесков. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. – 170 с.
7. Лукьянец В.С., Соболев О.Н. Гуманитарная революция // Практична філософія. – 2004, № 3. – с. 51-77.
8. Каменская Е.Н. Этика. Эстетика. Конспект лекцій/ Е.Н. Каменская. Изд. 2-е. - Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 256 с.
9. Крымський С.Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

10. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди // Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и др. работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. Пер. с исп. – М. Радуга, 1991. – с. 229-476.
11. Плаксина О.И. Устойчивое развитие планетарного общества в информационном измерении (на примере евроинтеграционных процессов) // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 16. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – с. 221-226.
12. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія: посібник для студентів вищих навчаль. закладів. – К. Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
13. Рогожа М.М. Моральні засади сучасності // Людина в лабіринті перспектив / А.Толстоухов, О.Перова, О.Рубанець та ін. – К. Видавець ПАРАПАН, 2004. – с. 119-139.
14. Руткевич М.Н. Философское значение концепции устойчивого развития // Вопросы философии. - 2002, № 11. - С. 24-35.
15. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М. Политиздат, 1990. – с. 319-344.
16. Семенюк Е.П. Філософські засади сталого розвитку. Навчальний посібник для магістрів та аспірантів. – Львів: Афіша, 2002. – 200 с.
17. Спиркин А.Г. Философия. Учебник. - М.: Гардарики, 1998. – 816 с.
18. Суліма Є.М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму. Монографія. – Вид 2-е, доповн. К. Генеза, 2004. – 336 с.
19. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси. Сидоренко Л.І. Навчальний посібник. – К. Вид. ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
20. Філософія: Навчальний посібник/ За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1999. – 624 с.
21. Філософія: Учебник для высших учебных заведений. - Ростов н/Д «Феникс», 1996. – 576 с.
22. Філософія. Учебно-методическое пособие для студентов 2 курса всех специальностей / Под ред. д. филос. н., проф. Прокофьева Ф.И. – Днепропетровск: Изд-во ПГАСиА, 1995. – 153 с.
23. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 576 с.
24. Юдин Б.Г. О человеке, его природе и его будущем // Вопросы философии. – 2004. - № 2. – с. 16-28.

Е.С. АЛЕКСАНДРОВА

СПЕЦИФИКА СТАНОВЛЕНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Александрова Елена Станиславовна - докторант кафедры философии Запорожского национального университета, доцент, кандидат философских наук

Актуальность темы исследования обусловлена важным значением среднего класса в функционировании и развитии общества. Средний класс является одним из факторов решения социальных противоречий и обеспечения стабильности в обществе. Социальная трансформация украинского общества требует анализа состояния общественных отношений. От решения проблем современного протосреднего класса зависит устойчивое, стабильное функционирование общества, темпы его дальнейшего социально-экономического и духовного развития. Актуальность темы исследования также обусловлена практическим значением вопросов, решение которых требует анализа специфики становления среднего класса в украинском обществе с позиций социально-философского видения путей развития общественных отношений.

Степень научной разработанности проблемы. Общими вопросами трансформации украинского общества на современном этапе занимаются В. Геєц, Е. Головаха, П. Крайнев, И. Лазня, В. Рыбалкин, П. Макаренко, С. Мочерный, Н. Панина, М. Павлишенко, А. Резник, В. Тарасевич, А. Чухно и др.

Непосредственно проблемами социальной стра-

тификации и положением социальных классов в Украине занимаются Е. Бондаренко, Н. Ковалиско, О. Куценко, Э. Либанова, В. Мандибуря, Т. Кирьян, С. Макеев, Н. Навроцкая, С. Оксамитная, Е. Симончук, Н. Харченко, В. Хмелько, Т. Чернецкая, Н. Шульга, Е. Якуба и др.

Среди российских исследователей специфики социально-классовой структуры в переходном обществе следует выделить работы Т. Заславской, Т. Космарской, Н. Лапина, Ю. Левады, В. Нусратуллина, В.В. Радаева и др.

Анализ степени научной разработанности заявленной проблемы позволяет сделать вывод о том, что специфика становления среднего класса в современном украинском обществе остается малоисследованной и еще не получила комплексной оценки с позиций социально-философского анализа, что можно определить как **цель** данной статьи.

Так как анализ специфики становления среднего класса в современном украинском обществе переходного периода ограничивается рамками статьи, то исследование проблем генезиса среднего класса в его экономической сфере остается за пределами данной статьи (этому вопросу будет посвящена отдельная статья).

В настоящей работе отметим, что для существования среднего класса в Украине сегодня практически отсутствуют необходимые условия. Теневой характер капиталов значительного количества субъектов предпринимательской деятельности, которых относят к среднему классу в переходном обществе, отличается по происхождению от источников формирования первоначального капитала «классического среднего класса» в странах Запада. Олигархические структуры способствуют ограничению честной конкуренции среди субъектов предпринимательской деятельности, что приводит к дальнейшему распространению коррупции, тенизации экономики, перекрытию каналов восходящей социальной мобильности. Все это уменьшает шансы на формирование полноценного среднего класса в современном украинском обществе.

Как подчеркивает С. Макеев, на сегодняшний день украинский социум несомненно дифференцирован, гетерогенен, а его структура определяется взаимодействием двух тенденций – тенденцией к углублению неравенства и одновременно, тенденцией к социальной гомогенизации [11, 51]. Поэтому в социальном плане относительно формирования среднего класса важнейшей проблемой является преодоление бедности.

Если исходить из данных Госкомстата относительно среднедушевых затрат, а также размера прожиточного минимума, в Украине 2/3 населения имеют доходы, ниже за прожиточный минимум (67,6%) [2, 34].

Поэтому Украине, к сожалению, пока еще не «угрожает» сплошная «среднеклассизация». Если за основу понимания масштабов бедности брать реальную зарплату (сколько на нее можно получить услуг и приобрести товаров), то Украина не входит даже в первую сотню стран, в которых заработок обеспечивает физиологически прожиточный минимум. Сюда же можно отнести и такой критерий, как стандарты жизни. Если в странах Европейского Союза отношения прибыли 10 процентов наиболее богатых людей к прибыли такого же количества самых бедных составляет 5:1 - 7:1 (в разных странах), то в Украине - 40:1 [14, 8].

Относительно преодоления бедности Кабинет Министров Украины утвердил «Комплексную программу» обеспечения реализации Стратегии преодоления бедности (Постановление КМУ от 21 декабря 2001 г., № 1712). Основным «направлением в решении этой проблемы есть и останется надолго максимальное обеспечение трудоспособного населения новыми экономически целесообразными рабочими местами, т.е. расширение сферы продуктивной занятости» [2, 34].

Продолжая анализ проблемы преодоления бедности отметим, что минимальная заработная плата в странах Европейского Союза составляет 800-1000 евро. Средняя зарплата в экономике в Украине в 3,1 раза отстает от оптимальной. Такой

вывод содержится в исследовании государственного НИИ информатизации и моделирования экономики (ГНИИМЭ) Министерства экономики Украины. При этом средняя зарплата по промышленности в 3,9 раза меньше оптимальной, в сельском хозяйстве - в 4,4 раза, в строительстве - в 2,5 раза, в сфере услуг - в 1,8 раза. Как отмечают эксперты ГНИИМЭ, низкая зарплата и высокий удельный вес теневой экономики являются «сообщающимися сосудами» [17].

В Украине мужчины сегодня живут в среднем 62, а женщины 68 лет. В 2002 г. смертность в стране почти вдвое превышала рождаемость, каждый год численность населения уменьшается на 400-500 тыс. человек, происходит депопуляция. В таких условиях в Украине невозможно быстрое формирование среднего класса [15, 24-25].

Безработных, по определению МОП, в Украине в 2004 г. было почти 2 млн. Средняя продолжительность безработицы достигала 9 месяцев. Причем такая численность безработных не отображает настоящей ситуации из-за того, что существует чрезмерная эмиграция рабочей силы из Украины — от 3 до 7 млн. человек, по разным оценкам [2, 34].

Кстати, на одном из интернет-сайтов размещена статья И. Маркова под названием: «Украинский средний класс зарождается в Италии». Следует принять во внимание, что работники с Украины трудятся не только в Италии. И. Марков пишет, что опрошенные украинские работники в Италии считают себя потенциальными бизнесменами. Почти половина (47,05 %) этих людей имеет высшее образование, 32,63 % - среднее, 26,14 % - среднее специальное. Они репрезентируют широкий спектр специальностей: технические (51,61 %), гуманитарные (19,35 %), медицинские (3,22 %). Среди тех, кто планирует начать собственный бизнес в Украине, 25,80 % работников [12]. А это четверть мигрантского капитала, который может инвестироваться в украинскую экономику. Не стоит забывать и о мигрантских инвестициях в образование - дети украинских работников имеют возможность получать профессию в престижных учебных заведениях как в Украине, так и за ее пределами [4, 40]. Однако не стоит забывать, что эмигрируют за границу чаще всего наиболее активные субъекты, и в половине случаев – специалисты, имеющие высшее образование, которые при определенных условиях могли бы стать потенциальной основой украинского среднего класса, в том числе и как субъекты предпринимательской деятельности.

В предпринимательской сфере процесс формирования среднего класса в Украине блокируют личные, коллективные и общественные факторы.

Личные факторы: 1) нежелание и неумение находить бесконфликтные решения - «золотую середину». Практически каждый предприниматель - «сам себе режиссер» и директор; 2) непо-

нимание необходимости учиться. Предпринимательство, как и любой вид деятельности, требует высокой квалификации руководителей и работников. Время «челноков» прошло. Наступило время профессионалов; 3) отсутствие стремления к духовному развитию, личному совершенствованию.

Коллективные факторы: кадровая нестабильность; низкая дисциплина; неумение или нежелание соотносить личные и коллективные интересы.

Общественные факторы: отсутствие общественного признания, положительного имиджа предпринимателя; очевидна заинтересованность исполнительной власти в предпринимательских успехах. Сегодня многочисленные административные проверки, налоги и поборы практически задушили бизнес; отсутствие законодательной стабильности [18, 27].

Среди субъективных факторов, препятствующих становлению и развитию среднего класса в переходном обществе особенно следует выделить кризис идентичности. Как справедливо отмечает С. Макеев, отделение позиций (статусов) от систем вознаграждения, незавершенность процесса дробления и присвоения собственности и политической власти обуславливают возможность и даже необходимость распада обязательной для функционально зависимых систем идентичности индивидов и позиций, их взаимной дифференциации или даже отчуждения и отторжения. Образовался разрыв между «воображаемой» и «реальной» принадлежностью к слою или группе. «Воображаемая» принадлежность, связанная с прежним жизненным опытом, образованием, профессиональной карьерой, поставлена под сомнение существующими условиями и не подтверждается «значимыми другими». Принадлежность (к позиции, статусу, организации) и участие – отныне больше не одно и то же. В отсутствии систем вознаграждения принадлежность поставлена под вопрос, а значит, исчезла и жесткая обязательность участия, контроль за которым заведомо обречен на неэффективность. Иначе говоря, поскольку ресурсы идентификации оказались недостижимыми и неопределенными, значительная часть пространства идентификационных практик превратилась в «проблемное пространство». И в личностном, и в социальном аспектах вопросы идентификации стали центральными для структуры общества [11, 52].

Неолиберализм, вызывающий к творческой активности и индивидуализму в украинском переходном обществе, обернулся победой жадности над экономическим интересом, авантюристов и криминальной публики, войны всех против всех. В условиях «дикого капитализма» в 1990-е гг. происходит смена социальной структуры. И материальные, и духовные блага стали объектом «дикой», ничем не сдерживаемой конкуренции. «Высокий смысл рыночной идеологии, связан-

ный с идеей свободы и творчества, был потерян из-за того, что практический консьюмеризм вытеснил идеи демократического правового государства, гражданского общества. В антропологическом плане подобные социальные условия связывали страсть к обогащению, жадность, а не экономический рационализм, на одном полюсе, и стремление выжить – на другом. Победа жадных над энергичными и моральными привела к антивеберовскому капитализму» [21, 36].

Почему удаются победы таких людей? Ответ, по мнению В.Г. Федотовой, содержит три аспекта:

Социокультурный аспект характеризует исторически сложившееся недоверие к праведности богатства или возможности получить его честным путем – посредством труда.

Антропологический аспект связан с доминированием в моральном сознании населения чувства или идеи справедливости, недостижимость которой в силу вышеобозначенных социокультурных условий создает ее превращенные формы, а также отсутствие «срединной культуры», легкий переход из крайности в крайность.

Институциональный аспект состоит в организационной, правовой и моральной поддержке, а также поддержке на уровне общественного мнения наиболее конструктивных и позитивных проявлений в обществе. Победа завистливых и жадных в ходе коммунистического и неолиберального экспериментов произошла не в силу плохих качеств людей или особо плохой традиции, а из-за отсутствия институциональной поддержки других сторонников этих трансформаций и не наложенных ограничений на действия тех, кто на деле поддерживает изменения только для того, чтобы ими воспользоваться в личных и корпоративных целях [21, 39].

Анализируя специфику становления среднего класса в украинском обществе, следует акцентировать внимание на проблемах государственного управления, гражданского общества и социальной политике.

Для общества переходного периода в Украине характерны социальное напряжение и конфликты, рост недоверия к социальным институтам и быстрое увеличение проявлений отклоняющегося от социальных норм поведения. В этот период нарушается баланс интересов различных социальных (профессиональных, региональных, национальных, демографических, имущественных и т.д.) групп, ломается усвоенная обществом модель социальной справедливости. Отсюда в ряду первоочередных, требующих государственного решения, стоят проблемы нестабильности и кризисов, слабой управляемости, снижения эффективности социального управления в целом [20, 14].

По мнению Д. Лейна, силу или слабость, стабильность или преходящесть капиталистического общества можно проанализировать в терминах концепции гражданского общества. Гражданское общество образуют два основных компонен-

та. Во-первых, экономические ассоциации, которые формируются группами владельцев частных активов, используемых для получения прибыли и реализуемых через рынок, за которыми стоит класс буржуазии. Второй составляющей являются социальные и политические ассоциации, в том числе политические партии и неправительственные организации. В первой, экономической сфере можно найти движущие силы и основной источник поддержки капитализма, вытекающей из частной собственности на капитал. Вторая сфера - это пространство, в котором соответствующие ассоциации могут формироваться и/или противостоять государству как легитимной форме власти.

Гражданское общество в посткоммунистических странах остается слабым в обеих сферах - отмечает Д. Лейн. Характерной особенностью переходных обществ всегда была шаткость этих промежуточных групп - и накануне эры государственного социализма, и после ее завершения. Большинству посткоммунистических стран в значительной мере недоставало побудительной энергии буржуазии и сильных неправительственных организаций, объединяющих людей ради общего дела организаций, которые предоставляют гражданам возможность участвовать в местной и муниципальной жизни.

Буржуазия в переходном обществе слабо выражена как класс. Всем бывшим обществам государственного социализма не хватает накопленных, сопоставимых по уровню с капиталами развитых европейских обществ. ... В таких странах, как Россия и Украина действенной формы современного капитализма вообще не создано, к тому же, по мнению Д. Лейна, есть сомнения, что современный капитализм вообще сформирован. Поэтому, как и при государственном социализме, роль двигателя прогресса берет на себя государство [9, 26-27].

В сложившихся условиях бесспорно правы ученые, акцентирующие внимание на необходимости усиления роли государства в экономическом регулировании с целью защиты национальной экономики. При этом, как справедливо считают В. Васильченко и Л. Щетинина, максимальные усилия следует сосредоточить на кратном росте производительности. Украина недопустимо превышает в затратах на единицу ВВП металла, леса, энергоносителей, многих материалов и труда. Неудовлетворительно налажена утилизация отходов сырья и материалов. Повышению производительности будет оказывать содействие эффективное функционирование рынка труда за счет развития конкурентной среды, значительно повышения стоимости рабочей силы и ее качества. Поэтому регулирующую роль государства следует усиливать прежде всего на рынке труда, повышая уровень продуктивной занятости и снижая численность безработных и, особенно, продолжительность безработицы [2, 33-34], что,

в свою очередь, будет способствовать созданию необходимых условий для формирования многочисленного среднего класса.

Характерным и неотъемлемым признаком среднего класса должна быть принадлежность большинства населения к полноправной прослойке, которая представляет основу общества. И вдобавок к этому - большинству должны быть присущи законопослушность, высокая социальная ответственность, прагматический склад мышления и активная деятельность. Недооценка этой характеристики среднего класса не даст возможности создать надежный фундамент общества даже при наличии необходимых экономических условий.

О законопослушности украинского общества можно судить по динамике правонарушений и преступности, объемы которых, по данным Госкомстата Украины, увеличились в 2004 г. против 1990 г. почти в 1,5 раза (369,8 и 527,8 тыс. соответственно). А количество таких преступлений, как намеренные убийства и покушения на жизнь выросли на 35,7%. В относительных показателях на 10 тыс. населения динамика будет худшей из-за уменьшения численности населения на 5 млн. человек [2, 34-35].

Анализируя проблемы в становлении среднего класса в экономической, социальной и политико-правовой сферах украинского общества следует обратиться к нравам общества переходного периода, что даст нам возможность глубже понять специфику, которая возникла при формировании среднего класса в духовной сфере украинского общества.

Так как и в украинском и российском обществах, как обществах переходного периода, прослеживаются сходные проблемы, связанные с нравственностью, считаем возможным обратиться к российским исследованиям, являющимся наиболее показательными по данному вопросу.

Общество переходного периода оказалось расколото на отдельные группы, придерживающиеся разных систем ценностей.

У нас сложился тип личности, считает Ю. Левада, который может быть назван «человек лукавый»: он говорит одно, а делает другое [8, 81]. К такому же примерно выводу пришел член-корреспондент РАН Ж.Т. Тощенко, использующий термин «человек парадоксальный» [19].

Образ жизни каждого из слоев общества налагает определенный отпечаток на нравы - нормы, образцы, мотивы и цели поведения. Высший класс колеблется между показной моралью, включая посещение церкви (хотя в Бога не верит), и прямым обманом государства и народа. Средний - располагает лишь теми возможностями, которые доступны «человеку лукавому», для него характерно расхождение слова и дела. Низший класс подчас просто не в силах соблюдать нравственные нормы из-за удручающего уровня жизни [5, 228].

Относительно нравов переходного общества В.Н. Кудрявцев отмечает следующее.

Во-первых, нельзя не обратить внимание на сложность нравственной ситуации в обществе, включая недостаточную сплоченность населения, неустойчивость моральных принципов и ценностных ориентаций. Отсутствие единых общенациональных ценностей представляется весьма опасным перед лицом возможной международной угрозы.

Во-вторых, нормализации общественных нравов препятствует слишком сильное расслоение общества на богатых и бедных, а также на «государственников» и «анархистов», не считающихся с законами. Это ведет к неизбежному втягиванию в преступность, особенно организованную, наименее устойчивых групп и слоев населения. Заметна востребованность, причем не только в преступной среде, но и в предпринимательских сферах, таких негативных качеств, как корыстолюбие, беспринципность, агрессивность, пренебрежение к праву и морали.

В-третьих, исследования уже в который раз констатируют недопустимую слабость государственной власти и неэффективность правовой системы (вололита, непрофессионализм, коррупция, неисполнение собственных решений и др.), что неизбежно подрывает авторитет официальных институтов и способствует криминализации общества.

В-четвертых, очевидна неотложная необходимость реализации крупных социальных программ, нацеленных на сближение групп населения по уровню доходов и образу жизни, на выравнивание статуса молодых людей, начинающих самостоятельную трудовую жизнь.

В-пятых, нужно кардинально изменить направленность деятельности средств массовой информации с целью сохранения и развития отечественной культуры, укрепления общественных нравов [5, 228].

Следует обратить внимание на тот факт, что переход к демократии и адаптация к ценностям современного рыночного общества оказались для граждан Украины более сложными, чем для граждан посткоммунистических стран Восточной Европы еще и потому, что при этом не учитывался ряд важных обстоятельств, свойственных исключительно советскому обществу и отсутствовавших в бывших социалистических странах Восточной Европы. Российский политолог В.В. Лапкин обращает внимание на глубину социальных разрушений, когда вместе с архаикой были истреблены и ростки самосознания личности, автономной от государства, и представления о верховенстве права, а на расчищенном поле сформировалась совершенно особая, по-своему уникальная система ценностей советского человека, всецело рассчитывавшего на государство как на источник своего благополучия. «Эта система ценностей существенно отличалась от тех

ценностных ориентаций, которые преобладали в странах Западной и Восточной Европы или Латинской Америки, совершавших более или менее успешный переход к демократии и рынку. Поэтому попытка ускорения институтов и практик современной демократии и рынка в России привела, спустя более чем десятилетие, к весьма противоречивым и неоднозначным (а в какой-то мере и беспрецедентным результатам) с еще более неопределенной перспективой» [7, 58-59; 3, 41-42].

Кроме изложенного, следует подчеркнуть, что нравственность общества — это основа социальной справедливости. Первым показателем социальной справедливости есть распределение доходов. Так, в Швеции на 20% богатейших семей в 1990-х годах приходилось 37,5% доходов, а на 20% беднейших - 12%, т.е. коэффициент дифференциации доходов равняется 3,1 раза. Неслучайно средний класс в Швеции представляет свыше 80% населения [1]. В Украине аналогичное соотношение, по официальным данным (в «тени», по разным оценкам, находится 30-50% доходов), - почти 5. Поэтому утверждать о наличии социальной справедливости в Украине пока что рано [2, 34].

Никто не будет опровергать тот факт, что средний класс является носителем современных рыночных, либеральных экономических взглядов, но, одновременно, противоречивых идейно-политических установок, ориентированных на самостоятельность и личную ответственность за свою судьбу, лишенных патерналистских ожиданий [10, 68].

В классической экономической теории выделяются следующие поведенческие стандарты: рациональность; индивидуализм; оптимальное поведение (в каждый данный момент индивид не ошибается и делает правильный выбор, согласно со своей шкалой вкусов); постоянство вкусов (индивид имеет постоянные критерии поведения, которые он не меняет каждый раз с новым выходом на рынок); конкурентное поведение - в условиях ограниченности ресурсов неминуемой является борьба за них [6, 106].

Современный неинституционалист Э. де Сото предложил оригинальную классификацию типов экономического поведения на основе критерия «легальность - нелегальность». Первый тип - «цена соблюдения закона» - включает расходы законопослушного поведения. Речь идет о «расходах доступа к закону», связанные с получением права заниматься определенным видом экономической деятельности. Очевидно, что нелегальное экономическое поведение требует от человека огромных усилий во избежание наказаний со стороны власти [16].

Экономическое поведение людей в переходном обществе определяется не столько рациональным выбором, полной информацией и эффективным рыночным механизмом, сколько сложностью сре-

ды, неполнотой информации и субъективностью представлений индивидов об экономических отношениях. Определяющее значение для экономического поведения индивида получает система «правил игры» или институциональная структура общества. Важнейшими при этих условиях являются производные от культуры нормы поведения, механизм их взаимодействия с официальными правилами. Таким образом, как справедливо отмечает Т. Лагутина, в переходной экономике речь идет в первую очередь о существенном ограничении и даже искажении рационального поведения. Очень высоким в переходной экономике есть уровень неопределенности и рискованности экономического поведения [6, 108].

Все внутренние проблемы формирования среднего класса в Украине осложняются процессами глобализации. «Глобальный рынок ослабляет основы суверенности и сужает сферу деятельности национальных правительств» [13]. Такая ситуация является главной причиной чрезмерной эмиграции. Подтверждением данного тезиса является прежде всего значительное снижение занятых экономической деятельностью в Украине (25,4 млн. человек в 1990 г. и 11,5 млн. в 2004 г. из всех занятых 20,3 млн. человек) [2, 35].

Выводы:

Для становления среднего класса отсутствуют необходимые условия во всех сферах современного украинского общества. Теневой характер капиталов субъектов предпринимательской деятельности формирует соответствующую экономическую психологию и рыночную идеологию. Господство дикой, ничем не ограниченной конкуренции привело к победе жадных и агрессивных субъектов над энергичными и моральными, что в свою очередь предопределило специфику становления среднего класса в украинском обществе. На современном этапе можно говорить о наличии протосреднего класса или незначительной прослойки среднего класса в Украине. Незначительный средний класс располагает только теми возможностями, которые доступны «человеку лука-

вому», то есть для него характерно расхождение слова и дела. Украинское общество все более разделяется на небольшую прослойку богатых и широкую массу бедного населения. Этот процесс сопровождается кризисом идентичности, ростом недоверия к социальным институтам, быстрым увеличением проявлений поведения, отклоняющегося от социальных норм. В современном украинском обществе достаточно четко прослеживается тенденция к массовой патологии идентичности, когда исчезает понятие Родина, Отечество, отсутствует привязка к национальной почве и социальным идеалам. В таких условиях формирование среднего класса сомнительно.

К этому следует добавить, что большинству представителей т. нз. «классического среднего класса» (если считать таковым современный средний класс в странах Западной Европы) должны быть присущи законопослушность, высокая социальная ответственность, прагматический склад мышления и активная деятельность. Первые две характеристики среднего класса составляют основу социальной справедливости, достижение которой является целью социальной политики государства. В современном украинском обществе названные характеристики «классического среднего класса» либо искажены, либо присутствуют в неполном объеме, что также не дает возможность создать надежный фундамент общества.

Внутренние проблемы становления среднего класса в Украине осложняются процессами глобализации.

Перспектива дальнейших научных исследований: следует более глубоко проанализировать европейскую и американскую модели становления и развития среднего класса, чтобы выяснить условия и факторы становления «классического среднего класса» и определить перспективы социальной политики государства в отношении формирования среднего класса в современном украинском обществе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бондар І.К., Бугаєнко Є.О., Бідак В.Я. та ін. Середній клас України: проблеми та соціально-економічні умови становлення. – К.: Корпорація, 2004. – С. 23-25.
2. Васильченко В., Щетініна Л. Основні проблеми формування середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. Науково-економічний та культурно-політичний журнал. – 2006. - № 3. - С.31-35.
3. Зеленко Б.Н. Непростая демократия в России // Вопросы философии. – 2004. - № 7. – С. 40-47.
4. Кіянк І. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку // Політичний менеджмент. - 2006. - № 1. - С. 37-43.
5. Кудрявцев В.Н. Нравы общества переходного периода // Вестник Российской Академии наук. – 2002. - Том 72. - № 3. – С. 222-229.
6. Лагутина Т. Соціально-психологічні аспекти економічної поведінки в перехідному суспільстві // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2006. - № 1. – С. 105-110.
7. Лапкин В.В. Трансформация политических ценностей российских избирателей // Политическая наука. – 2002. - № 2. – С. 58-59.
8. Левада Ю.А. «Человек советский» десять лет спустя // ВЦИОМ. Мониторинг общественного мнения. – М., 1999. - № 3.
9. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2006. - № 3. - С. 14-31.
10. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні // Український соціум. Науковий журнал. – 2006. - № 1 (12). – С. 65-72.
11. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Политические исследования. – 1998. - № 3. – С. 49-60.

12. Марков І. Український середній клас зароджується в Італії // <http://www.for-ua.com>.
13. Міжнародні стратегії економічного розвитку / За ред. Ю.Г. Козака. – К.: М-во освіти і науки України, Одеський держ. екон. ун-т, 2005. – С. 60.
14. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Політичний менеджмент. - 2004. - № 3. - С. 3-9.
15. Соскін О. Формування середнього класу - основа прискорення руху України до НАТО // Економічний часопис - XXI. - 2003. - № 4. - С. 24-26.
16. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. – М.: Gatalaxy, 1995. – С. 191.
17. Средняя зарплата в Украине в 3 раза меньше оптимальной // <http://job.ukr.net/news/2007/08/06/14144/>
18. Суханова Т. Что мешает формированию среднего класса в Украине? // // Економічний часопис - XXI. - 2003. - № 4. - С. 26-27.
19. Тощенко Ж.Т. Парадоксальный человек. – М., 2001. – С. 20.
20. Туленков Н.В. Особенности государственного управления в переходном обществе // Економіка та держава. - 2005.-№ 2.- С. 12-14.
21. Федотова В.Г. Когда нет протестантской этики... // Вопросы философии. – 2001. - № 10. – С. 27-44.

Т.С. ПАВЛОВА

БІНАРНА ОПОЗИЦІЯ АВТОНОМНОГО І ГЕТЕРОНОМНОГО У КОРЕЛЯТИВНІЙ СПОЛУЦІ МОРАЛІ І ПРАВА ЗА І. КАНТОМ

Павлова Тетяна Сергіївна – викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету

Проблематика кантівської практичної філософії завжди актуальна. У найбільш відомих та впливових посткантівських студіях проблема кантівського розуміння взаємовідносин між мораллю і правом розглядалася у межах практичної філософії, тоді як теорія моралі експлікувалася головним чином з трансцендентальної етики. Натомість останнім часом філософія права та філософія моралі Канта розглядаються у смисловому просторі корелятивної єдності, кантівські ідеї усвідомлюються на більш глибокому рівні, з акцентуацією цілісності їх взаємного зв'язку. Цьому сприяє те, що в ході аналізу використовується методологічний потенціал кантівської метафізики і трансцендентальної антропології. Дослідницька акцентуація метафізико-антропологічної «природи» кантівського трансценденталізму суттєво посилює багатомірну цілісність «присутності» Канта у сучасному кантознавстві. В той же час існує можливість ще більше ущільнити змістовний план практичної філософії Канта (зокрема, конститутивних визначень моралі, права та їх корелятивних смислових сполучень) у єдиному концептуальному полі.

Питаннями автономії і гетерономії у моралі і праві в кантівській практичній філософії займалися такі іноземні дослідники, як К.-О. Апель, В. Віндельбанд, Ю. Габермас, Е. Кассіер, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінг та інші, а також вітчизняні дослідники В.А. Малахов, І.С. Нар-

ський, П.І. Гнатенко, В.І. Пронякін, В.С. Нерсесянц, Е.Ю. Соловійов, В.Г. Табачковський, В.І. Шинкарук та інші. В роботах зазначених авторів розглядаються питання моралі і права, як категорій практичної кантівської філософії, але питання бінарної опозиції автономного і гетерономного у корелятивній сполуці моралі і права за І. Кантом розглядаються побіжно і потребують більш досконалого розгляду.

Метою дослідження є розгляд бінарної опозиції автономного і гетерономного у корелятивній сполуці моралі і права та аналіз співвідношення моралі і права у філософії І. Канта.

Стосовно конститутивних визначень моралі, права, особливостей їх взаємовідносин у практичній філософії І. Канта та смислових трансформацій, що здійснювалися у ході успадкування та переосмислення кантівських ідей у посткантівській філософії, можна зробити деякі зауваження. Тема права у класичних концепціях, до яких відноситься і концепція І. Канта, розглядалася у контексті моральної філософії. Етика І. Канта зорієнтована на достовірність правосвідомості і володіє серйозним теоретико-правовим потенціалом.

І. Кант виступає проти розповсюдженого у той час принципу патерналізму. На його думку, дії правителя повинні відповідати найвищому принципу: визнання незалежності кожного члена суспільства. Моральність індивіда має сенс правоздатності, право ж означає визнан-

ня публічною владою моральної самостійності підданих і відмову від патерналістичної опіки над ними.

Замість гетерономії, І. Кант пропонує автономію, тобто самозаконність людської поведінки. Критерієм правомірності усіх дій держави і суспільства є беззастережне визнання автономії людського індивіда. Категоричній забороні індивіду повинен відповідати категоричний дозвіл з боку держави і суспільства. Тому обов'язки можуть бути двох видів: ті, виконання яких держава вправі вимагати від кожного, і ті, здійснення яких повинно бути надане совісті людини.

І. Кант виділяє три найжахливіші вади: невдячність, заздрість і зловтіха, їм протистоїть вищий моральний обов'язок – повага до права інших людей [5, 144]. І цей обов'язок поваги до права інших людей не належить до першооснов моральності, це є елементарна частина правосвідомості, логіку якої І. Кант розуміє як рух від загальнолюдських прав до індивідуальних. Безправ'я індивідів породжує заздрість, патерналістичну добродійність, що компенсує безправ'я, викликає невдячність, а поєднання невдячності і заздрості дає зловтіху. Повага до прав іншого є основний принцип, який необхідно відстоювати на противагу масі, що стихійно сповзає до невдячності, заздрості і зловтіхи.

На думку І. Канта, справжня моральна доброзичливість повинна узгоджуватися із правом і справедливістю у широкому сенсі слова.

І. Кант вважав, що свідомо відмова від обману у спілкуванні і відмова від насильства над чужою волею, тільки вони можуть бути визнаними строго доведеними моральними обов'язками, виконання яких держава має право вимагати від людини. Без їхнього дотримання людське співжиття не могло б бути ні засноване, ні збережене в якості цілісності. Етика І. Канта, з одного боку, є суворою і ригористичною по відношенню до первинних обов'язків людини і громадянина, а з іншого боку - терпима у тлумаченні вимог, які пред'являються людині у видах її вдосконалення, руху від хорошого до найкращого. Вдосконалення людини державою протистоїть концепції моральної автономії, у державі не повинно існувати законів про моральність. І. Кант визначає важливість не тільки обов'язків людини, але й її прав. Моральні правила не повинні мислитись як суспільно-державні встановлення.

У кантівському розумінні, держава є сильним утворенням, вона буде або злочинною, якщо злочинним є сам індивід, або правовою, якщо індивід добровільно морально-автономним чином обмежує своє власне свавілля. На думку І. Канта, згода на те, що кара повинна випливати з провини, належить моральній свідомості, а те, яким чином кара буде здійснюватися це - не моральна, а юридична проблема. У кантівській

філософії держава повинна визнати релігійну свідомість і легалізувати любі віросповідання, крім тих, що заперечують саме поняття морального Бога. І в той же час сфера не виконання релігійних обов'язків не підлягає юридичному покаранню.

І. Кант вважав, що правосуддя не повинно цікавити нереалізовані помисли людини, а тільки фактична відповідність чи невідповідність до закону [4, 125]. Вимога кантівського категоричного імперативу «ніколи не стався до іншого тільки як до засобу, але ще і як до цілі в собі» є одночасно і основний закон права, це є єдина установка, що робить індивіда моральним, а державу правовою і по цій формулі мораль і право є єдиними.

Для моралі і права, на думку І. Канта, є загальними такі поняття: обов'язковість, дозволеній вчинок, обов'язок, дія, особа, річ, права чи неправда дія, ненавмисні і навмисні порушення, зіткнення одного обов'язку з іншим, закон, зобов'язання.

І. Кант дає попередні поняття для розділення вчення про чесноти. По-перше, відрізнити одну частину загального вчення про моральність від вчення про право, а саме - по специфічній формі. По-друге, на думку І. Канта, вчення про чесноти повинно бути побудоване не тільки як вчення про обов'язок взагалі, але і як вчення про цілі, таким чином, що людина зобов'язана мислити себе і кожну іншу людину як свою цілі. По-третє, І. Кант вважає, що якщо мати на увазі різницю матеріального і формального (законосообразності і доцільності) у принципі обов'язку, то слід відмітити, що не всяке зобов'язання до чесноти є обов'язок чесноти.

Загальні характеристики моралі і права по І. Канту: свобода, закон, обов'язок, принцип «недопущення війни», принцип «узгодженості воль».

Характеристики різниці моралі і права по І. Канту: свобода, мотив, обов'язок, виконання обіцяного, закон, ідея мирної спільноти.

Через поняття свободи кантівське вчення про право вступає у зв'язок з ученням про моральність. Відповідно до цього вчення, свобода є одночасно і основа особистої моральності, і цілі соціального життя.

Мораль у І. Канта зближається з правом, але в той же час, І. Кант не допускає, що вчення про право може спиратися на етику. І. Кант обґрунтовує як автономію моралі, так і автономію права.

Щоб добре зрозуміти співвідношення моралі і права у кантівській практичній філософії, необхідно навести положення відносно гегелівської критичної рецепції кантівської теорії моралі.

На думку К.-О. Апеля і Ю. Габермаса, усі ті заперечення, які Г. Гегель висунув проти філософії моралі І. Канта, можна звести до таких чотирьох: кантівська етика є формальною, абстрактний універсалізм кантівської етики,

безсилля чистого належного, гегелівське заперечення проти чистого переконання [1, 64]. Ці гегелівські заперечення можна зрозуміти тільки враховуючи деонтологічний, когнітивістський, формалістичний та універсалістський характер кантівської етики.

Критика кантівської філософії Г. Гегелем відбувається шляхом звертання до історії і через конкретно-історичний підхід. Певний моральний обов'язок, непорушний для одних культурно-історичних умов, може, не міняючи свого змісту, стати аморальною вимогою при умовах, що змінилися.

На думку Г. Гегеля, у І. Канта немає в моральному законі критерію відмежування морального від аморального.

У протилежність І. Канту, Г. Гегель вбачає критерій моральності не в чомусь формальному, не в індивідуальній свідомості людини, а в чомусь змістовному, а саме - в змістовному зв'язку з життям. На думку Г. Гегеля, якщо вчинок сам по собі є єдність суб'єкта і об'єкта вибору, то вчинок моральний; якщо ж вчинок є лише удавана, позитивна єдність їх, то вчинок аморальний. І він є таким незалежно від того, чи відповідає вчинок кантівським формальним критеріям, незалежно від способу думки суб'єкта в процесі вибору.

Г. Гегель дорікає етиці кантівського типу те, що в ній немає зміни, виникнення і знищення.

Г. Гегель підкреслює необхідність колізій обов'язків, що кореняться в багатстві і багатосторонності самого життя. По мірі того як життя стає все більш багатобічним і складним, зростає і суперечливість життя, що лежить в основі колізії обов'язків. І. Кант вважав, що колізії обов'язків бути не може, тому що, такі колізії легко переборні. Із двох чеснот, якщо вони конфліктують одна з одною, чеснотою може бути тільки одна, та, що становить обов'язок. Або обов'язок не може суперечити обов'язку, або він не є щирий обов'язок і може ставитися до сфери моралі тільки як негативне, аморальне.

Кантівська концепція моралі, на думку Г. Гегеля, зводиться до боротьби двох начал у людині – розумно-морального і почуттєвого. Г. Гегель відкидає це протиставлення і шукає дійсні протилежності самої моралі в суспільному змісті. Зміст єдності суб'єкта і об'єкта вибору є для Г. Гегеля критерієм морального вчинку.

Г. Гегель стверджує, що єдність морального принципу є в І. Канта чимсь лише мислимим, лише поданням, в той час як у його концепції мова йде про буття, про життя, то це є самообман [2, 70]. Адже та конкретизація буття і життя, що він пропонує пізніше в понятті «об'єктивний дух», і є щось лише мислиме.

Проблема колізії обов'язків також указує на те, що суспільний зміст є критерій всіх моральних вимог. Однак суспільний зміст виступає для Г. Гегеля як цілісність визначень суспільства на даному історичному етапі розвитку, у той час як

у І. Канта змістовна конкретизація і виконання вимог обов'язку зводилися до того, що людина за допомогою моралі весь час підкоряється інститутам суспільства.

Відповідно до гегелівського розуміння, претензія кожного простого моменту на абсолютність є необхідною. Усвідомлення того, що кожний момент претендує на абсолютність, пізніше складе осередок гегелівської критики так званої рефлексивної філософії, його трактування місця рефлексивних визначень у діалектичному методі. Г. Гегель розглядає рефлексивні визначення в якості необхідної складової частини діалектики, але разом з тим лише як етап діалектичного пізнання дійсності. Це відрізняє його від І. Канта, який абсолютизує рефлексивні визначення, що не йдуть далі себе самих і тому не можуть перебороти ті нерозв'язні антиномії, які необхідним чином випливають, якщо довести до кінця ці рефлексивні визначення. Кантівська філософія у розгляді протиріч, в антиноміях бачать об'єктивну, обумовлену обмеженість людського мислення, а не щось, пов'язане із самою дійсністю. І. Кант робить із цього агностичні висновки. Г. Гегель на противагу прагне побачити в протиріччї щось об'єктивне і, більше того, сутність дійсності. Рефлексивні визначення і антиномії, що випливають із них, для нього лише етап діалектичного збагнення дійсності. Для І. Канта окремі норми моралі ізольовані одна від одної і з'являються як неминучий логічний наслідок з єдиного позаісторичного і позасоціального «принципу розуму», для Г. Гегеля вони є суперечливими моментами діалектичного процесу, які взаємно знімають один одного в живій грі цих протиріч, відмирають або виникають знову в змінній формі і зі змінним змістом у ході суспільного розвитку.

Головна претензія Г. Гегеля до І. Канта полягає в тому, що його вчення про моральність надає абсолютного значення приватному і тому обумовленому змісту. Моральні закони І. Канта в їхніх окремих ухвалах, що набули безумовного значення, суперечать не тільки іншим визначеностям, але і самі собі. У такий спосіб вони повертаються у свою протилежність і самі себе знищують [3, 48].

Відносно провідних ознак сучасних теорій щодо співвідношення моралі та права, з огляду на рецептивний досвід засвоєння та творчої реконструкції кантівської думки слід зазначити те, що право має справу не з цілісною людиною, а лише звертається до якоїсь однієї сторони людини, її соціальної ролі, функції. У той час, як мораль завжди має справу з конкретною людиною, як цілісністю; право виходить із міркувань реальної досяжності засобами нормативної регуляції необхідного громадянського порядку, натомість мораль орієнтує на досконалі втілення норм, цінностей, цілей; для моралі, оскільки вона апелює до людини в цілому, важливим є цілісне, інтегруюче осмислення кожного соціального

факту, вчинку, рішення повинні бути неповторними, унікальними. Для права важливе типове, стандартне у реальному соціальному житті. Моральна відповідальність не зафіксована формально, юридична відповідальність завжди конкретно визначена; моральні норми на відміну від правових не є інституціоналізованими, тому що немає певних визначених інститутів, які б примушували виконувати моральні норми; правові норми строго визначені законом, а моральна регламентація опирається не на закон, указ, постанову і таке інше, а на силу суспільної думки, владу суспільних звичаїв або на особисту переконаність індивіда; мораль і право відрізняються, одне від одного сферами дії. Правові норми спрямовані головним чином на регулювання найбільш істотних відносин суспільного, життя, що вимагають державного впливу. Моральність же пронизує всі грані взаємин між людьми. Моральні норми різноманітні, більше гнучкі, чуттєво реагують на розвиток різних сфер громадського життя; моральні норми оцінюють діюче право. Крім того, норми моралі впливають на правореалізуючу діяльність: по-перше, норми права оцінюються громадянином з погляду моралі; по-друге, норми права тлумачаться посадовою особою, що здійснює правозастосовчу діяльність відповідно до норм моралі, що панують у суспільстві; по-третє, правозастосовний процес, включаючи його останню стадію прийняття правозастосовного акту, здійснюється з урахуванням норм моралі.

У науці склалося кілька точок зору на природу і специфіку моралі: історико-системна і історико-генетична.

Взаємодію моралі і права слід розуміти як процес, у результаті якого відбуваються: по-перше, виникнення взаємодіючої системи зв'язків; по-друге, втрата деяких властивостей частини при входженні в ціле; по-третє, поява нової цілісності нових властивостей, обумовлених як властивостями основних частин, так і виникненням нових зв'язків між ними.

Сучасні дослідники виділяють наступні загальні риси моралі і права: спільність коріння, генезису і еволюційних етапів розвитку моралі і права; право і мораль виступають як сукупність справедливих установлень, умови, що створює, для вільного здійснення розумної волі і забезпечення цивілізованих діяльності і спілкування; структура права (правові норми, правові відносини, правова культура) відповідає схожій структурі моралі (моральні норми, моральні відносини, моральна діяльність); спільність базових категорій моралі і права. Поняття справедливості і свободи, що є основними категоріями права, пояснюють і природу моралі; загальна сукупність співпадаючих суспільних і індивідуальних зв'язків і відносин, на які спрямовано дію моралі і права, тобто загальна сфера діяльності; якщо взяти до уваги те, що право і

закон поняття різні, хоча і неіснуючі одне без одного, тоді і право, і мораль є продуктом розвитку соціуму, воно не привноситься ззовні і не нав'язується суспільству владою; мораль і право у певній мері збігаються у своїх ціннісних підставах.

До рис, що розрізняють мораль і право, можна віднести інституціональну природу права на відміну від неінституціоналізованості моралі - це розходження фіксують практично всі дослідники взаємин моралі і права; владний характер права, його зв'язок з державою, у той час як мораль є винятково продуктом суспільства; різницю моралі і права вбачають у різному ступені конкретизації і твердості правової та моральної санкції; одним із найістотніших ознак права, що відрізняють його від моралі, є формальна рівноправність, якою наділяються суб'єкти правовідносин, такої рівності немає і не може бути в моралі; правова воля і правова рівність є умовою для свободи здійснення внутрішніх переконань, рішень і вибору морально незалежної автономної особистості; мораль і право розвиваються з різним ступенем динаміки: право є системою більш консервативною, зміни в моральній системі передують змінам у праві.

Взаємовідношення моралі і права досить суперечливе і пов'язане з ціннісним впливом. Але з аксіологічної і методологічної точок зору мораль і право є різними нормами соціального регулювання. Універсальні моральні категорії добро і зло, і правові категорії правомірність і протиправність конкретизуються в загальній для цих соціальних регуляторів категорії справедливості. Дана категорія оголошується етиками як специфічно моральна, а юристами - як специфічно правова. Однак справедливість - оцінна категорія, пронизуюча всі суспільні відносини, у тому числі моральні і правові. Мораль і право мають також загальне функціональне призначення: вони формують еталони і стандарти поведінки, що становлять ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства.

Відносно характеристик чинників відмінності і тотожності кантівського тлумачення понять «мораль» і «право» слід вказати, що першими утворюється антиномізм безумовного статусу моралі та легітимізованого статусу права у практичній філософії Канта. Чинники відмінності обумовлені різницею між ноуменальним та феноменальним визначеннями буття людини (ширше: культури). Чинники тотожності, завдяки яким утворюється можливість розуміння моралі і права як певної цілісності, виводяться з апріорної рефлексії свободи як онтологічно мислимої сутності.

Розкриття характеру і змісту смислових трансформацій, що здійснювалися у ході успадкування та переосмислення кантівських ідей у посткантівській філософії дозволяє стверджувати, що на противагу загально

прийнятному поглядові, відповідно до якого і відмінність, і можливість взаємозв'язку моралі і права пояснюється методологічними та категоріальними засобами практичної філософії, Кант занурює цей взаємозв'язок (як і відмінність) у метафізичний та трансцендентально-антропологічний контекст.

У гегелівській спробі встановити тотожність належного і суцього засобом діалектичного зняття не була врахована та важлива обставина, що засаднича бінарність належного та дійсного у сутності права не є в концепції Канта нерозв'язним антиномічним зіставленням кінцевого порядку.

Сприйняття та творче переосмислення кантівської концепції співвідношення

моралі і права сприяли розповсюдженню та затвердженню у сучасній етико-правовій думці загальноприйнятних поглядів, відповідно до яких змістовно-практична цілісність права та моралі утворюється завдяки їх синтезу у гетерогенно-гетерономній, ієрархічно влаштованій культурно-онтологічній системі.

Слід також підкреслити, що, будучи асимільована у сучасній думці, практична філософія Канта набуває особливої теоретичної актуальності та гуманістичного світоглядного значення: вона заснована на метафізичному фундаменті, а кантівська метафізика принципово орієнтована на аксіологію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апель К.-О. Трансформация философии. М.: Логос, 2001. – 344 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. - М.: Мысль, 1990. – 317 с.
3. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
4. Кант И. Критика практического разума. В 6 т. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.1 – 544 с.
5. Кант И. Метафизика нравов в двух частях. В 6 т. Пер. с нем. - М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.2. - 478 с.
6. Лазарев В.В. Этическая мысль в Германии и России. Кант – Гегель - Вл. Соловьев. - М.: Мысль, 1997. - 265 с.
7. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. - М.: Мысль, 1992. – 212 с.
8. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. - М.: Мысль, 1995. – 247 с.

В.В. КУЗЬМЕНКО

ЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ Б. СПИНОЗЫ КАК МЕТОД СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТА

Кузьменко Вячеслав Витальевич - доцент кафедры прикладной математики и вычислительной техники Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

Свои логические идеи Б. Спиноза не изложил в сколько-нибудь явном виде. Вероятно, он не придавал им должного значения. Впоследствии эти идеи превратились в предмет оживленной полемики. Уже Г. В. Ф. Гегель в «Энциклопедии философских наук» писал, что о философии Б. Спинозы слишком часто судят вкрявь и вкось. Он считал философский метод Б. Спинозы адекватной формой мышления, говорил о том, что этим методом надлежит пользоваться как инструментом разыскания истины. [2, 328] В логике Б. Спинозы Л.С. Выготский [1, 291] и Э.В. Ильенков [3, 182-188], [4, 73.], признавая приверженность его учению, по-своему продолжая его *inquisitio veri* в XX столетии, видели предпосылки диалектической логики Г.В.Ф. Гегеля. В. Клевер утверждал, что взгляды Б. Спинозы на природу логического предвосхищают в главных

чертах логическую программу позднего Л. Витгенштейна, который, по его убеждению, выглядит своего рода «крипто-спинозистом», а трактат Л. Витгенштейна «О достоверности» – лучший и наиболее иллюстративный комментарий к философии Б. Спинозы [5, 339].

Автор ставит целью раскрыть, что у Б. Спинозы метод мышления в каждом отдельном случае диктуется конкретной идеей, а не навязывается логиком в качестве априорного «канона чистого разума».

Особо отметим, что Б. Спиноза поддерживал и продолжал реформаторские начинания Р. Декарта в логике. Он стремился превратить логику в предметную дисциплину. Но слово «логика» с его производными встречается у Б.Спинозы реже, чем у Р. Декарта. Свои взгляды относительно предмета и задач логики Б. Спиноза высказал

вполне определено. Они касаются совершенствования методов мышления. «Но подобно тому, как люди изначально сумели природными орудиями (*instrumenta innata*) сделать некоторые наиболее легкие, хотя и с трудом и несовершенно, а сделав их сделали и другие, более трудные, с меньшим трудом и совершеннее, и так постепенно переходя от простейших работ к орудиям и от орудий – к другим работам и орудиям, и дошли до того, что с малым трудом совершили столько и столь трудного; так и разум природной своей силой создает себе умственные орудия (*instrumenta intellectualia*), от которых обретает другие силы для других умственных работ, а от этих работ – другие орудия, т.е. возможность дальнейшего исследования, и так постепенно подвигается, пока не достигнет вершины мудрости» [6, 129]. Б. Спиноза не смешивал логику с традиционной логикой, которая изложена в трактатах средневековых перипатетиков. О последней он отзывался довольно пренебрежительно. Логика призвана решать важную практическую задачу – искать метод усовершенствования человеческого интеллекта.

Б. Спиноза проводил параллель между логикой и медициной, заботящейся о правильной работе органов тела. В этом отношении логика является медициной духа, прикладной дисциплиной, призванной вооружить интеллект знанием о законах и формах его собственной работы. «Далее [в-третьих] нужно обратиться к моральной философии и к учению о воспитании детей; а так как здоровье – немаловажное средство для достижения этой цели, то нужно построить [в-четвертых] медицину в целом; и так как искусство делает легким многое, что является трудным, и благодаря ему мы можем выиграть много времени и удобства в жизни, то [в-пятых] никак не должно пренебрегать механикой» [6, 124]. По мысли Б. Спинозы, механика – базирующаяся на логике прикладная дисциплина, в которой речь идет о совершенствовании орудий труда. В отношении же медицины, логика даже полезнее. Так как лучшая часть в нас есть интеллект, то несомненно, что если мы действительно желаем искать пользы для себя, мы должны больше всего стараться о совершенствовании его, насколько возможно, ибо в его усовершенствовании должно состоять высшее наше благо. «... высшее же благо – это достижение того, что вместе с другими индивидуумами обладать такой природой. ... Она есть знание единства, которым дух связан со всей природой» [6, 123]. Стало быть, логика учит человека тому, как достичь «высшего блага», то есть истинная логика является в то же время истинной этикой.

Наиболее системно свои взгляды на логику, как на набор методов, всякий раз позволяющих достигать определенной цели, Б. Спиноза изложил в «Трактате об усовершенствовании разума и о пути, которым лучше всего направляются к истинному познанию вещей». В тексте трактата слово «логика» отсутствует. Его замещает, как

и у Р. Декарта, слово «метод». Логический метод Б. Спинозы представляет собой рефлексию интеллекта в себя с целью усовершенствования себя. Логическое, или рефлективное, знание вторично по отношению к знанию о внешних вещах. Качество логического метода существенным образом зависит от качества идей о внешних вещах, писал Б. Спиноза. Чем совершеннее эти идеи, тем легче интеллект может понять себя, собственную природу и возможности. «Метод необходимо должен говорить о рассуждении или о понимании (*ratiocinatio, aut intellectio*); то есть метод не есть самое рассуждение ради понимания причин вещей, и еще менее есть собственно понимание (о *intelligere*) причин вещей; но [Метод] есть понимание того, что такое истинная идея... Отсюда следует, что Метод есть не что иное, как рефлективное познание или идея идеи; а так как идея идеи не дана, если ранее не дана идея [как таковая], то, следовательно, не будет дан метод, если раньше не дана идея. Поэтому хорошим методом будет тот, который показывает, как следует направлять дух согласно норме данной истинной идеи» [6, 131]. Иными словами, для того чтобы приобрести хороший метод мышления, необходимо исследовать конкретные идеи, которыми располагает дух. Уже имеющиеся в наличии идеи выступают в качестве «нормы» мышления, которой руководствуется дух, расширяя область своих знаний о Сущем. Всякий отдельный акт мышления обусловлен идеями, ранее поселившимися в духе. Последние открывают пути, по которым дух продвигается к новому знанию.

Стало быть, весь ход мышления зависит от того, которая из уже наличествующих в духе идей в данном случае работает в качестве актуальной «нормы» мышления. Если принята неподходящая норма или же нормой служит неадекватная идея, приобретенные знания оказываются ошибочными. Напротив, чем совершеннее идея-норма, тем дальше и яснее видит дух природу вещи. И все вновь полученные идеи увеличивают арсенал духа, в свою очередь, превращаясь в умственные орудия (*instrumenta intellectualia*), благодаря которым интеллект обретает новые силы для других умственных работ.

По убеждению автора, мысль о строжайшей внутренней пропорциональности знания, несомненно, воспринята Б. Спинозой от Р. Декарта.

Выбор подходящего орудия или нормы мышления имеет решающее значение для успеха конкретного познавательного акта. Польза же, приносимая хорошим методом, состоит, по мысли Б. Спинозы, в том, чтобы помочь духу избрать адекватную для данного предмета норму мышления и проследить за правильным порядком исследования. При этом надлежит помнить, что метод есть нечто отличное от абсолютной идеи, поэтому методом нельзя пользоваться в качестве абсолютной «нормы» мышления. Метод не может быть средством для приобретения хотя бы одной

новой положительной идеи. «Добавим, что идея находится в таком же положении объективно, в каком ее содержание (*ideatum*) находится реально. Следовательно, если бы в природе было дано нечто, не имеющее никакой связи с другими вещами, и была дана также объективная сущность этого, которая должна была бы совершенно согласовываться с формальной, то она также не имела бы никакой связи с другими идеями, т.е. мы не могли бы ничего (понять или) заключить на ее основании» [6, 131]. Метод – это индикатор, позволяющий распознать среди множества известных духу идей идею-органон, посредством которой возможно образовать идею предмета, в настоящее время занимающего дух.

Метод Б. Спинозы кардинально отличается как от формальных методов схоластической логики, так и от позднейших спекулятивных методов. Он не притязает быть абсолютной нормой истины, а есть лишь «*cognitio reflexiva ad datae verae ideae normam*» – «рефлексивное познание согласно норме данной истинной идеи». «Метод» имеет целью раскрыть присущий всякой идее эвристический потенциал, притом, утверждает Б. Спиноза, познавательная способность духа простирается ровно настолько, насколько это позволяет «умственный инструментарий», которым располагает дух. Этот инструментарий включает в себя все идеи, когда-либо ранее приобретенные духом, и возрастает вместе со всяким открытием, всякой новой истинной идеей.

Но ни о каком раз и навсегда данном универсальном методе не может быть и речи. «Ибо если мы предположим, что разум воспринял некое новое существо, которого никогда не было, подобно тому, как некоторые мыслят разум Бога до того, как он сотворил вещи (восприятие, которое не могло, конечно, возникнуть ни от какого объекта), из этого восприятия должным образом выводили другое, то все эти мысли были бы истинны и не определены никаким внешним объектом, но зависели бы от одной только мощи и природы разума» [6, 144]. Возможно лишь предположить, что Б. Спиноза пришел к отрицанию универсального метода познания, о котором писали поколения логиков от Аристотеля до Р. Декарта. Работая над «Трактатом об усовершенствовании разума и о пути, которым лучше всего направляться к истинному познанию вещей», Б. Спиноза убеждался в невозможности создания логики, отличной от «физики», то есть от положительного знания о вещах, существующих вне интеллекта и постигаемых им. Единственная истинная логика – это имманентная логика человеческого мышления, которое само себя направляет. Коль скоро логическое знание – рефлексивное, а метод мышления диктуется конкретным содержанием всякой идеи, получается, что общего для всех идей логического метода просто не может быть. Но это не так. Среди прочих «умственных орудий» интеллект располагает одним совершенно особым, по-настоящему универсальным орудием –

идеей, пригодной для выведения всех возможных истинных идей. Это идея Природы. Иногда Б. Спиноза именовал Природу «Богом» или «субстанцией», реже – «совершеннейшим Сущим». «Что же касается познания начала природы, то отнюдь не должно опасаться, что мы смешиваем его с абстракцией, ибо когда что-нибудь воспринимается отвлеченно, каковы все общие понятия (*universalia*), то оно всегда понимается разумом шире, чем могут действительно существовать в природе соответствующие ему частные вещи (*particularia*). Затем, так как в природе есть многие вещи, различие между которыми столь мало, что почти ускользает от разума, то легко может случиться, что мы их смешаем (если будем воспринимать отвлеченно)» [6, 146]. Рефлексия данной идеи в себя, то есть идея идеи Природы, оказывается искомым универсальным, или «совершеннейшим», методом мышления. Рефлексивное познание идеи совершеннейшего Сущего предпочтительнее рефлексивного познания прочих идей. Совершеннейшим будет тот метод, который показывает, каким образом следует направлять дух согласно норме идеи совершеннейшего Сущего.

В чем же заключается рефлексивная идея совершеннейшего Сущего? Ответ на это призвано дать предпринятое Б. Спинозой исследование интеллекта, так как знание природы и свойств интеллекта служит общим основанием для всякого адекватного рефлексивного или логического знания, в том числе для «идеи идей» совершеннейшего Сущего. «Если мы хотим исследовать вещь из всех первую, то с необходимостью должно быть какое-то основание, которое соответствующим образом направляло бы наши мысли. А поскольку метод есть рефлексивное познание как таковое, то основание, которое должно направлять наши мысли, не может быть ничем иным, как познанием того, что составляет форму истины, и познанием интеллекта с его свойствами и силами» [6, 142]. Складывается характерная диалектическая ситуация. Собственная или рефлексивная идея интеллекта принимается Б. Спинозой в качестве нормы, призванной «направлять» (*dirigere*) интеллект к познанию идеи совершеннейшего Сущего. В похожей ситуации находился Р. Декарт, когда положил рефлексивную идею «я» в основание каузального доказательства существования Бога. Р. Декарт принял решение отождествить «я» с идеей Бога. Б. Спиноза, вероятнее всего, предполагал определить интеллект как идею совершеннейшего Сущего. Но «я» и интеллект не одно и то же, и методы восхождения к идее Бога, совершеннейшего Сущего, у Р. Декарта и Б. Спиноза разные.

Б. Спиноза, приступая к исследованию природы интеллекта, ставил целью отличить его от прочих форм мышления. Он именует свое исследование врачеванием и очищением интеллекта. Мыслитель для осуществления цели составляет «*historiola mentis*» – краткое описание духа по

аналогии с «естественными историями» теплоты, цвета, ветра и т.д. Ф. Бэкона. Описывая свойственные духу формы восприятия (*modi percipiendi*) вещей, Б. Спиноза обращает особое внимание на случай, когда вещь воспринимается единственно через собственную сущность или через познание ее ближайшей причины. Эту форму восприятия он признает наилучшей и в дальнейшем именуется «интеллектом».

Приведенное определение указывает характерную отличительную особенность интеллекта – обращение к причинам вещей. Но в построениях Б. Спинозы нет ни слова о ближайшей причине самого интеллекта. Он констатирует существование феномена интеллекта и кратко описывает его, для того чтобы стало возможным отличить его от феномена воображения. В связи с этим он показывает, чем истинная идея отличается от идеи фиктивной, ложной и сомнительной и как оградить дух от этих последних.

К фиктивным идеям (*idea ficta*) отнесены те, в которых дух, не зная настоящей причины и законов существования какой-либо вещи, тем не менее, предполагает, что данная вещь существует или не существует и что ей присущи те или иные свойства. Сомнительная идея (*idea dubia*) возникает в результате сопоставления фиктивной идеи с идеей показывающей недостаточность оснований, на которых покоится данная фикция.

Все формы заблуждения предполагают наличие, по меньшей мере, двух идей. Как только мы принимаемся рассматривать каждую идею в отдельности, заблуждение тотчас рассеивается. Удержать в мышлении какую-либо одну идею отдельно от всех прочих, как правило, далеко не просто. Часто дух человека связан множеством предрассудков и, не умея помыслить вещь как таковую, принимается судить о ней на основании

внешних соображений. В этом и кроется источник заблуждений.

Истинная идея является простой. Она сложена из простых идей. Простой идеей (*idea simplex*) Б. Спиноза считает ту, которая заключает в себе только чистую сущность вещи. Предмет простой идеи воспринимается без всякого отношения к иным вещам. Каждому существующему в природе каузальному отношению в интеллекте соответствует отдельная простая идея. Идеи сложных вещей, соединяющих в себе несколько каузальных отношений формируются, из простых идей. Только используя такой метод становится возможным гарантировать их истинность. Строгости соблюдения этой логической нормы обязана математика, отличающаяся достоверностью своих идей. Ее исходные понятия – все равно, вводятся они посредством дефиниций или принимаются без явно заданного определения, – представляют собой не что иное, как простые идеи. Так движется не только мышление о материальных вещах, Б. Спиноза называет их «естественными вещами», но и мышление о мышлении, то есть логика. В интерпретации Б. Спинозы, в ходе теоретического мышления превращения претерпевает только предмет мышления. Логические формы воображения не превращаются в формы интеллекта и никоим образом не смешиваются с ним

Таким образом, можно сделать вывод о том, что логические идеи Б. Спинозы направлены на отыскание методов усовершенствования интеллекта. Совершенствование методов мышления в каждом отдельном случае диктуется конкретной идеей, а не навязывается логиком в качестве априорного «канона чистого разума». Выбор подходящего орудия или нормы мышления имеет решающее значение для успеха конкретного познавательного акта.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. Т. 3 – М.: Мысль, 1983. – 520с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия природы. Энциклопедия философских наук. Т. II. – М.-Л.: Соцэргиз, 1934. – 684с.
3. Ильенков Э. В. Понимание абстрактного и конкретного в диалектике и формальной логике // Диалектика и логика. Формы мышления. М.: Мысль, 1962. – 428с.
4. Ильенков Э. В. Свобода воли // Вопросы философии, – М., 1990, № 2.
5. Клевер В. Материальная логика в философии Спинозы // Историко-философский ежегодник 1988. – М., 1989. – 320с.
6. Спиноза Б. Об усовершенствовании разума. // Трактате об усовершенствовании разума и о пути, которым лучше всего направляются к истинному познанию вещей – М.: ЗАО Изд-во Эксмо-Пресс, 1998. – 864с.

В.А. ПАНФИЛОВ, А.Е. КОЛОМЕЙЦЕВ

ПРОБЛЕМА ИСТИНЫ В АБСТРАКТНОЙ И ПРИКЛАДНОЙ МАТЕМАТИКЕ (ЧАСТЬ 1)

Панфилов Валерий Александрович – профессор кафедры философии Днепропетровского национального университета, доктор философских наук
Коломейцев Александр Евгеньевич – доцент Центра информационного обеспечения гуманитарного образования Института ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, кандидат философских наук (Москва)

В процессе формирования научного мировоззрения существенно важную роль в сознании ученого играет действительность его представлений об истине и правильность осмысления данного понятия. В современных формализованных схемах мысль человека все более опосредована абстрактными построениями и специальными понятиями, отодвигающими непосредственность действительности все дальше и дальше от непосредственности чувственного созерцания. Уже в начале ушедшего столетия, анализируя революционную ситуацию в физике, В.И. Ленин отмечал, что концептуальное преимущество новой физики, пришедшей на смену старой, заключается в полнейшем отвлечении от примитивных механических моделей, отказе от грубых изображений и переходе от образной физики к физике понятий. Физика же понятий, в свою очередь, имеет в своем арсенале не только и не столько наглядность обыденных образов, а ту теоретическую образность, которая порождается представлениями математики, абстрактный язык которой один только, говоря словами В.И. Ленина, «сумеет нам поведать то, что есть, – ничего не прибавляя и не утаивая, с самой строгой точностью» [21, 487].

Линия фундаментального единства структурной физики и соответствующих математических структур определяет путь развития всей физики XX в. Подобно тому как классическая математическая физика была рождена задачами электродинамики, теории теплопередачи, теории колебаний и т.д., так и современная математическая физика развивается посредством интенсивного взаимодействия теоретической физики и прикладной математики в разрешении конкретных научных задач и преодолении трудностей каждой из этих отдельных наук. В физике оказалось, что новые задачи не поддаются упрощенным решениям, а математика в абстрактных своих построениях столкнулась с трудностями формального порядка, требующими введения и представления объективного содержания предмета математического мышления.

Тесный контакт математики и физики, а также взаимная корректировка их методов явились

весьма продуктивными как для физики, так и для математики. Физиков такой союз вооружал новыми методами решения их задач, а математикам он подсказывал актуальные направления развития теории. Так, например, при построении квантовой электродинамики в физику активно вошло понятие обобщенной функции, в теории дисперсных соотношений используются функции многих переменных, а в описании нелинейных волновых процессов применяется метод обратной задачи рассеяния.

Новые физические модели, в свою очередь, конституируют формы и методы движения математической мысли, конкретизируют постановку математических задач, доказательство новых теорем и решение соответствующих уравнений. Известно, например, что в теории линейных дифференциальных уравнений в частных производных особую роль играют три уравнения: волновое уравнение, уравнение теплопроводности и уравнение Лапласа. Первостепенное значение этих уравнений объясняется, в основном, их исключительной универсальностью – трудно найти раздел точного естествознания, в котором бы они не применялись. В последнее время постановка новых физических задач определила новый класс уравнений, которые продолжают список фундаментальных уравнений математической физики и порождают новый класс методов их решения. Исследование таких существенно нелинейных уравнений, как уравнение Кортевега де Фриза, нелинейное уравнение Шредингера и уравнение $\sin$ -Gordon оказало влияние на целые разделы абстрактной математики, позволив, в частности, в теории операторов ввести способы их представления в билинейной форме [41, 1498], в теории групп Ли – развить теорию представлений групп Бэклунда [17, 139-226], в теории функций – создать нелинейный аналог преобразований Фурье [40, 97-133] и т.д.

Взаимопроникновение и взаимообусловленность физического и математического знания значительно обогатило гносеологическую проблематику науки и позволило в ряде ее моментов развить конструктивные представления о путях

и формах движения познающего сознания к истине. Сам процесс перехода от неполного знания к более полному и совершенному являет собой одновременно и процесс становления истины, качественный аспект которой, представленный в логически-понятийной форме, необходимо дополняется количественным аспектом, выраженным в форме математической символики, конкретизирующей истинные функции научного знания: формы объяснения и описания и содержание предсказания и наблюдения, – т.е. те элементы науки, которые непосредственно реализуют ее ценность и превращают научное знание в действительную силу и действенную мощь человека. Поэтому в своем стремлении к совершенству научное мировоззрение субъекта в рамках всеобщей и индивидуальной истории должным образом проходит этап математизации знаний как ступень, являющуюся основанием дисциплинированного мышления и правильного отображения действительности. Что же касается каждой отдельной научной дисциплины, то ее качественное совершенство во многом обусловлено широтой количественных методов ею используемых – факт, который ярко выражен в следующих словах К.Маркса: «Наука только тогда достигает совершенства, когда ей удается овладеть математическими методами» [26, 4].

Целью познания является истина – это признают все, но не понимают ее можно по-разному. С античного периода развития философии и науки существует концепция истины, имеющая оценочный характер соотношения наших мыслей с действительностью, – концепция, получившая со временем наименование классической. Платон, например, полагал, что «тот, кто говорит о вещах в соответствии с тем, каковы они есть, говорит истину» [30, 614–615]. Истина, утверждал Аристотель, есть удостоверение и сказывание прямо тому, «как дело обстоит с вещами» [1, 252].

Возникнув в древнейший период, классическое определение истины стало доминирующим в научном познании и к настоящему времени приобрело общепринятую форму «соответствия мыслей действительному положению вещей» [33, 22]. Вместе с тем путь развития классического понимания истины оказался не столь простым, как он представлялся его основоположникам, и в процессе эволюции научного мировоззрения «эта концепция столкнулась с целым рядом проблем, которые послужили поводом для ее критического пересмотра» [38, 17].

Процесс переосмысления классического понимания истины породил большое число ее противоречивых трактовок. Так, прагматист В.Джемс пишет, что определение истины как соответствия наших мыслей действительности одинаково принимают как нечто само собой разумеющееся многие философы, разногласие же между ними начинается тогда, «когда подымается вопрос, что собственно означают слова «соответствие» и

«действительность», – если под действительностью понимают то, чему должны соответствовать наши представления» [15, 122]. Правильно полагая, что смысловая оформленность понятия истины не может обрести свою целостность в сфере чистой словесности, прагматик В.Джемс фиксирует прежде всего ее практически-деятельностную сторону, урезая однако содержание истинного до рамок ограниченной меры – полезности и успеха – и подтверждая тем самым мысль В.И.Ленина о философском идеализме как отрыве и раздувании, возведении «одной из черточек, сторон, граней познания в абсолют» [21, 322].

Тот же путь, только в обратном направлении, избран и теми исследователями, которые подчеркивают и останавливаются на теоретически-доказательной ступени становления истины. Известный немецкий математик Г.Грассман, например, считал, что «истина заключается в согласии процессов мышления с самими собою» [13, 65]. Эту же точку зрения разделяет и А.Гейтинг, один из основателей интуиционизма, утверждающий, что «для математической мысли характерно, что она не выражает истину о внешнем мире, а связана исключительно с умственными построениями» [12, 17].

И тот, и другой подходы к анализу истины лишены основных установок, используемых диалектической логикой и сформулированных В.И.Лениным в следующем виде: «Чтобы действительно знать предмет, надо охватить, изучить все его стороны, все связи и «опосредствования»... Это во-1-х. Во-2-х, диалектическая логика требует, чтобы брать предмет в его развитии, «самодвижении» (как говорит иногда Гегель), изменении» [22, 290]. Вышеприведенные схемы исключают анализ истины как развивающегося целого, а следовательно, игнорируют и диалектику самой истины.

Раздвоение единого и познание противоположных сторон его В.И.Ленин определяет как закон познания, как суть диалектики [21, 316]. Поэтому в рассмотрении истины как диалектической целостности следует отказаться от некоторого исторически устоявшегося представления о ее «атомарности», т.е. бесструктурности и неразложимой простоте, – представления, широко распространенного в теории познания с декартовских времен с его культом ясности и очевидности, а потому и однозначности истины. «Существует лишь одна истина касательно каждой вещи, – полагает Р.Декарт, – и кто нашел ее, знает о ней все, что можно знать» [14, 24].

Но уже со времени Гегеля в философском осмыслении процесса познания появляется такое понимание истины, которое весьма образно выражено им в словах о том, что «истина не есть отчеканенная монета, которая может быть дана в готовом виде и в таком же виде спрятана в карман» [8, 20], – и этот философский вывод в дальнейшем развитии научной мысли был подтверж-

ден всей практикой научных исследований. «Я убежден, – писал один из выдающихся физиков XX в. М. Борн, – что идеи как абсолютно определенные, абсолютно точные, окончательные истины – это фантомы, которые должны быть исключены из науки» [39, 156].

Истина целостна и противоречива, и именно этот факт позволяет вывести ее анализ на уровень диалектической логики и системно-структурного рассмотрения. Марксистско-ленинская теория истины непосредственно связана с классической ее концепцией, вобравшей в себя многовековой опыт человеческого познания и развития науки. «И то обстоятельство, – отмечает Э.М. Чудинов, – что диалектический материализм развивает эту концепцию, свидетельствует как раз в пользу того, что он выступает в качестве преемника лучших традиций научной и философской мысли» [38, 38].

Для материалиста «существенно признание объективной истины» [20, 128], то есть такого содержания в человеческих представлениях, «которое не зависит от субъекта, не зависит ни от человека, ни от человечества» [20, 123]. Вместе с тем истина – продукт и форма деятельности субъекта, вне человека истины нет. Являясь, с одной стороны, результатом человеческой деятельности, она субъективна, но, с другой стороны, обладая независимым от человека содержанием, она объективна.

Содержанием человеческого знания является действительность, знание содержит объективную истину, а «признавать объективную, т.е. не зависящую от человека и человечества истину, значит так или иначе признавать абсолютную истину» [20, 134–135]. Истина абсолютна, поскольку она представляет собой основание действительного роста научного знания; истина относительна, так как на каждом этапе своего развития сознание человека приближенно и неполно воспроизводит объективный мир.

Истина всегда конкретна, абстрактной истины нет. Диалектический принцип конкретизации истины реализуется как в учете конкретных условий, в которых находится предмет познания, так и в определении конкретной цели научного поиска. Истина – имманентная цель науки, и конкретную ее форму можно выделить в отдельных научных дисциплинах в виде основополагающего проблемного принципа научного исследования. Нет, например, физической или математической истины вообще, но есть цель физической науки – нахождение закона изучаемого явления, как есть и цель математической науки – построение доказательства того или иного математического утверждения. Ученый-физик ищет закон, математик – доказательство.

Принцип закономерности является мировоззренческим основанием систематизации и анализа многообразия явлений природы. Именно познание законов как форм всеобщей и необхо-

димой связи составляет основной момент теоретической и экспериментальной деятельности ученого в процессе сущностного отображения действительности, ибо закон является собой «отражение существенного в движении» [21, 137]. «Закон и сущность понятия однородные» [21, 136], и познавательное движение вглубь вещей, процессов, явлений, познание сущности предмета исследования неразрывно связаны с выявлением действующих законов, так как, по выражению Гегеля, «законы природы суть сами ее имманентная сущность» [9, 290].

Закон диалектичен по своей сути, и если диалектика определяется как «наука о всеобщей связи» [24, 343], то конкретизация многообразия связей вещей и процессов осуществляется с помощью понятия закона, поскольку закон и есть «внутренняя и необходимая связь» [25, 246] между явлениями. В сложном процессе познания человеком природы он «не может охватить = отразить = отобразить природы всей, полностью, ее «непосредственной цельности» [21, 164], и формирование закона является моментом развертывания истины: истина в теории опредмечена в законе. Закон и истина для исследователя природы – синонимы, ученый-естествоиспытатель не мыслит поиск истины вне поиска закона, а логическое конструирование закона, имеющего объективный референт, и есть творческий акт ученого, исследующего материальный мир.

Но мало – открыть закон, необходимо еще обосновать его, или, как отмечает Гегель, «для познания того, что закон не только имеет место, но и необходим, закон требует еще и доказательства» [11, 141]. Доказательства как процедуры, выполняемой «целиком и полностью в сфере сознания» [28, 23], нет в природе, необходимость природы выражается законом. Закон может быть выведен и эмпирическим путем, но «эмпирическое наблюдение, – как пишет Ф.Энгельс, – само по себе никогда не может доказать достаточным образом необходимость» [24, 544]. Доказательство, таким образом, выступает здесь как процесс обоснования истины, как активное снятие природного субъект-объектного разграничения, их нетождественной отдельности, как необходимое условие осмысления и понимания закона. «В процессе доказательства, – отмечает П.В.Копнин, – «истина в себе» становится «истиной для нас» [19, 158]. Являя собой существенный момент становления истины, оно демонстрирует правильность одного из важнейших положений диалектики, утверждающей, что истина возможна только как процесс. В.И.Ленин, конспектируя «Науку логики» Гегеля, заключает: «Совпадение мысли с объектом есть процесс: мысль (=человек) не должна представлять себе истину в виде мертвого покоя, в виде простой картины (образа), бледного (тусклого), без стремления, без движения, точно гения, точно число, точно абстрактную мысль» [21, 176–177].

Диалектический анализ процесса познания подчеркивает важную особенность становления истины: в движении к истине необходим истинный метод, поскольку истина есть процесс и содержание ее составляет путь, пройденный к ней самой. Нет внешней цели устремляется человеческое сознание, нет неистинного пути к истине: цель и средство в ней совпадают как единые моменты субъект-объектного тождества. «Здесь налицо не рядоположенность (истина есть процесс и, кроме того, результат этого процесса), но взаимопроникновение (истина есть результат, приобретаемый во все большей мере через процесс, т.е. представляет собой результирующий процесс)» [27, 165], конкретное единство интеллектуального труда и его продукта, доказательства и закона.

На важную роль доказательства в формировании человеческого знания обратил внимание уже Платон, различавший чувственное и теоретическое познание и стремившийся «найти тот принцип, который позволил бы нам познавать и формулировать вещи, минуя их чересчур текучее и хаотическое состояние» [23, 363]. Этот принцип, открывающий путь к постижению истинно сущих родов бытия или «идей», то есть дающий совершеннейшее знание, Платон называет диалектикой. Знает тот, кто любит созерцать истину, полагает Платон, мысль такого человека справедливо назвать знанием. Кроме знания, существует еще и мнение, которое не есть незнание, но оно не есть и знание: оно темнее знания и яснее незнания [32, 259]. Истинное знание дается только в процессе чистого мышления, поднявшегося над мнением; истина может быть найдена лишь посредством размышления и превращения в мысль того, что имеет перед собой сознание «в форме созерцания, представления и веры» [10, 171]. Постигнуть истину – значит, по Платону, умозрительно объять «идею», «свести все многообразие чувственных, причинно обусловленных явлений «идеи» к их сверхчувственному и целесообразному единству, или закону» [3, 47].

Вывод Платона о том, что в диалектическом мышлении разум приходит «к заключению, во все не пользуясь ничем чувственным, но лишь самими идеями в их взаимном отношении, и его выводы относятся только к ним» [32, 293], роднит его с современным математическим идеализмом. Недаром В.Гейзенберг в своем докладе «Традиции в науке» призывал отказаться от принципов познания, восходящих к Демокриту, в пользу платоновских идей [45, 235–236]. Но если сам Платон в своем стремлении подняться над натурфилософской теорией познания, в которой господствовали метафора и аналогия, а не доказательство, осуществил действительный вклад в диалектику познания, то современное стремление использовать в науке теорию Платона в ее идеалистической полноте несомненно является тупиковой ветвью развития научного знания,

что, собственно, и было исторически уже продемонстрировано в иррационализме и мистицизме неоплатонических учений.

Выдвигая положение о том, что если кто-то «не в состоянии привести разумный довод или его воспринять, то никогда не будет знать ничего из необходимых знаний» [32, 315], Платон затронул проблему обоснования знания, в решении которой логика используемого им диалектического метода необходимо выводит его на понимание синтетического характера доказательного мышления. В диалектическом движении к истине, которая выступает у Платона как «сверхэмпирическая вечная идея» [34, 345], или «идея всех идей», он правильно выделяет моменты ее объективности, которые проявляются во всеобщности и необходимости, непрерывном доказательном отождествлении противоположностей: «таких, как подобие и неподобие, множественность и единичность, покой и движение, и тому подобное» [31, 350]. Диалектиком, таким образом, подытоживает Платон, мы называем «того, кому доступно доказательство сущности каждой вещи» [32, 318], т.е. доказательное «видение» идеи, которая в данном случае, по словам действительного преемника платоновского учения, Гегеля, «есть не что иное как то, что нам более знакомо и привычно под названием «всеобщего», ... как само по себе сущее, как сущность, как то, что единственно лишь истинно» [25, 147].

Идею содержательного доказательства Платон воспринял из развитых в его время геометрии и учения о числах – научных дисциплин, которым, как таковым, он отказывал в возможности познания истинного бытия, но признавал за ними способность формировать правильный строй мысли, истинно диалектический стиль мышления. Любое утверждение в математике возводится в ранг истины посредством доказательства, которое является, таким образом, атрибутом математического мышления. Но, будучи неотъемлемой чертой математического знания, доказательство выступает одновременно и как необходимый способ связи утверждений, то есть как закон организации познающего сознания. Поэтому, полагает Платон, познание, претендующее на достоверность, необходимо должно сообщаться с мерными отношениями, коррелирующими ход доказательного движения мысли. «Воспринявший что-либо единое, – говорит он, – тотчас после этого должен обращать свой взор не на природу беспредельного, но на какое-либо число; так точно и наоборот: кто бывает вынужден прежде обращаться к беспредельному, тот немедленно вслед за этим должен смотреть не на единое, но опять-таки на какие-либо числа» [32, 16].

Отождествление «идей» с «числами», характерное для позднего философского творчества Платона, позволяет судить о том сильном влиянии, которое оказала на Платона античная философия математики, представленная в его время труда-

ми пифагорейцев. Сами числа он подразделяет на идеальные и математические, которые отличаются тем, «что первые не состоят, как вторые, из однородных единиц и поэтому не могут быть сосчитываемы; из идеальных чисел он выводил идеальные величины, из математических – математические, и помещал «математическое» между идеями и чувственными вещами» [36, 150]. Размышления над природой идеальных чисел превращаются у Платона в своеобразную математическую философию, которая объединяет его онтологические и гносеологические воззрения; и хотя математика и рассматривается им как чистая наука, «которой занимаются ради познания вечного бытия, а не того, что возникает и погибает» [32, 310], именно с математическими построениями, здесь – числом, он связывает ритм и гармонию, соразмерность и правильность, согласованность и упорядоченность, существующие в действительности.

В этом пункте учение Платона о взаимосвязи физики и математики, или его впервые построенный в истории науки «вариант математической физики» [5, 249], существенно отличается от взглядов Аристотеля, который считал, что «математической точности нужно требовать не для всех предметов, а лишь для нематериальных. Вот почему этот способ не подходит для рассуждающего о природе, ибо вся природа, можно сказать, материальна» [1, 97].

Действительное знание, которое Аристотель понимал как прочную и незыблемую истину [2, 344–346], отличается, по его убеждению, прежде всего доказательностью как основной своей чертой, демонстрирующей его всеобщность и необходимость. Под всеобщим, писал Аристотель, «мы понимаем то, что есть всегда и повсюду» [2, 312–314]. Всеобщее можно постигать по-разному, но полное познание его возможно лишь с помощью доказательной науки [16, 96]. Само же доказательство может быть доказательством только о том, что не может быть иначе, «о случайном нет науки, основанной на доказательстве» [2, 312], и о единичном как «о преходящем не может быть ни доказательства, ни безусловного знания» [2, 272].

Природу науки, как и природу доказательства, Аристотель усматривал в силлогизме, определяемом им как «речь, в которой из некоторых положений, благодаря тому, что положенное существует, вытекает с необходимостью нечто иное, чем то, что было положено» [2, 258]. Доказательство состоит в получении заключения из начал: истинных, необходимых и относящихся к предмету доказательства. Оно, по мысли Аристотеля, невозможно ни о случайном бытии, ни о том, что возникает и разрушается: из всеобщих посылок посредством «доказательства в безусловном смысле» [2, 272] выводится вечное заключение такого рода доказательства.

Разделяя умозрительные науки на три рода:

учение о природе, математику и науку о божественном, – последний род Аристотель полагает высшим, ибо наука эта «занимается наиболее почитаемым из всего сущего» [1, 284]. Высшее бытие, по Аристотелю, заключается в существовании абсолютной формы, т.е. единой бестелесной божественной «формы», беспримесного ума, мыслящего собственное мышление. Доказательное постижение «чистой» формы, или бога, который есть всецело «форма» и только «форма», может быть соответственно только формальным. В иерархии доказательных форм у Аристотеля, таким образом, формальное доказательство занимает высшее место, определяющее общий стиль научного мышления.

Взятая со стороны формы, аристотелевская наука как приобретенная способность души к доказательству свелась к формальной логике [37, 125], и этот факт оказал значительное влияние на историческое становление научного знания. Вплоть до XVI–XVII вв. в науке господствовали аристотелевские взгляды на природу доказательства и его роль в становлении истины, на несомненную необходимость в познании таких исходных посылок, как предположения о том, что целью научного исследования являются безусловные истины, которые выражают то, что не может быть иначе; и что без доказательства, исходящего из формальных принципов, знание человека, получаемое путем наблюдения и осмысления естественных феноменов, является несовершенным и случайным. Именно поэтому, как отмечает английский историк науки А.Холл, заслугой Коперника, ставшего в глазах потомков символом новой научной эпохи, является создание принципиально отличной от аристотелевской – новой методологической основы научного знания: «Коперник заставил философов конца шестнадцатого века считать науку о движении не просто изящным интеллектуальным упражнением, но оком в реальность. ... В этом состоит величайшее из достижений Коперника, ибо, повернув науку к проблемам реальности, он сделал возможным само становление современного научного знания» [45, 104].

Требование Коперника о превращении механики в раздел натуральной философии было реализовано основателем современных методов естествознания Галилеем. Научное наследие Галилея свидетельствует о том, что он был хорошо знаком с перипатетической теорией научного доказательства, явно видел ее слабости и вместо этой теории предлагал свою программу создания союза математиков и представителей натуральной философии. В споре о соотношении объектов математических и объектов чувственного мира, а также в споре о сравнительных достоинствах геометрического и силлогистического доказательств Галилей выдвигает фундаментальное утверждение о том, что «не силлогистическое, но геометрическое доказательство дает ключ к по-

ниманию естественных феноменов» [42, 310]. Во второй и третий день «Диалога» он подробно развивает свою мысль о таком устройстве природы, которое позволяет постигнуть истину только геометру, и опровергает вложенный в уста Симпличио стандартный тезис перипатетиков о том, что математический метод не годится в натуральной философии, поскольку математика имеет дело с идеальными величинами, а не с величинами реальных материальных тел. По мнению же Галилея, «было бы большой неожиданностью, если бы вычисления и действия, производимые абстрактно над числами, не соответствовали затем конкретно серебряным и золотым монетам и товарам» [6, 307], то есть действительному положению дел. Методы научного исследования природы должны базироваться, по мысли Галилея, на классическом представлении о математическом доказательстве, а любая область естествознания, по его убеждению, «должна быть построена по образцу и подобию математики» [18, 60].

Как в «Диалоге о двух системах мира», так и в «Беседах и математических доказательствах» Галилей постоянно апеллирует к Платону, когда демонстрирует перипатетику Симпличио фундаментальность математики не только при доказательстве тех или иных положений, но также и при выяснении истинного смысла физического явления. Симпличио же долго держится схоластико-перипатетического взгляда на математику. Платон, говорит он вслед за Аристотелем, слишком увлекается своей любимой геометрией, «ведь в конце концов эти математические тонкости, сеньор Сальвиати, истинно абстрактны, в приложении же к чувственной и физической материи они не оправдываются» [6, 302]. В рассуждениях первого дня «Бесед» Симпличио формулирует свою исходную установку в оценке соотношения математического и физического в содержании научного мышления в следующих словах, обращенных к Сальвиати: «Ваши рассуждения и доказательства суть чисто математические, отвлеченные и оторванные от всякой ощущаемой материи: я полагаю, что по отношению к физической материи и предметам, встречающимся в природе, выведенные законы не могут иметь приложения» [7, 157]. Вместе с тем, одновременно, Симпличио признает полновластность математики как основного средства физически-научного мышления. «Я совершенно убежден, – говорит он, – и поверьте мне, что если бы мне пришлось начать вновь свое обучение, то я последовал бы совету Платона и принял бы сперва за математику как науку, требующую точности и принимающую за верное только то, что убедительно доказано» [7, 186]. Убедительность математического языка, таким образом, являет его как средство универсального общения людей друг с другом, а сама математика выступает в глазах Галилея и его персонажей как символ действительной всеобщности человеческого разума и залог адекватности понимания

человеком природы, философия которой, по его словам, «написана в величайшей книге, которая всегда открыта перед нашими глазами, – я разумею Вселенную, – но понять ее сможет лишь тот, кто сначала выучит язык и постигнет письмена, которыми она начертана. А написана эта книга на языке математики, и письмена ее – треугольники, окружности и другие геометрические фигуры, без коих нельзя понять по-человечески ее слова: без них – тщетное кружение в темном лабиринте» [43, 232].

Математика здесь понимается не только как язык фигур и линий: математические элементы суть истинные элементы вещей. Поэтому, отмечает А.В.Ахутин, Галилей был близок Платону не только в смысле высокой оценки математики как средства теоретического доказательства и ведения теоретического рассуждения, но – явность парадокса метафизической установки Галилея состоит в том, что он сам во многих случаях «обнаруживает математическое там, где предполагал найти сущность самой физической вещи» [4, 220]. Математический идеал науки настолько овладел сознанием Галилея, что он хотел, чтобы на обложке собрания его сочинений были написаны слова: «Отсюда станет понятным на бесчисленных примерах, сколь полезна математика в заключениях, касающихся того, что предлагает нам природа и насколько невозможна настоящая философия без помощи геометрии, в соответствии с истиной, провозглашенной Платоном» [44, 612–613].

Истинно теоретическое немислимо без математического – в этом пункте оценки науки и ее знания консолидация Галилея с Платоном несомненна, разноречие же между ними начинается тогда, когда выясняется предмет математики и природа математического. Галилея восхищает мысль о приведении математики в систему – интеллектуальном подвиге древнегреческой философии. «Что, пожалуй сделали греки, – пишет известный голландский математик Г.Фройденталь, – это привели доказательства в систему. Греческая математика характеризуется тем, что мы ныне называем «дедуктивной системой» [35, 11]. Системное представление математики являет собой теорию, элементами которой являются теоремы. Традиция утверждает, что доказательство геометрических теорем началось с Фалеса, который впервые соотнес доказательство с очевидностью и рассмотрел ряд теорем, содержание которых не носило непосредственно эвристического характера, – что можно сказать, например, о теореме Пифагора, – а являло собой формализацию и опосредствование данности примерно следующего рода: «В равнобедренном треугольнике углы при основании равны». Иначе говоря, отмечает Г.Фройденталь, это были теоремы, справедливость которых можно было усмотреть с первого взгляда – и все же, добавляет он, тот факт, что такие теоремы доказывают, свидетельствует о

том, что была открыта некая новая игра – «доказательство ради самого доказательства»: «То, что такие теоремы можно доказывать, свидетель-

ствует, что построена система, в которой эти доказательства являются осмысленной деятельностью» [35, 11].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 1. – М.: «Мысль», 1976.
2. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2. – М.: «Мысль», 1978.
3. Асмус В.Ф. Платон. – М., 1975.
4. Ахутин А.В. История принципов физического эксперимента. – М., 1976.
5. Гайдено П.П. Эволюция понятия науки. – М., 1980.
6. Галилей Г. Избранные труды. – М., 1964. – Т.1.
7. Галилей Г. Избранные труды. – М., 1964. – Т.2.
8. Гегель. Соч. – М., 1959. – Т.IV.
9. Гегель. Соч. – М., 1932. – Т.IX.
10. Гегель. Соч. – М., 1932. – Т.X.
11. Гегель. Наука логики. – М., 1972. – Т.2.
12. Гейтинг А. Интуиционизм. – М., 1965.
13. Грассман Г. Чистая математика и учение о протяженности // Новые идеи в математике. – СПб., 1913. – Сб.1.
14. Декарт Р. Рассуждение о методе. – М., 1953.
15. Джемс В. Прагматизм. – СПб., 1910.
16. Зубов В.П. Аристотель. – М., 1963.
17. Ибрагимов Н.Х. Группы преобразований в математической физике. – М., 1983.
18. Клайн М. Математика. Утрата определенности. – М., 1984.
19. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974.
20. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.18.
21. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.29.
22. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.42.
23. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Высокая классика. – М., 1974.
24. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.20.
25. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.25.
26. Меринг Ф. Воспоминания о Марксе и Энгельсе. – М., 1956.
27. Нарский И.С. Диалектическое противоречие и логика познания. – М., 1969.
28. Никитин Е.П. Природа обоснования. – М., 1981.
29. Паскаль Б. Мысли // Библиотека всемирной литературы. – М., 1974. – Т.42.
30. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1. – М.: «Мысль», 1990.
31. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. – М.: «Мысль», 1993.
32. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3. – М.: «Мысль», 1994.
33. Попович М.В. О философском анализе языка науки. – Киев, 1966.
34. Философская энциклопедия: В 5-и т. – М., 1962. – Т.2.
35. Фройнденталь Г. Математика как педагогическая задача. – М., 1982. – Ч.1.
36. Целлер Э. Очерк истории греческой философии. – М., 1913.
37. Чанышев А.Н. Аристотель. – М., 1981.
38. Чудинов Э.М. Природа научной истины. – М., 1977.
39. Born M. Symbol and Reality // *Dialektica*. – 1966. Vol.20. N 2.
40. Gardner C.S., Green J.M., Kruskal M.D., Miura R.M. Korteweg-de Vries Equation and Generalizations. VI. Method for Exact Solution // *Comm. Pure and Appl. Math.*, 1974. V.27. P.97-133.
41. Hirota R. *Prog. Theor. Phys.* 52 (1974).
42. Jardin N. Galileo's road to truth and demonstrative regress // *Studies in history a. philosophy of science*. – L., 1976. – Vol.7. – N.4.
43. Le opere di Galileo Galilei. Edizione Nazionale. Vol.I-XX. – Firenze, 1929-1939. – Vol.VI.
44. Le opere di Galileo Galilei. Edizione Nazionale. Vol.I-XX. – Firenze, 1929-1939. – Vol.VIII.
45. The nature of scientific discovery. – Wash., 1975.

М.О. ЯРІКО

ПОЛЕМІКА НАВКОЛО ФІКХУ ДЛЯ МЕНШИН ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ІСЛАМСЬКОЇ ДУМКИ

Яріко Мирослава Олексіївна – аспірант кафедри культурології Харківської державної академії культури

Термін «фікх для меншин» (the law for minorities, fiqh for minorities, fiqh al-aqaliyat) уперше використав у фатві 1994 року, присвяченій участі мусульман у політичному житті США, д-р Таха Джабір аль-Альвані [21]. Головною причиною впровадження цього терміну в обіг була потреба у науковому осмисленні способів вирішення проблем, які постали перед мусульманами, інтегрованими в суспільство США, та мусульманами-іммігрантами.

Протягом століть «в мусульманській етичній та релігійній спадщині статус ісламу як релігійної меншини ніколи не розглядався й навіть не вважався можливим» [4], тому використання терміну «меншини» щодо мусульман викликало численні заперечення з боку частини улемів, зокрема через те, що термін несе в собі негативні конотації і його використання принижує історичну роль мусульман і ісламу взагалі. За словами сирійського улема Саїда Рамадан ал-Буті, фікх для меншин – «змова проти ісламу», «руйнація надій мусульман» [21] тощо. Тобто, йдеться вже не просто про неприйняття нової концепції, а про виведення її за межі ісламу як такої, що не відповідає принципам релігії, і через це протистояння між прибічниками та супротивниками нового напрямку ісламської думки виходить за межі вирішення юридичних суперечок і по суті є протистоянням між світоглядними системами.

Тож мета цієї статті – визначити місце фікху для меншин у сучасному ісламському світі. І відповідні завдання: виділити світоглядні настанови мусульман, які сприяють прийняттю чи неприйняттю фікху для меншин; проаналізувати основні положення фікху для меншин та визначити ті положення, що викликають заперечення з боку супротивників; визначити характер заперечень; зрештою – визначити перспективи розвитку фікху для меншин загалом у світі та в Україні зокрема.

На сьогодні фікх для меншин є темою актуальною й дискусійною для мусульман не лише США, але й Європи, Палестини, Індії країн Південно-Східної Азії тощо. Можна говорити про початок розвитку цієї теми на теренах СНГ, щоправда поки що лише в дискусіях мережі Internet.

Серед ісламських учених, які зробили свій внесок у розвиток теми – Таха Джабір аль-Альвані

(один із засновників Міжнародного інституту ісламської думки, Президент Ради фікху Північної Америки, автор численних наукових праць із фікху, серед яких є й узагальнювальна робота з фікху для меншин - «Деякі роздуми відносно фікху для меншостей» [11]), шейх Юсуф Кардаві (президент Європейської ради фатв та досліджень, Голова Міжнародної асоціації улемів, автор численних досліджень з фікху та просвітницьких робіт - «Дозволене та заборонене в ісламі» [3], «Пробудження ісламу. Між зневірою та екстремізмом» [23], «Сучасні фатви» [2], також – Захід Бухарі [14], Луї Сафі [24] та ін. Загальним проблемам існування мусульман у немусульманських суспільствах присвячені журнали – «Journal of Muslim Minority Affairs» та «Studies in Contemporary Islam». Також є відомості про читання в медресе США та Великобританії лекцій на теми фікху меншин [18].

Серед опонентів ідеї фікху меншин можна виділити Асіф Хана («Фікх меншин – новий фікх для знищення ісламу» [19]), шейха Саліха аль-Фавзана («Спростування Юсуфа Кардаві» [8]), фатви шейха Саїда ал-Буті (фатви [21]) та ін.

На сьогодні відбувається поступове проникнення ідей фікху для меншин до арабомовного простору - у 1998 р. було видано дослідження Халіда Абд ал-Кадіра Fi Fiqh al-aqaliyat al-Muslimah («Відносно фікху мусульман-меншин») у Лівані, а в 2002 р. в Єгипті – двотомник Юсуфа Кардаві з тією ж назвою [20]. Проте не можна говорити про суттєвий вплив фікху для меншин на ісламську думку в країнах із переважним мусульманським населенням.

На теренах СНГ говорити про актуалізацію теми серед спільнот мусульман ще рано. Проте окремі згадки про цей напрямок фікху можна знайти на сайті www.islam.ru [7], також на форумі www.forum.islam.ru є посилання на лекції з фікху для меншин д-ра Хішама Абдаллаха [6] та жвава дискусія на теми проблем комунікації мусульман з неісламською владою [9], а на найвідомішому з українських ісламських форумів (www.forum.islamua.net) є позитивні відгуки на ідею фікху для меншин [5], проте тема залишається у сфері інтересу окремих інтелектуалів, а не ісламського загалу. Хоча можна відзначити опосередкований вплив ідей фікху для меншин на спільноти

українських та російських мусульман через розповсюдження фатв Юсуфа Кардаві, які, щоправда, викликають неоднозначну реакцію в ісламських спільнотах країн СНД, зокрема і через визнання війни в Чеченії джихадом.

У науковій сфері відбувається зростання інтересу до вивчення теми фікху для меншин не лише у теоретичному ракурсі (як одну з течій сучасної ісламської думки) [17, 20], але й у суто практичному (вирішення проблем співіснування мусульман з іншими релігійними та світськими спільнотами суспільства) [1]. Проте на сьогодні можна констатувати, що теми ісламського фундаменталізму, ісламського тероризму та депотизму ісламських урядів користуються набагато більшою увагою науковців. Тож проект «Мусульмани в суспільному просторі Америки, який реалізується з ініціативи Центру ісламсько-християнської взаємодії в США, на сьогодні залишається по суті єдиним проектом високого наукового рівня, в межах якого досліджується не лише тема «Іслам і Захід», але й тема «Іслам на Заході».

Термін «фікх для меншин» позначає собою систему юридичних рішень, винесених ісламськими вченими на основі Корану та Сунни для мусульман, що живуть в неісламських країнах. Синонімами цього терміну можна вважати також «фікх обставин», «фікх місцевостей» тощо. Проте у ширшому тлумаченні термін «фікх для меншин» являє собою позначення нового типу ісламського світогляду.

Дискусія навколо цієї теми постає ще на етапі вирішення питання про можливість проживання мусульман у неісламських країнах. Ще й досі існує певна кількість улемів, які дотримуються точки зору, згідно з якою мусульмани мають жити лише в країнах, де встановлено шаріат (в цьому випадку шаріат по суті означає закони, встановлені мусульманами). В основі цього рішення лежить фатва імама ан-Нававі (13 ст.) – «Мусульманину, який знаходиться в дар аль-куфр і не має можливості відкрито сповідувати свою релігію, заборонено проживати в цій країні, і він має переселитися до дар аль-іслам» [22]. Дослівне тлумачення тексту дозволяє читати його як дозвіл проживати лише в тій країні, в якій мусульманин може виконувати релігійні приписи повною мірою (у т.ч. і такі, що стосуються «збереження моральної цноти»), що і визначає необхідність проживання мусульман лише в країнах ісламу.

Але все ж таки загалом перебування мусульман в немусульманських країнах тлумачиться як позитивне явище, проте з різних причин – або через можливість ведення заклик до ісламу (у т.ч. і власним прикладом), або ж через можливість вести боротьбу з неісламськими структурами на «їхній» території.

Огляд робіт прихильників та супротивників фікху для меншин дозволяє розділити їх на дві

основні течії. На сьогодні найбільш популярними термінами для їх позначення є «ліберальний іслам» та «радикальний іслам». Проте єгипетський вчений Саїд Ашмаві пропонує інші назви – «раціоналістичний духовний фундаменталізм» та «активний політичний фундаменталізм», де термін «фундаменталізм» позбавлено негативних конотацій і використовується у сенсі «повернення до основ» [13, 77-78]. Ці терміни позначають не лише два різних напрямки ісламської думки, але й два різних типи світогляду. Базовані на спільних джерелах (Коран, Сунна, Сіра) та спільних ідеях (навернення людства до ісламу), представники цих світоглядів розрізняються методами впровадження цих ідей в життя та сприйняттям джерел ісламу.

Різниця в основах цих світоглядних систем призводить до принципово різного тлумачення явищ неісламського світу, прикладом чого є хоча б сприйняття західної концепції прав людини. Для прихильників ліберального ісламу (раціоналістичного фундаменталізму) ця концепція являє собою свідчення того, що у всьому є відбиток споконвічного порядку Аллаха, у всьому є щось істинне та правильне, тож слід використовувати цю істину для того, щоб приводити людей до істини абсолютної [12]. Водночас представники радикального ісламу (політичного фундаменталізму) стверджують, що наявність окремих позитивних рис у загальному неісламському полі культури є лише засобом, яким борються з ісламом певні злі сили (залежно від рівня статті в їх ролі виступають «шайтан», «капіталізм», «західний світ»). І якщо мусульманин визнає, що в неісламському середовищі може бути щось позитивне, то в кращому випадку він є лицеміром-невірющим, у гіршому – шайтаном з обличчям людини.

Позиції авторів щодо фікху для меншин розділяються наступним чином: або ж «фікх для меншин є засобом встановлення кращих комунікацій з немусульманами для того, щоб власним прикладом довести значущість ісламу та повернути їх до істини» [14; 24; 2, 244], або ж «фікх для меншин є вигадка злих сил, мета яких – розділити мусульман, показати помилкове істинним» [21, 19, 8, 9]. Критерій для визначень у першому випадку – ефективність вирішення завдання безконфліктного існування мусульман у неісламському суспільстві, в межах якого можна виконувати основні релігійні обов'язки та вести заклик до ісламу. Критерій для визначень у другому випадку – невідповідність принципів фікху для меншин загальним встановленням чотирьох мазхабів. І в першому, і в другому випадках обґрунтування правильності чи неправильності власної позиції базується на тлумаченні тих чи інших аятів Корану чи хадисів, чи випадків з життя Мухаммада, зафіксованих у Сірі. Тож можна зробити остаточний висновок – ставлення до цієї проблеми визначається вихідною світоглядною

позицією автора. Нижче буде визначено ті положення фікху для меншин, які викликають найбільші нарікання з боку супротивників цього напрямку.

Як уже мовилось вище, фікх для меншин виникає в середовищі мусульман, які вже значною мірою інтегровані в немусульманські суспільства і до того ж створюють там стійкі громади. Як справедливо відмітив засновник фікху для меншин, Таха Джабір аль-Альвані, фікх чотирьох мазхабів складався в умовах домінування мусульман та практично постійного військового протистояння ісламських країн з неісламськими [1, 66-67], тож очевидно – класичний фікх не може дати адекватні відповіді на всі питання, що виникають у новій ситуації. Прикладом причини, з якої це неможливо, є хоча б ставлення до немусульман – практичні рішення представників чотирьох мазхабів виводяться на основі того, що немусульмани можуть бути ворожими або ж підкореними (варіант «дружні немусульмани, які виказують мусульманам підтримку» по суті є тимчасовим і зрештою зводиться до одного з перших двох). Очевидно, що такий підхід не дає мусульманам Заходу можливості повноцінного співіснування з громадянами неісламських країн і врешті-решт призведе до конфлікту. Натомість фікх для меншостей є фікхом мирного співіснування – головним є не політичне домінування, а можливість виконання мусульманами приписів Корану та можливість ведення заклик до ісламу тими методами, які для цього суспільства є звичними. Тож відношення до немусульман має бути максимально толерантним та справедливим [2, 244].

Система фатв фікху для меншин базується на повному перегляді основних принципів відносин з немусульманами та усталених термінів ісламської юриспруденції (таких, як *dar al-islam*, *dar al-harb*, *dar al-kufr*, *dar al-hudna*, *dar al-ahd*, *jihad*, *dawa*, *fiqh*, *sharia'*), і водночас на використанні всіх класичних методів фікху.

Ключовими поняттями, що підлягають перегляду є *fiqh* та *sharia'*. Власне, смислове наповнення їх залишається незмінним, змінюється лише сфера застосування. *Sharia'* – це приписи, які складають закон Аллаха, відкритий людству в Корані та хадісах аль-кудсі, також і в попередніх посланнях, серед яких - Євангеліє, Тора, Псалтир, Сувої Авраама. Іншими словами, шаріат – це сукупність заповідей, настанов, приписів, які Аллах дає людям через посередництво пророків та посланців. Звідси – уявлення про незмінність норм *sharia'* від смерті пророка Мухаммада (останнього пророка та посланника) і завершення останнього Одкровення. Вшанування законів шаріату є спільним для всіх мусульман, поза їх належністю до різних ідеологічних течій. Також спільним є уявлення про те, що настанови шаріату охоплюють усі сфери життя людини і враховують усі можливі обставини, в які має трапляти

людство протягом історії. Таким чином, атрибути *sharia'* – незмінність, справедливість, абсолютна істинність, непогрішимість, вічність та ін. З цього приводу суперечки між прибічниками та супротивниками фікху для меншин не виникає.

Проте протягом століть існувань ісламських держав (Халіфат, Османська імперія, Королівство Саудівська Аравія та ін.) відбувалось поступове злиття понять «закони держави» – «закони ісламу» – «закони Аллаха», що призвело до використання терміну *sharia'* для позначення системи законів держави, яка має статус ісламської. Тобто, фактично відбувається перенесення значень, результатом чого стає неможливість критики законів ісламських держав, якщо відкрито постулюється, що держава «живе за шаріатом». Наприклад, неможливо піддавати критиці закони Королівства Саудівська Аравія, факти нетолерантності по відношенню до християн чи іудеїв, знищення «несаудівських» видань Корану, спадковість верховної влади, неможливість народного вибору кадї та імамів, неможливість рівної участі у виборчому процесі в цій країні тощо. Проте формально вважається, що Королівство Саудівська Аравія управляється на основі законів *sharia'* і через зміну смислового навантаження терміну, критика політичного режиму Саудівської Аравії вважатиметься критикою законів Аллаха.

Представники фікху для меншин під час винесення фатв використовують первісне значення слова «*sharia'*», а для позначень законів, виведених на основі *sharia'* людьми протягом історії, використовують термін *fiqh*. Відповідно, характеристики фікху – відносна істинність, обмеженість можливостями людського розуму, варіативність, залежність від місця, часу, обставин. Проте, для представників політичного фундаменталізму фікх є такою ж незмінною частиною ісламу, як і шаріат. З цієї точки зору очевидні розбіжності у фатвах видатних улемів минулого – це не свідомо мінливості фікху та здатності фікху до розвитку, а результат вираження одних і тих самих положень шаріату в мовах різних культур [13, 14]. Сучасні фатви мають відповідати не лише Корану та Сунні, але й всій традиції класичного фікху.

Така позиція в роботах представників ліберального ісламу набула назви «закритий іджтихад», або ж догматичність, або ж, іншими словами, наслідування в вирішенні сьогоденних проблем рішенням улемів минулого і заборона раціональних, проте нетрадиційних рішень. На противагу такій позиції представники фікху для меншин пропонують повернення до «відкритого іджтихаду». «Нам потрібні нові інтерпретації, що реагують на проблеми меншин без привнесення до них тих негативних наслідків, які зазвичай виникають у зв'язку з фікхом кризи чи конфлікту» [1, 89]. «Фікх мусульманських меншин... має бути відкритим для іджтихаду і є

предметом обговорення щоразу, коли виникають фактори, які не існували або не були помічені в момент, коли вперше було поставлено питання» [1, 90].

Однією з ілюстрацій такого підходу є нова постановка питання про право мусульман брати участь у роботі неісламських урядів. Ключовим моментом є можливість покращити положення мусульман в неісламському суспільстві або загальне ставлення до ісламу [21]. «Необхідністю сьогодення є такий іджтихад, який підготував би іслам та мусульман до їх глобальної ролі» [1, 71]. До уваги береться факт використання можливостей, які пропонуються мусульманам.

Водночас вирішення питання з точки зору політичного фундаменталізму (чи класичного ісламу) призводить до беззаперечної заборони участі в неісламських урядах [19, 20] через те, що така участь є «підтримкою системи, не основаної на заповідях Аллаха» [7], а також через те, що відсутні приклади участі посланців та пророків минулого в неісламських урядах [19, 24]. І заборона, яка фактично є творенням конкретних улемів, набуває характеру абсолютної.

Тобто, для прибічників фікху для меншин основним аргументом є можливість з максимальною повнотою реалізувати потенціал кожної ситуації на користь ісламу, тоді як для супротивників фікху для меншин основним аргументом є відсутність прецеденту в минулому (чи невідповідність минулого прецеденту сучасним умовам).

Необхідність нового розгляду фундаментальних відносин з немусульманами в межах фікху для меншин породжує і перегляд ключових термінів - dar al-islam, dar al-harb, dar al-kufr, dar al-hudna, dar al-ahd. Традиційно, dar al-islam (земля ісламу, земля миру) – території, на яких встановлено закони ісламу, dar al-harb (земля війни) – землі, заселені немусульманами, з якими ведеться (або має вестись) війна, dar al-kufr (земля невір'я) – землі, на яких встановлено закони, протилежні ісламським [16]. Світ розділяється на два табори, мирні відносини між якими можуть бути лише тимчасовими (dar al-hudna, dar al-ahd – терміни, що позначають території, які знаходяться саме в такому «тимчасовому» стані), а результат конфронтації вже визначено завчасно – всі землі стають dar al-islam.

На противагу традиційному тлумаченню Таха Джабір аль-Альвані визначає термін dar al-islam як «земля, на якій мусульмани можуть вільно виконувати приписи Корану» [11, 15], тобто фактично більша частина територій, що традиційно вважалися dar al-kufr, тепер позначаються як dar al-islam. Також у роботах представників раціонального фундаменталізму виникають терміни dar al-dawa – земля, на якій мусульмани ведуть заклик до ісламу, та dar al-amn – земля, на якій мусульмани не зазнають переслідувань,

тощо [16].

Мета такого переосмислення розділу світу – розширення світу ісламу та позбавлення сенсу війни як методу поширення ісламу. Світ ісламу не обмежується кордонами ісламських держав, які, за думкою Аль-Альвані, можуть виступати в ролі dar al-kufr, якщо мусульмани в них зазнають переслідувань [10].

Ці погляди представниками радикального ісламу трактуються як хибні і через неklasичне тлумачення усталених термінів, і через ризик негативного впливу dar al-kufr на мусульман. Таким чином, якщо мету «ліберальних мусульман» можна визначити як збереження ідентичності у взаємодії з неісламським оточенням, то мета їх опонентів – збереження ідентичності у чіткому відмежуванні від неісламського оточення.

Війна з іновірцями (або ж «невірними») як метод ісламізації світу прибічниками ліберального ісламу вважається шкідливою для загальної справи поширення ісламу в світі, зокрема через те, що сприяє поширенню негативного ставлення до ісламу і сприяє розвитку негативних стереотипів сприйняття ісламу в суспільстві. Також війна в сучасних умовах є порушенням настанов Корану та Сунни через те, що неможливо уникнути загибелі мирних жителів. Основним методом ісламізації світу стає dawa (заклик до ісламу), що може вестись на кількох рівнях – від публікацій у ЗМІ та мережі Internet, до власного прикладу або навіть до «прагнення серцем».

Натомість для представників політичного фундаменталізму війна з іновірцями в різних її формах (від збройних нападів, актів тероризму до ідеологічної обробки самих мусульман) є єдиною зброєю ісламу в сучасному світі, а обов'язок dawa вже виконано самою можливістю ознайомлення немусульман з положеннями ісламу (потенційною можливістю кожного немусульманина прочитати Коран арабською мовою чи в перекладі).

Для мусульман радикального спрямування війна з немусульманами тлумачиться як jihad і увага акцентується на обов'язку кожного мусульманина брати участь у війні (відмова тлумачиться як зрада і виводить людину за межі ісламу). Натомість для раціоналістичного фундаменталізму характерним є розширення поняття jihad через тлумачення первісного значення слова («зусилля на шляху Аллаха») [13, 69]. Наслідком стає виділення трьох основних форм джихаду – великий (боротьба з власними пороками), середній (спрямування зусиль на виправлення оточуючого суспільства), малий (збройна боротьба з ворогами). Представники ж радикального фундаменталізму визначають таку класифікацію як наслідок перемоги шайтана (чи західного світу) над мусульманами і спроби знищити суть ісламу.

Для представників раціоналістичного фундаменталізму (до якого фактично належить і

фікх для меншин) ключовим фактором взаємодії з немусульманами є принципова єдність всіх людей. Основний принцип такого підходу – всі люди знаходились у природному стані усвідомлення існування єдиного Бога, доки батьки та обставини не виховали з них християн, зороастрийців, атеїстів, іудеїв та ін. Тобто мета справжнього мусульманина – повернення людей до первісної чистоти. Мусульманин – людина, яка добровільно бере на себе обов'язки перед Аллахом через усвідомлення вартості цих обов'язків. Не можна засуджувати немусульман за те, що вони не поклоняються Аллаху, суд – справа Аллаха. А поширення серед немусульман відомостей про істину та навернення їх до ісламу – справа кожного мусульманина [3; 2, 245; 14; 24; 18, л. 4].

Натомість серед представників радикального ісламу переважає інша точка зору – всі немусульмани мають змогу стати мусульманами, але не стають, це означає, що вони проявляють злісну непокору волі Аллаха і мають бути покараними. Поєднання таких елементів світогляду з політичними чи економічними прагненнями окремих груп призводить до актів масового вбивства іновірців (визначених у цій системі сприйняття як *kafirun* – невірні).

По суті, положення про статус мусульман в світі є принциповим – сприйняття мусульманина або як вищої істоти, що оглядає всіх з недосяжної височини, або як людини, яка має в своєму житті два головні обов'язки – виконувати приписи Аллаха та нести слово Аллаха так, щоб його почули. Власне, це положення не лише позначає різницю між ліберальними та радикальними мусульманами, але водночас позначає різницю між мусульманами, інтегрованими в суспільство немусульман, і іммігрантами, які категорично відмовляються від інтеграції, вимагають забезпечення власних прав, проте не вважають себе зобов'язаними суспільству, яке ці права забезпечує. Тут має місце різне тлумачення вислову «вся земля належить Аллаху» [11, 26; 13, 36]. Для ліберальних мусульман це положення означає лише те, що слід докласти максимальних зусиль, щоб привести людей до розуміння цього, а для радикальних мусульман – слід конфіскувати у немусульман те, чим вони заволоділи не по праву.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна відзначити такі ключові моменти. Дискусія

між представниками фікху для меншин та супротивниками цієї течії по суті має не юридичний, а світоглядний характер. Тлумачення однакових джерел з різних позицій призводить до принципово різних результатів. Різницю підходів можна охарактеризувати так: немусульмани мають стати мусульманами або зникнути з обличчя Землі (точка зору прихильників політичного фундаменталізму) та немусульмани мають переконатись в істинності ісламу (точка зору прихильників раціоналістичного фундаменталізму). Перша позиція є спадщиною середньовічного фікху конфлікту, друга – породжує фікх мирного співіснування (фікх обставин), відомий як фікх меншин. Представники першого напрямку ісламської думки сприяють напруженню міжрелігійних та міжетнічних взаємовідносин у суспільстві, представники другого сприяють поширенню ідей толерантності та міжрелігійного діалогу. Позитивна роль фікху для меншин для неісламських суспільств полягає не лише в реалізації діалогу з немусульманами, але і в сприянні інтеграції мусульман у суспільство, що, в свою чергу, зменшує невдоволену частину ісламської громади і, відповідно, призводить до зменшення впливу радикального ісламу [15]. Таким чином, можна прогнозувати, що поширення фікху для меншин серед мусульман у немусульманських країнах призведе до встановлення відносин, які підуть на користь і ісламській громаді, і державі, в якій ця громада зосереджується. Можна також прогнозувати зменшення антиісламських настроїв, які надзвичайно поширені в сучасному світі завдяки діям радикально спрямованих мусульман та постійному висвітленню цих дій у засобах масової інформації. Власне, фікх для меншин може стати саме тією ідеологією, яка об'єднає мусульман Заходу, незгодних з ісламізмом. З огляду на це можна вважати, що поширення цього напрямку фікху на території України було б позитивним на тлі загрози поширення поглядів радикальних ісламських організацій серед мусульман Криму. З оглядом на вищезазначене можна говорити про необхідність більш глибокого вивчення феномена фікху для меншин, тож роботу над цією темою буде продовжено у напрямку вивчення шляхів практичної реалізації норм фікху для меншин в ісламській спільноті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухари З. Мусульмане в публичном пространстве Америки: надежды, опасения и устремления /Захід Бухарі, Джон Л. Еспозіто, Таха Джабір аль-Альвані, Омар Халіді та ін. – М.: Идея-Пресс, 2005.- 480 с.
2. Карадави Ю. Современные фатвы (избранное) /Юсуф аль-Карадаві.- М.: Андалус, 2004.- 255с.
3. Карадави Ю. Дозволенное и запретное в Исламе /Юсуф Карадаві.- М.: УММАН, 2005.- 336 с.
4. Местери, Мохаммед Статус меньшинства необязательно означает позицию маргиналов /Мохаммед Местери [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.islamnews.ru/news-6068.html>
5. Мы ли хавариджиты? [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: islam.com.ua/forum/index.php?showtopic=6941
6. Проблема мусульманских меньшинств в фикхе [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://forum.islam.ru/viewtopic.php?t=3433&postdays=0&postorder=asc&start=0>

7. Салих Ибрахим Фикх мусульманских меньшинств /Ибрахим Салих [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.islam.ru/pressclub/analitika/fikmon/>
8. Фаузан Салих Заблуждения доктора Юсуфа Кардауи /Салих аль-Фаузан [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.salafsalih.narod.ru/oproverjeniekardawi.doc>
9. Фикх меньшинств (как быть мусульманам в неисламской стране) [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://forum.islam.ru/viewtopic.php?t=3448&start=0&postdays=0&postorder=asc&highlight=>
10. Alwani T. J. Nazarat tathithiti fi fiqh al-aqalliyat /Taha Jabir Al-Alwani [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу:
11. Alwani T. J. Towards of Fiqh for minorities (Some Basic Reflections) /Taha Jabir al-Alwani.- London-Washington: The International Institute of Islamic Thought, 1994.- 44p.
12. Arkoun, Mohammed The State, the Individual, and Human Rights: A Contemporary View of Muslims in a Global Context /Mohammed Arkoun[Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=101052
13. Aswmawi, Muhammad Said Islam and the Political Order /Muhammad Said Aswmawi.- Washington: CRVP, 1994.- 117 p
14. Bukhari Z. Five Years After; A Post-9/11 Identity Shift; Muslim Americans Reassess How They Portray Their Faith in Public /Zahid Bukhari [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.latimes.com/news/printedition/la-me%20muslims8sep08,1,3507109.story?ctrack=1&csset=true>
15. Cross M. Ethnic minorities in British social science /Malcolm Cross, Adrian Favell, Roger Penn [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.questia.com/PM.qst?a=refresh&docId=5001814220&type=journal>
16. Divisions of the world in Islam [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Dar_al-harb
17. Fishman S. Fiqh al-Aqalliyat: a Legal Theory for Muslim Minorities /Shammal Fishman [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: http://www.futureofmuslimworld.com/docLib/20061018_MonographFishman2.pdf
18. Hisham A. Fiqh for Muslim Minorities (Lectures 1-14) /Abdallah Hisham [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.masmediacast.net/archives/category/dr-hisham-abdallah/page/2>
19. Khan K. A. The Fiqh of Minorities – the New Fiqh to Subvert Islam /Asif K. Khan.- London: Deluxe Printers, 2004.- 44 p.
20. Masud Muhammad Khalid Fiqh al-Aqalliyat: Towards Another Civil Rights Movement /Muhammad Khalid Masud [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.maruf.org/>
21. Masud Muhammad Khalid Islamic law and Muslim minorities /Muhammad Khalid Masud [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.wluml.org/english/pubsfulltxt.shtml?cmd%5B87%5D=i-87-531767>
22. Nawawi Abu Zakaria Mohiuddin Yahya Ibn Sharaf Rawdat al-talibin /Abu Zakaria Mohiuddin Yahya Ibn Sharaf al-Nawawi [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://www.al-eman.com/Islamlib/viewchp.asp?VID=162&CID=2#s1>
23. Qaradawi J. Islamic Awakening between Rejection and Extremism /Jusuf Qaradawi [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: http://www.youngmuslims.ca/online_library/books/iabrae/index.htm
24. Safy L. The Creative Mission of Muslim Minorities in the West /Louay Safy [Електронний ресурс].- Електрон. дан.- Режим доступу: <http://lsinsight.org/articles/Current/MuslimMinorities.htm>

Є.О. БОРИСЕНКО

ЦІННІСНА ЗНАЧУЩІСТЬ ОСВІТИ: МІЖ ЗАТРЕБУВАНІСТЮ ТА ПРЕСТИЖНІСТЮ

Борисенко Євген Олександрович - доцент кафедри суспільних наук Національного фармацевтичного університету (м. Харків), кандидат філософських наук

Актуальність теми. Освіта на будь-якому етапі розвитку людського суспільства являла собою ціннісну систему здійснення не тільки виховного процесу, але й процесу формування гармонійно розвиненої особистості, готової до об'єктивного оцінювання складної соціальної реальності, а також до оцінювання себе в цій реальності.

Соціально-економічні, політичні та ідеологічні зміни, що характеризують сьогоденне суспільство, змінюють інтереси людей

щодо ставлення до численних суспільних і життєдіяльнісних процесів, у тому числі й до освіти. І хоча суспільством і сьогодні проголошуються пріоритетні у ціннісному відношенні соціальні програми щодо підтримки й розвитку освіти, суспільно-економічна криза дедалі глибше позначається на всьому інституті освіти, що характеризується проникненням в освітній процес різних негативних явищ, певними змінами у ставленні як до самого освітнього процесу, так і

до тих, хто є його здійснювачами й учасниками.

Сьогодні освіта як суспільний інститут, як процес формування гармонійно розвиненої, індивідуально вільної особистості потребує нового ціннісного осмислення з метою визначення основних пріоритетів її розвитку та підвищення соціальної значущості. Особливо актуальним це стало у зв'язку з широкомасштабною кризою нашого суспільства та запровадженням – у більшості своїй – поспішного й непродуманого – реформ у освітній галузі, що підкреслило необхідність збереження в освіті саме традиційних для нашого суспільства принципів, методів і засобів впливу на особистість у процесі навчання.

Аналіз наукових досліджень. Цінності у філософії трактуються як позачасова й позапросторова об'єктивна сутність, що має надраціональне походження (Г.Ріккерт, В.Вільдельбанд, Н.Гартман, Е.Дюркгейм, В.Соловйов, М.Бердяєв, М.Лосський); суб'єктивний феномен, що має за джерело сукупність інтелектуальних, психологічних, моральних особливостей особистості, які мають прояв зовні (І.Кант, Ф.Ніцше); суб'єкт – об'єктного чи об'єкт – суб'єктного феномена, який має власну природу й виявляється тільки у відносинах між суб'єктом і об'єктивним буттям (Е.Гуссерль, М.Шелер).

Серед основних каналів взаємодії освіти із суспільством визначають об'єктивні процеси суспільства, які виражають не тільки кількісне розмаїття суспільних проблем, але й тенденції якісних змін суспільства в цілому (на сучасному етапі до них належать інформатизація, глобалізація, демократизація, гуманізація, науково-технічна революція); духовна культура суспільства, що виступає як оберіг цінностей, які відображають область переживань людської душі; наукові теорії суспільства, що виражають світоглядні позиції й шліфують методичні традиції науки; традиції суспільства, що структурують його, відіграють роль стабілізації чи стагнації, використовуючи менталітет, етичні норми, ритуали (С. Шаронова, К. Астахова). Визначаються також чотири цільові специфічні напрями, які виділяються у процесі навчання: інтелектуальні, які вбирають у себе викладання базисних когнітивних навичок; політичні, що вбирають у себе виховання вірності існуючому політичному ладу, підготовку громадян до участі у його підтриманні; соціальні, які спрямовані на соціалізацію осіб відповідним ролям, нормам поведінки і цінностям суспільства; економічні, до яких належать підготовка студентів до їхніх майбутніх професійних ролей, навчання і розподіл індивідів згідно з розподілом праці.

Метою даної статті є аналіз ціннісної значущості освіти для формування особистості, здатності освіти створити саме той оптимальний ціннісний простір, який може бути сприятливим для відновлення творчо-інтелектуального потенціалу представників української нації, що,

в свою чергу, відповідним чином сприятиме опануванню індивідом життєдіяльним процесом та віднайденню критеріїв повноцінності людського усвідомлення, від чого залежить не лише ставлення індивіда до власної держави, але й зацікавленість у прогресі держави й суспільства, входження держави до європейського й світового простору саме як повноправного й повноцінного партнера, а не слухняного спостерігача.

Аналіз проблеми. У нинішній ситуації трансформації суспільства, нового бачення соціальної реальності актуалізуються тенденції до зростання соціальної активності особистості, акцентується увага останньої на прагматичних пошуках варіантів самозахисту і самозбереження. Стало очевидним, що на сучасній стадії розвитку суспільства важливим є те, що на першому його етапі негативні явища набагато переважають конструктивні можливості нового, що майже впродовж усього так званого перехідного періоду в країні відсутня система регулятивних цінностей і принципів, що головною прикметою суспільного буття є не впорядкованість і системність, а різнобій і хаос. Разом з тим, усе чіткіше вимальовуються тенденції до усвідомлення особистістю творчого ставлення до життєдіяльного процесу, вишукування нових можливостей і варіантів самореалізації, що не було притаманним тоталітарному суспільству і не заохочувалося ним.

Єдиним ефективним засобом, який може гармонізувати взаємостосунки особистості й складної соціальної реальності, підготувати особистість до об'єктивного сприйняття навколишнього реального світу, до входження в непростий світ об'єктно – суб'єктивних відносин «Я – реальність» і «реальність – Я» є освітній процес. Саме процес навчання здатний регулювати, коригувати і гармонізувати ціннісні запити індивіда, сполучаючи ці самі запити з реальними можливостями, допомагаючи дати об'єктивну самооцінку, визначивши основні напрями самореалізації й ціннісного життєспрямування особистості. Перед освітою стоїть важливе ціннісностворююче завдання щодо формування особистості, здатної реально вписуватися в соціальні взаємовідносини, тому освіта залишається затребуваним явищем у сучасному суспільстві. Разом з тим, особливо це помітно у роки трансформаційних суспільних процесів, ставлення до освіти, окрім затребуваності, дедалі більше набуває ознак престижності.

Метою освіти є всебічний розвиток особистості. Досягнення цієї мети сполучається із наповненням освіти соціальним, ціннісним змістом. Перед системою освіти стоїть завдання не просто передати людині систему необхідних знань, але й навчити її мислити, самостійно шукати і знаходити засоби розв'язання протиріч. Змістовою суттю освіти є культурний капітал, що складається зі знань і досвіду попередніх

покоління. Інтерпретативна сутність освіти пов'язана з соціальною рефлексією.

Освіта – процес цілеспрямований, детермінований суспільними проблемами, соціокультурними чинниками. Освіта за своєю суттю є процесом створення соціального суб'єкта і тим самим являє собою системоутворюючий фактор збереження й розвитку суспільства.

Бурхливий процес змін, якими нині просякнутий освітній процес, значно девальвує ті цінності, що виробилися в процесі навчання і формування особистості впродовж століть і формували відповідне ставлення того, хто навчається, до тих, хто навчає, й до самого навчального процесу. Це було ставлення, засноване на розумінні авторитету наставника, що мало прояв на поведінці того, хто навчається в аудиторії (класі), бажанні хоча б за деякими морально-діловими якостями бути схожим на наставника, на розумінні необхідності якісного засвоєння навчального матеріалу і розумінні його значення у подальшому самостійному житті індивіда. У свою чергу, наставник, здійснювач навчального процесу, являв собою відповідного посередника між особистістю, що формується, та складним динамічним світом, готуючи учня чи студента до самореалізації в цьому світі. Освітній процес синтезує в собі не лише навчально-виховні функції, але й гуманістично-ціннісні.

Освіта є віддзеркаленням соціально-економічної ситуації. Трансформаційні процеси, стрімка відмова від традиційних упродовж багатьох десятиліть суспільних цінностей, які були основою для виховання багатьох поколінь, невіднайдена дійової альтернативи згаданим цінностям призвели до вироблення нових принципів у ставленні до навчального процесу. Стрімке прагматизування міжлюдських відносин, вкрай незадовільна державна підтримка інституту освіти спричинили ситуацію пошуку і обов'язкового віднайдена власної вигоди в будь-якому прояві життєдіяльності – у тому числі й в освіті. Як результат – різючі зміни, що відбулися у самому ставленні до навчального процесу як тими, хто навчається, так і тими, хто навчає.

За сучасних умов збільшуються витрати на освіту, через усепогливаючу інфляцію, здешевлення життя та подорожчання послуг, більшість з яких обумовлені вітальними потребами людини, дедалі глибше посилюється криза освіти. Сьогодні освіта гостро відчуває потребу у сучасній техніці, у висококваліфікованих педагогах, для яких праця в освітній галузі була б справжнім покликом душі, а не криком відчаю через неможливість працевлаштуватися у більш престижних і високооплачуваних галузях виробництва.

Поширення бюрократизму в освіті, засмічення освітнього процесу різноманітними паперами, на створення яких значно більше звертається увага чиновниками від освіти, ніж на професійну

підготовку викладача, на уміння не тільки викласти навчальний матеріал, створити проблемну ситуацію, яка стосується тієї чи іншої теми, а, перш за все, донести його до свідомості, до серця аудиторії, переводить викладача з творчого процесу, яким, зрештою, має бути процес викладання, до необхідності виконання інструкцій, що загрожує втратою особистісного авторитету викладача, перешкоджає власне творчому опрацюванню навчального, наукового матеріалу, пошуку найбільш вдалих форм викладання, віднайдена найбільш ефективних форм побудови заняття.

У процесі навчання особистість, яка спрямовує, регулює пізнавальну діяльність, повинна відтворити нормативно-ціннісну систему відносин, яка сприяє розкриттю творчого потенціалу особистості. У такій системі досягнення будь-якого результату було б неможливим без творчого підходу, без самостійного осмислення предмета пізнання. Творчість є свідомим процесом, тому завжди покликана виконувати функції, передбачені свідомістю особистості. За допомогою творчості індивід осягає об'єктно-суб'єктні відносини оточуючого світу. Творчість уявляється як характеристика свідомої цілеспрямованої діяльності людини, найбільш повно виражає суспільну сутність людини і притаманний їй засіб буття в світі – настанову не просто на пристосування, а, перш за все, на перетворення дійсності.

Неоднозначним у нашому суспільстві є ставлення до навчання за контрактною формою. В останні роки кількість студентів, що навчаються за контрактом, збільшилася. З одного боку, бажання осіб, які мають відповідну життєву фінансову базу, здобути освіту свідчить про всезростаючу потребу в освіті, однак, з іншого – спроможність сплатити за контракт з конкретним університетом або іншим навчальним закладом для певної категорії осіб означає відповідний привілейований стан, який дає змогу, на думку даних осіб, почуватися досить розкуто і не виконувати належним чином свої обов'язки у навчальному закладі. Для відповідної категорії осіб гроші як виразник престижності є самоціллю і це зумовлює використання їх з будь-якою метою заради досягнення відповідних цілей чи успіхів без докладання при цьому відповідних розумових, інтелектуальних здібностей.

Навчання за контрактом спричиняє ситуацію, в якій університети й інші навчальні заклади опиняються серед заручників, яких «беруть» ті, хто сплачує кошти за навчання. Значна частина «контрактників» ставиться до навчального процесу як до певного виду власності, використовуючи цей процес з позицій власного розсуду, дозволяючи собі, приміром, не виконувати частину обов'язків, яких вимагає навчальний процес, будучи впевненими, що адміністрація університету, коледжу чи іншого навчального закладу не вживатиме відповідних санкцій

проти «контрактників», ставлячись до них як до своєрідних фінансових донорів навчального закладу. Це зумовлює ставлення до освіти як до певного засобу одержання диплома, а не здобуття відповідних знань, формування умінь, навичок тощо і замість виховання гармонійно розвиненої особистості, яка має бути затребувана суспільством, готує людину дипломовану, для якої головним є не здобута кваліфікація, набуті знання і навички, а наявність диплома, який, разом з тим, не є гарантом, що випускник ВНЗ присвятить себе саме тій професії, що зазначена в дипломі. Для певної кількості людей диплом вищого навчального закладу є своєрідним виміром соціальної престижності, що дає право заявити свої претензії щодо можливості самореалізації у престижній кар'єрі. До того ж, не завжди така самореалізація буде можливою, адже недоліки навчання, відсутність справжньої інтелектуальної бази у претендента на «місце під сонцем» може й перешкодити реалізації таких прагнень. Як зазначає Р.Емерсон [4], люди так загрузли в матеріальних інтересах, що на прояви душі людської, що виражається у ставленні до людей, дивляться лише з точки зору покращання свого майнового становища. Їх повага вимірюється багатством того й іншого, а не внутрішньою гідністю людини. Але людина по-справжньому просвітлена соромиться власних володінь, власних грошей через певну повагу до свого розумного Я.

Механізми управління навчально-пізнавальною діяльністю базуються на виділенні в її структурі творчих і репродуктивних елементів, які взаємно зумовлюють один одного. Творчість неможлива без взаємодії з компонентами відтворюючої діяльності. Репродуктивна діяльність забезпечує відтворення типових методів навчання, засвоєння пізнавальних навичок та вмінь. Ті пізнавальні акти, які були виконані на попередніх етапах, стають передумовою виникнення творчих елементів, кожний з яких є продуктом інтенсивної цілеспрямованої діяльності. Ці елементи творчості дозволяють здійснити певний стрибок думки, після чого відкривається можливість повторити пізнавальну дію, що призвела до успіху, зробити її звичною, стандартною. Таким чином, продуктивне перетворення змінюється на репродуктивне і стає засобом упевненої поведінки суб'єкта пізнання [1].

Саме оволодіння культурою є основним і визначальним моментом у навчальному процесі, тому однією з основних вимог до сучасної освіти є насичення її змісту динамікою ціннісних відносин, в яку включаються всі суб'єкти освітньо-виховного процесу. Наука, знання, а, значить, і освіта в сучасному світі не можуть бути вільними від позитивістського принципу «чистоти знання». Свобода науки від ціннісних відносин, по суті, виявилася б свободою від відповідальності дослідника за результати своїх відкриттів і експериментів. Критерієм оцінки в галузі науки, як і в інших

сферах людської діяльності, повинні виступати загальнолюдські цінності. Саме загальнолюдські цінності є чинником, що інтегрує різні галузі науки в єдине інтелектуальне поле, різні культури в єдину духовну сферу. Система цінностей, що склалася у суспільстві та інтернарована в структуру ціннісних орієнтацій особистості студента, впливає вирішальним чином на формування індивідуальної моделі пізнавальної активності, її спрямованості та інтенсивності [3].

Культура наших днів, у силу переважаності економізмом, монетаризмом, глобалізмом несе в собі «великий борг» перед сучасною і особливо – перед майбутньою людиною. Виникає феномен «масової свідомості», в якому ключові смисли культури, що містяться в мистецтві, науці, вірі (краса, істина, мудрість) у ній не діють. У масовій свідомості існують так звані ідеали, в яких домінуюче положення займають техніка, економіка, споживання. Культурна людина – людина знань, роздумів, які давала освіта, виявляється «проблемною», і, як підсумок, непотрібною для бізнесу, для ринкового суспільства [2, 272].

Надмірне захоплення престижністю у сьогоdnішньому суспільстві сформувало відповідну соціальну поведінку, засновану на прагматичному бажанні отримати дивіденди з будь-якого життєдіяльнісного процесу, не докладаючи при цьому надмірних зусиль, інтелектуальних затрат. Така поведінка дедалі поширюється на освітній процес, що наочно простежується у нинішньому ставленні до навчання значною кількістю осіб, які, фактично, не навчаючись, безперешкодно отримують позитивні результати заліків та іспитів, переводяться на старші курси, одержують дипломи. Така ситуація загрожує перевагою невігластва над професіоналізмом, що незабаром може набути глобальних масштабів у нашому суспільстві й дедалі загострить його хвороби, що мають вияв у засиллі непрофесіоналізму та безкультур'я, знеухвалення та примітивізації всіх сфер суспільного життя. Масова людина стає все більше людиною спрощеною – у смислі інтелектуального світобачення та світосприйняття. Здоровий глузд поступається місцем прагматичному авантюризмові, ціннісні взаємостосунки між людьми навіть між членами однієї родини все більше витісняються егоїстичним розрахунком. На місце високоосвіченої та всебічно розвиненої особистості приходять дипломований невіглас, увесь світогляд якого базується на Беконівських ідолах, звужуючи та спотворюючи світосприйняття, насаджуючи так звану масову свідомість, дедалі ще більше спрощуючи її, наближаючи до рівня абсолютного примітивізму, роблячи її нормою життя.

Системна сутність освіти виражається в самостійності феномена освіти і його зв'язку з культурою як невід'ємною частиною.

Основою для виділення функціонального ядра

служують поняття, потреба. Важливо акцентувати увагу не лише на загальних соціальних потребах суспільства, що становлять константну сутність взаємозв'язків інституту освіти і суспільства, але й на тих змінах, що відбуваються в результаті процесу детермінації цих взаємостосунків.

Якщо цінність – нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функції одиниць або їхніх приватних ситуацій, то функція передачі цінностей інтерпретується в суспільстві залежно від тих цінностей, котрі суспільство розглядає як пріоритетні, і від того змісту, який суспільство вкладає в розуміння цих цінностей.

Предметно-сутнісними функціями освіти є сприяння науково-технічному та культурному прогресу, еталонність, формування науково-технічного й інтелектуального потенціалу суспільства. Усі ці функції безпосередньо пов'язані із знаннями, оскільки предметно-

сутнісне наповнення інституту освіти – це накопичення, систематизація й дозування знань. Саме ці чинники й визначають затребуваність освіти як соціального інституту.

Висновки. Таким чином, при вирішенні надто складного, однак і надто важливого завдання по вихованню молодих поколінь ціннісна значущість освіти має відігравати пріоритетну роль у суспільстві й розумітися як складний, цілісний духовно-творчий феномен, який дає можливість оптимального практичного осягнення дійсності, сприятиме формуванню гармонійних суб'єктно-об'єктних стосунків, більш повної та оптимальної самореалізації особистості, що зміцнюватиме соборність держави і сприятиме формуванню партнерських відносин між державою та її громадянами. Основним у розумінні ціннісної суті освіти громадянами має бути розуміння затребуваності освіти як її головного компонента, а не престижності, яка обслуговує ті чи інші види соціальних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дышлевый П.С., Яценко Л.В. Регуляция творческой деятельности. - Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1986. – 212 с.
2. Ильин В.В. Философия богатства: человек в мире денег. – Киев: Знання України, 2005. – 495 с.
3. Усік О.Ю. Соціокультурні основи регуляції навчально-пізнавальної діяльності // Наукові записки Харківського військового університету. – Вип. 1(19). – Харків, 2004. – С. 181 – 188.
4. Эмерсон Р. Нравственная философия. – Минск: Харвей, Москва: АСТ, 2000. – 384 с.

СОЦІОЛОГІЯ

О.А. БЕЗРУКОВА

ПРОБЛЕМИ І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Безрукова Ольга Анатоліївна - доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, кандидат соціологічних наук

Розвиток соціології і соціологічної освіти в Україні в останнє десятиріччя є важливим чинником поглиблення соціального пізнання і гуманітаризації освіти, а також удосконалення соціальної практики, оскільки соціологія - це фундаментальна наука про людину і суспільство, про взаємодію людей у процесі їх діяльності. Коли суспільство йде до свого нового якісного стану, саме соціологія покликана проаналізувати ситуацію, надати допомогу у виробленні цілісної концепції його розвитку.

Особливе значення в умовах кризового стану нашої країни, стрімкого наростання проблем соціального розвитку, розтрата людського потенціалу, розбалансованості соціальних відносин отримує фундаментальне дослідження соціальної сфери, її особливостей, ефективності реалізації нею своїх функцій, визначення пріоритетів, вибудовування реалістичної стратегії її розвитку.

У цьому зв'язку значущим є рішення ряду теоретичних проблем, таких як визначення меж соціальної сфери як об'єкта соціальної політики, виявлення суперечностей, що склалися між цілями, потребами, інтересами людей і можливостями соціальної сфери, а також самих груп і верств населення в реалізації своїх інтересів, пов'язаних з соціальним відтворенням дійсного життя. Важливим є уточнення ендогенних і екзогенних чинників, що детермінують її функціонування, розмежування соціального від економічного, політичного, культурологічного, визначення орієнтирів, базових цінностей її са-

моруху як інтеграційної системи. Тому метою означеної статті є обґрунтування актуальності проблем, що лежать в основі соціології соціальної та визначення меж соціологічного аналізу соціальної сфери.

Не втрачає свого значення і задача системних емпіричних досліджень реальних соціальних проблем. Виникає також необхідність підготовки фахівців-соціологів, соціальних працівників, управлінців, обізнаних з того простору, на якому їм належить професійно трудитися, принципів функціонування соціальної сфери, шкали вимірювання соціальних процесів, фахівців, здатних на сучасному рівні знань забезпечувати управління розвитком соціальної сфери.

На жаль, сьогодні в умовах неякісної підготовки кадрів з соціального профілю, виникають значні труднощі з відповідністю їхніх знань, умінь і навичок реальним потребам практичної діяльності в органах соціального забезпечення населення.

Аналіз даних Головного управління праці і соціального захисту населення у Запорізькій області за 2007 рік [1] свідчить про недостатній рівень кваліфікації працівників соціальної сфери, хоча за останній рік ситуація змінюється на краще. Всього в області трудиться 1286 працівників в органах соціального захисту населення, що мають статус державних службовців. З них 219 віком до 27 років (17% до кількості працюючих), у віці більше 55 років – 33 (2,5%). 829 працівників мають вищу освіту за різними напрямками (64,5%), випускники технікумів,

які мають середню спеціальну освіту – 445 працівників. За 2007 рік на роботу було прийнято 156 працівників, більшість з яких якраз покращили попередні показники (вік та рівень освіти), які є суттєвими для виконання роботи у соціальній сфері. Але й звільнилося з роботи за цей рік 150 працівників, з них лише 65 за власним бажанням. Коефіцієнт плинності кадрів склав 11,6%. Кадрове забезпечення досліджень соціальної сфери дозволило б зняти проблеми, пов'язані з відповідністю кваліфікації працівників і обсягу покладених на них обов'язків, а також сприяло б формуванню соціологічного мислення у керівних кадрів і фахівців соціальної сфери на місцях.

Таким чином, три фундаментальні задвданя науки - об'єктивна оцінка існуючих знань, приріст нових знань і викладання наукових знань - виявляються тісно між собою пов'язаними саме в руслі такої галузевої соціології, як соціологія соціальної сфери.

Спроби корекції кризових тенденцій, що вимагають опору як на теорію, так і на емпіричні дослідження, стали передумовою становлення соціологічної теорії соціальної сфери і сприяють виділенню цієї теорії в самостійну галузь знань, створюючи фундамент наукової і професійної підготовки фахівців-соціологів, соціальних працівників, менеджерів, орієнтованих на роботу в соціальній сфері.

Особлива увага до цієї спеціальної соціологічної теорії спостерігається саме в останні роки, коли Президент України та більшість діючих політиків приділяють якнайбільше уваги саме соціальній сфері. Соціальні ініціативи Президента В.Ющенка сприяють підвищенню інтересу саме до проблем соціальної сфери, оскільки, за його думкою, саме реформування соціальної сфери забезпечить гідне життя громадянам України. Серед основних соціальних ініціатив Президента [5]:

1. Підвищення розміру мінімальної заробітної плати, що сприятиме підвищенню соціального захисту понад 15 млн. працюючих громадян та подоланню бідності серед працюючих;

2. Запровадження у повному обсязі Єдиної тарифної сітки з оплати праці працівників бюджетної сфери (освітян, науковців, працівників культури, охорони здоров'я, соціальних працівників, військовослужбовців, пенсіонерів, студентів, малозабезпечених громадян) та підвищення інших виплат для збереження співвідношення у сфері та підвищення заробітної плати у 2008 році на 58%. Відповідно збільшаться стипендії, пенсії, державні соціальні допомоги. Цими мірами можна підвищити рівень життя майже 19 млн. громадян.

3. Встановлення надбавки до посадового окладу в розмірі 20% для фахівців установ освіти, охорони здоров'я, культури та соціальних працівників, які працюють на селі. Як наслідок – прогнозується поступове відродження сільської

медицини, освіти, культури, соціальної сфери, заохочення висококваліфікованих спеціалістів для роботи у сільській місцевості.

4. Збільшення коефіцієнта страхового стажу для обрахунку пенсій з 1% до 1,35%. Відбудеться посилення соціального захисту пенсіонерів, усунення «зрівняловки» у пенсійному забезпеченні.

5. Збільшення розміру допомоги при народженні другої і наступної дитини із 8500 до 15000 грн. Передбачається цими мірами зміна в бік покращення демографічної ситуації в Україні, посилення соціального захисту сімей з дітьми та багатодітних родин. Ця міра повинна супроводжуватися законодавчими додатковими соціальними гарантіями багатодітним сім'ям. А також посиленням уваги до дітей - сиріт, особливо тих, хто здобуває освіту.

Тобто, ми спостерігаємо поступове запровадження соціальних ініціатив Президента України в реальне життя, що є передумовою підвищення уваги до соціальної сфери в цілому з боку фахівців різних галузей науки та практики, так і до соціології соціальної сфери як такого напрямку соціологічних досліджень, який передбачає науково обґрунтований та емпірично підтверджений аналіз дієвості соціальних програм. Зазначимо, що центральне місце у цьому належить саме соціології соціальної сфери як такої наукової дисципліни, що забезпечує соціальний супровід реформування соціальної сфери.

Слід зазначити, що в західній соціології немає такої спеціальної теорії, як соціологія соціальної сфери, хоча саме поняття використовується в соціологічній науці, а вучбових закладах ведеться підготовка кадрів за фахом «соціальна політика». Можливо, це пояснюється відмінностями в соціокультурних традиціях країн, у концептуальних підходах до диференціації галузей соціологічного знання.

Нова система знань про соціальну сферу, повинна будуватися на фундаменті теоретичних цінностей, накопичених вітчизняною соціологічною школою. Вона також враховує світовий соціологічний досвід. Саме історична своєрідність України, традиції благодійності та філантропії, психологічні особливості народу, його поведінкові стереотипи, установки і мотивація наповнюють категорії соціології соціальної сфери самобутнім і цілком конкретним змістом. Це - та сама соціальна реальність, яка залежить від волі і свідомості людей. Разом з тим соціокультурний досвід народу повинен удосконалюватися, трансформуватися з урахуванням нових умов життєдіяльності. І ця обставина також не може не робити свого впливу на процес становлення нової соціологічної теорії.

Соціологічна теорія соціальної сфери забезпечує комплексне вивчення об'єкта і є системним знанням зі складною внутрішньою структурою, що має різні рівні, напрями і тенденції в розвитку її предмета. В цій системі знань слід виділити що-

найменше три рівні його організації: теоретико-методологічний, конкретно-соціологічний і соціоінженерний.

Соціальну сферу як соціально-філософську категорію не можна вивчити без загальнотеоретичного аналізу, що спирається на філософське та історичне знання, на дані соціальної антропології. Цей рівень припускає інтерпретацію ключових понять і розкриття основної функції об'єкта, виділення в ньому певних компонентів, а також аналіз його зовнішніх зв'язків з іншими сферами життєдіяльності суспільства. Предмет дослідження тут розглядається як складова частина, як компонент певного суспільного цілого [3].

Конкретно-соціологічний рівень досліджень пов'язаний з операціональною розробкою понятійного апарату, вивченням реальних проблем соціальної сфери, її регіональних особливостей. Він оснащений властивою йому методологічною і процедурно-методичною дослідницькою базою, спираючись на яку можна успішно вирішити реальні суперечності функціонування і розвитку об'єкта, розробляти практичні рекомендації по вдосконаленню соціальної політики, підвищенню ефективності надання соціальної допомоги, адресного соціального захисту. Об'єктом досліджень є вся соціальна сфера або будь-який з її компонентів. Соціологічний аналіз ведеться на макро-, мезо- і мікрорівні, забезпечуючи вивчення реально існуючих у нашому суспільстві соціетальних, регіональних і місцевих соціальних проблем.

Проблематика соціологічних досліджень визначається наростаючими суперечностями між соціальними потребами суспільства і деградацією соціальної сфери, що посилюється. Вони характеризуються руйнуванням потенціалу соціальної сфери, соціальної інфраструктури, інтенсивним розшаруванням суспільства, зростанням частки зубожілих і маргінальних верств населення, погіршенням якісних характеристик популяції, погіршенням соціального самопочуття населення, зростанням соціальної напруженості, а також необхідністю вироблення ефективної соціальної політики і системи соціального захисту.

Кожен рівень аналізу і кожен з його аспектів припускає специфічну постановку цілей і завдань досліджень за певними напрямками, найактуальнішими з яких є проблеми зайнятості і безробіття, вивчення рівня споживачьких запитів і життя населення, культурно-духовних інтересів, морально-психологічного стану, а також дослідження потенціалу соціальної сфери, ефективності соціального захисту різних груп населення на основі їх соціальних, демографічних, територіальних, статево-вікових, ціннісних відмінностей. Ми побачили, що в соціальних ініціативах Президента України враховані якраз всі перераховані показники, що забезпечувалися попереднім науковим аналізом.

Соціоінженерний рівень галузевої соціологічної теорії вирішує завдання зміни організаційних структур, підвищення компенсаторних можливостей соціальної сфери, ефективності соціального відтворення різних груп населення, соціального проектування і створення технологій організації управління соціальними процесами.

В умовах розриву між соціальною теорією і практикою (коли в одних виникає цілком обґрунтований сумнів у можливості соціальних наук і особливо соціології, на яку покладалися великі надії, запропонувати що-небудь серйозне для розуміння і подолання соціальної кризи, у інших - в можливості подолання ірраціональності самої соціальної практики, її стихійності і несприйнятливості до рекомендацій соціальної науки) виникає необхідність подальшого розвитку соціологічної теорії соціальної сфери як наукової дисципліни - дисципліни, яка мала б безпосереднє відношення до організації ефективної соціальної діяльності суспільства, забезпечення розширення функцій держави в сфері планування і управління суспільством.

Необхідність подальшої розробки соціології соціальної сфери також пов'язана з тим, що будь-яке управлінське рішення в соціальній сфері зачіпає інтереси людей, змінює їх статус, трансформує поведінку безлічі взаємодіючих груп. При цьому для розробки стратегії розвитку соціальної сфери регіону і суспільства в цілому органам управління вкрай необхідна повна, точна, направлена інформація про потреби, інтереси, цінності, поведінку суспільних груп у тих або інших соціальних ситуаціях, рівно як і про вплив цієї поведінки на суспільні інтереси. По за сумнівом, у перспективі подальшого розвитку цієї наукової дисципліни виявляться нові дослідницькі завдання відповідно до реального соціального запиту. Поки що теорія соціальної сфери в рамках загальної соціології не знайшла свого місця.

Теоретико-методологічні емпіричні дослідження вимагають продовження роботи над категоріальним апаратом і перенесення на теоретичний рівень безлічі феноменів і залежностей, яка сьогодні вже стала фактами буденної свідомості, але в апарат науки покищо не включені. Це відноситься перш за все до фундаментальної категорії «соціальна сфера», безпосередньо обслуговуючої її понятійний апарат.

Важливо підняти роль соціології в подальшій розробці соціальної політики держави, у вирішенні вузлових теоретичних і практичних проблем соціального розвитку суспільства, чіткому визначенні його конкретних цілей. Значущими є проблеми визначення етапності реалізації соціальних програм, формування системи практичних заходів по їх втіленню в життя, диференціювання цих заходів з урахуванням особливостей різних регіонів країни, соціально-

демографічних, професійних, регіональних груп населення. Важливим завданням є забезпечення зворотного зв'язку в управлінні соціальною сферою, налагодження систематичного контролю соціологічними методами за ходом виконання соціальних програм, протікання соціальних процесів у суспільстві.

Таким чином, у подальшому розвитку соціології соціальної сфери належить продовжити роботу над рішенням трьох груп завдань: теоретико-методологічних, прикладних, соціоінженерних.

Першочерговим у реалізації першої групи завдань є продовження розробки теорії, методології і методики вивчення соціальної сфери: всього комплексу зв'язків соціальної сфери з середовищем; соціального механізму функціонування і розвитку соціальної сфери як цілісної системи і конкретних форм організації зв'язків з матеріально-виробничою, культурно-духовною і політичною сферами; основних механізмів, що регулюють процеси соціального відтворювання дійсного життя; соціальної диференціації суспільства і його соціальної структури; соціальної активності населення в соціальній сфері; системи управління соціальною сферою суспільства; соціальної політики як чинника розвитку соціальної сфери; соціального захисту як інтегральної характеристики розвиненості соціальної сфери; соціальних результатів функціонування механізмів, що регулюють процеси в соціальній сфері; відносин між групами людей, що займають різне положення в суспільстві і розрізняються не тільки неоднаковою участю в економічному житті, джерелами доходу, але й структурою особистого споживання, рівнем особового розвитку, типом суспільної свідомості, способом життя; процесів розподілу і розподільних відносин, особистого споживання і потреб діяльносного буття людини; ефективності результатів соціального відтворювання суб'єктів життєдіяльності, стану і динаміки соціальної сфери, рівня соціальної безпеки і захищеності населення як інтегрального показника її розвиненості; інтересів, очікувань і переваг різних соціальних груп, усвідомлення й оцінку людьми чинників і умов своєї життєдіяльності, можливостей і перспектив розвитку, реалізації своїх творчих потенцій; специфічних закономірностей функціонування і розвитку соціальної сфери, загальних і особливих характеристик соціальних механізмів управління конкретних соціальних проблем, реєстрованих реалій, що дозволяють поглибити інтерпретацію спостережуваних явищ і процесів.

Прикладні завдання полягають у тому, щоб провести конкретні соціальні дослідження проблем соціальної сфери, які дозволять надати відповіді на запитання: в чому суть основних суперечностей і дисфункцій соціальної сфери і які причини їх викликали? Які проблемні ланки в соціальних механізмах функціонування соціальної сфери, тенденції, динаміка її розвитку,

які можливі й оптимальні моделі розвитку? Чи можна говорити про ефективність і достатність соціальної інфраструктури суспільства, регіону, міста? Який вплив культурних чинників, норм, цінностей, успадковуваних з минулого і таких, що формуються сьогодні в системі соціальних інститутів суспільства та впливають на соціальну діяльність людей, їх споживачку поведінку? Які результати дії соціальних механізмів відтворювання дійсного життя? Які результати соціального відтворювання популяції? Яким чином складається соціальна структура суспільства? Який склад і якісні особливості соціальних груп суспільства, які їх ієрархія і міжгрупові взаємодії? Які основні види і форми соціальної діяльності і поведінки соціальних груп? Які тенденції тут спостерігаються? Які чинники визначають динаміку поведінки соціальних груп, впливають на зсуви в діяльності і поведінці соціальних груп? Яка система управління соціальною сферою, її основні структурні елементи, ефективність, ступінь впливу на процеси соціального відтворювання і діяльності соціальних груп, підвищення активності?

Соціоінженерні завдання зводяться до наступного: оцінка ефективності соціального відтворювання людини, груп і механізмів, що його забезпечують; прогнозування найважливіших тенденцій динаміки соціальних процесів; обґрунтування шляхів удосконалення системи соціальних механізмів розвитку соціальної сфери, соціальної політики, соціального захисту.

І немає сумніву, якщо соціологічна освіта і соціологічна наука відповідатимуть практичним потребам людей, сприйматимуться й будуть запитувані суспільством для справи, то вони будуть ефективними і зможуть нормально розвиватися й надалі. В іншому випадку можливі кризові ситуації як у соціологічній науці, так і в сфері освіти.

Подальший розвиток спеціальної соціологічної теорії соціальної сфери, викликаний потребами практики, пов'язаними з вирішеннями в її рамках трьох фундаментальних завдань: об'єктивної оцінки існуючого знання про соціальні процеси, приростом нового знання і викладання цього наукового знання.

Соціологія соціальної сфери як наукова дисципліна забезпечує комплексне вивчення об'єкта і є системним знанням із складною структурою, що має різні рівні: теоретико-методологічний, конкретно-соціологічний, соціоінженерний. Подальший її розвиток пов'язаний з інформатизацією соціальної сфери, необхідністю управління соціальним відтворюванням диференційованих суб'єктів життєдіяльності і вимагає продовження роботи над категоріальним апаратом, методичним забезпеченням соціологічних досліджень, підвищенням ролі спеціальної теорії в розробці соціальної політики держави, рішенні вузлових теоретичних і практич-

них проблем соціального розвитку суспільства, управління ним.

Соціологія соціальної сфери як наука спрямована на відкриття і використання конкретних форм дії соціальних закономірностей у діяльності різних груп, колективів, класів, регіонів. Її проблематика досить широка і в подальшому нами планується розглянути як

специфіку та межі соціальної сфери в цілому, так і можливості дослідження конкретних соціальних процесів в Україні з використанням арсеналу соціологічних методів. Можливим є також обґрунтування необхідності безпосереднього використання соціології в плануванні і реалізації соціальної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Інформаційно – аналітичні матеріали з питань праці та соціального захисту населення Запорізької області у 2007 році. - Запоріжжя, 2008.
2. [Електронний ресурс] www.soz_proekt.com // Розробка системи муніципального соціального замовлення - перший крок на шляху реформування соціальної сфери України.
3. Механізми захисту соціальної сфери (на прикладі розвинених країн Заходу і Японії). - М.: Наука, 1992. - 68 с.
4. Рамон Ш. и др. Что такое социальная работа. – К.: Амстердам, 1996. – 341 с.
5. Соціальні ініціативи Президента України . – К., 2007.

М.С. ШИРОКОВА

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ ЯК НОВА БІЗНЕС-ФІЛОСОФІЯ ТА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Широкова Маргарита Сергіївна - асистент кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету

Останнім часом світова та вітчизняна практика ведення бізнесу демонструє, що менеджери поступово переосмислюють свою роль у суспільстві та включають принцип соціальної відповідальності у стратегію своєї діяльності. В західних компаніях благодійна діяльність стає нормою корпоративної стратегії та практики ведення бізнесу. Благодійництво та добротність стають невід'ємною частиною діяльності і багатьох українських компаній, які підтримують науку, культуру, спорт, охорону здоров'я та малозабезпечені верстви населення.

Основними причинами посилення уваги до соціальної відповідальності бізнесу останніми роками є: підвищення ролі нематеріальних факторів економічного зростання, що пов'язані з розвитком людського потенціалу; перетворення бізнесу у рівноправного партнера соціального розвитку; посилення впливу великих компаній на економічний розвиток в умовах глобалізації.

Соціальна відповідальність – це відповідаль-

ність тих, хто приймає бізнес-рішення, за тих, на кого безпосередньо чи опосередковано ці рішення впливають. За визначенням Інтернет-енциклопедії, соціальна відповідальність бізнесу – це концепція, що заохочує компанії враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив діяльності компанії на споживачів, працівників, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах своєї діяльності [9]. Корпоративна соціальна відповідальність – це можливість гармонізації ділових інтересів компанії та інтересів суспільства, ведення бізнесу відповідно до етичних норм в усіх галузях, де бізнес впливає на суспільство.

Вивченню різних аспектів корпоративної соціальної відповідальності присвячуються публікації відомих західних учених: П. Друкера, А. Керолла, Ф. Котлера, Г. Фішера, М. Фрідмана, Р. Хейвуда, Й. Шумпетера, Н. Лі, Н. Сміта. Серед російських досліджень даної проблематики можна виділити праці С. Стрижова, С. Литовченка,

М. Корсакова, М. Ліборакіної, С. Гончарова, Н. Кричевського, Г. Тульчинського [7, 5, 6, 2, 8]. В роботах цих авторів розглядаються особливості соціальної відповідальності російського бізнесу. Велику увагу приділяють закордонному досвіду корпоративної соціальної відповідальності, сучасним колективним угодам, аналізу нефінансової або соціальної звітності провідних російських компаній.

Вивчення і пошук шляхів вирішення проблем формування корпоративної соціальної відповідальності в умовах сучасної економіки України перебуває на етапі свого становлення. У рамках діяльності благодійних фондів працюють дослідницькі центри, які вивчають соціальні ініціативи українського бізнесу. На жаль, в Україні бракує серйозних наукових досліджень з даної проблематики. Вітчизняними вченими, зокрема С. Буко, досліджуються лише окремі напрямки соціальної відповідальності бізнесу, наприклад благодійність, але комплексні дослідження її змісту відсутні [1].

Тож метою нашого дослідження є стан і особливості системи корпоративної соціальної відповідальності в Україні. Для досягнення поставленої мети спробуємо вирішити наступні завдання: розкрити сутність поняття «корпоративна соціальна відповідальність», з'ясувати її структуру, основні форми, способи та напрямки соціальних ініціатив, дослідити їх прояв в українському суспільстві.

Корпоративна соціальна відповідальність означає сукупний внесок бізнесу в стійкий розвиток суспільства. Під нею розуміють створення будь-яких економічних благ, контроль над відходами виробництва, турботу про персонал, чесну рекламу, прозорість, а також багато інших показників економічної, соціальної та екологічної результативності підприємства.

На думку відомого фахівця в галузі теорії та практики корпоративної соціальної активності Н. Сміта, корпоративна соціальна відповідальність – це «просто велика бізнес-парадигма» [14]. Слово «соціальна», вважає Н. Сміт, тут означає те, що діяльність корпорації позначається на співтоваристві на різних рівнях – на рівні міста, регіону або держави в цілому. Причому так звані «соціальні ефекти» не зводяться до програм для місцевого співтовариства. Вони містять у собі також екологічні програми, програми підтримки персоналу, виробництво якісного, безпечного продукту, прозорість процесів у компанії, повагу до прав людини. Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність містить у собі все, що робить компанія, і те, як це впливає на світ за її межами.

Добро (добročинність) фігурує під багатьма назвами, зокрема такими, як соціальна корпоративна відповідальність, корпоративне громадянство, корпоративна філантропія, корпоративні пожертви, корпоративна участь у житті громад,

зв'язки з громадою, громадські заходи, розвиток громад, корпоративна відповідальність, глобальне громадянство, корпоративний соціальний маркетинг.

Ф. Котлер і Н. Лі віддають перевагу терміну «соціальна корпоративна відповідальність», яку вони визначають як «вільний вибір на користь зобов'язання підвищувати добробут громадян через відповідні підходи до ведення бізнесу, а також надання корпоративних ресурсів» [4, 3]. У книзі «Корпоративна соціальна відповідальність» вони формулюють теоретичні принципи нової бізнес-філософії [4, 25-26]: просування благочинної справи; добročинний маркетинг; корпоративний соціальний маркетинг; корпоративна філантропія; волонтерські заходи працівників компанії; соціально-відповідальний підхід до ведення бізнесу.

Найважливішою складовою соціальної відповідальності бізнесу є благодійництво, оскільки саме воно було її першою і найбільш розповсюдженою формою. Благодійність – це добровільна та безкорислива фінансова або інша підтримка громадських об'єднань, культурних і спортивних організацій, яка здійснюється фізичними та юридичними особами. Ця форма соціально відповідальної діяльності компаній призводить до утворення соціальних програм, які виходять за межі основної діяльності бізнесу і направлені безпосередньо і в першу чергу на покращення умов життя оточуючої спільноти. Благодійність не заміняє і не вичерпує собою корпоративну соціальну відповідальність. Благодійність – це пожертва на ліквідацію наслідків негативних соціальних явищ, в той час як корпоративна соціальна відповідальність спрямована на ліквідацію причин соціальних проблем суспільства. Розповсюдженим є вживання терміну «філантропія» як аналога «благодійництва». На нашу думку, філантропія (грец. *philanthropia* – любов до людей, від *philéo* – люблю та *ánthropos* – людина) відрізняється від благодійності та милосердя тим, що вона спрямована на великі групи людей та установи, організації, а не на окремих індивідів.

Специфічними формами благодійництва є меценатство і спонсорство. Спонсорство – фінансова або інша підтримка з боку комерційної структури соціального або культурного проекту, в якому вона безпосередньо не бере участі. Спонсорська підтримка, на відміну від благодійництва, припускає наявність договору між спонсором і об'єктом, що спонсується, про зобов'язання останнього створювати публісити для спонсора. Меценатство – добровільна, безкорислива матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними особами тих, хто потребує допомоги. Основними напрямками спонсорства та меценатства є сфера освіти, науки і культури, мистецтво і спорт, соціальна сфера, екологічна діяльність,

засоби масової комунікації та видавничу діяльність.

Розглянемо основні форми благодійної допомоги, які використовують сучасні компанії.

Готівкові грошові пожертвування. Компанії можуть надавати допомогу через спеціально створені за їхньою підтримкою благодійні фонди. У рамках надання цієї допомоги можуть бути використані різноманітні інструменти: соціальні інвестиції, грошові гранти, еквівалентне фінансування, соціально-етичний маркетинг, стипендії.

Допомога в натуральній формі. Компанії можуть надавати допомогу місцевому співтовариству у вигляді надання продукції або старого обладнання. При таких пожертвуваннях компанія не несе практично ніяких витрат, адже для неї вартість списаних товарів дорівнює нулю.

Корпоративне волонтерство – добровільне залучення співробітників компанії в соціальні програми зовнішньої спрямованості через безоплатне надання одержувачам часу, знань, навичок, інформації, контактів і зв'язків співробітників.

Існують і інші форми реалізації корпоративної соціальної відповідальності. Стосовно персоналу: соціальні гарантії; пенсійне забезпечення; охорона праці; турбота про здоров'я персоналу; мотиваційні схеми оплати праці; бонусні програми; навчання і розвиток; розвиток корпоративної культури; проведення корпоративних свят і дозвілля. Стосовно партнерів: чесна реклама. Стосовно місцевого співтовариства: екологічні програми; безпечне виробництво; контроль над відходами виробництва. Стосовно держави: успішне ведення свого бізнесу; бути сумлінним платником податків; орієнтуватися на вітчизняні високі та наукомісткі технології; проводити патріотичну політику в сфері закупівель, а також кадрову і збутову політику. Стосовно суспільства в цілому: ведення бізнесу, що відповідає етичним, законодавчим нормам і суспільним очікуванням; оптимізація використання ресурсів; прозорість діяльності та доступність інформації про її результати.

Протягом тривалого часу представники бізнесу зводили власне завдання соціального розвитку до суто філантропічної діяльності, що розглядалася окремо від бізнес-цілей і вважалася другою речкою. Процвітання і доброчинність сприймалися як речі відокремлені одна від одної. Зараз все змінюється. Багато комерційних організацій сьогодні усвідомлюють, що найсучасніша технологія і конкурентна перевага можуть з'явитися лише там, де соціальні і екологічні аспекти вбудовані у бізнес-стратегію. Тому бізнесмени всерйоз заговорили про тотальну соціалізацію своєї стратегії. Великі корпорації та провідні консалтингові компанії прорахували, скільки їм будуть коштувати соціальні ініціативи і що вони від цього одержать. Прорахували і почали активно соціалізуватися.

Ефективно здійснювана політика корпоративної соціальної відповідальності вигідна як для бізнесу, так і для суспільства. Для бізнесу – це поліпшення репутації та створення сприятливого (стабільного) середовища для розвитку. Для суспільства – можливість вирішення важливих соціальних проблем. Благодійна діяльність бізнес-компаній є одним із важливих факторів соціального розвитку територіальної громади. Така діяльність дозволяє забезпечити ефективне вирішення соціальних проблем громади на принципах взаємодовіри та партнерства трьох секторів суспільства: влади, бізнесу та організацій громадянського суспільства.

Одним з перших ініціаторів глобального об'єднання зусиль адептів нової бізнес-філософії стала Організація Об'єднаних Націй. У 1999 р. міжнародному співтовариству був запропонований Глобальний договір ООН (UN Global Compact) – міжнародна ініціатива, що поєднує на добровільній основі компанії з різних країн світу з метою підтримки універсальних принципів екологічної та соціальної відповідальності. Сьогодні Глобальний Договір, який підписали вже 4000 компаній і організацій більш ніж із 100 країн світу, є найбільшою у світі добровільною ініціативою у сфері корпоративної соціальної відповідальності. У квітні 2006 року ініціатива Глобального Договору була презентована в Україні і нині поєднує 86 підписантів [11].

Положення Глобального Договору встановлюють стандарти соціальної відповідальності бізнесу, формулюють принципи, які повинні бути закладені в основу розвитку бізнесу як корпоративного громадянина щодо дотримання прав людини, побудови трудових відносин, охорони навколишнього середовища і боротьби з корупцією [11].

До процесу розробки стандартів і правил ведення соціальної корпоративної діяльності і нефінансової (соціальної) звітності залучилися серйозні міжнародні громадські організації, а також деякі національні структури. Зокрема, фахівцями Світового банку була підготовлена та впроваджена до роботи «Програма з корпоративного управління і корпоративної соціальної відповідальності». Одна з найбільших некомерційних організацій у США Business for Social Responsibility, яка заснована у 1992 році, ініціювала і активно представляє широкий спектр консалтингових послуг для своїх членів в сфері корпоративної соціальної відповідальності.

Перші нефінансові (соціальні) звіти з'явилися в Європі на початку 1990-х. У результаті роботи європейських фахівців виникли два стандарти соціальної звітності, які сьогодні є загальноновизнаними у всьому цивілізованому бізнес-співтоваристві – GRI та AA1000. Стандарт GRI (розроблювач – Глобальна ініціатива зі звітності, Амстердам) припускає звітність за трьома напрямками – економічним, екологічним

і соціальним. Стандарт AA1000 (розроблений Інститутом соціальної та етичної звітності, Лондон) розглядає звітність організації, виходячи з показників її стійкого розвитку, а також оцінки її базових процесів, систем і рівня компетентності.

Для України створення системи корпоративної соціальної відповідальності – це новий етап у розвитку ділової свідомості та філософії ведення бізнесу. Слід зазначити, що в Україні соціальна корпоративна відповідальність розуміється трохи своєрідно і визначається як соціальна відповідальність бізнесу. Те, що на Заході бізнес пропонує добровільно, у нас від нього вимагають, навіть ледве не в ультимативній формі. Там бізнес може бути соціально відповідальним, у нас же він соціально відповідальним повинен бути за визначенням.

В Україні система корпоративної соціальної відповідальності, основними учасниками якої є бізнес, держава і суспільство, фактично не сформована. Механізми її консолідації, які використовуються, не в змозі забезпечити міцність і ефективність даного альянсу. Такий стан багато в чому обумовлений відсутністю державної політики формування корпоративної соціальної відповідальності, конгруентної системи соціальних інтересів бізнесу, держави і суспільства, адаптованих стандартів соціальної відповідальності бізнесу, що дозволяють впровадити їх у межах національної соціально-економічної системи.

Одним із перших серйозних досліджень, які присвячено вивченню ситуації із соціальною корпоративною відповідальністю в нашій країні, була робота комісії «Блакитна стрічка» («Результати дослідження: соціальна відповідальність українського бізнесу», 2005 рік) у рамках проектів ПРООН в Україні. Український бізнес, відповідно до дослідження, в цілому виявився знайомим із поняттям «соціальна корпоративна відповідальність», визнавав необхідність її широкого впровадження, але при цьому фактично не розумів її базової сутності [13].

Наприкінці 2006 року експертна рада при Міністерстві праці та соціальної політики України провела тематичне опитування серед топ-менеджерів 14 найбільших вітчизняних компаній на предмет практичного використання стандартів соціальної корпоративної відповідальності. Виявилося, що тільки дві українські компанії правильно використовують західні стандарти. Інші розуміють соціальну корпоративну відповідальність або винятково як добродійність, або якимось по-своєму [13].

Говорячи про особливості впровадження в Україні практики соціальної корпоративної відповідальності, варто вказати, що першими нововведення досить активно підтримали фахівці зі зв'язків із громадськістю. У грудні 2006 року Українська ліга зв'язків із громадськістю виступила ініціатором неполітичного суспільного руху

– «Форуму соціально відповідальних бізнесів України», ідея якого була підтримана кількома найбільшими вітчизняними компаніями.

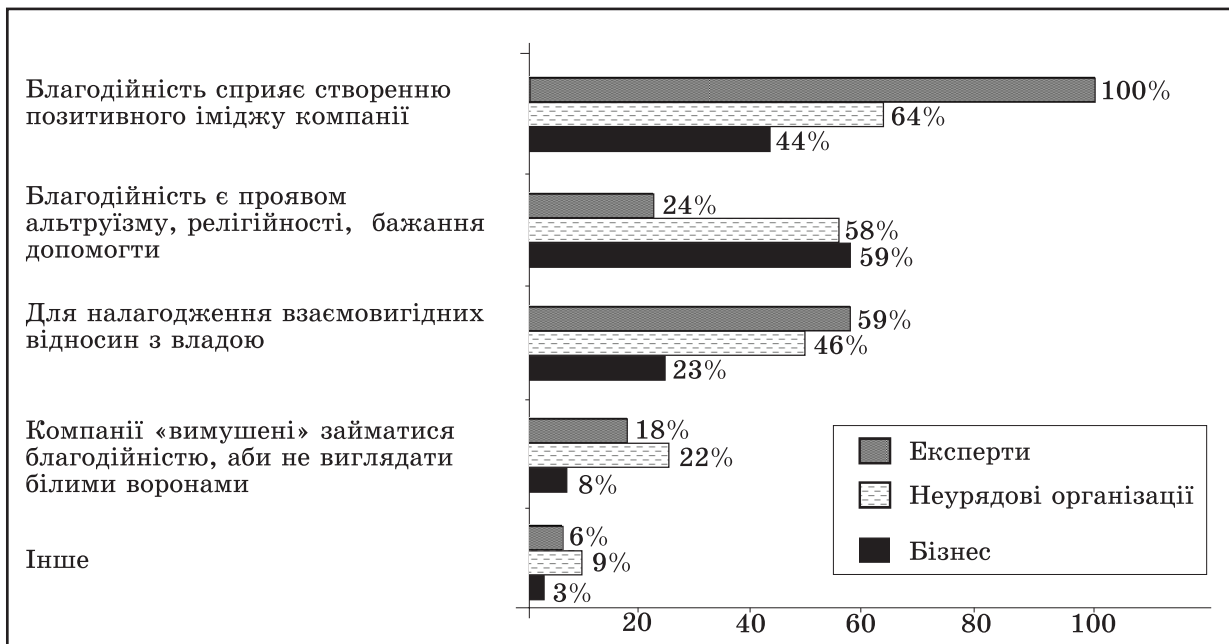
Особливо слід відмітити ініціативу групи українських і російських фахівців у галузі паблік рілейшнз, які на початку 2007 року організували у Києві клуб соціальних комунікацій «PRIDE», головними стратегічними завданнями якого є сприяння розвитку взаємної соціальної відповідальності влади, бізнесу і громадян, просування соціальних комунікативних технологій як базової складової концепції соціальної корпоративної відповідальності бізнесу. Розглядаючи суспільні, міжгрупові комунікації як основу процесів впровадження в Україні стандартів соціальної корпоративної відповідальності, ця група сьогодні ближче од усіх підійшла до розуміння змісту соціальної відповідальності і особливостей практичної реалізації у цивілізованих бізнес-співтовариствах [12].

У 2005 році благодійний фонд «Творчий центр Каунтерпарт» провів всеукраїнське дослідження щодо сучасного стану розвитку корпоративної благодійності та перспектив її розвитку в українських бізнес-колах [10]. Результати дослідження показують, що бізнес розглядає свою корпоративну соціальну відповідальність як альтруїзм (59%) та роботу для створення позитивного іміджу компанії (44%). На відміну від представників бізнес-середовища, експерти і громадські організації схильні інакше розцінювати справжні мотиви добродійної діяльності. Вони розглядають її скоріше як роботу, що спрямована на створення позитивного іміджу компанії та налагодження взаємин із владою. І лише потім – як альтруїстичну допомогу (див. рис. 1).

Основні напрями благодійництва та благодійної діяльності в Україні визначаються Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» [3, 292].

Соціальна активність бізнесу – це неминучість, і це розуміє більшість стратегічно орієнтованих бізнесменів в Україні. Корпоративна добродійність у нашій країні поступово набирає обертів. Сьогодні українські компанії вже досить успішно структурували свої матеріальні активи і поступово приходять до розуміння, що настав час налагоджувати інструменти управління нематеріальними активами – людським капіталом і репутацією. Останніми роками збільшується кількість компаній, які усвідомлюють, що прибутковість та ефективність бізнесу зростають, якщо вони вкладають інвестиції у забезпечення сталого розвитку громади. Компанії почали активно працювати для розвитку ефективних програм соціальної відповідальності бізнесу. Все більше компаній виділяють ресурси, час і зусилля для роботи на користь громад та звітують про свої досягнення у соціальній сфері. Деякі провідні компанії працюють у партнерстві з

Рис. 1. Оцінка мотивів благодійності бізнесу

ініціативними групами місцевих громад та громадськими організаціями, інші заснували власні корпоративні фонди, які реалізують програми, спрямовані на залучення і підтримку громад у вирішенні соціальних проблем.

Першопрохідниками у розв'язанні соціальних питань в Україні були банки, вони першими почали працювати з дійсно широкими колами населення. Мова йде не тільки про добродійність, хоча її роль сьогодні неможливо переоцінити. Саме керівництво банків першим почало розуміти, що треба формувати іміджеву складову, вибудовувати довірчі відносини із клієнтами. І, диверсифікуючи свій бізнес, вкладаючи свої перші капітали у виробництво, підприємства, у нові робочі місця, банкіри розуміли, що мости, які будуються між ними і суспільством, забезпечують успіх і в інших галузях.

Сформувався коло банків, що реально бажать створити власний бізнес на довгий термін. Бізнес, з одного боку, досить непростий, потребує розвиненої інфраструктури, з іншого боку – він чинить потужний вплив на всі економічні процеси. Це важливий момент у розумінні того, чому банки «приречені» бути соціально активними: якщо окремі галузі бізнесу дуже кон'юнктурно орієнтовані, то банківський бізнес повинен бути стійким і стратегічно орієнтованим на довгострокові завдання. Хто прийшов на ринок всерйоз і надовго, неминуче задумується про своє місце у суспільній ієрархії і буде намагатися навести мости із суспільством, з різними соціальними групами.

Не підлягає сумніву, що основною метою бізнесу є одержання прибутку. Турбота про соціальне оточення, як правило, вважається витратною

і не несе прямої комерційної вигоди. Тоді чому бізнес в усьому світі вкладає ресурси у соціальні програми? Чому компанії беруть до уваги фактор соціальної відповідальності? Іміджеві на благо або тому, що рівень усвідомленості та відповідальності перед суспільством великий?

Благодійну діяльність бізнес-компаній можна пояснити наступними факторами:

бажанням постійно отримувати прибутки. Тому благодійна діяльність допомагає їм реалізовувати власні інтереси та покращувати свій імідж. Надаючи підтримку освіті чи розвитку громад, компанії працюють на свої майбутні прибутки;

посиленням політичного впливу. Надаючи благодійні пожертви неурядовим організаціям, створюючи з ними коаліції та будуючи ділові відносини, бізнес-компанії посилюють свій політичний вплив на владу. Це дає змогу створити альтернативу всезростаючому сектору державних інституцій та відібрати у них частину впливу на суспільство;

прагненням бути соціально відповідальними, фінансуючи програми неурядових організацій, що спрямовані на вирішення соціальних проблем у громаді чи суспільстві;

прагненням задовольнити проблеми як своїх працівників, так і акціонерів, клієнтів, постачальників та громади, розуміючи, що кожна із цих груп має певні сподівання та надії на цей бізнес.

Варто визнати, що таким комерційним структурам, як банки участь у соціальних проектах потрібна, насамперед, для створення або підтримки свого іміджу. Цілі банків у реалізації соціальних програм досить прагматичні. І це

нормальна економічно вмотивована поведінка. Соціальна відповідальність стає ядром, навколо якого формуються образ і репутація сучасного банку. Найважливішим «придбанням» банків, що займаються соціальними програмами, є досягнення високого позитивного іміджу, високої ділової репутації.

Імідж є потужним інструментом розвитку бізнесу і серйозною зброєю у конкурентній боротьбі. Позитивна ділова репутація означає, що вартість банку перевищує сукупну вартість його активів і пасивів. Як і будь-який інший актив, репутація для банку і будь-якої бізнес-одиниці має вартісну оцінку. По-перше, це стабільність бізнесу. Позитивна репутація передбачає можливість збереження і збільшення частки ринку і одержання прибутку, достатньої для функціонування і розвитку банку у довгостроковій перспективі. По-друге, це лояльність клієнтів (прихильність клієнта до банку, готовність здійснювати повторні покупки його продуктів і послуг, готовність рекомендувати банк друзям, стабільні асоціації з банком тощо). Фактор лояльності збільшує число постійних клієнтів. По-третє, це конкурентна захищеність. Бренд допомагає гарантувати більші конкурентні переваги, тобто забезпечувати більшу стабільність бізнесу у довгостроковій перспективі. І, нарешті, це імідж банку у діловому співтоваристві. В умовах українського бізнесу цей фактор відіграє велику роль. Сильний бренд істотно допомагає у взаємодії з державними структурами і з фінансовими організаціями, а також у подальшому розвитку бізнесу.

Але не завжди банками рухає лише бажання зміцнити свій імідж за рахунок участі в якій-небудь акції. Зростає рівень їхньої свідомості та відповідальності перед суспільством. Вони починають думати про соціальні взаємини із громадянським суспільством, з незахищеними незаможними верствами населення, з людьми, що входять до групи «прохачів» і не виробляють ніяких матеріальних цінностей за визначенням.

Банки сьогодні працюють із сотнями тисяч клієнтів, і від того, як банки вибудовують із ними співробітництво, наскільки стають союзниками у формуванні нової структури бізнес-відносин, соціального партнерства, залежить стійкість і нашої національної банківської системи, і суспільства в цілому. Звідси і впливає взаємна соціальна відповідальність суспільства і банків – авангарду бізнесу.

Треба зауважити, що розуміння владою і бізнесом соціальної відповідальності банків, на жаль, відрізняються. Основна тенденція – бажання держави вирішити чи ледве не всі проблеми, що накопичилися у соціальній сфері, за рахунок банків і підприємств. У всіх же цивілізованих країнах соціальна відповідальність – це добровільне бажання компанії відігравати роль у рішенні суспільних питань, відповіда-

ти перед споживачами за свій продукт.

Меценатство і добродійність у сучасному суспільстві стає нормою для будь-якого чесного бізнесу. Бізнес, звичайно, може бути успішним, навіть якщо він і не соціально орієнтований, але, на жаль, у короткостроковій перспективі. У міру того, як наша економіка буде переходити від чисто сировинної спрямованості у більш наукомістку і технологічну, соціальна орієнтованість бізнесу буде збільшуватися і стане безумовною нормою.

Соціальна відповідальність бізнесу, тобто відповідальність і перед власним персоналом, і перед суспільством, – це не щось виняткове, породжуване лише особливими обставинами, а норма, що випливає із самої сутності корпоративного бізнесу, оскільки корпорація – це не тільки економічний, але й соціальний інститут.

Оскільки в нашій країні соціальна політика держави ще недостатньо активна, а громадські організації не сформувалися, основну роль у формуванні ефективного соціального середовища бере на себе великий бізнес, використовуючи для цього свої соціальні функції, які досить різноманітні, і реальні фінансово-економічні, адміністративні та політичні можливості. Це в цілому надає деяку специфіку корпоративній соціальній відповідальності бізнесу, відрізняючи українську модель від західних аналогів.

На сьогодні можна констатувати, що благодійна діяльність здійснюється в Україні різними суб'єктами і в різних формах. Але корпоративна соціальна відповідальність в чистому вигляді ще не є системним та поширеним явищем у середовищі українського бізнесу. Важливо позбутися споживацької та пасивної позиції та переходити до активної та партнерської участі усіх зацікавлених сторін – громадян, влади, бізнесу, неурядових організацій.

Необхідно шукати нові форми, нові підходи до розвитку корпоративної благодійності та залучення її до соціального розвитку громад. Нові підходи не виключають традиційного благодійництва, вони дозволяють бізнес-компанії робити добротність вигідною як для себе, так і для суспільства та громади.

Проблема соціальної активності бізнесу в Україні полягає не в тому, що наші підприємці не підтримують соціально значущі проекти. Переважна більшість робить це. Питання скоріше в якості й ефективності цієї підтримки, у тому, наскільки соціальна активність бізнесу підвищує якість життя людей. Адже саме цей критерій лежить в основі самої ідеї корпоративної соціальної відповідальності.

Серед пріоритетних напрямків майбутніх пошуків є аналіз зв'язків корпоративної соціальної відповідальності і ділової репутації, виявлення можливостей корпоративної соціальної відповідальності у створенні позитивного іміджу, аналіз благодійності як інструменту формування бажаного іміджу компанії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буко С. Корпоративна соціальна відповідальність як принцип ціннісно зорієнтованого менеджменту // Соціол.: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 149-158.
2. Гончаров С. Ф., Кричевский Н. А. Корпоративная социальная ответственность. – М., 2007.
3. Закон України Про благодійництво та благодійні організації // Відомості Верховної Ради. – 1997. – №46.
4. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Пер. з англ. С. Яринич. – К., 2005.
5. Социальная ответственность бизнеса: актуальная повестка / Под ред. С. Е. Литовченко, М. И. Корсакова. – М., 2003.
6. Социально-ответственный бизнес: глобальные тенденции и опыт стран СНГ / Под ред. М. И. Либоракиной. – М., 2001.
7. Стрижов С. А. Корпоративная социальная ответственность: состояние и перспективы. – М., 2006.
8. Тульчинский Г. Л. Корпоративная социальная ответственность (Социальные инвестиции, партнерство и коммуникации). – СПб., 2006.
9. http://en.wikipedia.org/wiki/Corporate_social_responsibility
10. http://www.ccc.kiev.ua/data/Final_short_report_ukr.zip
11. <http://www.globalcompact.org.ua>
12. <http://www.pr-a.kiev.ua/index.php?lang=ru&sID=32&itemID=35>
13. http://www.publicity.kiev.ua/one/s/Yhrat_po_p.html
14. http://www.urbanecomomics.ru/publications.php?folder_id=105&mat_id=502

В.Б. МЯГКИХ

ВНУТРІШНЯ КАРТИНА ЗДОРОВ'Я СУЧАСНОЇ МІСЬКОЇ МОЛОДІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мягких Вероніка Борисівна – викладач кафедри соціології праці та управління Українського державного хіміко-технологічного університету, кандидат соціологічних наук

Медико-статистичні дані щодо фізичного, психічного, соціального й духовного здоров'я молоді України свідчать, що воно має значні вади. Найбільша питома вага серед причин смертності молоді, як і раніше, припадає на зовнішні дії (зокрема, нещасні випадки, отруєння та травми), серед яких третину становлять разом самогубства, вбивства та випадкові отруєння алкоголем [4, 34]. Значною залишається й смертність від такої соціально зумовленої хвороби, як туберкульоз, триває погіршення епідемічної ситуації щодо ВІЛ/СНІДу, вірус якого вражає насамперед молоде покоління. Стосовно наркологічних розладів можна зазначити, що за останні роки кількість споживачів наркотичних засобів подвоїлася, до того ж, вік наркозалежної молоді має тенденцію до омолодження. Щодо стану психічного здоров'я, то за даними багатьох досліджень воно також є проблемним, оскільки значна кількість молодих людей почувають себе самотніми, відчувають душевний дискомфорт, невизначеність соціальної позиції в колективі, несформованість ціннісних орієнтацій у сфері спілкування. Аналогічна ситуація спостерігається і в Дніпропетровській області. Аналіз статистичних даних щодо рівня

захворюваності підлітків області показав його неухильне зростання впродовж останніх років [3]. Отже, маємо констатувати, що останнім часом здоров'я молоді України погіршувалось і сьогодні складає значну соціальну проблему, яка має не тільки медичний, але й серйозний соціальний характер.

Слід відзначити, що в українській науці останнім часом активно здійснюються спроби розробити нові концепції здоров'я, визначити і дослідити його складові та механізми формування. Що стосується здоров'я молоді, то соціологічних робіт тут не дуже багато, хоча останнім часом їх кількість збільшилася. Насамперед треба назвати київських дослідників О.Балакіреву, О.Вакуленко, І.Демченко, які провели серію соціологічних досліджень відносно різноманітних проблем, пов'язаних зі здоров'ям підлітків, молоді. Цікаві дані щодо здоров'я шкільної молоді отримали харківські учені О.Кабачна, В.Ніколаєвський, Л.Сокурянська, І.Шеремет.

Сьогодні у науковому дискурсі відносно проблеми здоров'я загальноприйнятим є визнання способу життя як найважливішого чинника

здоров'я. Це, безсумнівно, привертає увагу вчених – демографів, психологів, соціологів – саме до вивчення способу життя, як головного чинника, що характеризує життя людини в сучасному суспільстві. На наш погляд, поряд з об'єктивними причинами, які, безумовно, впливають на стан і стабільність соціального становища сучасної української молоді, стан її здоров'я, чітко виражені й суб'єктивні, які в першу чергу пов'язані з тими ідеальними уявленнями, які молоді люди формують по відношенню до власного здоров'я. Тобто, мова йде про так звану внутрішню картину здоров'я (образ здоров'я), яка дає змогу отримати певні характеристики уявлень молоді щодо власного здоров'я, навички певного (здорового або руйнівного) способу життя, а також дослідити загальний образ здоров'я, що склався у свідомості молоді, і згідно з яким вона буде реальною поведінку у сфері здоров'я. Важливість дослідження внутрішньої картини здоров'я полягає ще й у тому, що це може прояснити певні парадоксальні явища, що характеризують сферу здоров'я. Наприклад, прагнення і потреба бути здоровим притаманне багатьом людям, але не кожна людина дотримується тих правил, які зберігають здоров'я. Усвідомлення потреби бути здоровим та соціальної потреби самоутвердження повинні спрямовувати молоду людину на зміцнення здоров'я і стати дійвою силою в опануванні вмінь і навичок здорового способу життя. Між тим, як свідчать численні дослідження, здорового способу життя додержується незначна частина української молоді.

Отже, маємо *наступну проблемну ситуацію*. З одного боку, існує нагальна соціальна проблема, пов'язана з низьким рівнем стану здоров'я української молоді, його фізичної, психічної, духовної складових, вирішення якої безпосередньо пов'язано з формуванням внутрішньої картини здоров'я. З іншого – теоретична невизначеність, брак досліджень з цієї проблеми, нестача інформації з конкретних аспектів здоров'я молоді, неможливість визначитися з тенденціями та провідними факторами. Наведене обумовило мету статті – виокремити складові внутрішньої картини здоров'я сучасної міської молоді і визначити їх особливості.

Емпіричну базу статті склали результати соціологічного дослідження проблем здоров'я молоді, яке було проведено авторами у 2004-2005 рр. Для опитування застосовувалася репрезентативна вибірка. Всього було опитано 595 молодих мешканців міст у віці від 16 до 29 рр. включно. Джерелом щодо медико-статистичних показників здоров'я слугували офіційні дані Держкомстату та дані Центру медичної статистики Дніпропетровської області.

Відразу наголосимо, що під внутрішньою картиною здоров'я ми будемо розуміти сукупність, комбінацію елементів здоров'я (валеологічне)

та пов'язаних з ним змістовно-психологічних, суб'єктивно-оціночних аспектів існування (валеопластичне). Тобто, в цьому розумінні внутрішня картина здоров'я є «полем здоров'я для себе», що певною мірою відрізняється від суми знань з цього приводу, що накопичила наука, у просторі якого людина пізнає своє здоров'я [2, 438]. Зазначимо, що концепція внутрішньої картини здоров'я на сучасному етапі знаходиться лише на стадії формування. Слід відзначити, що проблема конструювання молоддю певних напрямів свого життя здобуло певну увагу з боку дослідників. Найбільш чітко момент конструювання власного життя представлений у концепції відомого українського ученого Є.І. Головахи стосовно життєвої перспективи особистості. Учений запропонував поняття життєвої перспективи, як побудованої в уяві людини цілісної картини майбутнього в суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими вона пов'яже значення свого життя, свою життєдіяльність [1].

У контексті обраної нами теми важливим є дослідження уявлень української молоді відносно здоров'я і пов'язаних з ними проблем, явищ, процесів. Слід відзначити, що досліджень такого роду дуже мало. Тому на сьогодні невідомо, якою є картина здоров'я в свідомості молоді, які змістовні характеристики має образ здоров'я, які стереотипи молоді використовує при його конструюванні, які особистісні оцінки вкладає в його зміст? На підставі чого – конкретних новотворень сучасного життя або традицій минулого – створюється цей образ, які нові реалії сучасної реальності він віддзеркалює?

Автор поділяє з цього приводу думку В.Ананьєва, який розуміє внутрішню картину здоров'я як самосвідомість, самопізнання людиною себе в умовах здоров'я та виділяє три основні грані в її структурі: 1) когнітивну (раціональна грань внутрішньої картини здоров'я, яка включає сукупність суб'єктивних думок про причини, зміст, можливі тенденції розвитку, а також оптимальні способи збереження, зміцнення та покращення здоров'я); 2) емоційну, (чуттєву грань внутрішньої картини здоров'я, до складу якої входять переживання здорового самопочуття, пов'язаного з комплексом відчуттів, що формують емоційний фон (спокій, радість, утихомиреність, свобода, легкість, симпатія); 3) поведінкову (пов'язана з актуалізацією діяльності молоді людини по збереженню здоров'я, потребує активної діяльності суб'єкта, спрямованої на збереження й підтримку свого здоров'я).

Розглянемо дані проведеного дослідження у контексті наведеної концепції. Щодо когнітивної сторони внутрішньої картини здоров'я, то проведене дослідження показало наступне. Так, на запитання «Чи маєте ви уявлення про те, як треба жити, щоб мати добре здоров'я?» були отримані наступні відповіді: маю чіткі уявлення – 34,3%; маю найзагальніші уявлення – 27,7%; по яки-

хось проблемах маю уявлення, по якихось ні – 31,9%; не маю уявлення, але хочу їх мати – 4,2%; не маю уявлення й не хочу їх мати – 0,8 %; інша відповідь – 1,0%. Як видно з наведених даних, тільки третина опитаних вважає, що має чіткі уявлення відносно здоров'я та здорового способу життя. Основна маса опитаних (59,2%) має, судячи з їх відповідей, найзагальніші, фрагментарні знання.

Опитування також показало, що по багатьох конкретних проблемах, які належать до сфери здоров'я, молодим людям знань не вистачає. Насамперед це стосується знань про будову організму, способів відстежування стану здоров'я, чинників, що зберігають здоров'я, способів надання першої медичної допомоги. Водночас опитані демонструють більшу обізнаність щодо певних захворювань (СНІД), чинників, які викликають захворювання тощо. На думку автора, у свідомості багатьох молодих українців завдяки специфіці офіційної пропаганди медико-соціальних знань у нашій країні, її загальною спрямованістю на декларацію специфічних захворювань та ігнорування проблем збереження здоров'я, склались уявлення, в яких відсутні засоби, методи турботи про власне здоров'я, особливості здорового способу життя.

Дані висновки можна підтвердити думкою опитаних з приводу чинників, які найбільшою мірою визначають здоров'я. У якості основних чинників були названі: екологічна ситуація; генетична спадковість; ставлення до здоров'я самої людини; шкідливі звички; матеріальне становище. Разом з тим, слід зазначити, що такі важливі чинники, як нормальне збалансоване харчування, нормальні сімейні відносини, знання про здоров'я називаються опитаними значно рідше. Конкретизуючи дію наведених факторів, респонденти в якості найважливіших заходів для збереження здоров'я назвали наступні: не вживати наркотики – 72,1%, займатися спортом – 65,9%, не палити – 61,5%, помірно харчуватися – 56,1%, не вживати алкоголь – 43,1%, більше гуляти на свіжому повітрі – 36,1%. Тобто, судячи з відповідей, внутрішня картина здоров'я, що склалася у респондентів, акцентує їх увагу перш за все на стан фізичного здоров'я. Але в той же час, як зафіксувало опитування, ця увага є доволі декларативною. Хоча респонденти й вважають, що відсутність шкідливих звичок є запорукою доброго здоров'я, водночас 28,8% у вільний час вживають алкогольні напої, 41,4% – палять, 5,2% вживають наркотики.

Насторожує той факт, що тільки кожен п'ятий респондент вважає за необхідне мати знання про здоровий спосіб життя. Стільки ж респондентів вважають, що необхідно регулярно проходити профілактичні огляди. Тільки 38,8% опитаних розуміють як важливо для здоров'я добре знати особливості свого організму, вміти регулярно відстежувати його стан. Тобто, маємо

констатувати, що, на жаль, поки що респонденти не розуміють необхідність додержуватися здорового способу життя, не вважають за доцільне мати відповідні знання, які б можна було використовувати в реальній ситуації. Певна кількість респондентів (16,2%) взагалі мають фаталістично-песимістичну внутрішню картину здоров'я, оскільки вважають, що від них у сфері здоров'я практично нічого не залежить. Крім того, на їх думку, життя надто коротке, тому не можна собі відмовляти у задоволеннях, навіть тоді, коли вони погіршують стан здоров'я.

Відносно того місця, яке у внутрішній картині здоров'я займають психічне і духовне здоров'я (згідно з сучасними науковими знаннями, визначенню здоров'я, яке надає Всесвітня Організація Охорони Здоров'я, психічна і духовна складові є невід'ємними компонентами здоров'я), то маємо наступне. Респонденти ототожнюють психічне здоров'я із спокійним, розміреним життям – 22,6% і вважають, що для його збереження не треба хвилюватися надмірно по дрібницях – 30,9%, не вступати в серйозні конфлікти – 11,2%, тобто ці відповіді свідчать про незнання респондентами сутності психічного здоров'я. Щодо духовної складової здоров'я, то вона, судячи з відповідей, взагалі мало турбує молодих людей: тільки 13,8% респондентів вважають, що для досягнення доброго здоров'я треба доброзичливо ставитися до людей, 8,4% – мати чисту совість, 11,8% – любити людей, прагнути їм допомогти.

Відповіді опитаної молоді дозволяють припустити, що внутрішня картина здоров'я респондентів не ґрунтується на наукових знаннях, що вони мають дуже низький рівень медичної інформованості. Значна частина молодих людей має відносно здоров'я фрагментарні уявлення. І це не випадково, оскільки, судячи з відповідей опитаних, ці знання їм допомогли сформувати джерела, які по своїй суті не можуть створити цілісне уявлення про даний феномен – батьки (55,8%), спілкування з товаришами, друзями (35,3%), читання спеціальної літератури (36,5%). 33,3% респондентів вважають, що виробили ці уявлення самостійно. Разом з тим, такі джерела, як навчання в університеті, лекції, зустрічі з медичними працівниками, спілкування з лікарями, які могли б максимально наблизити когнітивну складову внутрішньої картини здоров'я до наукової картини, до наукових знань, слабо впливають на формування у молоді уявлень про здоров'я і здоровий спосіб життя.

Емоційна складова внутрішньої картини здоров'я, яка характеризує певний стан її емоційного фону, має досить проблемну характеристику. Зразу відзначимо, що здоров'я входить у п'ятірку найважливіших молодіжних цінностей: перше місце у рейтингу цінностей займає сім'я (73,9%); друге місце – здоров'я (73,5%), третє місце – свобода (58,6%), чет-

верте - праця (58,1%), п'яте – благополуччя (55,3%). Така висока цінність здоров'я дозволяє припустити, що в реальному житті молоді притаманні турбота про власне здоров'я, пошуки ефективних шляхів його збереження. Але, як ми вже показали вище, дані опитування свідчать, цінність здоров'я є до певної міри декларативною і не тісно пов'язана зі здоровим способом життя – тільки 38,3% опитаних вважають за необхідне додержуватися в реальному житті способу життя, що зберігає здоров'я. Відсутність у внутрішній картині розуміння сутності психічного здоров'я, заходів його збереження має негативні наслідки. Як свідчать отримані дані, серед опитаних відчувають часто або час від часу: знижений настрій – 69,7%, емоційне напруження – 60,2%, дратівливість – 44,7%, тривожність – 45,7%, незадоволення собою – 36,1%, незадоволення оточуючими – 43,9%, відчуття того, що життя йде не так, як того бажається – 40,0%.

Розглянемо поведінкову складову внутрішньої картини здоров'я, що склалася у досліджуваної молоді на основі власних уявлень про здоров'я, яку характеризують конкретні практики молоді у цій сфері. Як показують відповіді опитаних, молоді люди воліють вирішувати питання, пов'язані з розладами здоров'я, різноманітними шляхами. Частина цих шляхів представляє собою явну загрозу для здоров'я, оскільки, наприклад, звертання по допомогу до друзів, в аптеку, до народних засобів лікування при невизначеному діагнозі, не дає змоги подолати хворобу і одужати, а тільки створює зовнішній ефект відсутності певних симптомів. Найчастіше такі шляхи опитані будуть використовувати при появі головного болю, кашлю, швидкої втоми. Певна частина молоді буде звертатися до лікаря при появі у них розладів шлункової системи, болю в серці, негараздів зі статевою сферою, підозри на небажану вагітність. Значна кількість респондентів вважає за розумне зовсім нікуди не звертатися, а чекати, поки організм сам зможе перебороти хворобливий стан. Найбільше це стосується таких розладів, як головний біль, розлади сну, незначні трав-

ми, швидка втома, погане самопочуття. Частина опитаних зовсім не знає, що вона буде робити у разі захворювання. Привертає увагу той факт, що значна кількість опитаних зовсім не орієнтується, що треба робити у разі появи проблем, пов'язаних зі статевим життям, – 16% опитаних не знають, куди звертатися у разі захворювань статевої сфери, 23,8% – у разі підозри на небажану вагітність.

Проаналізувавши одержані дані, можна зробити висновок відносно проблемного стану внутрішньої картини здоров'я сучасної міської молоді, оскільки всі її компоненти мають певні вади. У якості подальшої перспективи дослідження цієї проблеми автор вважає за необхідне проведення більш глибоких досліджень процесуальної сторони формування внутрішньої картини здоров'я, механізмів та факторів, що обумовлюють цей процес і результат включення індивіда у сферу здоров'я, який відбувається шляхом засвоєння індивідом соціального досвіду відносно здорового способу життя: цінностей, норм і стереотипів, пов'язаних зі здоров'ям, взірців та практик самозберігаючої поведінки та відтворення його у власному способі життя. В той же час, соціальні уявлення виступають і як ефективний індикатор змін, які вже відбулися або відбуваються в тій сфері людського буття, яка цікавить дослідника перш за все в сфері сімейної освіти і виховання. Виходячи з авторського розуміння здоров'я як фактора, який поряд з іншими чинниками обумовлює цілісність людського існування, оскільки саме здоров'я є важливим компонентом життєвого процесу, що стимулює, допомагає, відкриває (або навпаки) перед людиною життєві перспективи та досягнення, автор вважає, що необхідно звернути особливу увагу на внутрішню картину здоров'я, яка грає важливу роль у ставленні молоді до власного здоров'я, створюючи загальний когнітивний-емоційно-поведінковий фон функціонування української молоді в сфері здоров'я. Цей фон має винятковий вплив на оцінку молоддю загального рівня здоров'я, як певної потенції, ресурсу, капіталу для розробки та реалізації своїх життєвих стратегій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Е.И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи. – К. – 1988. – 144 с.
2. Психология здоровья. Учебник для вузов / Под ред. Г.С.Никифорова. - СПб.: Питер, 2006. – 607 с.
3. Стан здоров'я населення Дніпропетровської області в 2003-2004 рр. Відповідальний укладач – начальник обласного центру медичної статистики А.О. Сокульський // Центр мед. статистики. – Дніпропетровськ, 2006. – 138 с.
4. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства. Частина 1 / О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О.В. Вакуленко, Ю.М.Галустьян та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн. 1. – 164 с.

Н.М. ГОРДІЄНКО

ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ І МЕХАНІЗМИ ЇХ РОЗВИТКУ В ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Гордієнко Наталія Миколаївна – заступник директора з інноваційної роботи Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру

У статті висвітлені загальні тенденції гуманізації ставлення до осіб з інвалідністю, показано необхідність включення їх у безпосередній процес спілкування і взаємодії із здоровими людьми як запорука забезпечення у них почуття повноцінності і життєздатності. Доведено, що один із ефективних шляхів соціалізації осіб з інвалідністю є засвоєння ними соціальних норм, визнаних у суспільстві як значущі, представлені найбільш розповсюджені види соціальних норм та можливі механізми їх розвитку.

Основна мета статті полягає у виокремленні основних видів соціальних норм у контексті гуманізації суспільства та представити можливі механізми їх розвитку в осіб з інвалідністю.

Проблемами інвалідів опікуються у тій чи іншій мірі усі країни світу. Тенденція гуманізації суспільства в цілому і в ставленні до інвалідів зокрема цікавить все більше вчених різних спеціальностей, особливо соціологів, психологів і педагогів у плані їх соціалізації, залучення до повноцінного соціального життя з урахуванням, звичайно, їхніх реальних життєвих обмежень. Цьому сприяє достатньо розвинена теоретико – методологічна база, з одного боку, і підготовка високопрофесійних спеціалістів з соціології, соціальної педагогіки, соціальної роботи – з іншого.

В сучасній науці існує значна кількість підходів до теоретичного осмислення проблеми соціалізації інвалідів. Спільним у всіх підходах є те, що вони пов'язані з недостатнім опануванням особами з інвалідністю життєвих умінь і навичок, невмінням адаптуватися в навколишньому світі, неможливістю використовувати особистісні ресурси для розв'язання своїх життєвих проблем. Проте більшість дослідників дійшли думки, що інвалідність – це не хвороба, а інвалід – це людина, яка має певні обмеження, але здатна виконувати усі соціальні обов'язки перед суспільством, бути повноправним її членом і домагатися того, щоб її сприймали оточуючі саме як повноправну і повноцінну особистість з урахуванням її вад.

Як показали дослідження А.Й. Капської та її колег [3, 47-48], більшість опитаних людей з обмеженою дієздатністю (65,3%) бажають жити і спілкуватися із здоровими людьми. До речі, діти-інваліди в сільській місцевості більше відчують свою відмежованість від здорових дітей, напри-

клад 87,8% дітей, хворих на ДЦП, бажають навчатися і проводити вільний час серед здорових ровесників, але, на жаль, такої можливості не мають. Ці дані доводять необхідність включення дітей-інвалідів у загальноосвітні навчальні заклади разом із здоровими однолітками, бо «надзвичайно важливою умовою соціальної інтеграції є впровадження у свідомість суспільства ідеї рівних прав і можливостей для дітей з обмеженою дієздатністю і для здорових дітей» [3, 47-48]. Навіть за умови повного прийняття вищими органами влади законодавчої бази щодо реабілітації прав і можливостей даної категорії населення, соціальна інтеграція не буде здійснена, доки суспільство не усвідомить актуальність цієї ідеї і гостру потребу інвалідів у цьому. У першу чергу це стосується: а) взаємодії дітей-інвалідів і здорових дітей – та дорослих, б) психологічної і моральної готовності здорової частини суспільства до сприймання інвалідів як повноцінних членів суспільства, завдяки чому буде нормалізуватися життєдіяльність інвалідів та їхніх родин. Виходячи з цієї ідеї, А.Й. Капська та її колеги [3, 53] висувують інноваційну концепцію нормалізації життєдіяльності інвалідів. Під нормалізацією життєдіяльності ними розуміється максимальне наближення способу життя інваліда і його родини до норми, прийнятої суспільством. Норми, таким чином, розглядаються як соціально-психологічний критерій поведінки інваліда як індивіда, а його родини як соціальної групи. Нормалізація життєдіяльності інваліда включає сукупність соціальних норм, якими мусить оволодіти людина з інвалідністю, щоб почувати себе на рівні здорових людей і морально, і психологічно, і економічно (по-можливості).

Спеціально проблему соціальної норми з різних боків вивчали такі вчені, як П.Бергер, П.Бурдье, М.Вебер, Л.С.Виготський, Є.Дюркгейм, А.І.Ковальова, Т.Лукман, Р.Мертон, М.Н.Реут, А.Н.Суворов, Н.В.Шапкіна та ін. Зокрема, Є.Дюркгейм, А.Н.Суворов, Н.В.Шапкіна [5, 19] досліджували стандартизовані форми соціальних стосунків інвалідів з суспільством (соціальні норми і девіації), соціальні інститути, механізми соціального контролю дітей і дорослих з інвалідністю. А.І.Ковальова і М.Н.Реут [2, 98-105], досліджуючи проблему соціалізації молоді з обмеженими можливостями, зокрема,

нечуючої молоді, розкривають поняття соціальної норми, їх сутність, типи і доводять, що оцінювати результативність соціалізації доцільно через засвоєння соціальних норм. Вони стверджують, що соціалізація мусить забезпечувати постійне особистісне зростання особистості, хоч воно не завжди плавне (може бути суперечливим, проходить етапи підйому і спаду), а соціалізацію як процес вважають успішною, якщо «інвалід засвоює необхідні соціальні ролі, засвоює визнані даним суспільством чи соціальною спільнотою цінності через соціальні норми [2, 105].

До важливих соціальних норм, наприклад, С.С.Фролов [4, 50-56] відносить: культурні норми, звичаї, моральні норми, закони. Культурні норми ним визначаються як система поведінкових очікувань, як ми повинні діяти і як не повинні. Культурні норми – це детально розроблена система таких стандартизованих, очікуваних способів, відчуттів і дій, яких члени суспільства дотримуються більш – менш точно. Вони змінюються, звичайно, паралельно з новими умовами життя людей, хоч часто це відбувається надто болісно.

Такої ж точки зору дотримується В.Т.Шапко [7, 94], який розглядає культуру як засіб соціалізації особистості і норми культури визначає як очікування і вимоги суспільства до людини (від норми щоденної поведінки до норм права і моралі, до загальноновизнаних стандартів поведінки, діяльності). Для позначення тих цінностей і норм, які реально функціонують на даний час у даному суспільстві, він використовує поняття «актуальна культура». Однією з найсуттєвіших характеристик актуальної культури він називає її нормативність, тобто певний інваріант, обов'язковий для особистості соціокультурний мінімум, тому саме актуальна культура виступає по відношенню до особистості інструментом соціалізації та індивідуалізації, концентруючи в собі соціокультурні вимоги соціуму і групи до людини [7, 102].

Наступною складовою в системі соціальних норм С.С.Фролов називає звичаї. Звичаї це називають повсякденною культурою і пояснюють її як звичні, нормальні, найбільш прийняті і достатньо широко розповсюджені способи групової діяльності. З елементами такої культурної норми як звичаї діти знайомі з дитинства. Оскільки вони їх виконують щодня, то вважають їх єдино правильними. Тому якщо ці правила не відповідають загальноновизнаним у суспільстві, то людині дуже важко адаптуватися в новому мікросоціумі.

Моральні норми С.С.Фроловим [4, 52-53] визначаються як ідеї про правильну чи неправильну поведінку, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші. При цьому вважається, що порушення моральних норм шкодить не тільки тій групі, в якій відбуваються ці порушення, але й бідою всього суспільства. Далі він доводить, що соціальний досвід суспільства показує, що моральні норми не придумуються, не створю-

ються штучно, вони є результатом повсякденного життя і групової практики поведінки людей, виникають поступово без свідомого вибору і розумової напруженості. Члени будь-якої групи вважають, що певні моральні норми повинні заохочувати або карати заради досягнення згуртованості і підвищення благополуччя членів групи. Моральні норми передаються наступним поколінням не як система практичних вигод, а як система святих абсолютів. Коли вони засвоюються індивідом, то вступає в силу моральний контроль поведінки і цьому індивіду уже психологічно важко здійснювати заборонені дії.

Закони С.С.Фролов розглядає як узаконене продовження моральних норм [4, 55]. Він стверджує, що закон найбільш ефективний тоді, коли він гармонійно влітається в зміни, що відбуваються у моральних нормах. Хоча не можна говорити, що всі закони, які знаходяться в опозиції до моральних норм певної частини населення (наприклад, закон про обмеження виготовлення і продажу спиртних напоїв паралельно з постановою про зниження цін на ці напої). Дуже часто непопулярні на початку закони потім знаходили підтримку у суспільстві.

В соціології визначають і таку важливу цінність законів (правових норм) як таких, що забезпечують прямий і зворотний зв'язок особистості з суспільством [4, 65].

Важливим є і те, що ці соціальні норми можна розвивати, закріплювати, відстежувати рівень їх розвитку за існуючими методиками в процесі активної шкільної і позашкільної діяльності.

Засвоєння вищезначених соціальних норм особами з інвалідністю ми розглядаємо як першочергове завдання, бо без цього людині важко співіснувати з іншими людьми в мікросоціумі і тим більше в суспільстві в цілому, тому що рівень соціалізації та інтеграції людини залежить від рівня її соціалізованості перш за все у мікрогрупах: сім'ї, груп ровесників, референтній групі, шкільному чи виробничому колективі. Саме у цих мікрогрупах формується в індивіда власне світобачення соціальних зв'язків і провідна модель соціальної поведінки у суспільстві.

Найбільш розповсюдженими і оцінюваними суспільством О.В.Змановська [1, 21-25] називає такі соціальні норми:

Духовно - моральні, морально - етичні, правові, політичні, організаційно – професійні, індивідуальні і дає їм своє пояснення.

Так, носіями духовно - моральних норм виступають самі люди, а також такі соціальні інститути, як сім'я, релігійні конфесії, громадські організації. Ці норми, зазначає О.В. Змановська, існують перш за все у формі загальнолюдських цінностей, які представлені у світових релігіях, художній культурі і науковій думці, також це традиції і звичаї народні, міжнародні конвенції та декларації. В них записані правила

поведінки і заборони, важливі для позитивного життєздійснення людини.

Морально - етичні норми, як різновид соціальних норм, являють собою сукупність очікувань - правил певної соціальної групи (реальної або номінальної) по відношенню до її членів. Носіями морально - етичних норм є конкретні соціальні групи, об'єднання, спільноти, їх лідери, керівники. Норми такого виду, як правило, письмово не закріплені. Вони можуть бути прямим наслідком моральних цінностей, а можуть і суперечити їм (якщо це асоціальні групи).

Групові норми часто породжують стереотипи (етнічні, класові). Стереотипи можуть відігравати як позитивну, так і негативну роль. Позитивні стереотипи, наприклад, сприяють забезпеченню певного рівня етичних стосунків, відрізняються економічністю у часі, в обсязі роботи, в мірі відповідальності за доручену справу та ін. Але стереотипи негативного плану існують, як правило, у вигляді неадекватного ставлення до інших, до справи, до робочого часу і і поглиблюються вираженням афективного компоненту.

Правові норми, як різновид соціальних норм, більш конкретні. Вони закріплені в основних державних документах (законах), виконання їх обов'язкове для всіх членів суспільства. Правові норми відображені в конституції, юридичних документах. Ці норми регулюються всією державною системою. Невиконання правових норм громадянами веде до дестабілізації в суспільстві і є небезпечним для нього.

Політичні норми сформовані в міжнародних документах, міжнародних домовленостях і регулюють відносини між державами. Політичні норми окремої держави - це сукупність правил, які відображені в документах певних політичних сил і дозволяють орієнтуватися у суспільному житті країни з тих позицій, яких дотримуються тієї чи іншої політичної сили. Зусилля окремих політичних сил можуть бути спрямовані на розвиток держави або всупереч цьому розвитку. Проявляється ставлення окремої особи чи групи до політичних подій в країні чи спільноті його політичною свідомістю, прийняттям і виконанням політичних ролей, проявами політичної активності. Політична соціалізація осіб з інвалідністю залежить від кількох факторів:

- 1) політичної ситуації в країні і ставлення до неї мікросередовища, в якому він перебуває;
- 2) рівня політичних знаків;
- 3) політичної культури суспільства;
- 4) інституційних спільнот (школи, засоб масової інформації);
- 5) виховання і самовиховання;
- 6) індивідуальних особливостей особистості.

Організаційно - професійні норми, як різновид соціальних норм, регулюються всіма

інструкціями на виробництві і правилами внутрішнього розпорядку роботи всередині конкретної структури (школи, вуз, установи та ін.).

Крім того, у кожній установі чи навчальному закладі створюються свої професійні традиції, особливості організації праці, навчання, відпочинку, ієрархії стосунків, незважаючи на те, закріплені вони в письмовій формі чи ні.

Кожний, хто стає членом тієї чи іншої структури, мусить дотримуватись особливостей організаційно - професійних норм, хоча процес адаптації до нових умов у кожного різний за часом, складністю пристосування до нових умов навчання, праці, стосунків.

О.В.Змановська звертає увагу на те, що в останні роки все більше уваги звертається на такий вид соціальної норми, як індивідуальна. Індивідуальна норма пов'язана з визначенням цілісності кожної особистості, починає відігравати дедалі суттєву роль у житті суспільства, що проявляється в гуманізації суспільної свідомості в цілому.

Більш виразно види соціальних норм і механізми їх розвитку і регулювання представлені в таблиці 1.3.1.

Соціальні норми, визначені С.С.Фроловим і О.В.Змановською, свідчать про те, що вони включають майже одні й ті ж змістові елементи системи, але у О.В.Змановської вони більш деталізовані. Аналогічні за змістом види соціальних норм представлені і в інших наукових джерелах, тому розкриті вище види соціальних норм ми вважаємо правомірним взяти за основу для формування в осіб з інвалідністю відчуття повноцінних членів суспільства.

Аналіз видів соціальних норм і механізмів їх розвитку в осіб з інвалідністю дозволяє зробити наступні висновки:

для повноцінного життя людини з інвалідністю в суспільстві, що має тенденцію гуманізації, необхідним є оволодіння основними соціальними нормами, які в суспільстві визнані соціально цінними;

до основних видів соціальних норм учені відносять: культурні норми, звичаї (як повсякдення культури), моральні норми (морально - етичні, духовно - моральні) закони (правові норми), політичні, організаційно-професійні, індивідуальні.

Для розвитку кожної з них існують певні механізми: зразки носіїв тих чи інших норм; стереотипи заборони; включення в діяльність і спілкування; вивчення і дотримання правових, політичних, професійних, моральних норм; розвиток суспільної свідомості; виховання адекватної самооцінки; сімейні установки; індивідуальні ціннісні диспозиції та ін.

Таблиця 1.3.1. Види соціальних норм та механізми їх розвитку

№ п/п	Види соціальних норм	Механізми розвитку
1	Морально – етичні норми: очікування - розпорядження певної соціальної групи (реальної чи номінальної) по відношенню до своїх членів	- опора на моральні норми; - зразки носіїв морально – етнічних норм у даній групі; - стереотипи, заборони, расові, етнічні та ін.; - включення в діяльність, в якій проявляється рівень відповідності дій людини, визнаним у даному мікросоціумі морально – етнічним нормам
2	Духовно – моральні: цінності, які представлені у світових релігіях, художній літературі, культурі, науковій думці, народних традиціях і звичаях, міжнародних конвенціях і деклараціях	- люди, дії яких заслуговують на те, щоб їх наслідували; - зразки поведінки у конкретних ситуаціях; - зразки спілкування між людьми
3	Правові норми як різновид соціальних норм, але більш конкретні	- роз'яснення державних правових документів (конституція, правові кодекси, закони та ін.); - дії, пов'язані з необхідністю виконувати правові норми
4	Політичні норми, які регулюють внутрішньодержавні і міжнародні стосунки	- знання політичних норм; - дії відповідно до цих норм
5	Організаційно – професійні норми, які регулюються службовими інструкціями, правилами внутрішнього розпорядку, професійними традиціями	- вивчення відповідних норм; - професійна діяльність у певному колективі; - дії, що відповідають конкретним внутрішнім традиціям та інструкціям
6	Індивідуальні норми, пов'язані з визнанням цінності кожної особистості, що на даний час відіграє все більшу роль у житті суспільства	- гуманізація суспільства, суспільної свідомості; - виховання адекватної самооцінки; - сімейні установки; - індивідуальні ціннісні диспозиції

ЛІТЕРАТУРА:

1. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. Пособие для студ. Высш. учеб. заведений.-М.: Издательский центр «Академия», 2003.-288с.
2. Ковалёва А.И. , Реут М.Н. Социализация неслышащей молодежи.-М.: Социум, 2001.-222с.
3. Соціально – педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально – методичний посібник для соціальних працівників і соціальних педагогів/ за ред. Проф. А.Й.Капської.-К.: ДЦССМ,2003.-168с.
4. Фролов С.С.Социология. Учебник для высших учебных заведений. Издательская корпорация «Логос».-М., 1996.-360с.
5. Холостова Є.И. , Дементьева Н.Ф.Социальная реабилитация:Учебное пособие. 2-е изд.-М.:Издательско – торговая корпорация «Дашков и К⁰», 2003.-340с
6. Чан Івона. Досвід втілення положень про освіту дітей з особливими потребами в країнах Центральної Європи. Переклад з англійської Андрія Кононенка.-Київ., 2006.-42с.
7. Шапко В.Т. Феномен актуальной культуры //Социс, 1997.-№10.-С 93-104

А.С. ЗУБЧЕНКО, Н.Ю. ПЕНЬКОВА

«СИТУАЦИЯ ВЫБОРОВ»: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Зубченко Александр Сергеевич – старший преподаватель кафедры социологии и социальной работы Энергодарского института Классического частного университета, кандидат социологических наук

Пенькова Надежда Юрьевна – аспирантка Запорожского национального университета

Постановка проблемы в общем виде. По сравнению с другими социальными институтами, возраст которых измеряется тысячами лет, институт политических выборов молод и в современном виде сформировался лишь к середине 1950-х гг. Однако мыслителей еще с древних времен интересовало, как ведет себя человек, когда ему приходится выбирать жизненные, социальные или политические альтернативы? В литературе описание этой проблемы приобретало различные формы – от Ильи Муромца, стоящего у перекрестка трех дорог до героев А.Камю, выбирающих между служением миру и ношей свободы. Социолога же в первую очередь интересуют вопросы: какие механизмы регулируют социальное поведение в ситуации выбора, какие факторы на него влияют? Наибольшую остроту и общественную актуальность эта проблема приобретает в трансформирующихся обществах, где избирательный процесс несет куда большую аксиологическую и эмоциональную нагрузку, нежели в традиционных демократиях. В Украине это противоречие обостряется еще и значительными социокультурными различиями между регионами.

События электорального цикла 2004-2007 гг. продемонстрировали всю трудность и непоследовательность демократических преобразований в Украине, когда, с одной стороны, совершалась «Помаранчевая революция», а с другой – последующие результаты выборов часто подменялись закулисными политическими договоренностями. Перманентность электоральных процедур (за последние четыре года украинцы трижды голосовали) приводит к снижению явки, но вместе с тем стимулирует оформление электоральных корпусов нескольких ведущих политических сил, фактически не оставляя шансов «третьим партиям». К тому же, «ситуация выборов» – это уникальный момент социального взаимодействия, в ходе которого гетерогенный и слабо организованный социальный субъект (избиратели) через институциональные механизмы воплощает огромное число индивидуальных мнений и оценок в конкретные властно-управленческие решения. Особой значимости исследуемой проблеме придает и тот факт, что современное украинское общество включает в себя несколько региональных электоральных культур (в том числе южноукраинскую), в каждой процессы принятия избирателями элек-

торального решения протекают по-своему.

Анализ последних исследований и публикаций. Ответить на вопрос о природе мнений и оценок избирателей пытались множество ученых – от Аристотеля до П. Шампаня. Вместе с тем, работ посвященных собственно изучению «ситуации выборов», немного. Среди отечественных авторов можно назвать И.Гавриленко и А.Литвина (рассмотрение выборов как элемента социально-исторического процесса) [7], И.Ковалю (социальная диагностика предвыборной ситуации) [11], А.Лобанову (изучение социально-экономических факторов разворачивания «ситуации выборов») [12], С.Макеева (социокультурные предпосылки электорального выбора) [13], Д.Позняка (механизмы принятия электорального решения) [18] и других исследователей. В арсенале российских социологов – выделение специфических черт политической коммуникации накануне голосования (В.Евстафьев) [8], трансформации социальных представлений в период избирательного марафона (Г.Елкина) [9], построение модели голосования неопределившихся (Г.Орлов, В.Шуметов) [15].

Выделение не разрешенных ранее частей обшей проблемы. Вместе с тем в упомянутых публикациях авторы не приводят развернутого описания «ситуации выборов» как социального феномена.

Цель статьи – охарактеризовать «ситуацию выборов» в Запорожском регионе на протяжении 2004-2007 гг.

Изложение основного материала исследования. Ситуация выборов – это совокупность социальных, политических, экономических и духовных факторов и ожиданий граждан, которые проявляются в период разворачивания избирательной кампании. По мнению В.Измайлова, она определяет институционально-проблемный дизайн электоральных состязаний и характеризуется по таким критериям: направленность электоральной коммуникации, специфика способов и техник конкурентной борьбы, отображение актуальных проблем в ключевых посланиях участников выборов [10, 42]). Нетрудно заметить ярко выраженную политтехнологическую составляющую такого подхода. Проводя социологический анализ данного феномена, больше внимания стоит уделять экзистенциальному характеру «ситуации выборов», ее высокой неопределенности,

непредвиденности мотивации электорального участия, высокому влиянию внешних факторов (этнических, конфессиональных, бытовых). В этот период в разных сегментах электорального поля появляются новые силы (в украинской традиции – «брендовые» партии), что значительно обостряет избирательную борьбу. Политическая конкуренция преобразуется в презентацию различных управленческих инициатив, что ставит избирателей в положение если не полноправного, то, как минимум, влиятельного участника процесса принятия политических решений [6, 81-86]). Это находит отображение в риторике политических акторов, направленной на мобилизацию своих приверженцев, что ярко проявилось на досрочных парламентских выборах 2007 г.

Таким образом, проведение анализа «ситуации выборов» связано, в первую очередь, с определением социально-политического контекста избирательной кампании. Среди социологов пока не сложилось единого мнения о том, какие предпосылки избирательного процесса являются существенными, а какие – нет. Вот почему имеет смысл, с одной стороны, уделить внимание изучению наиболее общих социально-экономических ожиданий избирателей, а с другой – взглянуть на то, как эти ожидания воплощаются в поддержке индивидуальных и коллективных электоральных акторов. Не стоит забывать и про уровень честности, реальной конкурентности народного волеизъявления. Ведь события последних лет на постсоветском пространстве показали, что именно общественная оценка прозрачности избирательного процесса и его ожидаемых результатов во многом определяет тематический контекст избирательного марафона. Таким образом, необходимо проанализировать «цену выборов» в массовом политическом сознании, рассмотреть, что ожидают от них граждане.

Как видно из таблицы 1¹, запорожцы по-разному оценивали значимость парламентских выборов 2002, 2006, 2007 гг. и президентских выборов 2004 г. Эти отличия можно объяснить с позиций теории рационального выбора: чем выше положение определенного института в политической системе, тем больше субъективных выгод избиратель от него ожидает.

Таблица 1. Распределение ответов на вопрос: «Насколько важны для Вас результаты предстоящих выборов» (в процентах от всех опрошенных, ответы дали 1053, 1110 и 1291 респондент соответственно)

Вариант ответа	2004 г.	2006 г.	2007 г.
Очень важны	29,1	0	14,2
Довольно важны	32,5	18,6	17,8
Не слишком важны	15,6	27,8	30,6
Совсем не важны	17,1	27,3	34,1

Затруднились ответить	5,2	5,9	3,1
Отказ от ответа	0,5	0,3	0,2
Всего	100,0	100,0	100,0

Знание «цены выборов» для различных категорий электората активно используется политтехнологами при определении явки «своих» и «чужих» избирателей. Как показывают наши исследования, на протяжении последних лет наибольшую важность результатам избирательного марафона придавали сторонники Коммунистической партии, объединенных социал-демократов и «Нашей Украины» и блока Юлии Тимошенко. Это и неудивительно, ведь данные политические силы позиционировались как носители определенной идеологии или же отождествлялись с популярными политическими лидерами.

Впрочем, личная оценка важности выборов не образуется на пустом месте, а тесно связана с оценкой электоральной эффективности. Электоральная эффективность – это показатель того, насколько институты представительской демократии интериоризированы массовым политическим сознанием, восприняты как необходимые и действенные. Изучение данного индикатора выглядит особо актуальным на фоне распространения на постсоветском пространстве электорального отчуждения [1]. По мнению Т.Александровой и М.Кошелюка, этот феномен проявляется в нескольких формах. Во-первых, через несовпадение уровня декларируемой и реальной активности избирателей. Это происходит по причине того, что представители различных социальных групп проявляют неодинаковый интерес к исполнению своего гражданского долга.

Во-вторых, электоральное отчуждение возникает на фоне тотального недоверия к институтам представительской демократии и неверия в результативность электорального участия. В таких условиях, если исходить из формулы Рикера-Ордуша, затраты на процедуру электорального выбора (потраченное время в воскресный день) значительно превышают возможные выгоды, и участие в голосовании утрачивает всякий смысл.

Обратившись к таблице 2, можно увидеть, что за последнее время существенно уменьшилось число запорожцев, абсолютно не верящих в ответственность выборов. Это позитивный сигнал, ведь, по мнению политологов, чем выше цена своего голоса, тем серьезнее избиратели относятся к выбору, тем слабее «работают» технологии подкупа, прямой или косвенной фальсификации. Вместе с тем, когда исход голосования не принципиален, накал конкуренции не высок, а среди кандидатов нет ярких личностей, повышается влияние внеэлекторальных факторов на результат борьбы. Так, в частности, было на повторных выборах в Мелитопольском избирательном округе.

ге, где один из претендентов, практически не ведя избирательной кампании, сумел за полтора месяца в двенадцать (!) раз повысить свою популярность и получить мандат народного депутата.

Таблица 2.

Распределение ответов на вопрос:

«Как Вы считаете, может ли Ваше участие в выборах повлиять на ситуацию в стране или нет?» (в процентах от всех опрошенных, ответили 3582 и 1279 респондентов соответственно)

Вариант ответа	2006	2007
Конечно, может	13,5	15,8
Скорее всего, может	16,4	20,3
Скорее всего, не может	31,5	29,2
Конечно, не может	24,1	22,3
Затруднились ответить	14,3	12,2
Отказ от ответа	0,2	0,2
Всего	100,0	100,0

Существует еще и третий немаловажный фактор электорального отчуждения – непризнание гражданами честности волеизъявления, недоверие к результатам выборов. Исследователи утверждают, что общественная оценка справедливости избирательного процесса во многом определяет тематический контекст электорального марафона [1, 5]. Как известно, именно борьба за честные выборы стала главной движущей силой народных революций 2003-2005 гг. в Грузии, Кыргызстане и Украине.

Из таблицы 3 заметно, что исход выборов-2007 оценивался запорожцами сдержанно-оптимистически. Наиболее оптимистичны в своих прогнозах политически активные граждане, дисциплинированно посещающие избирательные участки на всех выборах. Прослеживается и другая взаимосвязь – абсентеисты и участники опроса, не поддерживающие ни одну из политических сил, больше всего уверены в полной фальсификации выборов.

Таблица 3. Оценка запорожцами досрочных парламентских выборов 2007 г.

(в процентах от всех опрошенных, ответили 1285 респондентов)

Вариант ответа	В процентах от всех опрошенных
Выборы будут честными и свободными	4,8
В ходе выборов будут отдельные нарушения, но они серьезно не повлияют на общий результат	33,1
В ходе выборов будут серьезные нарушения, которые существенно повлияют на общий результат	20,3

Результаты выборов будут полностью подтасованы	21,1
Затруднились ответить	19,5
Отказ от ответа	1,2
Всего	100,0

В партийном срезе максимальные ожидания образцовой организации и подведения итогов избирательного марафона фиксировались среди сторонников «Нашей Украины – Народной самообороны». Каждую из этих закономерных тенденций можно описать одним из постулатов теории социального обмена: личным опытом («я каждый раз голосую и уверен, что делаю это не напрасно»), иллюзорным коллективным опытом («голосуем-голосуем, а ничего не меняется») и эффектом значимого референтного актора («я доверяю этому человеку и верю его словам»). В последнем случае речь идет о приверженцах «НУ-НС», чей почетный председатель Виктор Ющенко неоднократно гарантировал демократичность выборов.

Помимо вышесказанного, немаловажную роль в формировании общей оценки «ситуации выборов» играют социально-экономические настроения граждан. Возникает резонный вопрос – исходя из какой методологии их оценивать? С высокой вероятностью можно говорить о нежизнеспособности модели «экономического голосования» М.Фиорины в ее классическом виде. Пример тому – накануне президентских выборов 2004 г. 37% запорожцев констатировали ухудшение материального положения своей семьи, что не помешало премьер-министру В.Януковичу привлечь на свою сторону почти три четверти избирателей региона. Причем, по данным общеобластного экзит-полла, проведенного Южноукраинским агентством социальных технологий 26 декабря 2004 г., лидер Партии регионов получил наибольшую поддержку именно среди малообеспеченных слоев населения.

В целом накануне выборов-2007 в Запорожском регионе наблюдалось определенное увеличение числа людей, оптимистически оценивающих ситуацию в стране (см. табл. 4).

Таблица 4.

Распределение ответов на вопрос: «Какое из этих суждений, по Вашему мнению, лучше всего описывает ситуацию в Украине?» (в процентах от всех опрошенных, на вопрос ответили 2950 и 1272 респондента соответственно)

Вариант ответа	2006	2007
Все не так плохо и жить можно	7,2	13,2
Жить трудно, но терпеть можно	29,3	42,2
Терпеть наше бедственное положение уже невозможно	57,4	35,5
Затруднились ответить	6,1	9,1
Всего	100,0	100,0

*тут и далее данные за 2006 г. на основании материалов исследования, проведенного в Запорожской области Центром социальных экспертиз Института социологии НАН Украины. По многоступенчатой выборке с квотным отбором на последней ступени (параметры квоты – пол и возраст) методом анкетирования по месту проживания было опрошено 3610 респондентов. Среднее отклонение параметров выборочной совокупности от контрольных показателей не превышает 1,5%.

Как видно из таблицы 4, число пессимистично настроенных респондентов за последний год уменьшилось почти на двадцать процентов. Свидетельствует ли этот факт о реальном росте благосостояния запорожцев? Как известно, вопрос – это способ формирования смыслового континуума, который в значительной мере определяет ответы людей [3, 46]. Заметим, что в условиях перманентного политического противостояния между парламентской коалицией и президентом, которое продолжалось с августа 2006 г., ситуация в экономике оставалась более-менее стабильной. Очевидно, что на этом фоне респонденты часто отвечали по принципу «лишь бы хуже не было». Говоря о динамике своего материального положения за последний год, почти половина участников опроса сообщили, что оно существенно не изменилось, четверть констатировали незначительное улучшение, а почти пятая часть опрошенных сказали, что стали жить хуже.

Немалый интерес в данном контексте представляет и оценка гражданами своих жизненных перспектив на ближайшие несколько лет. Ведь по наблюдениям Г. Китчелта, избиратели в постсоветских странах голосуют перспективно, то есть ориентируются не на текущие оценки экономического положения, а на потенциал определенной партии или кандидата [20]. По нашему мнению, такое объяснение работает и в Украине, если принять во внимание итоги президентских выборов 2004 г. и парламентских 2007 г.

Из таблицы 5 заметно, что почти половина (!) опрошенных не представляют, как изменится их благосостояние уже в ближайшее время. Здесь, с одной стороны, можно согласиться с Е.Мелешкиной – избиратели «близоруки», реагируют на незначительное число макроэкономических показателей (как правило, на уровень инфляции и безработицы) и не склонны к составлению пусть даже краткосрочных прогнозов [14, 203]. С другой стороны, вспоминаются слова К.Патнема, что демократия сильна не авторитетными лидерами, не влиятельными партиями, а потенциалом взаимного доверия на всех уровнях – от канцелярии президента до маленького села. А в основе доверия, как пишет Ю. Свеженцева, лежит предсказуемость действий, их институциональный, устойчивый характер [19, 35].

Почти половина опрошенных не смогли определить даже кратковременные перспективы своей семьи. Налицо глубокая растерянность, невозможность построения даже текущих жизненных планов. Как свидетельствуют социальные психологи, такое положение дел не может сохраняться

долго, так как приводит к серьезным деформациям в общественном сознании [17]. Вот почему, с одной стороны, наблюдается глубокое недоверие к политическим и экономическим агентам макроуровня, которые чаще всего инициируют различные преобразования, а с другой – сохраняется и укрепляется «сетевое доверие» в среде ближайшего социального окружения [4, 14].

Таблица 5. Распределение ответов на вопрос: «Как Вы считаете, сможете ли Вы (Ваша семья) в ближайшие два-три года жить лучше, богаче?» (в процентах от всех опрошенных ответили 1276 респондентов)

Вариант ответа	В процентах от всех опрошенных
Точно сможем	5,8
Скорее всего, сможем	22,8
Трудно сказать, сможем или не сможем	42,5
Скорее всего, не сможем	20,9
Точно не сможем	8,0
Всего	100,0

Следующим эмпирическим показателем, заслуживающим самого пристального внимания, может стать уровень социально-статусной удовлетворенности. С его помощью можно, во-первых, понять общие закономерности развития оценок социально-политической ситуации, а с другой – исследовать степень социально-экономической адаптированности запорожцев.

Таблица 6. Распределение ответов на вопрос: «Как Вы считаете, удалось ли Вам найти свое место в сегодняшней жизни?» (в процентах от всех опрошенных, ответили 1283 респондента)

Вариант ответа	В процентах от всех опрошенных
Удалось	20,3
В основном удалось	37,4
В основном не удалось	8,8
Нет, не удалось	4,8
Загруднились ответить	28,7
Всего	100,0

Как видно из таблицы 6, более 57% жителей Запорожской области считают, что смогли найти свое место в сегодняшней жизни, что сказывается и на восприятии общей ситуации в стране. Вместе с тем отчетливо прослеживается наличие связи с предыдущим признаком – те, кому удалось приспособиться к нынешним реалиям, смотрят вперед с большим воодушевлением, чем те, кто так и не сумел найти себя в дне сегодняшнем. Очевидно, что в данном случае имеем дело с эффектом кумуляции позитивных ожиданий, которые усиливаются по мере того, как растет

удовлетворенность нынешней статусной позицией. Кстати, в ходе наших исследований в период избирательного цикла 2002-2007 гг. была отмечена интересная тенденция: из года в год среди активных выборщиков (то есть граждан регулярно приходящих на избирательные участки) увеличивается доля «адаптировавшихся» и уменьшается «неадаптировавшихся». Отсюда можно сделать вывод о постепенном уменьшении протестной составляющей электорального выбора в регионе.

На общие оценки «ситуации выборов» в незначительной мере влияет и актуальная социально-экономическая проблематика, действия властей по решению проблем, жизненно важных для населения. Накануне досрочных парламентских выборов-2007 в пятерку проблем, в наибольшей степени волнующих запорожцев, входили высокие тарифы на коммунальные услуги, неблагоустроенность населенных пунктов, некачественное медицинское обслуживание, высокий уровень безработицы и повышение цен на товары первой необходимости (см. табл. 7).

Таблица 7. Распределение ответов на вопрос: «Какие проблемы нашей области Вы считаете наиболее важными, требующими первоочередного решения?» (в процентах от всех опрошенных, возможно несколько вариантов ответа, ответили 1293 респондента)

Вариант ответа	В процентах от всех опрошенных
Высокие тарифы на коммунальные услуги	47,4
Неблагоустроенность городов, сел, поселков	43,2
Некачественное медицинское обслуживание	37,7
Высокая безработица	31,8
Повышение цен на товары первой необходимости	26,8
Отсутствие доступного жилья	23,9
Невнимание местной власти к проблемам людей	20,8
Кризис в экономике, промышленности, сельском хозяйстве	19,2
Плохое состояние окружающей среды	15,8
Отсутствие или низкое качество питьевой воды	15,1
Падение морали	12,8
Рост преступности	12,0
Рост коррупции	10,2
Несвоевременная выплата зарплат, пенсий	8,1
Ухудшение финансового положения семьи	7,0
Плохая работа общественного транспорта	6,1

Невозможность использования русского языка в вузах и в государственных учреждениях	4,9
Развал социальной сферы на селе, отсутствие библиотек, клубов	4,8
Ничего не волнует	3,4
Другое	1,1
Затруднились ответить	0,8

Перечень актуальных проблем претерпевает существенные изменения в рамках территориальных избирательных округов, а также зависит от типа населенного пункта. Так, безработица значительно больше беспокоит жителей городов районного подчинения, поселков городского типа и сел. В то время как проблема использования русского языка определяется как важная среди жителей городов областного подчинения, где доля этнических русских выше средней по области. В свою очередь, молодежь больше всего обеспокоена отсутствием доступного жилья и высоким уровнем безработицы. Представителей средневозрастных групп настораживают низкий уровень благоустройства населенных пунктов, плохое состояние экологии и стремительное ухудшение материального положения семьи. Респондентов пенсионного и предпенсионного возраста беспокоят растущие тарифы на коммунальные услуги, некачественное медицинское обслуживание и повышение цен на товары первой необходимости.

Таким образом, в ходе нашего исследования мы пришли к таким **выводам**. Во-первых, «ситуация выборов» как социальный феномен не сводится к разрыву какого-то одного признака (недовольства властью, ожидания перемен и т.д.), а представляет собой сложное диалектическое образование. В его основе лежат две тенденции – желание избирателей влиять на социально-политические процессы в стране через механизмы представительской демократии и слабая сформированность социальных интересов у значительной части наших соотечественников, что вызвано низкой структурированностью современного украинского общества. Во-вторых, основные акценты «ситуации выборов» возникают не на пустом месте, а определяются общей логикой социально-экономических процессов в стране. Перефразируя П.Лазарсфельда, можно сказать, что избиратель не голосует только здесь и только сейчас. В каждом электоральном выборе воплощаются предыдущий социальный опыт общности, к которой принадлежит человек, массовые политические настроения и социальные ожидания, рассчитанные на различную временную перспективу. Чем ниже уровень выборов, тем краткосрочнее и прагматичнее ожидания от кандидатов. Когда же речь идет о формировании ключевых представительских институций, то, по резонному замечанию Х.Химмельвейт, «избиратели... инвестируют не столько в сегодня, сколько в завтра» [16]. В-третьих, «ситуация вы-

боров» определяет проблемный фон избирательной кампании, который вынуждены учитывать электоральные акторы. Вместе с тем сами политические партии и кандидаты могут быть соавторами «повестки дня» избирательного марафона,

строая ключевые мессиджи по наиболее проблемным темам.

Среди перспектив дальнейших исследований – проведение сравнительного межрегионального анализа ситуации выборов в Украине.

Социологические исследования проведены Южноукраинским агентством социальных технологий и Южноукраинским гуманитарным альянсом в Запорожской области в мае 2004 г. (N=1088), январе 2006 г. (N=1125) и августе 2007 г. (N=1300). Во всех случаях сбор эмпирической информации проводился методом раздаточного анкетирования по месту проживания с использованием многоступенчатой выборки с квотным отбором на последней ступени (параметры квоты – пол и возраст). Среднее отклонение от контрольных показателей не превышает 2,5%.

Данные за 2006 г. на основании материалов исследования, проведенного в Запорожской области Центром социальных экспертиз Института социологии НАН Украины. По многоступенчатой выборке с квотным отбором на последней ступени (параметры квоты – пол и возраст) методом анкетирования по месту проживания было опрошено 3610 респондентов. Среднее отклонение параметров выборочной совокупности от контрольных показателей не превышает 1,5%.

¹ Здесь и далее приведены результаты социологического исследования, проведенного Южноукраинским гуманитарным альянсом в Запорожской области в августе 2007 г. (N=1300). Сбор эмпирической информации проводился методом раздаточного анкетирования по месту проживания респондентов с использованием многоступенчатой выборки с квотным отбором на последней ступени (параметры квоты – пол и возраст). По первому параметру квоты отклонение от контрольного показателя (данные областного управления статистики) составляет 0,8%, по второму – 1,5%.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александрова Т., Кошелюк М. Как преодолеть «электоральное отчуждение» // Лаборатория рекламы. – 2002. – № 3. – С. 18-21.
2. Ахременко А.С. Голосование «против всех» на российском региональном фоне // Вестник Московского университета. Серия.12. Политические науки. – 2001. – № 5. – С. 97-111.
3. Бутенко И.А. Трудный вопрос // Социологические исследования. – 1989. – №4. – С.42-54.
4. Везиницына С.В. Региональные особенности социальных технологий избирательных кампаний в условиях современной России: Автореф. дис... канд. соц. наук / Саратов. гос. ун-т им. Чернышевского. – Саратов, 2003. – 17с.
5. Воронцова А.Б. Административный ресурс как феномен российского избирательного процесса // Полис. – 2003. – № 6. – С. 27-42.
6. Вятр Е. Социология политических отношений. – М.: Политиздат, 1979. – 252 с.
7. Гавриленко І., Литвин А. Вибори як суспільно-історична ситуація: теоретичні моделі виборчого процесу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 119-129.
8. Евстафьев В., Лисовский С. Политические коммуникации в период избирательной кампании // Дайджест-маркетинг. – 1999. – № 1. – С.85-90.
9. Елкіна Г.Н. Особенности и проявление социальных представлений в период избирательных кампаний: Автореф. дис... канд. психол. наук / Рос. Академия гос.управления. – М., 2002. – 24 с.
10. Измайлов В.З. Электоральные технологии: варианты классификации // Человек. Сообщество. Управление. – 2002. – № 2. – С.141-146.
11. Коваль І.Н. и др. Диагностика предвыборной ситуации как основание для оценки состояния общественного сознания (на примере предвыборной ситуации в Одессе) // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. Межвузовский сборник научных работ. – Вып. 3. – Киев-Москва-Одесса-Запорожье, 1998. – С. 105-127.
12. Лобанова А.С. Специфіка електоральної поведінки регіонального соціуму напередодні виборчих кампаній // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К.: Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАНУ, 2004. – С. 501-505.
13. Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. – 1996. – № 15. – С.70-90.
14. Мелешкина Е.Ю. Исследования электорального поведения: теоретические модели и проблемы их применения // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 190-215.
15. Орлов Г.М., Шуметов В.Г. Модель электоральных предпочтений: методология построения // Социс. – 2001. – № 1. – С. 127-141.
16. Паппи Ф.У. Политическое поведение: мыслящие избиратели и многопартийные системы // Политическая наука: новые направления / Под ред. Гудина Р., Клингеманна Х.-Д. – М.: Вече, 1999. – С.262-280.
17. Пищулин Н.П. Политическое лидерство и электоральный процесс // Полис. – 1998. – № 5. – С. 145-152.
18. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 31-45.
19. Свеженцева Ю. Що таке партнерство і як його вимірювати // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 133-148.
20. Kitschelt H. The formation of party systems in east Central Europe // Politics and society. – Los Altos, 1992. – Vol.20. – № 1. – P. 279-300.

ПОЛІТОЛОГІЯ

О.Л. ТУПИЦЯ

ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ПРОФСПІЛОК У ПОЛІТИЦІ: ПРАВОВИЙ, СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Тупиця Олег Леонідович - завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Стаття окреслює основні компоненти політичної сфери, які впливають на формування політичної позиції профспілок, а також на основні напрями дослідження діяльності організацій найманих працівників у політиці.

Значним проблемним блоком, що цікавить дослідницький загал та має високий ступінь актуальності, а також виступає чинником вирішення дослідницьких завдань, є чинники концептуалізації стану та статусу профспілок у політичній системі, у напрямі, який можна було б вважати кінцевим пунктом їхньої трансформації. Даний вимір політологічного дослідження профспілок є частиною побудови стратегічного модельно-проективного бачення політичного майбутнього об'єднань працівників. В чому полягає місія даного компоненту сучасного політологічного порядку денного? Маючи аналітично обґрунтовану модель місця та ролі профспілок у політичній структурі, яка відповідає основним наявним та перспективним потребам профоб'єднань, суспільства та політичної системи, можна спланувати стратегічні та тактичні дії, спрямовані на досягнення даної моделі як мети. Побудова вказаної моделі є непростим завданням. Вона вимагає визначення наукової аналітичної структури, вибору адекватних методів та опори на реальну емпіричну ситуацію. Чинниками експлікації останньої виступають обставини нормативно-правового регулювання діяльності профспілок, комунікаційна діяльність профоб'єднань,

політико-культурне та етноментальне тло суспільства, зовнішньополітичні впливи. Наведений перелік є далеко неповним. Але він дає уявлення про складність структури актуальних зв'язків політики та профспілок у режимі реального часу, дає змогу окреслити масштаб проблем та якнайповніше усвідомити реальний стан професійного руху стосовно політичної системи.

Серед *останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, є роботи В. І. Башмакова [2], Є.В. Васильєва [5], І. Ю. Юргенса, В. Є. Можаяєва [9]. В даних роботах, відповідно, розглянуті аспекти функціонування профспілок як суб'єктів захисту прав трудящих в умовах ринку [2], здійснено вступ до проблематики відстоювання інтересів найманих працівників під час банкрутства підприємств [5], окреслено загальні характеристики поточного стану профспілкового руху в сучасний період та основні тенденції його розвитку [9]. Проте, попри ґрунтовну розробку окремих аспектів функціонування профспілок та політики, даний предмет дослідження має значну кількість істотних особливостей, що залишилися поза увагою. *Невирішеною раніше частиною загальної проблеми*, котрій присвячується означена стаття, є логіка взаємозв'язку основних підсистем життєдіяльності сучасного соціуму з політичною активністю профспілок.

Метою статті є виклад окремих вимірів політологічної проблемності взаємин профспілок

та політичної сфери. *Завданнями* статті є характеристика впливу на політичну участь профоб'єднань у правовій, соціокультурній та етноментальній складовій сучасного українського суспільства.

Творення правового підґрунтя профспілкової роботи має протяжність у часі та залежність від національних умов. В сучасній Україні система правового регулювання трудових відносин, незважаючи на її ліберальний характер та зовнішню відповідність міжнародним стандартам, у великій мірі обмежує профспілки в ініціативі стосовно виконання правозахисної функції, чітко визначаючи їхню нішу у законодавчому процесі. Законодавець, формуючи корпус актів стосовно праці, намагався якнайдалі відійти від радянської правової традиції та закріпити ізольованість працівника у стосунках з державою та підприємцем-власником. Роль профспілок в цій системі відносин є факультативною. Між тим, складно уявити хоча б одне підприємство, незалежно від галузі, на якому був відсутній трудовий колектив. Вадами трудового законодавства, закладеного на початку-середині 1990-х років, до великої приватизації, успішно користуються сучасні роботодавці, здійснюючи тіншову оплату праці, безпідставно звільняючи робітників, неформальним чином опираючись створенню професійних спілок на підприємствах. Подолання цих негативних тенденцій є можливим лише за умов консолідованої співпраці українських профоб'єднань з метою досягнення політичної мети – права безпосередньої участі у прийнятті законодавчих рішень. Дотичним до політики питанням правового обґрунтування діяльності профспілок слід вважати процеси соціального партнерства. В сучасній Україні партнерські відносини між працею, капіталом та державою достатньо юридично оформлені, мають обґрунтування відповідно до міжнародних стандартів. Проте профспілки на рівні держави в цілому рідко виступають ініціаторами змін до трудового законодавства, їхній вплив обмежується консультаціями, положення яких рідко є обов'язковими для виконання. Більш серйозна присутність профоб'єднань у соціальному діалозі (який є формулою, що замінює собою стійке поняття соціального партнерства, ініційована знову не профспілками, а Президентом) можлива за рахунок збільшення політичного впливу, пошуку політичних партнерів, зацікавлених у просуванні інтересів організацій трудящих. Вирішення вказаних завдань є можливим також за рахунок створення власної політичної сили. Політична суб'єктність профспілок здатна змінити також уніфікаційний підхід до процесів укладання трудових договорів, що в багатьох випадках набуває формального характеру. Подолання тенденції підпорядкованого стану сучасних українських профспілок стосовно ініціатив роботодавців та держави можливе лише в

умовах наявності важелів для «асиметричної» політичної відповіді на заходи, що потенційно можуть загрожувати правам організованих працівників. Серед подібних заходів, що іноді безпосередньо не пов'язані із сферою соціально-трудова відносин, але які істотно впливають на соціальне самопочуття працівників, слід назвати законопроекти та адміністративні дії із штучного утримання на фіксованому рівні базових соціальних мінімумів, монетаристську бюджетну політику урядів, витрати приватизаційних коштів безадекватного врахування значення соціальної складової, регіональний розподіл бюджетних коштів. Серед «шкідливих» для стану соціально-трудова відносин та інтересів профспілок слід назвати також тіншові неформальні домовленості між урядами та менеджментом великих національних та міжнародних корпоративних гравців відносно оподаткування, інвестиційної політики та політики зайнятості. На сучасному етапі українські профспілки змушені відповідати на ті чи інші зміни, не маючи змоги їх попередити. Нерідко вони стають заручниками корпоративних конфліктів та змін власників, що змушує профспілкові організації виступати на боці того чи іншого претендента на засоби виробництва, а не трудового колективу. Болючою проблемою залишається захист підприємств від рейдерських атак, побудова адекватного нинішнім реаліям пенсійного законодавства. Вирішення зазначеного кола проблем є можливим тільки за умов утвердження розширеного розуміння політичних функцій профспілок у їх лідерів та рядових членів, набуття ними реальних засобів стратегічного та тактичного аналізу політичної ситуації, засобів адекватної відповіді на виклики, що виникають у XXI столітті.

Політична активність профспілок, у свою чергу, за сучасних умов не є можливою без ґрунтового аналізу специфіки сучасної політичної сфери, що відзначається зростанням впливу медіальної складової. Оперування політичних сил не є можливим без аналітичного обґрунтування наслідків комунікаційних дій. Ситуація сучасних профспілок також потребує глибокого аналізу засобів політичної комунікації: від маркетингового планування до засобів тиражування іміджу. Та більш важливою є побудова особливої стратегії комунікаційної діяльності саме профспілок. Адекватне представлення дій та прагнень професійних об'єднань у сучасній сфері публічних політичних комунікацій забезпечує зв'язок між ними та соціальною базою на якісно новому рівні. Об'єднання профспілок та окремі спілки, маючи стратегію впливу на масову аудиторію, можуть швидко подолати тенденцію ототожнення з минулим порядком денним індустріальної цивілізації та притаманним їй соціальним порядком. До активних політико-комунікаційних дій профспілки змушує активна комунікаційна позиція власників підприємств та держави, які

оперативно реагують на всі інформаційні приводи у сфері соціально-трудова відносин, та нерідко цілеспрямовано створюють їх [9]. Активна комунікаційна позиція профспілок у політичній сфері раніше не була предметом окремого вивчення вітчизняних та зарубіжних учених. Проте існує нагальна проблема уточнення функціональної ролі професійних об'єднань відносно сучасної теорії соціальної та політичної комунікації, а також практичних аспектів комунікаційних інтеракцій. Визначення наявного та бажаного місця профспілок в універсумі модусів передачі політичної інформації відкриває можливість не тільки корекції іміджевої складової, але й виправлення невідповідностей в організаційній роботі профоб'єднань, яка є джерелом комунікаційних відображень. Наявність стійких стереотипів щодо включеності керівництва профспілок до державної та адміністративної еліти, обмеженості можливостей профспілок щодо захисту інтересів трудящих в силу непрозорості прийняття рішень у профспілковому керівництві потребують виправлення на основі єдиних та скоординованих дій. Поведінка профспілок, як та, що пов'язана з їхньою безпосередньою діяльністю, так і та, що є спрямованою на досягнення політичних цілей, має розвиватися з урахуванням комунікаційного контексту, сутність якого потребує системного вивчення [4, 5]. Істотно важливим компонентом політико-комунікаційного контексту взаємин політики та профспілок у сучасному суспільстві слід вважати альтернативні до медійного впливу засоби комунікації. Серед них провідне місце посідають техніки політичного аргументування (як етично обумовлених процедур політичного дискурсу), задіяння потенціалу соціального капіталу та технік оперування політичною символікою. Вказані засоби дають можливість відповіді на питання, яким чином професійні спілки мають збалансувати масований маніпулятивний вплив ЗМІ, контрольованих державою та підприємцями. Налагодження «комунікативних» (Ю. Габермас), на відміну від «комунікаційних» взаємин між профспілками та суспільством дає їм змогу набуття таких необхідних конкурентних переваг.

Політико-культурна обумовленість розвитку профспілкового руху має велике значення для розширення соціальної бази профоб'єднань, істотним чинником вищенаведених комунікаційних стратегій. Базові типи політичної культури, запропоновані класичною теорією Г. Алмонда та Б. Пауелла [10], у значній мірі виступають засадничим елементом концептуальної структури, у відповідності з якою буде відбуватися аналіз чинників сприяння або обмеження розширення політичного впливу профспілок. Культурна складова політичного вибору та поведінки виступає основою соціальної та політичної ідентифікації населення. Проте в умовах трансформаційного суспільства головні ознаки базових політико-

культурних типів втрачають свою відповідність реальності. Класичні парохіальний, підданський та активістський типи змішуються у нестійкі синтетичні варіації посттоталітарної політичної культури, які не дають змоги прогнозувати успіх стратегій просування іміджу профспілок з високим ступенем імовірності. Тому, розглядаючи культурні ризики для бажаного статусу професійних об'єднань у політиці, необхідно постулювати необхідність відповідності або нейтральності активізації політичної та відповідної для неї соціальної активності профспілок усім базовим політико-культурним очікуванням. Важливою особливістю політико-культурного тла сучасної України та інших пострадянських держав є еkleктизм ідеологічного впливу на свідомість громадян, який багаторазово змінював полюси ціннісної системи соціуму. Тоталітарна індоктринація не тільки залишила по собі слід у вигляді гіпертрофованої вимоги соціальної рівності та досягнення цієї максими з використанням радикальних засобів, але й залишила спотворене уявлення стосовно інших ідеологічних систем – ліберальної, консервативної, соціал-демократичної. Тому профспілкам набагато важче здобувати загальносуспільну прихильність на початку ХХІ століття, ніж за сто років до того. Ідеї досягнення класового миру та поступового реформування соціально-трудового законодавства, що просуваються профспілками розвинених країн у співпраці з соціал-демократичними та лейбористськими партіями, на тлі неефективних реформ останніх 15 років виглядають недостатньо переконливими в очах зубожілого населення України. Тому в межах дослідження політичної ролі профспілок актуальним є пошук ідеологічної доктрини, яка здатна поєднати найширше коло уподобань, що базуються на політико-культурному тлі. Умовою боротьби за розширення політичного впливу профспілок слід вважати слабку ангажованість громадян України до неурядових організацій. Їхня чисельність не є дуже значною. Це означає, що населення неготове брати участь у діяльності, прямим чином не пов'язаній з життєвими інтересами. Така політико-культурна особливість, пов'язана також із традиційною недовірою до одержавленої громадської діяльності радянських часів, є своєрідним ресурсом зростання профспілок у політиці. Оскільки працездатне населення нерідко ототожнює місцеві та загальнодержавні пріоритети та програми та є зосередженим переважно на проблемах власного добробуту, то профспілки, з їх широким набором соціально-економічних вимог, маючи активну позицію, здатні істотно розширити коло своїх членів. Цей процес буде відбуватися не на основі політичної культури громадянської активності, а на основі традиційного ескапізму та недовіри до соціально-політичної діяльності.

Етноментальне тло політичних процесів

у сучасній Україні виступає джерелом особливостей, які не можна обминути увагою під час аналізу співвідношення профспілок та політики. Попри те, що етнічна психологія виступає одним з найбільш ірраціональних компонентів свідомості, її вплив є одним з найбільш відчутних. Архетипи колективного несвідомого, зокрема ті, що розкривають горизонт очікувань та стереотипів колективної соціальної та політичної поведінки [1]. Вказані очікування та стереотипи мають значення, співвимірне із значенням базових політико-культурних схем. Попри брак емпіричної верифікації, існує можливість встановлення кореляційних зв'язків між етнопсихологічними стереотипами та політичною поведінкою окремих етнічних груп [4]. Дані особливості слугують джерелом певних обмежень або переваг для практичної політичної роботи профспілок. Зокрема, традиційна недовіра українців до офіційних владних інституцій може стати основою прихильного ставлення до політичних вимог профспілок. Разом з тим, профоб'єднання мають активізувати зусилля на локальному та міжособистісному рівнях, діючи неформальними засобами для того, щоб не бути ототожненими з адміністративними або корпоративними суб'єктами. Таким чином, етноментальний вимір політичних відносин, тісно пов'язаний з духовно-релігійною сферою, може виступати як ресурсом, так і істотною перешкодою у взаєминах з політикою. Розкриття ліній позитивної співпраці з етнообумовленими перевагами населення має широкі перспективи для розвитку профспілкового руху. Зокрема, в багатьох країнах Європи (насамперед, у Великій Британії, Швеції та Фінляндії) течія євро скептиків [11], яка виступає за відмову від вступу до єврозони, спирається, серед іншого, на політичну позицію національних професійних об'єднань, для яких очевидним є зниження соціальних стандартів та зростання цін в країнах, де національну валюту заступило «євро». Крім того, про значну вагу етнічної обумовленості діяльності профспілок в різних країнах свідчать особливості ставлення профспілкових об'єднань різних країн до проблем нелегальної трудової міграції та інтеграції іммігрантів до того чи іншого суспільства. Наприклад, португальські профспілки з початку XXI століття виступають за легалізацію робочої сили, що прибула до їхньої країни, за включення іноземних робітників до національних професійних організацій. В той же час профспілкові діячі активно виступають проти збільшення кількості нелегальних працівників, насамперед тих, які прибувають з території Мексики. Етнічний контекст діяльності профспілок проявляється навіть у випадку, якщо проблема нелегальної міграції або легального зростання іноземної робочої сили не стоїть гостро в тій чи іншій країні. Міжетнічні взаємини всередині суспільства, зокрема з при-

воду соціальних та економічних ролей, які відіграють ті чи інші етнічні групи, взаємини етнодомінантних та мінорних груп, виступають стійким конфліктогенним середовищем. Тому профспілки, плануючи публічні заяви та здійснюючи масові акції, мусять враховувати стан та напрям еволюції етнічних настроїв. Чинником, на який мають звертати увагу під час масової роботи профспілок та їхнього активного просування на політичному просторі є релігійні орієнтації етнічних груп. Дані орієнтації в окремих країнах стають причинами послаблення консолідації робочого руху, оскільки стають основою виникнення конфесійно ангажованих професійних спілок, що діють, як, наприклад, католицькі профспілки в Америці та Європі, всупереч загальній лінії на співробітництво з лівими політичними силами. Адекватна оцінка перспектив впливу етнічних та конфесійних орієнтацій на розвиток організованого руху трудящих відкриває основу для більш гнучкої політики профспілок у сфері зв'язків з громадськістю.

Особливо актуальною за сучасних умов перспективою взаємодій політичної системи та профспілок є проблема впливу міжнародної ситуації на внутрішні справи. Для сучасної України вона розкривається у двох вимірах: світових тенденцій глобалізації та європейської інтеграції. Перший вимір докорінним чином змінює встановлені у минулі часи стереотипи щодо суб'єктів соціального та економічного розвитку, що є партнерами та суперниками профспілок, а також стосовно моделей їхньої поведінки. Місце національної держави та національних підприємців все частіше заступають транснаціональні корпорації, що оперують на глобальному ринку. Вони перебувають у більш вигідному стані, ніж профспілки, оскільки можуть здійснювати безпосередній лобістський вплив як на уряди та легіслатури окремих держав, так і на міжнародні організації та об'єднання держав (таких, наприклад, як «Велика сімка»). Оскільки політика ТНК є спрямованою на максимізацію прибутків за рахунок мінімізації витрат, то загроза для професійних об'єднань в усьому світі зростає за напрямками технологічного переозброєння виробництва та перенесення його до менш «дорогих» країн. Опиратися цим процесам традиційними засобами (страйками та акціями протесту) профспілки не в змозі, оскільки «наступ» ТНК рідко відбувається в усіх країнах одночасно [3]. Міжнародна організація праці сьогодні має обмежений арсенал для опору різномірним та різноформатним загрозам з боку опонентів. Зокрема, вона не в силах контролювати належне дотримання трудового законодавства у різних країнах (найбільш наочно дана проблема розкривається на прикладі так званих «жовтих профспілок» Китаю). Міжнародний профспілковий рух опиняється перед перспективою неконтрольованого зниження соціальних

стандартів та гарантій працівникам в умовах невинного зростання соціального демпінгу. Пошук адекватних політичних засобів протидії наведеним процесам приводить профспілкові керівництва та рядових членів до необхідності співпраці з представниками антиглобалістського руху, які ставлять під сумнів розумність нового світового порядку [6]. Можливості координації зусиль профспілок та екологічних організацій, жіночого руху та громадських організацій з відстоювання прав людини є істотним ресурсом для покращення політичних перспектив профспілок. Таким чином, модель політичного розвитку професійних спілок неодмінно має включати усвідомлення глобальних процесів взаємодії праці та капіталу. Національний політичний вплив профспілок є можливим тільки за умови їх ефективного інтеграції до світової структури прийняття рішень.

Другий вимір зовнішньополітичних впливів, з яким доводиться мати справу під час аналізу перспектив політичного майбутнього профспілок як в Україні, так і в світі в цілому, є вимір європейської інтеграції. Процеси творення єдиної Європи стають для України дедалі більш актуальними, оскільки сусідні держави є членами даної спільноти. В Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії знаходять практичне втілення нові стандарти взаємозв'язків економічного розвитку та прав трудящих. Інституційна взаємодія політичних структур Європейського Союзу та національних профспілкових об'єднань має тривалу історію, але концентрується навколо контролю за більш високими стандартами з умов та оплати, правового регулювання праці, масштабного, в межах цілого континенту, регулювання ринку праці. Український профспілковий рух має взяти на озброєння нові практики міжгалузевих консультацій у межах кількох країн, юридичного відстоювання прав трудящих, тісного контакту з політичними силами, що входять до Європейського парламенту, із органами європейського уряду. Входження до єврозони, крім опцій, що полегшують станови-

ще спілок, висуває перед ним низку викликів, серед яких основними є більш високий рівень відповідальності, здатність втілювати масштабні спільні проекти, мати високий рівень консолідації та можливість приймати консенсусні рішення в межах усієї національної профструктури. Лідери та первинні організації мають навчитися виступати експертами з питань праці в межах широких інновацій, що будуть охоплювати всі сфери життєдіяльності суспільства.

Перешкоди на цьому шляху, а також проблеми профспілкового руху всередині ЄС протягом його актуальної історії мають стати предметом серйозного політологічного аналізу. Від його результатів мають залежати практичні рекомендації та подальші дії, що будуть мати великі наслідки для сучасних українських профспілок.

Висновки

Викладені та інші чинники формують сукупність стартових позицій для побудови моделі політичного становища профспілок, яка має поєднати в собі основні вимоги та інтереси руху організованої праці, потреби та тенденції суспільства в цілому та відповіді на виклики та інновації політичної сфери. Підвищення політичного статусу професійних спілок відповідає інтересам не лише найменших працівників, воно має сприяти вирішенню широкого кола проблем соціально-трудова відносин, забезпечити успішне завершення трансформаційних процесів у сфері економічного розвитку та суміжних з ним сферах соціального добробуту та безпеки. Набуття істотних результатів у вказаних та інших галузях забезпечує вихід України на якісно новий рівень розвитку, що відповідає найвищим світовим стандартам та узгоджується з базовими потребами населення. Розкриття істотних аспектів нового образу політичної системи наближає українську політичну науку до створення адекватного відображення політики, що має сприяти виробленню адекватних рекомендацій для суспільства та процедур прийняття рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахтямова Г.Р. Социальная дифференциация общества // Социс. – 1997. – № 8. – С.67 – 75.
2. Башмаков В.И. Что препятствует профсоюзам стать полноправным субъектом трудовых отношений в условиях рынка // Общество и экономика. – 1996. – №5. – С. 60 – 72.
3. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. – М.:Мысль, 2001 – 248 с.
4. Валеева А. Ф. Социально-профессиональная стратификация как фактор языкового поведения жителей полиэтнического региона//Социс. - 2003. - №3. - С.43 - 47.
5. Васильева Е.В. Защита профсоюзами прав работников в условиях несостоятельности (банкротства) организаций // «Черные дыры» в рос. законодательстве. – 2006. – № 2. – С.503 – 508.
6. Зарембо Ю. Глобализация экономики и профсоюзы //Профсоюзы. – 1999. – №9. – С.31 – 35.
7. Князева Е. Н., Курдюмов С.П. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции. – М.:Едиториал УРСС,2007. – 272 с.
8. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировоззрение // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С.3 – 20.
9. Юргенс И. Ю., Можжаев В.Е. Профсоюзы вчера, сегодня, завтра. – М.: Знание, 1996. – 159 с.
10. Almond G., Powell B. Comparative politics: System, process, and policy. – Boston: Little Brown,1978. – 458 p.
11. The eurosceptical reader. – Houndmills Macmillan. – 1996. – 410 p.

Н.П. ГЕДІКОВА

МУНІЦИПАЛЬНА РЕФОРМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Гедікова Наталя Пилипівна – завідувач кафедри суспільних та гуманітарних наук Іллічівського інституту Одеського національного університету імені І. Мечникова, кандидат політичних наук

Відповідно до того, що однією з головних тенденцій політико-владних відносин у сучасній Україні є деконцентрація і децентралізація влади, актуальності набуває формування нової моделі функціонування публічної влади, що дозволяє створити інститут дійсного народовладдя, пріоритетне значення в якому відводиться місцевому і регіональному самоврядуванню. У даному зв'язку особливе значення разом з місцевим самоврядуванням надається регіональному і муніципальному управлінню.

Будучи зв'язуючою ланкою між державою і громадянським суспільством, структури місцевого і регіонального самоврядування, в умовах ліберальної демократії, віддаючи пріоритет суверенній особистості, захисту її свобод, прав і інтересів, по суті покликані наблизити владу (як механізм управління) до народу, надати громадам можливість вільно (у даному випадку свобода порівнюється з відповідальністю і принципом «дозволено все, що не заборонено законом») вирішувати завдання, що стоять перед ними. У свою чергу це передбачає розширення місцевої автономії. Таким чином, на діяльність цих суб'єктів публічної влади, що є формою народного самоврядування, лягає основна задача – стимулювати соціально-політичне життя і впливати на функціонування механізму політико-владних відносин, усієї суспільної системи і держави в цілому. Виходячи з цього положення, необхідно зазначити, що поняття влади є вужчим, ніж поняття управління, відповідно технології їх організації, напрямки діяльності і інституалізовані суб'єкти, що їх представляють, мають свої відмінні особливості. Так, «політична влада – це інституалізація волі політичних партій у формі держави, де соціально-психологічна підстава знаходить підкріплення в силі законів, армії, поліції, правових органів. Відносини влади не зводяться тільки до морального, ідеологічного, адміністративного впливу на суспільство» [3, 129]. У свою чергу, згідно з думкою З. Балабаєвої, під врядуванням розуміється використання не регуляторних інструментів, участь неурядових акторів, що працюють разом з урядом або самостійно, незалежно від них. Демократичне врядування в основі своїй має, перш

за все, організаційну культуру, вміння домовлятися, високий ступінь довіри між учасниками врядування, сумісну відповідальність за виконання поставленої мети. Метою демократичного врядування є робота на клієнта, надання йому соціальних послуг з визнанням права контролю їх якості з боку громадян. Суб'єктами демократичного врядування є державні органи влади, спільні підприємства, стратегічні альянси, ділові групи, підприємства з особливими правами, дослідницькі консорціуми, інститути громадянського суспільства [1, Т. 1, 264-265].

Відповідно до розстановки акцентів у питаннях розуміння влади і управління, чіткого законодавчо-нормативного визначення повноважень і відповідальності публічної влади, від початку задекларованих у діючій Конституції України [5] і остаточно визначених у Законі України «Про місцеве самоврядування» [4], виникла необхідність реформування системи місцевого самоврядування в Україні через здійснення муніципальної реформи. Її основні положення, цілі, завдання і принципи визначені у Концепції реформи місцевого самоврядування в Україні (муніципальної реформи) від 20.09.2000р. [7].

Питання, по яких здійснюється муніципальна реформа, представлені у законодавчій базі про місцеве самоврядування, яка досить широко і постійно оновлюється й доповнюється новими правовими нормами. А саме: Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (за станом на 15 січня 2004 р.), Закон України «Про розмежування земель державної і комунальної власності» (за станом на 28 грудня 2007 р.), Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р., Закон України «Про державну службу», Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (за станом на 24 лютого 2006 р.), Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р., Закон України «Про охорону навколишнього середовища», Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» (Проект вноситься народними депутатами України Р.Безсмертним, І.Юхновським, В. Стретовичем) та інші. А також Всесвітня

Декларація місцевого самоврядування (23-26 вересня 1985 року, Ріо-де-Жанейро).

Увага, що активізувалася нині, до питань реалізації муніципальної реформи, пов'язана з тим, що вона завершила свій перший етап, на якому законодавчо було досягнуто оформлення вимог положення «Основні напрями муніципальної реформи», викладених у Концепції, і практично здійснено низку відповідних процедур, і таким чином вступила у свій другий етап, що передбачає здійснення заходів по реальному становленню системи місцевого самоврядування, порівняний з ідеями маніфесту Європейської хартії місцевого самоврядування, який Україна ратифікувала ще у 1997 році. Однак муніципальна реформа як цілісний комплекс заходів, самостійний і раціональний процес не відбулась, залишаючи низку невирішених проблем. І як наслідок це привело до подальшого підриву основ місцевого самоврядування, тобто до дискредитації всього інституту влади. Відтак питання муніципальної реформи залишається одним із найактуальніших для української влади.

Питання, пов'язані з законодавчим забезпеченням муніципальної реформи і перешкодами на шляху її здійснення, розглядалися у роботах П. Біленчука і В. Кравченко, О. Бойко-Бойчук, Д. Диновського, А. Кучеренко, В. Холуйко та інших. Однак багато аспектів все ще залишається в якості об'єкта дослідження. Зокрема, це стосується відповідності національних реалій міжнародним стандартам, особливостей процедур впровадження суспільно-політичних, економічних, правових методів здійснення публічної влади в державі на місцевому рівні тощо.

Мета дослідження: на підставі аналізу проблем, які перешкоджають процесу ефективного виконання комплексу завдань, покладених на муніципальну реформу, визначити оптимальні науково-практичні шляхи для подальшого успішного її проведення.

Стратегічне завдання здійснення програми муніципального реформування закладене у самому механізмі її реалізації.

Модифікація публічної влади в умовах демократизації держави і суспільства здійснюється через розроблені в контексті затвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина та територіальних громад положень про муніципальну реформу. В основу процесу реформування місцевого самоврядування закладене визнання суверенітету особистості, верховенства людської особистості і приватних інтересів над усіма іншими, солідарність і відповідальність громадян, субсидіарність (цей термін у лібералізмі означає переважне право меншого суб'єкта), а також принцип добровільного делегування індивідом частини своїх управлінських повноважень органам публічної влади, що структурно представлені в

усій її системі.

При цьому без урахування суспільно-політичних методів здійснення публічної влади в державі на місцевому рівні складно оцінити ефективність муніципальної реформи.

В Концепції відзначається, що розмежування компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування повинно здійснюватися, виходячи з того, що «до повноважень органів державної влади належать загальнодержавні справи, як, наприклад, оборонні питання, підтримання правопорядку, управління підприємствами, установами, організаціями, які знаходяться у загальнодержавній власності, стягнення податків та зборів, які надходять до державного бюджету. До повноважень органів місцевого самоврядування належать справи місцевого значення, тобто такі, які забезпечують діяльність окремої територіальної громади або їх сукупності. При цьому не допускається втручання органів державної влади у питання, віднесені до компетенції органів місцевого самоврядування» [7], що в реальності пов'язано з певними труднощами. Так, законодавча база, що визначає сфери муніципальної і державної влади на рівні регіонів, стала підґрунтям системного конфлікту. Цей факт обумовлений тим, що чітко не визначено критерії покладеної на них відповідальності і відсутністю чіткого розмежування повноважень у питаннях політичного, економічного, соціального, культурного характеру.

Юридично муніципалітети є самостійними суб'єктами управління, але фактично зберігається більша залежність від центральної влади. Це залежить від сили інерції, бажання з боку державної влади тримати їх під контролем, зберігати традиційне прагнення центральної влади до домінування, адміністративного маніпулювання політичним і соціально-економічним життям країни, можливість регулювання фінансових потоків. І як наслідок цього усі структури інституту публічної влади є надто політизованими, фінансово і матеріально залежними.

З метою зміни ситуації у даному напрямі Україні необхідно провести аналіз модернізації політико-владних відносин у межах цивілізованої динаміки, які Україна прагне використати в процесі реструктуризації державного і муніципального управління. Європейські стандарти якості усієї системи управління мають безліч прикладів, однак тактика проведення її реформування в Україні повинна бути направлена на порівняльний аналіз ключових ідей, принципів, інструментів, які передбачаються для використання в процесі реалізації розробленої країною програми і адаптацію їх до відповідних політичних, соціальних, економічних, культурних традицій і реалій української дійсності. Вітчизняними політиками, ідеологами і дослідниками у даному напрямку здійснена

велика робота. Але на практиці багато які напрацьовані проекти і пропозиції залишаються нереалізованими, оскільки держава не може забезпечити їх реальне втілення на практиці.

Отже, одна з основних проблем ефективності здійснення муніципальної реформи полягає у наявності матеріально-фінансових ресурсів, які згідно з законодавчо-нормативними положеннями України за відсутності або незначній наявності таких на місцях повинні бути надані державною владою. На жаль, з одного боку, державна влада проводить політику послідовної централізації фінансових ресурсів країни, у зв'язку з чим значна частина доходів забирається з відання регіонів, а регіональна влада відповідним чином намагається вирішити проблему за рахунок муніципалітетів; з другого, уряд України не забезпечує проведення реформи грошовими коштами у необхідному обсязі, відповідно муніципалітети виявилися недієспроможними, що потягло за собою недовіру до муніципальної влади і дискримінацію усієї системи місцевого самоврядування.

З цього виходить, що порушується положення діючої Конституції про визнання матеріальної і фінансової самостійності місцевого самоврядування, що є порушенням забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина.

Виходячи з цього, вирішення проблеми муніципалітетів представляється можливим за допомогою належного матеріального і фінансового ресурсного забезпечення, яке досягається на основі надання їм фінансової незалежності за рахунок створення власної достатньої податкової бази і врегулювання ступеня державної фінансової допомоги.

При цьому надати з даного питання предметну допомогу у проведенні муніципальної реформи може державна регіональна політика, якій останнім часом приділяється велика увага політиками, народними депутатами, вченими. Але у її здійсненні необхідно від початку виходити з усвідомлення її суті у класичному розумінні, яке склалося у розвинутих зарубіжних країнах. Так, державна регіональна політика, як відзначає А. Кучеренко, це система заходів, які здійснює центральна влада з метою забезпечення розвитку її складових – адміністративно-територіальних та інших територіальних одиниць. Така політика передбачає, по-перше, надання системної фінансової допомоги з боку центральної влади регіонам, що відстають у своєму розвитку; по-друге, надання систематичної фінансової допомоги регіонам, що мають стратегічне значення. По-третє, комплексне проведення заходів по забезпеченню фінансового вирівнювання і впровадження єдиних стандартів державних і громадських послуг межах усієї території країни [8, 4].

Але для того, щоб завдання регіональної політики були здійснені в Україні у практичній реальності, необхідно багато чого досягти у пи-

таннях успішного розвитку самих регіонів, які за рядом критеріїв порівнюються з проблемами національного здійснення муніципальної реформи.

Успіх реформування буде досягнутий тільки тоді, коли представники влади зможуть керуватися у своїх діях умінням адекватно реагувати на потреби суспільства на всіх рівнях його структурованості, коли відбудеться розподіл функцій, завдань і відповідальності. У даному напрямі основний акцент має бути зроблено на професіоналізмі, формуванні кадрового корпусу управлінців, інтенсивному впровадженні нових технологій, характерних для розвинутих демократій, усунення із сфери її діяльності тих сил, пропозиції і дії яких несуть у собі негативні життєві стратегії, викривляючи тим самим феномен єдиної публічної влади. При цьому завдання полягає не у збільшенні апарату управління у вже створених структурах і у тих, які будуть з'являтися у нових муніципальних об'єднаннях, що призведе до збільшення навантаження на місцеві бюджети і, в свою чергу потягне за собою нові соціальні проблеми, а в його скороченні. Необхідно максимально спростити і зробити максимально відкритою і прозорою структуру державних, регіональних і місцевих органів управління, органів самоврядування населення. У протилежному випадку «ми ніколи не зможемо попередити зловживання владою, якщо не будемо готові обмежити цю владу, навіть ускладнюючи цим вирішення завдань, що стоять перед нею» [10, 147].

Згідно з процедурами муніципальна реформа передбачає розмежування державної і комунальної власності, розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами і часткову передачу влади і власності на низовий рівень з боку регіональної влади. Таким чином, з одного боку, це буде сприяти реалізації принципу соціальної справедливості, обґрунтованого сучасною ліберальною теорією, що у свою чергу дозволить забезпечити соціальний порядок і стабільність у суспільстві. З другого, у практичній реальності місцеві органи самоврядування зможуть отримати більше повноважень, що автоматично приведе до скасування губернаторства, внаслідок чого центр втратить багато які важелі тиску на місцеву владу.

Важливим моментом у досягненні очікуваних перспектив від процесу здійснення муніципального реформування є комплексне проведення реформ у політичній сфері, виборчій системі, адміністративно-територіальному устрої, що базується на пріоритетах ліберальної демократії.

При цьому слід врахувати той факт, що сприятливий для суспільства в цілому результат практичних дій муніципальної реформи можливий тільки за умови, по-перше, що індивіди будуть осмислено розуміти ті питання, що входять до

компетенції місцевого самоврядування, і, виходячи з цього, усвідомлювати необхідність реформування того інституту влади, який є ближчим за всіх до населення. По-друге, об'єднання і координування зусиль усіх учасників процесу, вдосконалення політико-владних відносин на державному, місцевому і регіональному рівнях.

В цілому очікуваний успіх від намічених реформ може бути досягнутий за умови, що вони будуть проводитися «тільки легітимною політичною владою, тобто такою, яка добровільно сприймається народом і впливає з єдності політичних традицій, моралі, духовних установок, інакше кажучи – з політичного менталітету і політичної культури. Саме така легітимність стає мірою політичної злагоди між учасниками політико-владних відносин. Така влада здатна узгодити ціннісні орієнтації різних груп населення по відношенню до цілей і засобів перетворень і не допустити переростання соціокультурних суперечностей, розколу у незворотний процес соціальної дезорієнтації» [6, 21].

Для того, щоб влада в Україні отримала масову підтримку і визнання її легітимності, вона повинна довести свою здатність вирішувати суспільні проблеми і працювати на національну ідею, вона повинна володіти стратегічним мисленням. У партій та їх лідерів, політпрофесіоналів і вчених наявною є достатня база ідей з питань модернізації системи, необхідно їх лише систематизувати і структурувати, направити у належне русло. Головним джерелом довіри до влади та її представників мають стати консолідація між представниками самої влади, між субелітами, які формують правлячу еліту, досягнення консолідації у координатах «влада – опозиція» і найголовніше – між владою і народом (нацією). Необхідний правовий контроль над представниками державного апарату з боку інститутів громадянського суспільства і інституціоналізація суспільної думки.

Ефективне муніципальне управління неможливе за відсутності активності, ініціативності населення громади. З метою подолання «радянських» стереотипів здійснення влади, командно-адміністративних методів, що проявляються у сфері управління, важливим фактором є надання можливості населенню самостійно здійснювати безпосереднє управління територією за допомогою методів «прямої демократії».

Основною умовою реалізації місцевих і регіональних програм і проектів, що ґрунтуються на принципах публічності, прозорості і відповідальності влади, народовладдя і праві народу на самовизначення може бути досягнуто за їх підтримки населенням і встановленні відносин довіри між ним і владою на всіх її структуровуючих рівнях. У даному напрямі логічним вирішенням поставленого завдання є встановлення демократичного контролю над діючими і такими, що створюються, інститутами влади,

який повинен здійснюватися громадськістю або уповноваженими нею контролюючими органами.

Найбільш реалістичною є діюча в країні вже декілька років система громадського контролю над владою, перш за все на місцевому рівні. Необхідність даної процедури обумовлена тим, що місцеві ради та їх виконкоми є представницькими органами місцевого самоврядування і відповідно до закону наділені правом представляти інтереси територіальної громади і здійснювати від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією і законами України. Механізми цього контролю в межах місцевого самоврядування розроблені і продовжують розроблятися у багатьох містах України, вони реалізуються через систему територіальних Громадських спостережних рад, до завдань яких входить створення ефективного контролю за діяльністю місцевих рад та їх виконкомів, підвищення громадської компетентності і ініціація соціально-політичної активності населення.

Сила демократичних інститутів влади полягає у наявності відповідних ресурсів, у підґрунті яких знаходиться головний її ресурс – людина як одинична субстанція і весь народ в цілому (демографічний ресурс). Однак, у силу того, що ні один з її ресурсів у сучасній Україні не має усталеної платформи свого успішного практичного розвитку, самі інститути влади слід характеризувати як слабоорганізовані, конфронтаційні і непослідовні у рішеннях, що приймаються. Більше того, державна влада намагається зберегти централізовану форму управління, що немовби частково не суперечить Ст.132 Конституції України, яка фіксує, що державна влада здійснюється на основі об'єднання централізації і децентралізації, але методи, які застосовує дана влада у реалізації цього права, переважно носять недемократичний характер. Володіючи усіма засобами і механізмами маніпулювання суспільною свідомістю і поведінкою мас, державна влада тим самим регулює процес політичної участі громадян, що надає Україні, скоріше, статус авторитарної, а не демократичної держави.

Якщо звернутися до громадської думки, показники якої регулярно надають соціологічні інститути і центри, то можна відзначити, що рівень довіри громадян до лідерів країни і інститутів публічної влади перед виборами і за досить короткий час після їх проведення стрімко падає. Така ситуація складається в силу того, що не виправдовуються очікування виборців після зміни влади.

В даній ситуації переважно з метою виправдання неузгодженості дій і відсутності компромісу між суб'єктами законодавчої ініціативи на рівні Верховної Ради на початку 2007 року низка вітчизняних політиків заявила про конституційну кризу у нашій країні і необхідність проведен-

ня конституційної реформи. Для того, щоб осмислити необхідність проведення цієї процедури, слід зрозуміти, що термінологічно розуміється під конституцією і під конституціоналізмом. Так, згідно з думкою А. Батанова, В. Кампо, І. Шумак, конституція і конституціоналізм не є тотожними категоріями: перше – це писаний документ, друге – спосіб мислення (очікування і норма), завдяки якому політика може бути спрямована у відповідності з писаними правилами або політичними конвенціями. З цього виходить, що конституціоналізм, перш за все, необхідно пов'язувати з конституційними ідеями і теоріями, наявністю відповідного нормативно-правового фундаменту, досягненням певного фактичного демократичного режиму, системою захисту прав і свобод громадян, конституційного порядку і самої конституції [2]. Таким чином, виходячи з розуміння цих категорій, слід визнати, що конституціоналізм забезпечує діяльність конституції. Для сучасної України є характерною наявність і конституції, і конституціоналізму. Однак, виходячи з самих тенденцій організації влади і методів її досягнення, на рівні держави з причини відсутності консолідації еліти, лідерів і політичних сил відбувається зміцнення влади певними колами і особами, що її представляють; вироблення і спроба встановлення ними рамок політичної дії з відстоюванням власних позицій, які нерідко видають за єдину національну стратегію; вирішення проблеми перерозподілу повноважень тощо. Подібного роду фактори перешкоджають здійсненню конституціоналізму, що відповідно руйнує ідеал цінності і корисності конституції і не забезпечує її дієздатності як основного нормативного документа у державі. У даному зв'язку справедливо було б вести мову не про конституційну кризу, а про політичну, що проявилася на тлі розколу управлінських еліт, постійної боротьби між лідерами і провідними політичними силами за повноваження, а також відсутності професіоналізму. Відповідно для проведення конституційних змін в країні необхідним є здійснення продуманої і законодавчо обґрунтованої політичної реформи, яка може бути реалізована через прийняття низки законів, що доповнюють і конкретизують положення Основного Закону і на основі консолідації політичних сил. А для того, щоб конституція була актом прямої дії, вона повинна носити характер законності і легітимності, що досягається на ґрунті усвідомлення громадськістю її цінності і корисності як для захисту прав, свобод і інтересів кожного громадянина, так і для динамічного розвитку системи в цілому.

На думку Г. Руджеро, зло демократії полягає у тріумфі поганої якості, яку цифри показують не менш ясно, ніж будь-який інший прояв демократичного духу. Відсутність необхідної освіти населення, яке декретом наділене суверенним статусом, необхідність сподобатися електора-

ту, необізнаному у політиці, яка призводить до проявів найменш схвальних здібностей, розрахованих служити низьким інтересам і прихильностям натовпу; всемогутність держави, яка робить її (державу) привабливим об'єктом для тих, хто має намір використати її у своїх власних цілях, – усі ці обставини розширюють розрив між справжньою більшістю й більшістю представників і загрожує перетворенню демократії на тиранію над багатьма заради інтересів небагатьох [9, 1029-1030]. У даному зв'язку, для того, щоб викладена Г. Руджеро позиція не мала свого практичного розвитку на українському політико-правовому полі, необхідно, щоб український народ затвердив своє право на всезагальне визнання його (народу) мотивуючою силою суспільства і держави. А управління на всіх рівнях влади повинно здійснюватися через закон, а не через окремих людей на основі їх приватних мотиваційних установок. Але і в цьому питанні на нинішньому етапі динаміки інститутів публічної влади існують свої перепони.

Так, порівнюючи положення Конституції України у відношенні до правосуддя з сучасними реаліями української дійсності (особливо показовими є події 2007 року), слід визнати, що відсутнім є реально існуючий порядок дотримання законності і несення відповідальності (перш за все з боку суддів) і відповідність законів праву. Відсутність механізмів і інструментів здійснення принципу незалежності судових інституцій (які у системі за рядом критеріїв можна характеризувати як виконавчий орган) вказує на неефективність українського правосуддя і належного його відправлення, а отже, і реалізацію конституційних та інших нормативно-законодавчих положень.

Дані обставини (і ряд інших) є підтвердженням того, що в Україні ще не завершена судово-правова реформа і перспективи її скорішого проведення складно визначити, відсутні право-культура і правовий порядок. Між тим, досягнення поставлених цілей представляється можливим при зміні системи права не тільки за допомогою прийняття законів, але й з використанням широкої бази регуляторів (соціальних, економічних, політичних тощо), яка реалізується у комплексі з корінною зміною функцій основних правових інститутів (судів, прокуратури і адвокатури). Правозахисна діяльність правоохоронних органів повинна бути направлена не на захист інтересів держави, окремих її закладів і приватних осіб, а на захист інтересів громадян.

Отже, проведений аналіз позначеної проблеми дозволяє констатувати, що провідними принципами української політики і конституційно-правового регулювання владних відносин є місцеве самоврядування, регіоналізація, деконцентрація і децентралізація. В якості інструмента реалізації цих вимог в Україні є намічена муніципальна реформа, кінцевим ре-

зультатом якої повинна стати побудова ефективного, реального самоврядування на низовому рівні, здатного забезпечити повноцінну участь громадянам країни в процесі управління, а також захист їх свобод, прав і інтересів. Але в нинішньому вигляді реформа викликає тільки масове розчарування громадян, оскільки повноцінно не забезпечена ресурсами (фінансовими, кадровими, власністю і т.д.), що дискредитує саме місцеве

самоврядування, ідеї лібералізму і демократії.

В цілому, оцінюючи систему загального самоврядування, слід визнати, що вона є гарантією збереження громадського порядку і умовою захисту свобод і прав громадян, становлення громадянського суспільства. З другого боку, вона може ефективно функціонувати тільки за умов наявності розвинутих елементів громадянського суспільства. Які потребують окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балабаєва З.В. Суб'єкти демократичного врядування: регіональний рівень // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції, 31 жовтня 2007 року. - У 2 т. - Одеса, 2007. - Т. 1: ОРІДУ НАДУ. - С. 264-266.
2. Батанов А.В., Кампо В.М., Шумак І.А. Новодемократический конституціоналізм в Україні: проблеми становлення и развития. - Режим доступу: http://www.kspmr.idknet.com/MAG/?id=77&id_article.
3. Гілко В.І., Кормич Л.І., Гансова Е.А. Соціальні орієнтири державної політики. Діагностика соціального розвитку регіону: (Монографія). - Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. - 376 с.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: Офіц. текст із змін, станом на 15 січня 2004 р. // Верховна Рада України. - К.: Парламентське вид-во, 2004. - 72 с.
5. Конституція України. Закон України «Про Державний гімн України». - К.: Видавничий дім «Скіф», 2006. - 48 с.
6. Кремень В. Феномен «предательства» в отношениях народа и власти // Зеркало недели. - 2006. - № 9 (588). - 24 с.
7. Про проект Концепції реформи місцевого самоврядування в Україні (муніципальної реформи) (20.09.2000). - Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>
8. Региональная политика: конфликт концепций как результат конфликта политических интересов. Региональная политика в нашей стране должна быть неклассической // День. - 2000. - № 99 (880). - 6 с.
9. Руджеро Г. Лібералізм і демократія//Лібералізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. - К.: Смолоскип, 2002. - С. 1026-1032.
10. Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии. - 1990. - № 12. - С. 103-149.

О.Б. БАЛАЦЬКА

КОНСЕНСУС ЕЛІТ ЯК УМОВА ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Балацька Олена Борисівна - завідувач підготовчого відділення Луганського державного інституту культури і мистецтв, магістр політології

Проблема політичної стабільності є однією з найбільш актуальних та базових політичних проблем сучасної України. Адже від її рівня залежить ступінь економічного й соціального добробуту громадян, їхньої політичної культури, успіх трансформаційних і модернізаційних процесів. На наш погляд, одним з основних факторів стабільності (чи нестабільності) суспільства є характер взаємовідносин політичних еліт держави, а також їхні якісні характеристики.

Актуальність даної теми зумовлена нижчезазначеним. Політичні еліти є головним генератором політичного курсу, стратегії і тактики розвитку. Від еліти залежить, чи буде взагалі сформульована стратегічна мета

суспільного руху і розроблена відповідна програма, або ж розвиток буде зорієнтований лише на розв'язання дрібних тактичних чи навіть ситуативних або корпоративних завдань. Адже, як зазначає Ф. Рудич: «...Аргументована програма соціально-економічного розвитку країни хоча б на найближчий період, а тим паче стратегія на тривалу перспективу ні Президентом, ні політичними силами, які пройшли у Верховну Раду, до останнього часу остаточно не визначені» [13, 12]. І нові конфігурації політичних сил, що склалися внаслідок парламентських виборів 2007 року нічого не змінили в цьому аспекті.

Еліта – це референтна група [14, 88], навіть якщо за своїми якісними характеристиками вона

далека від того чи іншого ідеалу. Еліти, у першу чергу, завдяки політичним лідерам, є взірцем і об'єктом наслідування для значної частини громадян. Вони формують обличчя нації, у т. ч. на міжнародній арені. Те, що відбувається в межах еліти, прямо чи опосередковано проєктується на все суспільство і відтворюється ним у тій чи іншій формі. Конструктивна діяльність еліти, формування нею програм і моделей розвитку суспільства, особливо довготривалих, не можливі без консенсусу в її лавах. Саме консенсус щодо таких базових питань, як прийняття політичних рішень, умови взаємодії різних елітних угруповань, вектори суспільного розвитку сприяють поступовій консолідації еліти, а разом з нею і суспільства.

Актуальність даного дослідження обумовлена також такими негативними суспільними явищами, як:

перманентна політична криза, яка вже тривалий час охоплює всі щаблі української політичної системи;

розмежування населення, яке особливо гостро виявилось під час виборів 2004, 2006, 2007 рр.

Усі ці фактори надають даній темі своєчасності й обумовлюють необхідність її детальної розробки та вивчення.

Дослідженню політичної еліти пострадянського періоду приділяють увагу багато українських і російських дослідників. Розробці теоретичних аспектів теми, а саме: дослідженню сутності, класифікації, засобів рекрутування присвячені праці таких українських та російських дослідників, як Ф. Рудич, А. Пахарев, М. Головатий, Г. Ашин [6, 1]. Проблеми формування і функціонування сучасних еліт на пострадянському просторі, фактори і проблеми елітної трансформації та еволюції детально розробляються в працях О. Дергачова, М. Михальченка, А. Стативки, О. Гаман-Голутвіної, О. Криштановської, О. М'ясникова, В. Пастухова [7, 9, 14, 5, 8, 10, 12]. Аналіз сучасного стану, властивостей та рис, модернізаційних і консолідаційних можливостей українських еліт знаходимо у працях М. Головатого, О. Дергачова, О. Новакової, М. Михальченка тощо [6, 7, 11, 9]. Однак, на наш погляд, питання подолання негативних рис та тенденцій формування і функціонування політичних еліт в Україні, проблема їх політичної консолідації висвітлені недостатньо і потребують додаткової уваги.

Метою даного дослідження є висвітлення проблем функціонування політичної еліти та обґрунтування необхідності їхнього подолання шляхом реалізації її консенсусного та консолідаційного потенціалу.

Існують декілька підходів для визначення поняття політичної еліти. Серед них можна умовно виділити два основні: структурно-функціональний та якісний (у межах останнього виокремлюються ще два субпідходи:

аксіологічний і психологічний теорії еліт). Різні автори віддають перевагу одному з них або намагаються використовувати їх у комплексі. У даній роботі еліта розглядається переважно з точки зору структурно-функціонального підходу, а також наявного у його межах альтиметричного критерію [14, 81]. Використовуючи саме цей підхід, ми можемо відповісти на запитання, **хто фактично** належить до еліти. Тоді як психологічні теорії еліт відповідають на запитання, **чому** той чи інший суб'єкт входить або не входить до складу еліти. Що стосується аксіологічного підходу (а також меритократичного критерію), то він здебільшого працює зі сферою належного, а не фактичного, і переважно стосується галузі політичної філософії [1].

Політична еліта – поняття складне й суперечливе. Для його визначення доцільно виокремити сутнісні властивості й ознаки даного феномена. До їхнього числа відносяться такі якості: організованість (цю ознаку виділив ще Г. Моска); володіння певним обсягом владних ресурсів (політичних, економічних, соціальних, інформаційних тощо), що наділяє представників еліти владою і впливом. Виходячи з цього, ми можемо визначити політичну еліту як соціальну групу, яка являє собою організовану меншість, що володіє певним обсягом владних ресурсів (або, у випадку опозиційної еліти, прагне цього, достатнім для прийняття й реалізації нею соціально значущих рішень. Обсяг повноважень і рівень рішень, що приймаються, залежить від організаційно-територіальної ієрархії політичної еліти - національної (загальнодержавної), регіональної, місцевої. Таким чином, головним критерієм визначення поняття еліти в даній дефініції виступає категорія влади, яка, в свою чергу, розкривається тут в аспекті владних ресурсів.

Щодо ознак і властивостей сучасних українських еліт треба відзначити наступне. Політичну еліту держави можна розглядати як субсистему стосовно політичної системи в цілому, на вхід якої надходять імпульси у вигляді вимог і підтримки, котрі на виході трансформуються в рішення та дії. Незважаючи на те, що політична еліта є частиною загальної соціально-політичної системи, вона являє собою вищий ступінь у соціально-політичній ієрархії, свого роду «верхівку» більш глобального соціального організму. Політична система є материнською стосовно системи еліт. Через це підсистема політичної еліти втягнута до складної й багаторівневої мережі взаємодій і взаємозв'язків. З одного боку, вона занурена у політичну систему і певною мірою залежить від неї, з іншого боку - її оточує зовнішнє стосовно політичної системи середовище, з яким вона також взаємодіє.

Складність взаємодій, частота і характер імпульсів, що надходять до субсистеми еліт, ускладнюються в процесі демократизації і

трансформації політичної системи. Це пов'язано зі зростанням кількості груп інтересів і лобістських організацій, ступенем їхнього впливу, загальним підвищенням політичної активності громадян, ускладненням системи соціальної стратифікації, зростанням значущості інформаційних ресурсів у суспільстві. Для того щоб не втрачати життєздатності, підсистема еліт повинна трансформуватися разом із політичною системою суспільства. Для неї це означає модернізацію. Під цим процесом розуміємо насамперед зростання рівня її динамізму як спроможності адекватно й ефективно реагувати на імпульси зовнішнього середовища. Одними з найголовніших факторів успіху модернізації є відкритість системи політичних еліт, її гнучкість і збалансований процес циркуляції. До цих якостей необхідно додати ще одну, яка була виокремлена Дж. Сарторі, – відповідальність. Як зазначав цей дослідник, представницька система управління за своєю суттю складається з двох елементів: чуйності (відгуку) і самостійної відповідальності [14, 89].

Політична еліта України є **закритою** підсистемою. Окремі елітні групи також мають закритий характер. Закритість еліти, за словами О. Новакової, «проявляється у небажанні обмінюватися з іншими суб'єктами політичного процесу ресурсами й інформацією, в ігноруванні спільної діяльності» [11]. Закритість елітних груп перешкоджає нормальній комунікації між елітами та громадянським суспільством, елітами та державою, елітами та масами, а також усередині самої еліти як сукупності окремих елітних угруповань. А це, в свою чергу, несумісне з процесами демократизації і взагалі нормально функціонування соціуму.

Генетично політична еліта України як пострадянської республіки близька до радянської номенклатури. Руйнація старої політичної системи була способом розв'язання протиріччя між номенклатурністю та буржуазністю тодішньої еліти [12, 54]. Однак між процесами в Росії та в Україні існує суттєва різниця. І головною відмінністю є те, що в самому процесі отримання Україною незалежності пріоритетними були зовнішні, а не внутрішні чинники. На нашу думку, ця відмінність стала однією з головних причин, чому наша держава досі зазнає труднощів у формуванні та реалізації національної ідеї. Ні більшість еліти, що прийшла до влади, ні більшість населення не були готові до зазначених подій. Одним із головних суб'єктів трансформаційних процесів в Україні (та низці інших пострадянських держав) стала «стара» еліта в обличчі певної частини номенклатури і бюрократії на місцях, що керувалася партикулярними інтересами. Альтернативної, політичної контреліти майже не існувало. Тому й роль рушійної сили відіграли певні групи правлячої еліти, налаштовані на зміну режиму. Як стверджує О. Г. М'ясишников, під час подій серпня

1991 року фактично була ліквідована «верхівка» центральної партійної еліти, тоді як середні її прошарки в особі господарської та провінційної еліт залишилися майже в незмінному стані [10, 55]. Це кадрове запозичення відбулося в більш-менш відкритій формі. Але існувало ще одне запозичення. Воно було латентним, але не менш важливим. Це наслідування старих політико-культурних елементів – цінностей, ідей, норм, установок тощо. Питома вага колишньої номенклатури в складі першої хвилі політичної еліти незалежної України є дуже значною. Хоча протягом 90-х років спостерігалася поступове еволюційне її оновлення.

Еліти, за діяльністю яких ми спостерігаємо зараз, сформувалися і набули свого сучасного вигляду в період правління Л. Кучми. Тоді як на Заході реально відбувався плюралізм еліт, в Україні під час президентства Л. Кучми еліти оформлялися за **клановим і клієнтелістським** принципами. Клановість у даному випадку ми розуміємо в широкому сенсі цього терміну. Так, за словами О. В. Гаман-Голутвіної, сутність кланових стосунків у сучасному розумінні складають не тільки й не стільки кровнородинні або етноконфесійні зв'язки. Головними властивостями клановості є такі якості, як «закритість, клієнтелізм, суцільно корпоративна, партикулярна орієнтація» [5, 4]. На клановість української еліти вказує, зокрема, О. Дергачов, говорючи про те, що саме в той період і за участі тодішнього президента «в країні виникла особлива форма організації еліти – кланові політико-економічні угруповання» [7, 37]. Хоча, звичайно, не слід ігнорувати й етнонаціональні та родинні стосунки. Так, наприклад, в Україні ми можемо говорити про наявність кримськотатарської еліти, яка сформована саме за критерієм етноконфесійних зв'язків. Певною мірою, має місце і явище родинних кланів, принаймні його елементи. Однак головним критерієм і водночас фактором об'єднання у клани є спільність політико-економічних інтересів. Такі критерії, як ідеологія, партійна приналежність, «галузевий принцип», досвід спільної діяльності з першою особою (лідером) даного об'єднання відіграють скоріше допоміжну роль і є другорядними.

В Україні (як і в Росії) клани часто формуються за територіальною (регіональною) ознакою. Це дає підставу визначати т. з. київську, донецьку, дніпропетровську еліти тощо [6, 45].

Клановість і клієнтелізм збереглися як сутнісні ознаки політичної еліти України й досі. Обидва феномени мають ряд недоліків і небезпек для суспільства.

По-перше, головна небезпека кланової структури еліти (і суспільства взагалі) полягає в тому, що на перше місце в цьому випадку виноситься корпоративний інтерес, який починає головувати над загальнодержавним. А це, в свою чергу, перешкоджає як самій можливості

формування національної, загальнодержавної ідеї, так і її реалізації. А. Стативка зосереджує увагу на «деяких спільних, «корпоративних» ознаках поведінки представників сучасної української політичної еліти, настирливому демонструванні ними своєї приналежності до цієї окремої соціальної групи» [15, 47]. Звичайно, враховуючи «залізне правило олігархії» Р. Міхельса, повністю виключити корпоративний інтерес еліт неможливо. Але його можна обмежувати, утримуючи в цивілізованих межах, якщо політична і громадянська культура еліти буде трансформована таким чином, щоб певне природне усвідомлення групового інтересу не заважало пріоритетові інтересу національного. Тоді й сама еліта не буде перешкоджати національному розвитку держави.

По-друге, зазначені феномени сприяють закритості еліти, що несе в собі небезпеку зростання соціальної «ентропії» всередині системи, яка неминуче призводить до «колапсу», занепаду еліти, втрати нею життєздатності. Цей деструктивний процес, звичайно, найтіснішим способом пов'язаний із погіршенням якісного складу еліти.

У суспільній думці є тенденція вважати події 2004 року такими, що спричинили якісне й революційне оновлення політичної еліти. Це дуже суперечлива теза. Часткові новації відбулися. Однак це було умовне «оновлення». Основні політичні актори залишилися ті ж самі. До влади переважно прийшли люди, які потрапили до еліти ще за президентства Л. Кучми. Це були представники правлячої еліти тих часів або спочатку правлячої, а потім опозиційної еліти. У будь-якому випадку вони мають спільне політичне походження.

Наступною ознакою української еліти є її **конфліктність**. Причина політичного розмежування українського суспільства, у тому числі на т. зв. «східний» і «західний» регіони, що робить його політично та економічно нестабільним, на наш погляд, полягає саме в конфлікті політичних еліт.

Українські політичні еліти знаходяться у стані перманентного конфлікту, хоча конкретні форми його прояву змінюються у часі. Це може бути конфлікт між різними гілками влади, галузями, кланами чи елітними групами тощо. Саме конфлікт став основною причиною перебігу подій 2004 року і ситуації перманентного протистояння, що настала тоді й триває досі. Для взаємної дискредитації ворожими таборами широко використовувалися деструктивні технології та методи. Мали місце прояви політичного тиску. Усе це відбувалося в атмосфері взаємної нетерпимості.

Востанні роки (принаймні з 2004 року) в Україні спостерігається усталена суттєва регіональна диференціація громадян [3, 40]. Деякі вчені називають її розколом, інші, уникаючи цього терміну,

кажуть про розмежування за ідеологічними, зовнішньополітичними, культурними позиціями [3, 38]. Ці розбіжності зумовлюють регіональний поділ країни на «західний» та «східний» регіони. До початку передвиборчої кампанії 2004 року ці відмінності не поглиблювалися і не набували критичного значення. Але зараз очевидно, що в ході кампаній 2004, 2006, 2007 років зазначені вже наявні міжрегіональні протиріччя щодо мовного, культурного, зовнішньополітичного та інших питань відверто використовувалися у власних інтересах певними політичними акторами.

На наш погляд, саме завдяки елітам в Україні не просто досі зберігається, а продовжує загострюватися конфронтаційна двополюсна система ідеологічних і соціально-політичних відносин. Ця конфронтація, безумовно, має певні історичні корені. Наприклад, поділ України на «Лівобережну» і «Правобережну» і т. ін. Однак останнім часом вона була спровокована і частково штучно насаджена шляхом використання певних ідеологічних штампів і стереотипів та добре продуманих політичних технологій. Головним суб'єктом цієї «інформаційної війни» були політичні еліти, що змагалися за владу і прагнули використати цю ситуацію у власних інтересах. Тобто зазначені події спричинили здебільшого деструктивні дії еліт. Вчені, зокрема О. Дергачов, констатують загострення питань регіоналізації, починаючи з 2004 р.: «Цілеспрямовані дії деяких політичних сил та російський чинник створюють виразний ризик поглиблення та закріплення регіонального розламу, наявність двох електоратів, формування звички протиставлення їхніх представників за схемою «свої» – «чужі» [7, 35]. Отже, дослідники констатують кристалізацію не лише політичного, але й адміністративно-територіального розколу країни [4]. Саме на елітах лежить головна частина відповідальності за те, що відбувається в державі. Як зазначає М. Михальченко: «Саме влада дуже часто є джерелом напруженості, яке збільшується в міру зростання недовіри до неї та її дій. Це дає підставу зробити висновок про зростання саморуйнівної діяльності владних структур, про цілу серію штучно викликаних бюрократією перманентних криз...» [9, 18].

Джерелом зазначених вад слід вважати специфіку походження української еліти, про яку вже йшла мова вище. Підбиваючи сказане, варто процитувати одного з сучасних дослідників, який, визначаючи такі специфічні риси української політичної еліти і водночас причини антагонізму елітних груп, називає їхнє фінансове, неpubлічне походження [2]. Саме через конфліктогенність еліт, їхню нездатність до конструктивних домовленостей, що зумовлено боротьбою елітних груп між собою, вченими розкриваються причини політичної кризи 2007 року [2, 11].

Конфліктність еліт, як і будь-яких соціальних

груп, витікає з їхніх потреб та інтересів. Подібні за своєю суттю (розширення владних повноважень у політичній сфері, оволодіння більшими ресурсами і благами в економіці й т. ін.), вони неминуче вступають у протиріччя, що породжує конфлікт. Ефективне вирішення цих протиріч в умовах демократичного суспільства можливе лише за умови об'єднання еліт на базі єдиної національної (загальнодержавної) ідеї, в основі якої повинні лежати потреби та інтереси громадян (суспільства). Адже необхідна умова виживання й навіть існування політичної еліти як групи – це її цілісність, єдність. Така єдність еліт означатиме можливість їхнього політичного консенсусу. Консенсус створить передумови для консолідації еліт. А перш ніж консолідувати націю потрібно консолідувати еліту.

Щирий, довготривалий, некон'юнктурний консенсус еліт, а в перспективі їхня консолідація можливі лише за умови, що вони ґрунтуються на цілком сформованій і життєздатній національній ідеї, котра на сьогодні в Україні відсутня. Вона існувала як ідея незалежності й повернення державності, але була реалізована в 1991 році. Тепер у державі панує перманентний ідеологічний вакуум. Національна ідея – цемент, що скріплює диференційоване та стратифіковане плюралістичне суспільство і його еліту в єдине ціле. Під національною ідеєю ми розуміємо ідеологічну конструкцію у вигляді суспільного ідеалу, що має мотиваційні властивості, визначаючи загальний напрямок і цілі розвитку даного суспільства, його систему цінностей та детермінує національні інтереси. Такою ідеєю могла б стати ідея демократичної консолідації. Саме в цьому розрізі найбільш адекватно, ефективно і правомірно використання аксіологічного підходу (або критерію) до визначення еліти. Це зумовлено тим, що саме національна ідея повинна детермінувати систему ціннісних орієнтирів еліти.

Вищезазначене має на увазі достатньо високий рівень політичної культури еліт. Адже ще В. Липинський писав, що політична культура – це глибоке усвідомлення елітою національного інтересу й активна творча діяльність з його реалізації в процесі служіння своїй державі та в здобутті політичної влади.

З цього витікає четверта сутнісна риса української політичної еліти – **низький рівень її демократичної політичної культури**. Політична еліта – це верхівка соціально-політичної структури суспільства. Таким чином, примусити її діяти певним чином «згори» неможливо. Так само як неможливо примусово наділити її тими чи іншими якостями. Тому трансформація політико-культурних установок еліти може відбутися лише або під тиском об'єктивних зовнішніх факторів (наприклад, міжнародних обставин, революційних перетворень), або шляхом певного самообмеження, для чого потрібен

достатньо високий рівень політичної свідомості еліти і наявність у неї політичної волі щодо таких трансформацій. Тому має певний сенс висловлення, що проблема нашої еліти – це, перш за все, проблема політичної культури.

Конфліктність, роздробленість, закритість, клановість – це риси, що характеризують авторитарність елітних груп. Еліти не зорієнтовані на діалог, нездатні до узгоджених дій, неохочі «грати за єдиними демократичними правилами». Окремі елітні групи прагнуть гегемонії, зосередження всіх ресурсів у власних руках і, якщо не знищення, то повного усунення конкурентів. Для них є характерним авторитарний стиль прийняття рішень.

За цих умов залишається відчутною загроза виродження режиму у «фасадну демократію», за якої зовнішня демократична форма, «фасад», наповнена авторитарно-олігархічним змістом. Велика також небезпека стагнації режиму на рівні електоральної демократії. Під електоральною демократією розуміють специфічний тип напівдемократії, який характеризується проведенням загальних, чесних, конкурентних виборів, але при цьому практично не реалізуються класичні для демократії політичні та громадянські права і свободи [16]. Таким чином, рекрутування еліт дійсно відбувається демократичним шляхом, але після здобуття влади еліти діють за авторитарними стандартами.

Для подолання зазначених негативних для демократичного розвитку тенденцій необхідно здійснювати відповідні заходи, серед яких можна виділити наступні:

чітка регламентація взаємовідносин правлячої еліти та опозиції;

заборона використовувати деструктивні технології під час проведення виборчих кампаній;

законодавча регламентація лобізму;

розробка дійової системи узгодження інтересів різних елітних груп на договірній основі.

Деякі дослідники сучасного елітного процесу пропонують як метод узгодження інтересів і дій політичних акторів пактування, як добровільне досягнення ситуаційних домовленостей з політичних питань на основі публічних, відкритих правил [11].

У вимірі сучасних українських реалій політична еліта має аналізуватися крізь призму загального демократичного процесу. Консолідація еліти як засіб подолання її конфліктності й конфліктованості, клановості й партикуляризму становить один із проявів демократичної консолідації, якої потребує наше транзитне суспільство. За Дж. Прідхемом, демократична консолідація – це легітимація демократії на масовому та елітному рівнях. В Україні, де роль політичної еліти гіпертрофована, а форми політичної участі мас далекі від досконалості, демократична легітимація на рівні еліт набуває

першочергового значення. Еліта, яка в нашій державі є основним політичним актором, уже стала головним носієм імпульсу розбудови власної державності та суверенності. Тепер, коли дане завдання успішно виконане, цей актор повинен стати головним носієм імпульсу консолідації демократії. Так, за словами А. Шедлера, «усунення, нейтралізація або переконання нелояльних гравців є першочерговим завданням запобігання демократичного краху» [16]. Конфліктність, роздробленість еліт, низький рівень їхньої демократичної політичної культури несе в собі опосередковану, але серйозну загрозу демократії. Небезпека в тому, що дані фактори створюють вкрай нестабільну ситуацію, за якої суспільство постійно перебуває в «точці біфуркації», тобто

існує перманентна загроза повернення до авторитаризму. За таких умов є утрудненим економічне зростання, зріст масової легітимності й лояльності до режиму, розповсюдження й органічне втілення демократичних цінностей.

Таким чином, зазначимо, що саме політична еліта повинна виконувати функцію агрегації та узгодження соціально-політичних інтересів суспільства. Для цього вона повинна відповідати декільком критеріям: мати високий рівень демократичної політичної культури; бути консолідованою на базі реальної національної ідеї; бути відкритою й установлювати ефективні комунікативні зв'язки з інститутами громадянського суспільства, групами тиску та всередині власної структури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ашин Г. К. Элитология. О понятии «элита» и не только // http://transpress.ru/articles/0511/02_05.shtml
2. Балабан Р. В. Феноменальні риси сучасної політичної еліти України // <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=74&c=1738>
3. Бортников В. І. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення // Політичний менеджмент. – 2007. - №1. – С. 36 – 47.
4. Возняк Т. С. Кінець епохи монополій // <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60187>
5. Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции // Полис. – 2004. - №2. - С. 6 – 19; №3. – С. 22 – 32.
6. Головатий М. Ф. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 42 – 47.
7. Дергачов О. П. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 30 – 41.
8. Крыштановская О. В. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы // Социс. - №11 (235). – 2003. – С. 3 – 13.
9. Михальченко М. І. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих... // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 15 – 21.
10. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Полис. - №1. – 1993. – С. 52 – 60.
11. Новакова О. В. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації // <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=74&c=1740>
12. Пастухов В. Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» // Полис. – 1993. – №2. – С. 49 – 56.
13. Рудич Ф. М. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 5 – 14.
14. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Полис. – 1993. - №2. – С. 80 – 89.
15. Стативка А. І. Про деякі фактори формування політичної еліти в країнах Центральної та Східної Європи і в Україні // Політика і час. – 2007. - №7. – С. 46 – 49.
16. Шедлер А. Что представляет собой демократическая консолидация? // http://old.russ.ru/politics/meta/20001006_schedler.html

А.М. ГУГНИН

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПР-КОММУНИКАЦИЙ В КРИЗИС-МЕНЕДЖМЕНТЕ

Гугнин Александр Михайлович - профессор кафедры Жешувского политехнического университета (Польша), доктор философских наук

С начала 70-х годов XX столетия маркетинг в западной литературе характеризуется как наиболее эффективная теория управления рыночными процессами [1]. В настоящее время (к этой теории присоединяются и авторы из стран СНГ, опираясь на данные анализа постсоветской) подобное мнение на почве анализа постсоветской действительности выражают и авторы из стран СНГ.

Сравнительно новой у нас является идея использования концепции целостной маркетинговой коммуникации в кризисном управлении. Она довольно активно используется в практике, но еще слабо проработана отечественными теоретиками.

Целью данной статьи является раскрытие механизма действия одного из орудий маркетинговой коммуникации-публичных рилейшнз в ситуациях, требующих использования кризис-менеджмента. Речь пойдет о польском опыте решения этого сложного вопроса, часто возникающего в различных странах, но временами замалчиваемого из политических и конъюнктурных соображений.

Казалось бы, Польша – спокойная и стабильная страна. Однако здесь также случаются кризисы – от природных катаклизмов (почти ежегодные наводнения) до серьезных политических потрясений (например, правительственный кризис летом прошлого года). Поэтому польские управленцы и маркетологи довольно давно, с середины 90-х годов, обратились к использованию средств ПР в разрешении различного рода проблемных ситуаций. В условиях открытости общества закономерно является повышенная заинтересованность СМИ к событиям и явлениям, выходящим за рамки нормального течения обстоятельств. Это в одинаковой степени относится и к целой стране, и к единичному предприятию. Конечно, предприятие может быть вовлечено в состояние кризиса по собственной вине – например, производя бактериозаразные продукты или неэффективные лекарства – однако кризис могут вызвать также непроверенная информация или ошибочное мнение, подозрительное отношение или субъективное ощущение угрозы. Например, любой конфликт между «Газпромом» и украинскими газовыми концернами западные СМИ представляют как серьезный экономический кризис с политическими последствиями для всей Европы. Однако даже в подобных случаях, как отмеча-

ет польская исследовательница М.Келданович, важно тесно сотрудничать со СМИ – часто от этого зависит развитие кризиса и его разрешение, а также будущий имидж организации» [2]. И, добавим, не только организации.

Ключевой принцип коммуникации во время кризиса – не замыкаться, если случится беда. Самым эффективным в условиях кризиса, по мнению украинских специалистов, является такое общение, которое оперативно представляет открытую и правдивую информацию средствам массовой коммуникации, находящимся в эпицентре события.

В большинстве случаев первое, что приходит в голову руководству, это мысль: «Давайте подождем, пока прояснится ситуация». Однако замалчивание вызывает подозрение в том, что организация уже приняла какое-то решение по проблемной ситуации. И это вызывает раздражение средств информации, обстановка еще более накаляется. Тогда в дело могут вступить неопытные журналисты и субъективные комментаторы, судорожно высказывающие догадки или пользующиеся слишком эмоциональным языком. В.Г.Королько, подробно описывающий психологический аспект темы, убежден, что «первейшим правилом коммуникации в ходе кризиса должно быть: скажи все и скажи это незамедлительно» [3].

Действительно, когда информация предоставляется организацией быстро, она, как правило, останавливает распространение слухов и «успокаивает нервы общественности». Например, послание Ф.Кастро о самоотречении от власти успокоило мировую общественность (конечно, кроме американцев) и на время остановило поток домыслов о состоянии здоровья кубинского лидера.

Польские авторы подчеркивают, что во время кризиса на коммуникационную политику организации влияют различные факторы, в зависимости от степени (силы) ощущения угрозы со стороны общества. Поэтому уже на первой стадии развития кризиса, вырабатывая политику по отношению к СМИ, фирма должна учитывать их все, без исключения. А они суть следующие:

- 1). Чувство бессилия и страха – осознание невозможности найти выход из неблагоприятной ситуации делает возможным применение ир-

рациональных и крайних мер сопротивления, включая силовые методы и прямое насилие. Пример тому – нападение на американское посольство сербов, протестующих против объявления независимости Косова.

2). Недостаточность имеющейся информации – чаще всего люди ищут сведений, подтверждающих их мнение. Однако, чем больший информационный ресурс накоплен, тем больше он может содержать сомнений и угроз, даже если появляется тенденция общего улучшения ситуации. После взрыва на Чернобыльской АЭС советские люди за утешительными сведениями обращались к отечественным источникам, а чтобы узнать истинное положение вещей и масштабы трагедии, слушали «голоса из-за бугра».

3). Степень непосредственности угрозы: близкая угроза опаснее, нежели катастрофа, происходящая вдали. Американцы глубже переживали прошлогоднее наводнение в Калифорнии, чем подлинный природный катаклизм, произошедший в Азии 26 декабря 2004 года.

4). Прямой (непосредственный) источник кризиса. Когда кризис является следствием человеческой халатности и ненадежности, резко возрастает чувство страха и бессилия – значительно сильнее, чем в случае необъяснимых природных потрясений. Чернобыль человечество восприняло острее и больнее, чем последующее масштабное землетрясение в Армении.

5). Уровень осознания кризиса – люди болезненнее переживают непредвиденные и неожиданные бедствия, чем те, к которым они готовились и осознанно шли на риск, стараясь их предотвратить. Полет в космос – это всегда риск и большая опасность, но куда больший страх внушает известие о каком-то объекте, который может упасть нам на голову.

6). Концентрация убытков – угроза и трагедия ежегодных статистических данных о многотысячных жертвах автокатастроф воспринимаются иначе, чем ужас «единичной» аварии самолета с многочисленными жертвами.

7). Степень «захвата врасплох» кризисом – неожиданные несчастья нас удручают больше, чем те, которых мы ожидаем и считаем неотвратимыми. Многочисленные жертвы среди военнослужащих в Ираке менее ужасают граждан США, чем события 11.09. 2001 года.

8). Степень знания технологии – непонимание технологии сложных процессов повышает опасения катастрофических последствий их действия. Например, советских и постсоветских людей очень пугают последствия захоронения остатков ядерного и биологического оружия на территории бывшего СССР.

9). Наконец влияние политики. Степень драматизации кризиса, считает польский исследователь маркетинговой коммуникации К.Вуйчик, зависит от того, насколько сильно угроза затрагивает интересы определенных политических

групп и их взгляды на данную проблему [4]. Политики, представляющие интересы защитников окружающей среды, наиболее остро реагируют на опасность глобального потепления.

Следует еще раз подчеркнуть, что все вышеприведенные факторы нужно учитывать в коммуникационной политике организации уже при появлении первых признаков угрозы кризиса. Украинский ученый В.Королько именуется эту форму деятельности пиарщиков «информированием о риске». На самом деле информирование общественности о возможном кризисе, будь то в Украине, в России или в Польше в нынешних взрывоопасных условиях приобретает неопределимое значение, тем более, когда речь идет об управлении потенциально проблемными ситуациями. По своей сути информирование о риске – это «процесс сбора научно обоснованных данных, связанных с опасностью для здоровья и окружающей среды, а также доведение этих данных к сведению широкой общественности в доступной и продуманной форме» [5].

В последнее время западными и СНГ-овскими специалистами разработаны модели информирования населения о риске, базирующиеся на общей посылке прагматического толка: «перцепция» (восприятие) – это коммуникативная реальность, а приемы и механизмы ее освещения находятся в компетенции PR-технологов. Конечно же, процесс маркетингового общения по вопросам кризиса и риска – это неизбежная часть пиаровской деятельности и поэтому его реализаторы имеют дело с адресатами, находящимися в состоянии высокого эмоционального напряжения. В частности, когда выявляются новые экологические проблемы, их восприятию сопутствуют страх, тревога, разочарование и раздражительность, пламя которых можно погасить, по выражению упоминаемого В.Королько, лишь с помощью авторитетной информации о данных проблемах. Польские ученые рассматривают задействование следующих средств PR в «гашении» кризисов:

а) *Agenda-setting*. По мнению польского ученого Т. Гобан-Класа, базирующего свой взгляд на западных публикациях, «масс-медиа» оказывают существенное влияние не столько на мнение людей, сколько на направление их мышления» [6]. Получатели становятся не только обладателями информации о случившемся, но приобретают также шкалу ценности тех или иных событий и фактов. Так, во времена холодной войны посредством СМИ советским гражданам внушалась мысль о том, что нет темы важнее, чем борьба за мир и социальный прогресс, а американским – чем борьба с «империей зла» и за права человека в соцстранах.

Мысль польского автора указывает на способность медиальных средств творить также иерархическую структуру передаваемой населению информации. «Внутренние стандарты», господствующие в редакциях, определяют способ по-

дачи данного материала. Телестанция Euronews представила выборы президента в России в ином свете, чем это сделала РТР-Планета. Издатель исполняет роль *gate-keeper'a* сообщений: только он решает, какой материал и в каком ракурсе представить СМИ. Точно так же поступают в случае неожиданных проблемных ситуаций. Поэтому сведения о кризисах, поставляемые общественности в определенных временных отрезках, являются «результатом творчества» медиальных средств. Т.Гобан-Клас подчеркивает, что в данном случае действует основной закон рынка – соответствия спроса предложению. Сотрудничество со СМИ в рамках *agenda-setting*, продолжает польский автор, особенно важно для организации в таких неловких ситуациях, когда ей необходимо поправить пошатнувшуюся репутацию и промолчать о случившемся. В трудных ситуациях каждая организация или фирма имеет список «желательных» и «нежелательных» тем для публикации в открытой печати. Однако удержать закрытые материалы от просачивания в СМИ бывает крайне трудно. Каждая кризисная ситуация, как магнит, притягивает журналистов, которые, работая на публику, зачастую представляют общественности точку зрения, не совпадающую с видением фирмы.

б) *Issue management* – управление проблемами. Эта технология близка к предыдущей. В ней исследование направлено на окружение фирмы и его влияние на ее деятельность. Задачей проблемного управления, по мнению польских аналитиков, является установление возможности влияния предприятия на создание собственного положительного имиджа в окружающей среде. По мнению М. Келданович, именно ПР-технологи должны отслеживать реакцию общественности на работу фирмы и соблюдение ею принципов социальной ответственности, особенно в кризисных ситуациях. Они должны поддерживать связи также со взглядообразующими кругами – для пропаганды позитивного образа организации и результатов ее благотворительных акций. Так, например, в США только недавно ликвидировали Бюро Стратегического Воздействия, задачей которого было продвижение американской точки зрения на основные мировые проблемы среди журналистов, зарубежных политиков и общественных деятелей.

в) Управление событиями (*event management*) также близко по направленности к предыдущим методам, только в данном случае речь идет о такой «ПР-технологии» события, чтобы привлечь внимание на стоящую за этой акцией проблему. К этому способу часто обращаются общественные движения и группы (реже фирмы), организуя бойкоты, шествия, блокады, разбивая палаточные городки в людных местах. В Польше этим занималась популистская партия левого уклона «Самооборона» под предводительством бывшего директора госхоза А.Леппера. В Украине перед

досрочными парламентскими выборами основные противостоящие политические опции также активно «грешили» подобным образом.

г) Сотрудничество со СМИ (*media relations*). Описывая эту технику, польские авторы подчеркивают, что ПР-средства располагают широким диапазоном маркетинговых стратегий. В данном случае, пишет В.Будзинский, имеется в виду профессиональное использование СМИ, дирижируемых ПР-специалистами, для пропаганды образа организации в глобальном масштабе. Такая концепция сотрудничества со СМИ должна реализовываться по двум направлениям: подготовка надлежащей информации и поддержание соответствующих отношений с редакциями. Основным условием успешного сотрудничества со СМИ, по мнению польских авторов, является «понимание способов их действия и поставленных ими требований» [7]. Большое внимание уделяется организации пресс-конференций, особенно в случае сложившейся нештатной ситуации. В Польше умелого пресс-атташе называют «вратарем плохих известий». Мне кажется, что именно таким вратарем у Путина был Д. Ястржембский, в частности, в период ухудшения польско-российских отношений в 2006-2007 гг.

Пиарщики-профессионалы не только в Польше, но и во всем мире доказывают, что, как только разрешается кризис, организация (фирма, страна) должна всесторонне оценить действия своих каналов маркетинговой коммуникации, особенно под углом удовлетворения своих коренных интересов. Подытоживая, уточним, какой должна быть данная коммуникация. Во-первых, правдивой: следует говорить лишь то, в чем убежден; заказчик информации должен добиться при помощи СМИ единства сказанного и действительного. Во-вторых, не нужно манипулировать общественным мнением. В-третьих, нужно добиваться максимальной открытости информации, которая заключается в удовлетворении потребностей ее получателей, а не заказчиков сообщений. Этот принцип означает также неприменение методов утаивания и затушевывания происшедших событий.

Конечно, выводы эти можно считать очередными «благими пожеланиями», принимая во внимание то, как в действительности осуществляется информационная политика во всем мире. Однако, определенные шаги на пути к достижению вышеуказанных принципов уже предпринимаются. Так, например, еще десять лет назад (в 1998 г.) в Польше Центр мониторинга свободы печати разработал «Основы деятельности журналистов в кризисных ситуациях». Не вдаваясь в подробности, отметим, что в этом документе журналистам рекомендуется: покинуть место события в случае сильного воздействия на толпу своим присутствием и аппаратурой; информировать только о том, что увидели собственными глазами; не оценивать самостоятельно, сколько людей участвовало в

данном событии. Насколько известно автору, подобные документы приняты во многих странах. В частности, в России еще в 1994 г. был принят Кодекс профессиональной этики российского

журналиста. Однако, все чаще информацию – которой мы живем, возмущаемся, но, в принципе, доверяем – характеризуют демократические традиции, а не только маркетинговые стратегии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. См.: Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент. – Спб: Питер Ком, 1999
2. Гугнин А., Райхель К. Категория «кризис» в теории управления проблемными ситуациями // Грани. – 2005. - № 4
3. Kieldanowicz M. PR w sytuacjach kryzysowych / Public relations w teorii i praktyce. – Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. – S.56
4. Королько В. Основы публичных отношений. – К.: «Ваклер», 2003. – С.333
5. Wójcik K. Public relations od A do Z. – Warszawa: Placet, 1997. – S.93
6. Королько В., цит.произв., с.326
7. См.: Public relations w teorii i praktyce, с.57

О.М. ШЕРЕТЮК

ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА РОСІЇ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Шеретюк Оксана Миколаївна - старший викладач кафедри міжнародних відносин та країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету

Актуальність. Внаслідок розпаду СРСР, а також загальносоціалістичного табору, східнослов'янська цивілізація, до якої належать Україна, почасти, Росія, опинилася в критичному стані. Перед новоутвореними на пострадянському просторі державами, зокрема перед Україною і Росією, постала доленосна проблема – пошук власної цивілізаційної ідентичності, що фактично рівнозначне пошукові формули самовивітання. Сутність цієї проблеми для України і Росії можна визначити наступним чином. По-перше, в рамках якого цивілізаційного блоку обидві держави розвиватимуться в перспективі? По-друге, довкола якого політичного «центру» – старого чи нового – в майбутньому буде трансформуватись східнослов'янський цивілізаційний простір? Зважаючи на те, що Україна від початку своєї незалежності проголосила європейський вектор розвитку, українському суспільству навіяється думка про те, що Україна повинна рухатись в Європу разом з Росією. В будь-якім разі варто наголосити на тому, що реалізація Україною свого європейського вибору настільки органічно пов'язана з проблемою взаємовідносин з Росією, що неможливо об'єктивно розглядати українські справи без урахування ролі російського чинника в нашій геополітичній стратегії. І тому *метою*

даного дослідження є здійснення порівняльного аналізу позицій цих двох політичних акторів, щодо європейського вектора розвитку.

В цьому контексті існують три стратегічні позиції щодо реалізації євроінтеграційної стратегії. Перша з них визначається формулою «В Європу – разом з Росією», яку ревно обстоюють, в основному, політики лівого спрямування [3]. І при цьому зовсім не береться до уваги те, що Росія не має наміру інтегруватись до ЄС, і хоче бачити Україну у своєму євразійському союзі, а не в Європі, і для реалізації цієї мети докладає чимало зусиль. Іншими словами, за уявленнями представників цих політичних сил, у міжнародному середовищі Україна не може виступати самодостатнім суб'єктом міжнародних відносин і процесів, а може просуватись свої інтереси, зокрема в європейському просторі, тільки будучи частиною широкомасштабного російського геополітичного проекту, спрямованого на утвердження Росії в міжнародному співтоваристві як «великої держави». Ці політичні сили, звичайно, є палкими прихильниками ратифікації та реалізації всіляких угод і договорів з РФ, спрямованих на реінтеграцію України в Російську Федерацію [1, с. 68]. Друга позиція – «В Європу будь-якою ціною». Йдеться про домінуючу

політиків правої ідеології [3], які є послідовними і традиційними прихильниками демократизації суспільства, відтворення національних цінностей та утвердження української державності. Ці політичні сили вбачають пріоритети зовнішньої політики в утвердженні українського державного суверенітету та «поверненні в Європу», тобто у повноправному членстві України в ЄС при збереженні добросусідських і рівноправних відносин з Росією [1, 70]. І, нарешті, третя позиція - центристська, апологети якої весь час наголошують на тому, що в Європу потрібно йти з конкурентоспроможною економікою та консолідованою політичною нацією [3].

Йдеться про те, що шлях до Європейського Союзу для нас відкритий, але на ньому треба подолати не лише об'єктивні труднощі, а й певні власні ілюзії та комплекси. «Дорожня карта» на шляху до ЄС передбачає, передусім, конкретні економічні та фінансові результати демократичних перетворень, а не урочисті запевнення та обіцянки [4].

Однак, щоб досягти такої стабільності й міцності, які в майбутньому відповідали б стандартам ЄС, Україна сьогодні фактично підштовхується Європою до розширення співробітництва з Росією як найближчим і системно рівним партнером. Суть такої позиції коротко можна визначити так: Україна може увійти в Європу тільки через Росію. Цю карту активно силкуються розігрувати ті політичні сили в Україні, які всіляко гальмують процеси набуття нею статусу державної самодостатності. Фактично вони допомагають реалізувати політику економічної та політичної експансії кремлівського керівництва на пострадянському просторі.

На практиці формально двовекторна формула «До Європи разом з Росією» та стратегія «конструктивної євроінтеграції» означала б, що Україна діяла б у фарватері та в погодженні з європейською політикою Росії і навряд чи пішла б далі утворення зони вільної торгівлі з Євросоюзом.

Найкращий варіант для України – спочатку стати одним з «найкращих сусідів» Євросоюзу, а згодом, отримавши підтвердження своїх перших реальних успіхів від Єврокомісії, звернутися з офіційним проханням про вступ до ЄС. А повноцінна інтеграція України до європейської спільноти уможливила б встановлення рівноправного, взаємовигідного та стабільного партнерства з Росією. Інакше кажучи, такою могла б бути оптимальна зовнішня політика [5]. Тобто, йдеться, про сутнісну зміну двовекторної формули на таку: «Через Європу до Росії».

Стабільність України залежить від її зв'язків з Росією, відносини Європейського Союзу з Україною невіддільні від зв'язків ЄС з Росією. В Угоді про партнерство та співробітництво, яка була підписана між Євросоюзом і Україною у

1994 році, приділено велику увагу співпраці між Україною і Росією. Не лише значне економічне відставання України від Європейського Союзу, а й обережне ставлення до теми, болючої для Росії після «розлучення» цих двох країн, спонукає ЄС до того, щоб не ставити на політичний порядок денний питання про можливе членство України. Наша держава також прагне до того, щоб її «повернення до Європи» не справляло враження політики, спрямованої проти Росії.

Хоча нині Європейський Союз і не вважає Україну державою-претендентом на членство в ЄС, можливість її вступу до цієї організації зовсім не виключена. А ось членство Російської Федерації важко собі уявити: Росія не може (і не бажає) бути інтегрованою до Європейського Союзу. Включення Росії до нього є неможливим з урахуванням континентальних масштабів цієї країни. У російському суспільстві панує думка, що Росія не є частиною великого цілого, а є центром самобутньої культури – хоч і європейської, але відмінної від неї [9, 76].

У «Стратегії розвитку відносин Російської Федерації з Європейським Союзом на середньострокову перспективу» (на 2000-2010 роки) Росія підкреслює прагнення розвивати свої відносини з ЄС на договірній основі, закріплює за собою статус рівноправного стратегічного партнера, а не потенційного кандидата на членство в Європейському Союзі. Угода про партнерство і співробітництво, підписана між ЄС і Росією у 1994 році, залишається при цьому правовою базою, проте російський уряд прагне підписати «нову рамкову угоду про стратегічне партнерство і співпрацю в ХХІ столітті», яка має змінити чинну Угоду.

Позиція «розумного дистанціювання» від Євросоюзу відбиває прагнення Росії залишатися одним зі світових полюсів впливу та автономним гравцем на міжнародній арені. У цьому зв'язку, російське керівництво не тільки намагається зберегти максимальну свободу дій у здійсненні своєї внутрішньої та зовнішньої політики, а й намагається створити альтернативне Євросоюзіві інтеграційне об'єднання на терені СНД. Загалом російське суспільство виявилось неготовим і неспроможним втілювати євроінтеграційний проект, який успішно замінила великодержавницька ідея. Слід зазначити, що після поразки націоналістів у Сербії Росія залишається, по суті, єдиною країною на європейському континенті, в якій і далі панує традиційна для ХІХ – поч. ХХ ст. націоналістична ідеологія, поєднана з авторитарним правлінням та приматом держави над особистістю.

За таких обставин відносини Росії з Євросоюзом розвиваються шляхом складного й часом безкомпромісного діалогу. Приміром, щодо розширення ЄС на країни Центрально-Східної Європи та Прибалтики, питання калінінградського анклав, умов приєднання

Росії до СОТ. У травні 2003 року сторони домовилися про поступове створення чотирьох спільних просторів: спільного європейського економічного простору (СЄЕП); спільного простору свободи, безпеки та правосуддя; простору співробітництва у сфері зовнішньої безпеки; наукового, освітнього та культурного простору. При цьому зближення між розширеною євроспільнотою та Росією здійснюватиметься на «рівноправній основі» й на базі визначених «конкретних цілей та взаємних домовленостей». Таким чином, російська влада домагається від Євросоюзу визнання рівноправності та особливого статусу проголошеного «стратегічного партнерства», яке виходить за межі європейської політики сусідства і, як таке, не повинно підлягати регулярному моніторингові з боку Єврокомісії та жорсткому узалежненню від наближення Росії до європейських норм [5].

Росія хоче бути партнером, а не членом ЄС, вона неготова делегувати національний суверенітет на наднаціональний рівень, що є необхідною передумовою членства в ЄС. Росія хоче «зберегти за собою право на самостійне визначення своєї внутрішньої та зовнішньої політики», як зазначено в «Середньостроковій стратегії». Проте Росія не хоче бути вилученою з Європи. Відтак мета в «Середньостроковій стратегії» сформульована ясно і чітко: «Зміцнення ролі Росії та забезпечення її національних інтересів в Європі». Кажучи просто, Росія, замість того, щоб стати частиною ЄС, хоче лише підтримувати зв'язки з ним [10, 70].

Так, через залежність Європи від російських енергоносіїв, Росія поступово стабілізувала відносини з ЄС: передбачалося, що у 2006 році обсяг її товарообороту з країнами Євросоюзу перевищить 100 млрд. доларів США (у 2003 році ця цифра дорівнювала 85 млрд. дол.). Частка 27 країн-членів ЄС становить 50% від обсягу російської зовнішньої торгівлі. Отже, саме Європа, а не США і Японія, є найбільшим економічним партнером Росії.

Симптоматичними стали й заходи, вжиті російським керівництвом для зміцнення позиції своєї держави. Про що, наприклад, засвідчило призначення колишнього політичного представника РФ при Євросоюзі (з 20 березня 2003 року) М. Фрадкова головою російського уряду, а також положення указу президента РФ «Про додаткові заходи щодо забезпечення взаємодії Російської Федерації з Європейськими Співтовариствами» (від 19 лютого 2004 року). Глава РФ, задля розвитку взаємодії з Європейським Союзом і забезпечення діяльності Постійного представника РФ при ЄС у Брюсселі, збільшив постійну кількість працівників цієї установи до 106 осіб, у тому числі 96 – зі складу МЗС Росії, а 10 – міністерства розвитку і торгівлі РФ.

З огляду на ситуацію, що склалася, можна

стверджувати, що Російська Федерація, зважаючи на свої стратегічні інтереси, робить усе можливе, щоб закріпитися на досягнутих позиціях [8, 34].

Знаковою подією вважається травневий (2005 р.) саміт Росія – ЄС, на якому були підписані документи щодо формування чотирьох спільних просторів співробітництва між Росією та ЄС – економічного, внутрішньої політики (свобода, справедливість, правосуддя), зовнішньої безпеки та гуманітарного розвитку (освіта, наука, культура). Реалізація цього проекту (відповідної «дорожньої карти») розрахована на вісім років [2, 342]. На думку російської дослідниці О. Хотькової, даний проект має велике значення, особливо якщо врахувати наступні обставини:

такий підхід надасть новій динаміки і перспектив взаємовідносинам Росії і ЄС, а також буде перешкоджати спробам ізолювати її від Європи;

дана концепція є найбільш продуктивною і гнучкою формою комплексного розвитку співробітництва;

вона спрямована на встановлення рівноправного партнерства з «розширеною» Європою, яке базується на балансі спільних інтересів;

концепцією передбачається спільна розробка і спільна оцінка прогресу в досягненні узгоджених дій у ключових питаннях співробітництва;

реалізація концепції перешкоджатиме укріпленню монополії ЄС і перетворенню його в експортера європейських цінностей. Вона спрямована на формування Великої Європи, а не кола «напівпериферій», які змагаються за прихильність Євросоюзу і залежні від нього;

«спільні простори» фіксують «особливий формат відносин» Росія – ЄС, в якому вона є рівноправним партнером з власною політичною традицією, рівноцінною традиції Євросоюзу;

концепція сприяє деполітизації відносин РФ і ЄС, також налаштовує на перехід до функціональної, прагматичної взаємодії [7, 12].

Таким чином, можна говорити про розбудову відносин між Росією і Європейським Союзом як між двома глобальними акторами – інтеграторами Великої Європи.

Враховуючи наведені факти, оптимальним варіантом у цій ситуації могла б стати європейська надструктура, яка б охопила Європейський Союз і Росію. Самобутня політична культура Росії несумісна з політичною культурою Заходу і унеможливило «політичний союз» між ЄС і РФ. Проте це не виключає можливості «економічного союзу» між ними, навіть незважаючи на те, що «економічний лад», який виник у Росії після краху комунізму, все ще далекий від економічної системи західного зразка. Зростаюча інтеграція Росії у світову економіку автоматично прискорює економічні перетворення, а, можливо, й змінює «культуру розподільчої економіки», яка глибоко вкоренилася в Росії.

Перед досі ще непевними відносинами між Євросоюзом і РФ відкривається реальна політична

перспектива у рамках концепції «Великої Європи», яка перевищує межі навіть розширеного ЄС. У самій Росії в зазначеній концепції вбачають можливість уникнути нового розподілу Європи.

З метою політичної ефективності стратегічна концепція «Великої Європи», звісно, потребує інституціонального визначення. Конфедеративні структури дають можливість сформувати нове біполярне «Європейське Співтовариство», де РФ та ЄС під дахом наднаціональних інституціональних структур зберегли б статус суверенних суб'єктів міжнародного права.

Східний кордон Російської Федерації є кордоном «Великої Європи» і міг би стати кордоном «Європейської Конфедерації». Східний кордон ЄС став би внутрішнім європейським кордоном. Тихий океан є східним кордоном Росії, а тим самим і «Великої Європи».

Концепція «Великої Європи», власне, концепція «Європейської Конфедерації», сприятиме консолідації Європейського Союзу; водночас вона дасть можливість включити Росію і Україну до процесу європейської інтеграції [9, 78].

Але слід відзначити, що в 2007 році формально закінчувався термін дії Угоди про партнерство та співробітництво між Росією та Європейським Союзом, внаслідок чого виникає питання про майбутню нормативну базу відносин Російської Федерації з її головним торгово-економічним партнером – Євросоюзом. І, як стверджує російський дослідник С. Соколов, і Москва, і Брюссель дотримуються принципово різних точок зору з приводу майбутнього документа. Розходження думок уже починається з самої назви документа. Росія виступає за те, щоб мова йшла про договір. В ієрархії міжнародно-правових документів «договір» стоїть вище «угоди», і Москва вважає, що підписання більш вагомого за статусом документа само по собі буде відображати пріоритетне, стратегічне значення, яке сторони йому надаватимуть. Брюссель виходить з того, що в нормативній практиці Євросоюзу склалась традиція укладати договори тільки між самими

країнами-членами.

Москва бачить майбутній базовий документ максимально стислим і рамковим. Перевага такої конструкції полягає, перш за все, в простоті реалізації. Домовитись щодо рамкового і декларативного, по суті, документа обсягом 10-15 сторінок набагато простіше, ніж щодо «договору про все». Брюссель на словах погоджується з ідеєю підписання рамкового документа, але євробюрократи вже намагаються добитись включення – не в галузеві додатки, а безпосередньо в головний документ – основних вимог, які Європейський Союз виставляє Росії.

Отже, перебуваючи на початковій фазі переговорів про основи і принципи відносин на перспективу, ні Росія, ні Євросоюз не мають чіткого уявлення щодо місця один одного у своїх системах координат [6, 214].

Таким чином, можна стверджувати, що суперечки, які відбувались в українському суспільстві з приводу, чи рухатись Україні і Росії назустріч Європі «різними маршрутами», чи «шлях з Києва до Брюсселя пролягає через Москву», на даний час вичерпаний, оскільки Росія остаточно визначилась зі своєю позицією. Спільні зусилля України і Росії щодо інтеграції в європейський простір не можуть привести до тих оптимістичних результатів, які їм пророкують деякі вітчизняні експерти. Різні цілі, поставлені перед європейським вектором зовнішньої політики двох держав, потребують різного формату відносин і, відповідно, різних інструментів їх реалізації. Україна і Росія мають свої національні інтереси, перебувають у різних геополітичних, політичних, економічних, демографічних і правових координатах, що свідчить про проблематичність вироблення спільних підходів і позицій щодо європейських інтеграційних структур. На сьогоднішній день Україна і Росія лише в окремих ситуативних випадках можуть працювати в цьому напрямкові спільно. Шлях до європейського простору в кожного свій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 555 с.
2. Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
3. Гальчинський А. В Європу через політику самоствердження // День. – 2004, 12 червня.
4. Мармазов В., Піляев І. Велике майбутнє Великої Європи: чи скористається Україна перевагами нового європейського порядку? <http://www.minjust.gov.ua/?do=dr&did=1738&sid=zmi>
5. Посельський В. П'ятий елемент // Дзеркало тижня. – 2005. – 5 березня. – С. 5.
6. Соколов С. Россия – ЕС: готовимся к переговорам // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 2. – С. 213-227.
7. Хотькова Е. С. Новый этап взаимодействия России и ЕС: концепция четырех «общих пространств» // Политика в XXI веке: вызовы и реалии: Аналит. альманах. Под ред. д.и.н. Е.М. Кожокина; Рос. ин-т стратегич. исслед. – М., 2005. Вып. 3 (13). – 144 с.
8. Чекаленко Л. Україна – Росія: проблемні питання «стратегічного партнерства» // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 30-35.
9. Шнайдер-Детерс Вінфрід. Європейська перспектива України: повноправне членство чи добросусідство? // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 72-81.
10. Шнайдер-Детерс Вінфрід. До конкретизації концепції «Великої Європи» // Політична думка. – 2000. – № 4. – С. 70-77.

Л.І. ПАВЛОВА

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Павлова Людмила Ісмаїлівна - асистент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Проблема становлення і розвитку парламентаризму в Україні є актуальною сьогодні в українській політичній науці. Авторитетними дослідниками парламентаризму в нашій країні є В. М. Шаповал, Л. І. Кривенко, В. С. Журавський, Ю. С. Шемшученко [1, 2, 3]. На думку В. М. Шаповала, важливе місце посідає проблема визначення поняття самого парламентаризму [4, 6]. І ця проблема має вирішуватися здебільшого у площині застосування методів, притаманних теоретичній науці, адже на практиці в Україні не існує нормативно-правового акта, де б використовувався термін «парламентаризм». Найбільш максимально наближеною до поширеного в західноєвропейській політичній науці визначення парламентаризму є пропозиція Ю. С. Шемшученка визначати парламентаризм як систему організації і функціонування державної влади з особливою роллю парламенту в її здійсненні. Парламентаризм у розумінні українських дослідників – це визначена в Конституції та інших законах і трансформована у практичну площину організація влади у державі і суспільстві, в якій парламент побудований на демократичних засадах, має юридичний статус і реальні повноваження представницького, законодавчого, контрольного і установчого характеру, в бюджетно-фінансовій і зовнішньо-політичній сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни [5, 463].

Важливе питання для характеристики парламенту як державно-правового інституту має закріплення його в системі органів державної влади, яке міститься у нормах Конституції та конституційних законах. При цьому треба зазначити, що світова конституційна теорія і практика виходять з того, що правовий статус парламенту зумовлений багатьма факторами, і в першу чергу особливостями історії політичних інститутів відповідної держави, її конституційного ладу, проголошеними в основних законах принципами, існуючими партійними системами, політичними умовами. До того ж, реальне політичне і соціальне становище, в якому діють представницькі установи, породжують істотні відмінності у закріпленні конституційно-правового статусу парламенту в окремих державах.

В українських дослідженнях парламентаризму та його закріплення в Конституції розглядається наявність поняття парламенту в основному законі та його визначення. Науковці позитивно оцінюють наявність у Конституції дефініції парламенту, наголошуючи на потребі у з'ясуванні і коментуванні змісту цієї дефініції, а також у формуванні наукових понять парламенту і парламентаризму з урахуванням реалій нашого сучасного суспільно-політичного і державного життя [6, 4-46].

Природа явищ парламенту і парламентаризму, а з ними і відповідних термінів, відображає не тільки загальні особливості історичного розвитку, але й конкретику кожної країни. Держави Центральної і Східної Європи як європейські намагаються дотримуватись європейських конституційних традицій, які в різних країнах формувалися досить своєрідно, в різні часи та під впливом специфічних обставин. Політичний і державно-правовий розвиток країн Центральної і Східної Європи зумовлює розвиток парламентаризму і це знаходить відображення в конституційних нормах, в уточненні та доповненні понять парламенту і парламентаризму з метою наголошення на їх ролі і призначенні. Тому в статті ставиться за мету розглянути, яким чином в Україні та державах Центральної і Східної Європи закріплено функціонування інституту парламентаризму на конституційно-правовому рівні, визначити, наскільки це відповідає існуючій політико-правовій практиці. Відповіді на ці питання дають змогу визначити проблемні місця в конституційно-правовому забезпеченні функціонування парламентаризму та шляхи їх подолання.

Наявність достатньо розгорнутої дефініції парламенту в Конституціях держав Центральної і Східної Європи, особливо в умовах країн, що утворилися на теренах колишнього СРСР, можна вважати позитивною рисою конституційного регулювання суспільних відносин. Особливо ця риса проявляється тоді, коли відповідна дефініція містить термін «парламент». Для суспільно-політичного і державного життя вказаних країн залишається актуальною проблема укорінення на рівні масової політичної свідомості та серед тих, хто безпосередньо причетний до владарю-

вання, основних здобутків усталеної демократії, до яких відноситься і парламентаризм. Фіксація дефініції парламенту на конституційному рівні сприятиме укоріненню таких здобутків. Укорінення ідеології парламентаризму в нашій країні є важливим завданням на шляху розбудови демократичної держави.

Парламентські інститути в державах Центральної і Східної Європи і в Україні досить слабкі. Якщо у деяких державах (Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії) парламенти існували ще до Другої світової війни, то в більшості держав- правонаступниць Радянського Союзу ніколи не було демократичних інститутів. І цей факт знайшов своє логічне відображення на конституційно-правовому рівні. До того ж, конституційний розвиток в країнах Центральної і Східної Європи має певну, іноді значну своєрідність, що зумовлено національною специфікою і геополітичними факторами. Наприклад, конституційний розвиток у Польщі розпочався 3 травня 1791 р., коли була прийнята перша в Європі конституція – Закон правління. Однак лише після відновлення Польщі у 1918 р. було створено демократичну Конституцію 1921 р. і авторитарну Конституцію 1935 р. Як відомо процес економічних і політичних реформ у сучасній Польщі розпочався ще на початку 80-х років ХХст. У 1989-1992 рр. почалися докорінні політичні перетворення, які знайшли відображення у поступовому конституційному розвитку цього періоду, впродовж якого було здійснено п'ять значних конституційних реформ. Реформи внесли принципові зміни в структуру і функціонування вищих установ державної влади. Було відродження верхньої палати парламенту, було гарантовано економічний і політичний плюралізм суспільства, скасувавши економічну монополію держави і політичну монополію однієї партії. Були визначені ефективні моделі організації державної влади. 2 квітня 1997 р. Національні збори прийняли необхідною більшістю проект Конституції.

У 1989 р. Угорщина почала перехід до сучасного суспільного ладу, що потребувало внесення значних змін до Конституції. У жовтні 1989 р. серед різних політичних сил було досягнуто домовленості щодо нової редакції Конституції. Угорщина визначалась як незалежна, правова, демократична держава, в якій однаковою мірою реалізуються цінності ліберальної демократії і демократичного соціалізму. В системі державної влади провідна роль відводилася парламенту. Було створено нові конституційні інститути парламентського контролю – уповноважений державних зборів з громадянських прав і державна рахункова палата-та. До розділів, присвячених організації влади, було внесено зміни, спрямовані на подальше вдосконалення форми правління – парламентської республіки. Угорщина залишається єдиною з постсоціалістичних країн, яка ще не прийняла нової Конституції, і водночас однією з країн, де економіка розвивається ефективно.

Своєрідною є конституційна історія в Болгарії. Діюча Конституція Болгарії була прийнята Великими народними зборами 12 липня 1991 р. і є результатом перебудовних процесів у країні і типовим актом постсоціалістичної держави. У Конституції намагалися врахувати власний конституційний досвід і парламентські традиції, що існували й раніше. Народні збори Болгарії можуть доповнювати і змінювати норми конституції, але найважливіші конституційні реформи здійснюються великими народними зборами, які спеціально обираються та збираються з цього приводу [7, 505].

Конституції в Україні та державах Центральної і Східної Європи приймалися в різні часи і по кілька разів. Так, в Україні, Білорусі і Молдові конституції з'явилися лише за радянської доби. Всі вони копіювали Конституцію СРСР і були схожі між собою. Конституційні процеси в Україні, Білорусі та Молдові як незалежних державах відрізнялися змістом дискусій у парламентах, напруженням політичної боротьби і термінами підготовки конституцій.

Білорусь першою із цих країн прийняла Конституцію 15 березня 1994 р. Вона закріплювала парламентську республіку з порівняно слабкою президентською владою. 24 листопада 1996 р. в Білорусі було прийнято другу Конституцію, де закріплювалася сильна президентська влада [8].

У Молдові Конституцію було прийнято 29 липня 1994 р., а 19 липня 1996 р. до неї було внесено певні зміни, зокрема про інститути публічного управління [9]. Політичний процес у цій країні визначався намаганням перетворити Молдову на президентську республіку. Однак парламент своєю дією спричинив реформу, за якою уряд Молдови формується парламентом, а не президентом. Отже, Молдова першою з країн СНД стає парламентською республікою.

Конституційний процес у новітній історії України започаткований ухваленням Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Були внесені певні зміни до Конституції УРСР 1978 р., прийняті окремі закони у галузі конституційного законодавства і готувався новий текст Конституції України. Робота над Конституцією України проходила під час політичної кризи, певного протистояння між Президентом і Верховною Радою України. Питання полягало в визначенні владних повноважень органів державної влади. Напруження між гілками влади посилювалося аж до прийняття чинної Конституції 1996 р. У Конституції України зафіксовано основні принципи парламентаризму: народовладдя, поділ влади за функціями на законодавчу, виконавчу та судову; верховенство права; права і свободи громадян. Текст Конституції містить норми, які відобразили фактичне співвідношення і компроміс політичних сил, що існували під час прийняття Конституції. Це перелік повноважень гілок влади і Пре-

зидента, структура органів державної влади. Однак треба наголосити на нечіткості визначення функцій гілок влади, на певній безвідповідальності парламенту [10]. Саме для усунення негативних моментів у Конституції і було ініційовано політичними силами процес конституційної реформи в Україні. Парламент, який з 1990 р. був основним ініціатором і рушієм процесів демократизації держави, поступово втрачав свої владні позиції, авторитет у суспільстві. З 1 січня 2006 року діє новий текст Конституції України зі змінами. За новою Конституцією Україна стає парламентсько-президентською республікою, де парламент має можливість виконувати як представницьку, законодавчу, так і установчо-контрольну функцію, тобто формувати уряд [11]. Однак і на сьогодні не вщухають суперечки щодо тлумачення окремих статей чинної Конституції та визначення для України найкращої форми правління.

Порівняння деяких конституційних засад функціонування інституту парламентаризму в державах Центральної і Східної Європи та в Україні дозволяє говорити про існування багатьох спільних рис у статуті парламентів цих країн і, разом з тим, про значні відмінності в конституційному забезпеченні ролі парламентів у системах державної влади цих країн. Досліджуваний матеріал дає підстави констатувати, що парламентаризм у державах Центральної і Східної Європи тяжіє до західноєвропейського типу. Хоча приклад України, Молдови і Білорусі свідчить про активний пошук, яку модель обра-ти.

Тому в політологічних публікаціях, присвячених дослідженню процесів, що відбуваються в СНД, Балтії та Східноєвропейських країнах розрізняють типові парламентські ситуації. Вважається, що країни Східної Європи знахо-

дяться в ситуації надмірної парламентаризації, а пострадянським країнам властива псевдопарламентаризація [12].

Аналізуючи нові конституції держав Центральної і Східної Європи і України щодо конституційно-правового забезпечення функціонування інституту парламентаризму, можна зробити висновок: нові конституції зберегли інститут сильного глави держави, водночас передбачають обмеження строку президентських повноважень двома термінами, а також розділення посад глави держави і голови уряду; розширюється компетенція парламенту, зокрема посилюється його контроль за виконавчою владою шляхом встановлення в деяких країнах парламентської відповідальності уряду. У ряді держав засновуються двопалатні парламенти, що було рідкісним винятком у старих державних структурах. Усі нові основні закони містять положення про незалежність судової влади та її гарантії.

Політичні, історичні, економічні, культурні фактори визначили процес становлення та розвитку інституту парламентаризму в державах Центральної і Східної Європи та його закріплення на конституційно-правовому рівні. Конституції цих держав відповідають вимогам демократичної розбудови країн. При цьому основні закони можуть змінюватися залежно від політичних трансформацій, що відбуваються в державах. Конституції приймаються у розрахунок на подальші політичні перспективи, на кілька поколінь громадян. Автори не можуть передбачити всіх проблем, що виникатимуть у майбутньому. Але у структурі будь-якої конституції повинна бути стратегічна складова, її принципи. І такою складовою повинна стати ідеологія парламентаризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі. Теоретико-правовий аспект. Монографія. – К., 2001. – 248 с.
2. Український парламентаризм: минуле і сучасне / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 368 с.
3. Шаповал В.М. Зарубіжний парламентаризм. – К.: Основи, 1993. – 145 с.
4. Шаповал В.М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: Навч. посібник. – К.: УАДУ. – 2000. – С.4-46.
5. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Генеза, 2004. – С. 463.
6. Шаповал В.М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: Навч. посібник. – К.: УАДУ. – 2000. – С.4-46.
7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М.: Норма, 1998. – Т.3. – С. 552-554. Див.: Конституции государств Европы: В 3-х томах. Т.3 / Под общей ред. А. А. Окунькова. – М: Норма, 2001. – С. 505.
8. Новые конституции стран СНГ и Балтии / под ред. Н. А. Михалевой. – 2-е изд. – М.: Наука, 1997 – 540 с.
9. О внесении изменений в Конституцию Республики Молдова. Закон Республики Молдова от 19 июля 1996 г. // Официальный монитор Республики Молдова. – 1996. – №54-55 – 165 с.
10. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К., 2005. – С. 186 – 192. Див.: Бабенко К. Конституційні підвалини генезису парламентаризму в Україні в контексті запровадження політичної реформи // Юридична Україна. – 2007. – № 4. – С.38-45.
11. Конституція України, прийнята зі змінами відповідно до Закону України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. – К.: Правнича фундація, 2006. – 56 с.
12. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002 – С.178-215.

С.Г. БРЕХАРЯ

ЛІДЕРСТВО НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ПРЕЗИДЕНТ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ О. ЛУКАШЕНКО

Брехаря Світлана Григорівна - молодший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Темі політичного лідерства на пострадянському просторі присвячено значну кількість публікацій як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Вони акцентують увагу на різних аспектах даного явища - стилях політичного лідерства [1], визначенні загальних тенденцій розвитку [2], типології та характеристиках [3]. В той же час дослідники, наприклад Т. Батенко [4], акцентують увагу також на створенні психологічних портретів політичних лідерів СНД, а частина дослідників займається дослідженням окремих помітних фігур серед політичних лідерів пострадянських країн, наприклад особистості Президента Узбекистану І. Каримова [5].

Слід сказати що президенти пострадянських країн, незважаючи на те, що початок кар'єри більшості з них має дещо уніфікований характер і пов'язаний з діяльністю в державних структурах СРСР, чи й з партійними органами, характеризуються значною різноманітністю і відмінністю стилів політичного лідерства. Своєрідним стилем політичного лідерства є відомий, але погано досліджений з позицій теорії політичного лідерства, державний діяч і політик Олександр Лукашенко. Тому саме він і специфіка його політичного лідерства є дослідницькою метою даної статті.

Відповідно до прийнятої 15 березня 1994 року нової Конституції Республіки Білорусь в країні вводилась посада президента. Саме в цей час починається і політична кар'єра Олександра Лукашенка, на той час депутата білоруського парламенту – «Верховного Совета». Провідними політиками на той час у Білорусі були В'ячеслав Кебич – прем'єр-міністр, Станіслав Шушкевич – спікер та Зенон Позняк – лідер опозиційного руху Білоруський народний фронт (БНФ). Саме в умовах боротьби між цими політиками за повноваження та вплив і відбувається становлення О.Г. Лукашенка як публічного політика і лідера білоруського суспільства.

Можна вважати, що саме В. Кебич фактично зростив собі конкурента, якому й програв на перших у Білорусі президентських виборах. Він намагався використати нікому невідомого депутата для боротьби проти Шушкевича. Лукашенко очолював парламентську комісію по боротьбі з корупцією, яка серед іншого продукувала і звинувачення проти Шушкевича. Проте після

відставки Шушкевича комісію розпустили за подальшою непотрібністю. Таким чином, Кебич сам почав забезпечувати Лукашенкові стійкий імідж ображеного і переслідуваного владою борця за справедливість.

Уряд Кебича, на той час, зіткнувся з тим же викликом що й Радянський Союз в цілому, тобто проблемою неефективності економіки, переживаючи на локальному білоруському рівні кризу тієї ж природи. При цьому як інструмент для утримання контролю над ситуацією і компенсації власної економічної неспроможності Кебич широко використовував міф про відновлення Союзу, яке мало відновити сприятливу ситуацію.

Проте сприйняття ідеї відновлення союзу як самоцінної, яка, реалізуючись, автоматично поставить на свої місця і все інше, почав демонструвати і Лукашенко. І виявився в цьому плані більш конкурентоздатним, в силу напевно простоти схем та положень, що вибивало в Кебича з рук його ж зброю. Як виявилось, міфологізоване, тобто спрощене й врятоване від раціоналістичних протиріч розуміння дійсності завжди виявляється більш ефективним. Широко культивованій міф, використовуваний владою для компенсації своєї неспроможності, для «латання дірок», як правило, економічних, у міру невдач влади здобував все ширше коло adeptів і мав тенденцію еволюціонувати в релігію, що потім і зробила фундаменталістський переворот - спочатку у свідомості електорату, а потім і фактичний.

Ситуація під час безпосередньо президентських виборів складалася за наступною схемою – гноблений панівною групою, лідер-популіст приходить до влади під гаслами «відновлення СРСР і справедливості», за рахунок деформування системи, фактично скориставшись порушенням вертикальних референтних зв'язків між елітою, промисловим соціумом і селянством, оперуючи самими загальними ціннісними категоріями, міфами, тим самим апелюючи не до диференційованих суспільних груп, а до неструктурованого натовпу.

Якщо на етапі розпаду СРСР і дії міфу про побудову демократичної системи відбувалася пасивна мобілізація еліт, що вело в підсумку до зміни еліти, яка панувала, контрелітою, то на етапі переважаючої дії міфу про відновлення

СРСР, що теж сприймалося як панацея й було нічим іншим як реакцією на провал першого міфу, відбувалася пасіонарна мобілізація селянського соціуму, що припускало наступне витиснення з політичної дійсності всіх еліт в цілому.

Саме селянство витупало в ролі конститuentів політичного лідера О.Лукашенка, що, відповідно, і визначало початково його основні риси і стиль поведінки. Міфологізоване усвідомлення суті процесів, що відбуваються, «фундаменталістськими» групами, що прийшли до влади, в обох випадках приводило до слабкої здатності державної системи відповісти на ідентичний ключовий виклик, що лежить у реальному, а не віртуальному полі. Мається на увазі виклик у відношенні ефективності економічної системи, що був першоджерелом економічної кризи СРСР, і на локальному системному рівні знову був пережитий Білоруссю. Ці дві ситуації відрізнялися також і принципово різними соціальними зонами підтримки нових владних груп, тобто рекрутованим для «фундаменталістського перевороту» соціальним шаром.

Якщо на початковому етапі розвитку радянської кризи рекрутувалися переважно еліти і частково – промисловий соціум, то в Лукашенка, на завершальному етапі розвитку тієї ж кризи, мобілізованим шаром є селянство разом з літнім населенням, чия онтологічна адаптація ускладнена внаслідок віку. Цілком очевидно, що світосприйняття еліти має інтегрувати в себе світосприйняття більш широких базових шарів, тобто промислового соціуму і селянства, у той час як онтологічні рамки селянського соціуму будуть більш вузькими, ніж відповідні рамки промислового соціуму і тим більше еліти. Тому популізм Лукашенка мав специфічну природу. Революціонізувавши селянський соціум і, відповідно, взявши зобов'язання втілити його спрощене, міфологізоване усвідомлення дійсності, він опинився також в онтологічній опозиції і до еліти, і, в меншій мірі, до промислового соціуму, і в силу цього в конкретній формі здійснення політики був приречений залишатися популістом. Само собою зрозуміло, що риторика Лукашенка, так само як і обраний і здійснений згодом білоруським президентом курс, ні в якій мірі не були плодом суб'єктивного волюнтаризму. Обраний шлях був однієї з двох цілком повноцінних можливостей розвитку ситуації, кожна з яких мала свої об'єктивні передумови в реальності, у першу чергу в економічній реальності, і в її відображенні в масовій свідомості. Тактичні заходи Кебича, що імітував реформи, але ефективно їх уникав, що приносило короткострокові успіхи, у підсумку привели, з одного боку, до практичної неможливості повноцінного збереження, навіть шляхом реформування, промисловості республіки, а з іншого боку – до дискредитації ідеї реформ узагалі, тому що діяльність Кебича сприймалася на рівні

соціуму як власне реформи. Допущене в 1994 році істотне зниження життєвих стандартів у Білорусі сприяло радикалізації вимог і очікувань масового електорату, що тяжіє в цьому випадку до найбільш «короткого» і очевидного шляху вирішення, що й було ключовою передумовою для наступного радикального повороту в білоруському розвитку. Таким чином, можна говорити про те, що О. Лукашенко вдалося досить точно «упіймати» почуття широких, переважно селянських мас і стати їх виразником, запропонувавши їм спрощений, зате зрозумілий і з чіткими орієнтирами розвитку план дій. З іншої сторони вплив власних конститuentів зумовив для Лукашенка обрання позиції, яка зумовила практично всю подальшу траєкторію його розвитку і всі подальші напрямки його політики, як внутрішньої, так і зовнішньої.

Аналіз підсумків голосування на виборах у Білорусі влітку 1994 року показує що Лукашенко одержав 56% голосів від числа зареєстрованих виборців, зібравши їх майже винятково в сільській місцевості, не одержавши більшості у великих містах і програвши в Мінську. Це підтверджує, що він спирався як на опорну базу на селянський, звичайно пасивний електорат, і літнє населення, при нейтралітеті з боку промислового соціуму і неприйнятті з боку еліт. Консервативний уряд Кебича, який був не в змозі запропонувати іншу концепцію, крім охоронної, і який стримував у міру можливості розвиток громадянського суспільства, було розтрощено своєю ж міфологією.

Феномен розпаду СРСР повторився знову, тільки вже не на територіальному, а на соціальному рівні. Знову перемогло найпростіше некоректне трактування дійсності, і, політичні актори, що діяли до цих пір на сцені, відтепер були просто приречені на своє політичне зникнення. У білоруському політичному полі залишився єдиний гравець, що втілював сподівання селянського прошарку, що революціонувався, і літнього населення, Президент Олександр Григорович Лукашенко.

Дещо несподіване для багатьох політичних акторів, і девіантне з погляду більшості дослідників розв'язання кризи дисбалансу більш розвиненої політичної надбудови і неререформованого економічного базису на користь спрощення останнього, відбувалося поступово, прийнявши відкриту форму лише під час конституційної кризи осені 1996 року, що, однак, не змінює природи процесів, що відбувалися. Можна навіть говорити про наявність у них внутрішньої заданості, логічності і, у відомому контексті, зумовленості, тобто про розгортання в реальності твердого послідовного алгоритму, запущеного моментом виходу з-під контролю дезорієнтованого уряду Кебича, культивованого ним охоронного і компенсаторного об'єднавчого міфу. На користь цього ж висновку говорить і послідовність

та безкомпромісність діяльності Лукашенка на посаді президента, який не здійснив за цей період жодного відступу, жодної істотної корективи своєї політики і жодного разу не поставив під сумнів власну правоту.

Задля визначення цього алгоритму, цієї безумовно існуючої внутрішньої логіки розвитку слід, безумовно, детальніше розглянути умови приходу Лукашенка до влади. Прихід Лукашенка «у владу» був свого роду «фундаменталістським переворотом», що став можливим у силу компенсаторного використання Кебичем міфологізованої об'єднавчої риторики. В міру погіршення рівня життя і нагромадження фрустрації в найбільш збіднілих шарах, у першу чергу в нижчому в соціальній ієрархії - селянському, відбувалося розширення зони дії компенсаторного міфу. З ідеєю об'єднання – повернення СРСР, у масовій свідомості пов'язувалось вирішення завдань, що з об'єднанням взагалі зв'язані бути не можуть, аж до надання «союзній ідеї» характеристик абсолютної панацеї. Розширення «зони міфу» цілком логічно приводило до спрощення усвідомлення природи існуючих викликів, а, відповідно, і працюючого алгоритму їхнього подолання, що у підсумку зводився до необхідності відновлення «правильних слів», «правильних символів», тобто «форми», що, по ідеї, достатня для наступного автоматичного перетворення в кращу сторону дійсності, тобто «змісту». Усвідомлення простоти алгоритму, що мав усе вирішити, «істинного» алгоритму, з одного боку, і нездатність влади цей нею ж проголошений алгоритм втілити, на тлі подальшого погіршення рівня життя і наростання фрустрації приводить до розчарування народу у владі, але не в міфі: айсберг перевертається, реальність і міф міняються місцями, уже не перша культивує останній як балансир, а міф переробляє реальність у відповідності з своїми канонами. Відбувається фундаменталістський переворот, що з найбільшою ймовірністю мав очолити опозиційний до влади і не пов'язаний, не вирислий з неї, тобто «справжній» та «правовірний» лідер.

Чорне й біле таким чином міняються місцями. Здійснювана владою у пожежному порядку через свої ЗМІ кампанія проти нового «пророка» при скомпрометованості самої влади і фактично здійсненій відмові їй у довірі тільки додає Лукашенкові популярності, тому що електоральна орієнтація «здійснюючого переворот айсберга» нижчого соціального шару носить винятково нерациональний, емоційний характер, а відмова владі в довірі емоційно ж поширюється на всі сфери її діяльності, відторгнення її набирає тотального характеру, їй не вірять ніде і ні в чому, і «ні» сприймають як «так».

В перший період своєї діяльності, аж до кінця 1994 року, до скандалу з «білими плямами» у чотирьох центральних газетах Білорусі, Лука-

шенко є об'єктом сподівань як зовні, так і в межах країни. Його діяльність у цей період переважно трактується як перемога «прагматичного здорового глузду» над «короткозорим консерватизмом» В.Кебича. Можливу в потенціалі багатоваріантність розвитку подій у Білорусі в той період характеризують перші кроки нового Президента. Він оголосив про плани уряду скасувати субсидії на м'ясо, хліб і інші основні товари народного споживання. Були звільнені ціни на горілку. В цей період Лукашенко гранично ліберальний, явно прагне сподобатися всім, і в першу чергу - засобам масової інформації, обіцяючи їм повну незалежність і волю протягом усього свого періоду перебування при владі. Він принципово уникає будь-якої конфронтації з ким би то не було і продовжує роздавати обіцянки в темпі передвиборної кампанії. Суспільство охоче мобілізується на фактично всенародне вироблення Антикризисової Програми, до реально консенсусної розробки якої залучені всі основні політичні сили республіки, включаючи усі вагомі політичні партії - від правого Білоруського Народного Фронту до лівої Компартії Білорусі, економічні структури від незалежного Союзу Підприємців Білорусі до міністерств і відомств.

Однак більш пильний розгляд тих подій дозволяє поставити під сумнів зовнішню багатоваріантність подальших перспектив розвитку. Уже на цьому етапі на задньому плані політичного життя відбувається інтенсивне і спочатку малоафішоване створення «опричних», тобто по суті надсистемних органів влади, чие існування ні в якій мірі не визначалося Конституцією, що діяла, а саме Адміністрації Президента і Управління справами Президента. Адміністрація стає вершиною призначуваної президентської «вертикалі», і досить швидко, уже на початку осені 1994 року, заміняє собою місцеві виборні Ради, що були розпущені під приводом економії державних засобів. Боротьба з парламентом за ліквідацію підзвітних останньому місцевих Рад і заміну їх підзвітної винятково президенту «вертикаллю» була швидкоплинною і переможною: парламент 12-го скликання, чий повноваження добігають кінця, не може протистояти напору «надлегітимного» Президента. Управління справами Президента, чия функція повинна була зводитись до господарського забезпечення президентського апарату, на самому початку свого існування також розширює «зону своєї компетенції» і завдає удару по парламенту: він відразу позбавляється вилучених у нього для Ради Міністрів і Управління справами президента всіх, що малися в його розпорядженні 150 транспортних засобів, так само як і істотної частини іншої власності, включаючи і переведений на баланс Управління справами президента Будинки уряду, де проходили засідання парламенту.

Факт швидкого створення нових ієрархізо-

ваних структур політичної (Адміністрація Президента) і економічної (Управління справами Президента) влади, у якій виборним і формально підзвітним є тільки її глава, тобто Президент, звичайно, не пройшов непоміченим. Але на тлі відсутності конкретних плодів подальшої політики Лукашенка і маси запевняють Президента, що концентрація влади «носить тимчасовий характер» і потрібна «винятково для проведення надзвичайних економічних заходів для порятунку республіки, передбачених всенародно створюваною Антикризисною програмою», цей факт був спокійно прийнятий суспільством. На цьому етапі в програшу був поки що тільки консервативний і малопопулярний парламент, що разом з майном позбавився своїх представництв на місцях, через які він міг би проводити свою політику. Але при цьому зберігався і втілювався на практиці принцип підзвітності парламенту уряду, що по закону мав усю повноту виконавчої влади. Однак незабаром підзвітний парламент уряд виявився підконтрольним і підконтрольним Адміністрації президента, що дедалі розросталася. А згодом, у міру нарощування всевладної «вертикалі», уряд перетворився не більш ніж у її ширму, що маскує.

Консолідація влади Президентом трактувалася навіть, у силу факту мобілізації їм інтелектуальних ресурсів на вироблення Антикризисної програми і деяких проринкових заходів, як перемога президента-ринковика над антиринковим парламентом. Очікувані суспільством конкретні й енергійні заходи щодо виведення економіки з кризи не набули подальшого втілення. Діяльність по виробленню консенсусних для суспільства антикризових заходів, яке б мотивування не лежало в її основі, зіграла лише роль «димової завіси», відволікаючого маневру, який легітимізував факт демонтажу політичної системи і початку гіперконцентрації влади в руках президента. Дії президента в рамках структурованого політичного суспільства були не більш ніж імітацією таких, яка, втім, результативно відволікала ще вагомі на той момент політичні сили на боротьбу один з одним за втілення в Програмі своїх концепцій. На користь цього висновку говорить той факт, що прийнята в підсумку реальна і проринкова програма ніколи і не сприймалася виконавчими президентськими структурами як керівництво до дії і, не втілюючись у дійсність, була швидко й благополучно забута. Єдиним реальним результатом було звільнення президента від існуючих механізмів контролю й обмежень його влади з боку політичного співтовариства.

Перехід до внутрішньої експансії амбіцій Лукашенка досить чітко ознаменований двома подіями: «білими плямами» у газетах наприкінці грудня 1994 року і висновком Митного Союзу 5 січня 1995 року. Митний Союз, побудований більш на передбачуваній взаємній довірі, ніж

на контролі, маючи у своїй основі примат ідеї об'єднання, а не об'єктивно існуючих факторів, відкриває Лукашенкові можливість реально і без прив'язки до економічних реалій проводити нереальну, тобто популістську внутрішню політику. В економіці, що самоокупається, шлях до якої важкий і, до того ж, загрозливий через втрату підтримки ключового соціального шару, тобто підтримуючого «периферійного» натовпу більше немає необхідності: через пільги і борги, що періодично списуються, і можливості одержувати від Росії нові поступки, Лукашенко цілком може піднімати мінімальну зарплату, заморожувати низькі ціни і навіть знижувати їх і т.д., тобто на ділі відновлювати радянські стандарти і радянський порядок, реалізовувати емоційну «волю натовпу», підтверджуючи право бути її обранцем. Факт здійснення популістської політики у свою чергу амнітував і навіть мотивував в очах його електорату можливі різкі і для електорату неактуальні, на тлі виплаченої заробітної плати і зафіксованих цін, заходи білоруського президента по подальшій експансії «опричнини» і перемелюванню інститутів структуризації суспільства. Таким чином, перші спокійні півроку володарювання Лукашенка були нічим іншим, як логічною реалізацією парадигми «фундаменталізації» суспільства, і не припускали якого-небудь альтернативного розвитку. Лукашенко саме з цього періоду починає демонструвати себе в якості лідера натовпу.

Внутрішня експансія його влади, як ми вже зазначали, почалася практично одночасно з урочистим фіксуванням успішного підсумку «експансії зовнішньої». Моментом для відкритого настання і перших репресій стали «білі плями» у кількох центральних газетах у грудні 1994 року, що спробували опублікувати доповідь депутата від БНФ К. Антончика про корупцію в президентській команді.

БНФ, який на той момент вже усвідомив свою неконкурентоспроможність у порівнянні з «популістом Лукашенком», вирішив боротися з президентом його ж популістською «антикорупційною» зброєю, благо знову створювані слідом за адміністрацією і не згадані в Конституції президентські структури у достатку подавали до того приводи. Парламент влаштував слухання, але трансляція з засідання під тиском Лукашенка була скасована. «Радянська Білорусія», а за нею ще три центральні газети доповідь помістили (коли білоруський президент перебував за межами республіки), а коли формально друкарня відмовилась друкувати, газетивийшли з білою плямою на тім місці, де повинна була бути доповідь. У підсумку головні редактори всіх газет, що збунтували, включаючи головного редактора парламентської, тобто невідконтрольної Президенту «Народної Газети» Йосипа Середича, указом Лукашенка були відправлені у відставку. Репресії по відношенню до ЗМІ й ознаменува-

ли початок реального і відкритого поглинання «опричиною» сформованої політичної системи виведення громадянського суспільства за рамки створюваної шляхом спрощення президентської «канонічної» політичної системи. Це був початок побудови радянської системи в її найбільш міфологізованому, «фундаменталістському» варіанті.

Деструктуризація почалась руйнуванням досить нерозвиненої, здебільшого підконтрольної державі, але все-таки занадто складної для однофакторного майбутнього системи ЗМІ. Сили були накопичені, і з кінця грудня 1994 року почався новий етап відносин Лукашенка з пресою, коли тактичне загравання з нею, так само як і тактичні ж спроби створення його прес-службою інтелектуалізованого образу президента і враження відносно прозорості влади припинилися. Почався довгий і затяжний конфлікт президента і преси, один з перших і ключових внутрішніх конфліктів, що розгорнулися і послідовно культивуються в Білорусі протягом усіх наступних років правління Лукашенка.

Відзначимо, що цей конфлікт ні в найменшій мірі не був чимось нелогічним, що витікало б винятково з особистих особливостей характеру Лукашенка чи особливостей конкретної ситуації. Конфлікт, навпаки, був абсолютно логічним і

прямо витікав зі здійснюваної білоруським президентом «місії», тобто був цілком системним у цьому контексті: президенту він був необхідний, у першу чергу для збереження «натовпу» як «суб'єкта політики» і можливості знову його мобілізувати. Справа в тім, що засоби масової комунікації в силу своєї природи мають небажану для фундаменталістської системи властивість вносити структуризацію в суспільство, у силу надання можливості співіснування і циркулювання в інформаційному полі неідентичних трактувань подій, поглядів і концепцій. Крім того, рівень розвитку засобів масової комунікації дуже точно, в силу їхньої об'єктивної затребуваності, відображає і, що істотно, відтворює вже існуючу ступінь структурованості і диференційованості власне суспільства. Тому саме ЗМІ стали одними з перших об'єктів експансії президентської влади, яка триває досьогодні. Наскільки міцним є подібний тип лідерства, залежний багато в чому від зовнішніх умов і від рівня нерозвиненості структур громадянського суспільства, поки що не зрозуміло, оскільки наразі всі умови є сприятливими для подібного типу панування. І лише зміна міжнародної ситуації чи серйозні структурні зміни в білоруському суспільстві можуть серйозно відбитись на легітимності й авторитеті Президента Олександра Григоровича Лукашенка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зорин В. Психологические профили политических лидеров России, Украины, Белоруссии // Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе: Сб. обзоров и реф. / РАН ИНИОН. – Центр науч-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. Отв. ред. – Шаншиева Л. Н. – М., 2003. – С. 7 - 38.
2. Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе // Політичний менеджмент. - 2006. - № 2 (17). - С.3-18
3. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.
4. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів.- Львів: Кальварія, 2000. - 216 с.
5. Щенников В. Политический портрет. Президент Узбекистана Ислам Каримов // Азия и Африка сегодня.- №9. - С. 6 - 7.

А.І. АНАСТАСОВ

РОЛЬ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ У ПАРТІЙНІЙ СИСТЕМІ ЯПОНІЇ

Анастасов Анатолій Іванович - старший викладач кафедри політології
Донецького національного університету

Розглядаються особливості формування та специфічні риси японської моделі партійної системи з домінуючою партією.

Тенденції, що явно позначилися в політичному житті найбільших пострадянських держав, таких як Росія і Казахстан, характеризуються активним використанням «партії влади» як головного інструменту здійснення модернізації політичної системи суспільства в цілях збереження владних важелів у політичній еліті, що сформувалася в роки реформ, і забезпечення стійкого динамічного економічного розвитку. Політична еліта в цих країнах при виробленні моделі політичної системи звертається до досвіду розвинених країн та країн, що розвиваються, які в схожих ситуаціях змогли успішно вирішити таке завдання. В першу чергу йдеться про досвід Японії і Мексики. В цьому зв'язку вивчення японської моделі політичної системи і ролі в ній домінуючої партії, що і є метою даної статті, представляє значний інтерес з погляду осмислення переваг, недоліків і перспектив розвитку партійних систем наших стратегічних партнерів.

Професор Токійського університету Акіо Ватанабе відзначає: «В Японії існує те, що політологи називають домінуючою партійною системою: одна дуже впливова політична партія, всупереч менш численним партіям, зберігає владу впродовж тривалого часу. Це досить незвично для розвинених індустріальних держав» [1, 16].

Така модель могла бути ефективною тільки в тому випадку, якщо «партія влади» стане не рихлим електоральним об'єднанням, а перетвориться на могутній інститут соціального контролю, що формує політичну еліту і керує її поведінкою. Це передбачало консолідацію правлячої верхівки і ліквідацію самої можливості поліцентризму в системі ухвалення рішень. По-друге, створення домінуючої партії вимагало кардинальних змін в характері і напрямах політичного і соціально-економічного курсу країни. Саме такий поворот дозволив ЛДП отримати кредит довіри у суспільства і створити політичний міф, без якого успішне функціонування системи з домінуючою партією вкрай утруднене.

ЛДП була утворена 15 листопада 1955 року

в результаті злиття двох опозиційних партій: Ліберальної партії і Японської демократичної партії, що виступили єдиним фронтом проти популярної тоді Соціалістичної партії Японії. ЛДП проголосила себе «народною партією», що ґрунтується на «ідеалі демократії» і прагне до «стабілізації життя народу», «побудови держави добробуту». Новоутворена партія виграла наступні вибори і сформувала однопартійний уряд Хатоями. Успішний розвиток економіки, підйом завдяки цьому рівня життя японців стали головними чинниками, що забезпечили ліберал-демократам подальшу підтримку виборців, достатню для формування ними однопартійних урядів. Правда, суперечності між фракціями всередині ЛДП часто бувають навіть гостріші, ніж між ліберал-демократами і опозиційними партіями, але це не заважає їм домовлятися.

Надалі ця партія стала провідною політичною силою в Японії. Соціалістична партія Японії, хоч і перевершувала за своїм впливом інші опозиційні партії, була явно не в змозі оспорювати владу ЛДП. Це видно хоч би з того, що на виборах 1960 р. партія висувала тільки 186 кандидатів на 467 депутатських місць, на виборах 1967 р. — 209 кандидатів на 486 місць [2, 114]. Всі лідери ЛДП, за винятком Йохеї Коно, були одночасно прем'єр-міністрами. Починаючи з 1955 року, партія поступалася лідерством тільки на період з 1993 по 1996 роки.

Ліберально-демократична партія підтримується переважною частиною консервативно настроєного сільського населення, а також користується визнанням у бюрократії, великих корпорацій (Кейрецу) і працівників розумової праці. Політика ЛДП традиційно асоціюється з наступними цілями: швидке економічне зростання на основі експорту, тісна співпраця з США в період холодної війни, коли відчуття перманентної зовнішньої загрози з боку СРСР компенсувалось тісним військово-політичним союзом з США, конституція обмежувала використання силових інструментів для проведення політики національної безпеки, домінування ЛДП фактично виключало міжпартійну боротьбу з питань національної безпеки. Варто відзначити, що деідеологізація зовнішньої політики і політики безпеки після завершення

холодної війни стала важливим чинником кризи ЛДП у 90-ті роки ХХ ст.

Реформи, що проводяться партією останніми роками, спрямовані на спрощення бюрократичної системи, приватизацію державних підприємств, вжиття заходів, включаючи податкову реформу, пов'язаних із старінням населення. Іншими пріоритетами політики були посилення впливу Японії в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, підвищення внутрішнього попиту, розвиток науки і побудова інформаційного суспільства.

У 2001 р. прем'єр-міністр Д. Коїдзумі намітив п'ять цілей структурних реформ, пов'язаних з побудовою суспільства, в якому: 1) діяльність винагороджується за її результатами; 2) роль приватного сектора і регіонів використовується для творення і процвітання; 3) піклуються про інших; 4) навколишнє середовище красиве, при створенні зручного способу життя; 5) майбутнє пов'язується з молоддю.

Якщо партійна система Японії 1950-х років інтерпретувалася як «півторапартійна», аналогічна система 1970-х і першої половини 1980-х років могла бути названа системою однопартійного уряду багатопартійної опозиції. В умовах практичної відсутності міжпартійного суперництва навколо влади Японія є одним з найбільш яскравих у сьогоденному світі прикладів системи, в якій переважає одна партія, навіть після втрати нею частини своїх позицій після кризи середини 1990-х років.

Незважаючи на одноосібне правління ЛДП, суспільство в цілому виглядає плюралістичним, оскільки в нім вільно діють різні політичні партії і об'єднання, кожна політична сила займає свою нішу. Проте в країні ніколи не було опозиції, рівновеликої правлячій партії. Маючи більшість місць у парламенті, ЛДП прагне уникати лобових зіткнень з опозицією і вважає за краще досягати консенсусу, що відповідає японській політичній культурі.

Нова платформа ЛДП зафіксувала прагнення до встановлення «відкритої політичної системи, якій довіряють японські люди» [3]. Під «відкритою політичною системою» лідери партії розуміють і пропагують наступне: «Ми прагнемо залишитися повністю уважними до наших обов'язків і моральних зобов'язань як політики і встановити відкриту політичну систему, якій зможуть довіряти японські люди» [4].

В умовах побудованого в Японії інформаційного суспільства виборець виступає в ролі споживача, який отримує величезний потік інформації від усіх конкуруючих партій. Це означає, що прості японці одержують набагато ширший діапазон вибору в рамках якості і цінності запропонованих до реалізації політичних заходів. У цих умовах, як відзначається у програмному документі партії, «ми потребуємо вдосконалення транспарентності, як необхідної умови орієнтованого на споживача суспільства». ЛДП позиціонує себе як партія свободи, заснована на принципах, які ставлять за основу гідність індивідуума, основні права людини і свободу; партія демократії відкрита, демократично керована і присвячена роботі з людьми Японії для просування реформ у всіх галузях; партія миру, що прагне забезпечити безпеку миру в усьому світі, охорону навколишнього середовища Землі і проголошення процвітання людства.

Разом з тим слід враховувати, що японська модель, заснована на домінуванні ЛДП, таїть для головної політичної сили країни трудності при зміні поколінь партійної еліти. Яскравим прикладом цьому може служити викликаний критикою відхід у вересні 2006 р. з поста прем'єр-міністра Японії Дзюн'ітіро Коїдзумі. Слідом за відходом з поста лідера ліберал-демократів харизматичного Коїдзумі, партія на чолі з його наступником Сіндзо Абе не отримала необхідної більшості голосів на виборах у верхню палату парламенту Японії. Це стало для ЛДП неприємним, хоч і прогнозованим сюрпризом, що серйозно похитнув позиції партії, котра все ж залишилась при владі, оскільки уряд формується більшістю нижньої палати. Вже через рік, після відставки С. Абе партію й уряд очолив Ясуо Фукуда, син колишнього прем'єр-міністра Такао Фукуди.

Не тільки приклад Японії, але й приклад Сінгапуру, де колись створена Лі Куан Ю Партія народної дії незмінно залишається при владі навіть в умовах багатопартійності, підтверджує ефективність півторапартійної системи в розв'язанні завдань «модернізації без вестернізації» в незахідних суспільствах. Саме така система забезпечила післявоєнне «економічне диво» також у Південній Кореї і на Тайвані. Домінуючі партії в цих країнах користуються незаперечною підтримкою і збирають більше голосів, ніж усі її супротивники, разом узяті, тому вони десятиліттями незмінно залишаються при владі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Government and Policy in Modern Japan. – Tokyo, 1992.
2. Павленко П. Либерально-демократическая партия в политической системе современной Японии (1955-2001). - М., Спб.: АИРО-XX, Дмитрий Буланін, 2006. - 268 с.
3. LDP: New Party Platform // www.jimin.or.jp
4. LDP: New Party Declaration // www.jimin.or.jp

В.О. ВЕДЕНЄЄВ

РЕГІОНАЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯНСТВА

Веденєєв Віталій Олексійович - доцент кафедри філософії Криворізького технічного університету, кандидат політичних наук

У процесі сучасного розвитку українського суспільства доволі нагальною є проблема пошуку національної культурної автентичності, яка б сприяла подальшому прогресу країни. Вірогідно, що, за існуючих історичних, культурних, етнічних та економічних протиріч між Заходом та Сходом України, які набувають політичного забарвлення, гармонія розвитку країни може забезпечуватись завдяки впровадженню політики культурно-територіальної регіоналізації з виникненням етнотериторіальних громад на підґрунті культурно-історичних традицій, які здатні забезпечити місцеве самоврядування, в системі унітарної української державності. У загальнонаціональному плані це б мало величезне значення у справі розбудови громадянського суспільства і формування громадянської свідомості та політичної культури громадянства.

Як свідчить політичний досвід, сформувані громадянську свідомість та політичну культуру громадянства за наказами «зверху» неможливо, а спроби зробити це приводять до вкрай негативних наслідків, пов'язаних з розвалом українського суспільства та порушенням громадського спокою. До того ж, діяльність сучасної політичної верхівки, яка не набула ознак еліти взагалі гальмує цей процес. У більшості випадків політична верхівка стимулює прояви, так званої, «свідомості національного порятунку» чи кланово-адміністративної свідомості чиновництва, які, за своєю суттю, є провокаційно-політичними намаганнями «згвалтувати» регіональні спільноти, протиставити Захід України Сходу (вивести громади на боротьбу проти невідомих «ворогів народу» замість пошуку соціальної злагоди).

Проте відомо, що національні традиції соборності, злагоди і взаємопорозуміння зберігаються саме на рівні етнотериторіальних громад, поступово формуючи «знизу» синтетичну громадянську свідомість та політичну культуру громадянства єдиного, соборного і соціально-інтегративного суспільства. Таким чином, спостерігається певний соціокультурний ефект, що відображає народження цілісної, самодостатньої та гармонійної соціополітичної системи.

Цей національний феномен набуває за раз все більш глибокого осмислення в філософсько-психологічних розробках про «сильну» інформаційно-енергетичну складову в національній свідомості та культурі. Подібний «енергетизм» має певне історичне підґрунтя і в історико-філософському плані фіксується як феномен раціоналізованої волютивності національної свідомості та культурі. Зараз він має прояв на рівні «філософської віри» (К. Ясперс). На неї звертають увагу як науковці, що займаються розробками феномена «інформаційної свідомості», так і науковці, яких цікавлять проблеми ірраціонального піднесення «національного духу» та здобуття нового історичного сенсу в призначенні української спільноти в світі.

У цьому аспекті виникає інтерес у філософській та політичній думці щодо громадянських «модернових націй» як феномена культурно-історичного процесу. Йдеться не тільки про інтерес до національної проблематики, який породжується процесами утворення транснаціонального об'єднання на кшталт ЄС («рах еуроріса»), а про пробудження до нового культурно-історичного буття найдревніших індоєвропейських народів. До останніх належить і Україна та весь древньоарійський суперетнос з його прадавньою культурою.

Цей процес може захопити Центральну, Східну та Південну Європу, включаючи Європейську Росію, Малу та Середню Азію. Японія та Південна Корея в якійсь мірі «вибухово» пройшли цей шлях і показали вражаючі зразки технологічних можливостей подібної модернізації. Західна Європа, навпаки, демонструє феномен постмодернізму і «захід націй», як і всієї західноєвропейської культури, яка переживає, за О. Шпенглером, «історичну зиму», а Північна Америка вступає в «історичну осінь».

Для утворення модерної нації з сучасною громадянською свідомістю та політичною культурою громадянства недостатньо традиційно-класичних цінностей. Модернову національну державність можна утворити не стільки на політичних засадах «твердої влади» та «сильної політики», скільки духовної могутності

національної культури, «життєвого пориву» нації до соціокультурного ствердження у світі. З «сильної культури» виростає і сильна економіка, і політична могутність, і цивілізаційність, і повага, і визнання з боку інших націй. Досягти цього можна тільки на родинних теренах етнотериторіальної культури, особливо в регіонах з прадавньою етнокультурою.

Можливо виділити наступні історичні етапи національного становлення: 1. регіональний етногенез на тлі прадавньої етнокультури (для нас це культурно-історичні терени Криворізько-Придніпровського регіону); 2. народження етнонаціональностей в етнотериторіальних спільнотах та плацентарних регіонах шляхом усвідомлення своєї етнонаціональної автентичності; 3. національне самовираження у формах політичної державності з єдиною суспільною свідомістю; 4. соціокультурне самовираження національної державності та її культурогенне самовизначення серед інших національних культур, формування цивілізаційної свідомості; 5. формування духовної свідомості в якості сильного «національного духу» та цивілізаційного культуротипу націй на основі дії закону суперпозиції етнокультури та транснаціонального культуротипу. На цьому останньому етапі починають виникати і стверджуватися модернові нації з яскраво вираженим етнонаціональним культуротипом, який живе за «законами духу». Це «духовне життя необхідно зберегти в здоров'ї і в... чистоті, якщо потребуєш жити в злагоді з природою» [4, 152-153].

На думку Т. Парсонса, нова «культурна система», в якій суб'єкти «соціальної дії» (в традиційному суспільстві), набуваючи в своїх діях «структуральної форми» («структура соціальної дії» в модерновому суспільстві) перетворюється на безпосередніх носіїв цінностей, норм і символів культури [12, 46]. З цього виходить, що «постіндустріальна» система (як і «доіндустріальна») – це світоглядна культурна система впорядкованої соціальної організації, яка здатна себе відтворити шляхом передачі культурних цінностей від однієї «емпіричної системи» до іншої або підіймати свій власний рівень, моделюючи нові способи самоорганізації цінностей, переконань, уявлень, знань.

У системно-формаційному аспекті можна вести мову про закономірність виникнення і розвитку історичних соціокультурних формацій з відповідним духовним базисом, способом духовного відтворення та формою соціальної самоорганізації. Мова може йти і про природно-історичні зміни цих соціокультурних формацій-систем. Це, вочевидь, є еволюційна закономірність як природно-історичного, так і соціоісторичного процесу, який може направляти свідомо шляхом зміни не тільки матеріальних засад суспільства, але й, першочергово, в системі

культури, зміною форм суспільної свідомості.

Виникнення гуманологічної культурно-формаційної системи прогнозував ще К. Маркс, який характеризував її як «людську формацію». Вона постає в трьох історичних різновидах. Критерій формаційного поділу – вільна людська індивідуальність, її речова залежність-незалежність, свобода творчості в розвитку власних сил. «Первісна формація» характеризується відношенням особистої залежності людини в процесах обцинної діяльності. «Вторинна формація» – це людська система, в якій присутні відношення особистої незалежності на основі речової залежності від продуктів трудової діяльності, що дають засоби для життя (але ця особиста незалежність, «егалітарність» не більш ніж «вільне відчуження труда»). «Третинна формація» – це власно людське суспільство, підґрунтям якого є вільна від речової залежності індивідуальність. Умови праці та виробництва співпадають із соціальними умовами життя людей, забезпечуються виробництвом та творчими здібностями людини [8, 113]. Тобто, вона володіє особистим «людським капіталом», а суспільство – «соціальним капіталом» [13, 339-357].

Гуманологічна культурно-формаційна система в ранній фазі свого розвитку постає як інформаційна система, в якій прямо задіяні інтелектуальні сили людей. Вона виникає в процесі «технологічної революції», що слідує за науково-технічною революцією, яка розламає «індустріальне суспільство» і робить його «постіндустріальним» (починаючи з 70-х рр. XX ст.). У зрілій фазі можна чекати становлення соціоекологічної формаційної культури (перша половина XXI ст.), яка повинна звільнитися «від попередніх стереотипів і догм,... обґрунтувати гуманні шляхи розумного співробітництва» при вступі людства у XXI ст., «століття Людини», століття широкого впливу «соціокультурних феноменів на процеси гуманізації суспільних відносин» [2, 179-181].

Духовний базис гуманологічної культурно-формаційної системи створюється на постеконічній системі цінностей, які стають залежними від потреб людини в самореалізації. Тому «в сучасних умовах соціальний розвиток обумовлюється якостями людини саме як творчої особистості... Люди починають змінювати суспільство, змінюючи самих себе..., споживаючи все більше інформаційних... послуг заради підвищення інтелектуального капіталу...» [6, 103-104]. Це відбувається на соціогуманізованому базисі креативної корпорації [6, 80-89], яка є своєрідним «креативним» виробництвом людських творчих здібностей.

За таких умов спосіб духовного відтворення соціального середовища – неоколективізм, який за змістом є творчо-солідаризованою свідомістю креативного партнерства, що має прояв

завдяки розвитку сутнісних сил людини через творчу діяльність і спілкування. В перспективі це породжує суспільство в інфраструктурі якого присутня домінанта духовно-творчих стосунків людей, які сприяють духовно-творчій самореалізації людей. А суспільна свідомість набуває нового характеру творчо-реалізаційної свідомості, яка забезпечує людське самоздійснення в гуманізованому суспільстві на принципах соціальної екології.

Розвинені країни Європи та Світу, що поступово впроваджують модель класичного лібералізму, стали на «шлях матеріального споживання і духовної деградації», що призводить до появи радикальної форми індивідуалізму. В цих умовах людина почуває себе автономною, незалежною від моральних обмежень, від традицій... «В своїх культурних орієнтаціях ліберали вибрали хибний шлях висвободження від норм,... руйнації того, що потребує вдосконалення... Деретуляція морального життя не обов'язково повинна слідувати за деретуляцією... економіки» [1, 82].

Альтернативний варіант розвитку всіх суспільних процесів та культури зокрема, навпаки, полягає в усвідомленні взаємозалежності людей усього світу. Цей шлях може підвищити нашу відповідальність за ті соціальні зв'язки, в яких ми беремо участь (включаючи солідарність зі всім людством) [1, 83]. Подібні відносини зараз встановлюються і в межах нашого соціокультурного простору, вони цілком можуть стати відносинами національного соціетального і духовно-творчого партнерства. За досвідом нашого північного сусіда «політика соціального партнерства» держави може в перспективі привести до активної «взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства, а саме - владних структур, профспілок та об'єднань роботодавців і підприємців», створюючи, таким чином, нову громадянську «систему відношень... різних соціально-професійних груп...», що налаштовані на професійно-творчу самореалізацію [10, 23-24].

В Україні подібна проблема стала на порядку денному в XXI ст. в аспекті задіяння «національних рушійних сил» і сталого розвитку українського суспільства як модерн-нації. Таким чином, це є гуманологічна проблема, що пов'язана з формуванням громадянської свідомості українського суспільства XXI ст. на підставах прийняття «стратегії соціополісу» та створення «передумов розвитку інформаційного суспільства в Україні», які передбачають стратегічні орієнтації на рух «на випередження» [9]. На Україні в цей відповідальний час повинен інтенсивно запрацювати так званий «сукупний український розум» – інтелектуальний капітал нації, як один із потужніших у світі соціальних капіталів. Реаліями сьогодення для більшості країн світу є розуміння того факту, що національне майбутнє цілком залежить від

забезпечення сприятливих умов для розвитку (випереджальними темпами) власного інтелектуального капіталу, який створить умови для досягнення жаданого «вищого ідеалу» [11, 37-38]. Цей «вищий ідеал» для України, велика українська національна ідея – це Відтворення древньої могутньої культури в сучасних (модернових) умовах. Це може бути модерна неополітична «духовнолітична» культура, що закладе підвалини нової культурно-формаційної системи.

Вже зараз ми можемо побачити ознаки цієї майбутньої неополітичної «духовнолітичної» культурно-формаційної системи. Це консолідоване і солідаризоване світове соціокомунікативне суспільство, яке базується і активно розвиває суспільні відносини духовно-творчої взаємодії аж до їх вищого рівня – духовного етосу вищої людської спірітуальності, де вільно може розвиватись «дух-суб'єкт» (за Г.Гегелем). У подібній етосологічній культурно-формаційній системі духовний базис створює спочатку духовно-комунікаційний світогляд (здатний до «резонації духу» на кшталт давньоетнічних резонаторних полів, але в набагато більшому масштабі глобально світового рівня), а потім – це духовно-синергічний неосферний світогляд планетарного соціуму. У системі духовно-етосологічної формації на духовному базисі подібного світогляду розвинеться здатність людини до інформаційно-ноосферного космогенезису.

Подібна здатність буде забезпечуватись самим способом духовно-практичного мислення людей, тобто способом духовного відтворення суспільного світогляду. Це буде космо-ноосферна свідомість, яка підніме людство з рівня націогенезу і транснаціогенезу до космогенезу, космосферної гіперкультури. Її поява вже прогнозується на матеріально-економічній базі «гіпереконіміки», що ствердиться в разі «постеконімічної революції» (яка за своєю суттю є «революцією інтелектуалів»). У ході її здійснення відбудеться заміщення приватної власності «сучасної цивілізації» на особисту (інтелектуальну власність) та соціальну власність «постеконімічна цивілізація» [5, 90, 102]. Але відбутися все це може на підставах появи чогось принципово нового, «а не в удосконаленні вже існуючого» [7, 198]. Сучасні технології, що забезпечують рух у напрямку створення «гіпереконіміки» майбутнього, створюються «на підставі вдосконалення вже існуючого», в межах венчурних, креативних, віртуальних корпорацій, але які вже можуть інтегруватись у суперкорпорацію, здатну до вирішення глобально-космічних проблем. Такий перебіг подій дає підстави стверджувати, що поступово формується принципово новий спосіб соціальної самоорганізації з інноваційним міжнародним поділом праці і «формуванням нового економічного світового порядку» [14, 386-420].

Україні, що знаходиться на перехресті Заходу-Сходу, та є спадкоємицею однієї з старіших (з великим потенціалом) східноєвропейських культур, за таких обставин, також потрібно вирішити проблему формування соціального капіталу, але в складних умовах «транзитивної економіки». Вірогідніше за все, це можливо буде здійснити за умов, коли будуть задіяні всі рівні формування соціального капіталу, від мікрорівня (сім'ї) до макрорівня (держави, яка і спрямовує «політику транзитивності»). Але базовим рівнем, у цьому процесі формування соціального капіталу є мезорівень, де генералізується соціальний капітал нації як «сукупний людський капітал регіону» [3, 129-153, 184-187]. До речі, пробудження українських регіонів уже спостерігається, частіш за все вони апелюють до власних культурних та економічних

особливостей. На цій хвилі нам потрібно вийти з фази «транзитивної параекономіки» перехідного типу і створити «інтелектономіку транзитивного суспільства», що існує в системі «гіперкультури Захід-Схід», яка базується на розвитку «інтелектовиробляючих сфер». Все це і дасть поштовх до початку нового етапу розвитку спільноти громадян України, що ґрунтується на високому рівні духовності, який все ще спостерігається (незважаючи на серйозні соціально-політичні та економічні негаразди) в українському суспільстві. Безумовно, це буде новий етап розвитку країни, що пов'язується з появою політичної культури громадянства, яка заснована на підґрунті етнотериторіальних громад на підґрунті культурно-історичних традицій етнотериторіальних громад та інтелектуальних здібностях кожного з громадян України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Глобализация и моделирование социальной динамики. – М.: Инст. соц. наук, 2001.
2. Губерський Л. Гуманістичні підвалини суспільного поступу. // ООН і майбутні покоління. – К.: Логос, 1996.
3. Добрынин А.И. Человеческий капитал в транзитивной экономике. – СПб.: Наука, 1999.
4. Эмерсон Р. Нравственная философия. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2001.
5. Иноземцев В. Расколота цивилизация. – М.: Логос, 1999.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М.: Логос – 2000.
7. Краснов А.Г. Теория инновационной экономики. – М.: АСТ, 2001.
8. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 гг. // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч., т. 46.
9. Марчук С. «Стратегічна орієнтація суспільства – рух на випередження». – К.: Страт. панорама. – 1999. – №4.
10. Михеев В.А. Основы социального партнерства. – М.: Экзамен, 2001.
11. Мороз О., Саєнко Ю. Час інтелекту. Сукупний український розум. – Львів: Видав. дім «Панорама», 2002.
12. Свідло М.С. Витоки духовності України. // Персонал. – 2000 – №3.
13. Фукуяма Ф. Великий разрыв. М.: АСТ, 2003.
14. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.). – Харків: Основа, 2002.

РЕЦЕНЗІЯ

Л.Н. ГЕРАСИНА

«КОНСТРУИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВА ИНТЕЛЛЕКТА»

Герасина Людмила Николаевна - профессор Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого, доктор социологических наук

Михайлева Е.Г. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений. Монография. – Харьков: Изд-во НУА, 2007. – 576 с.

Рубеж XX – XXI столетий стал, по признанию многих исследователей, периодом «шквала» цивилизационных вызовов человечеству, когда в произошедших под влиянием глубинных противоречий общественно-исторических разломах стали четко обозначаться новые формы социального бытия. Конструкция социального пространства современности заметно отличается от пре-дыдущих столетий, в частности тем, что на «арене власти» и на рынке ресурсов большинства государств выделились влиятельные политические, экономические «игроки», элитарные интеллектуальные страты нового поколения, действия которых определяют ведущие тенденции развития своих стран. Однако социально-политическая действительность даже высокоразвитых демократий показывает, что процесс распределения и реализации власти вовсе не означает равнозначности участия в ней (аспект влияния) всех граждан государства – это является той социальной ценой, которую современные сообщества платят за делегирование властных функций и прерогатив элитам.

Феномен элиты не случайно долгие годы пользуется повышенным интересом ученых и закономерно занимает одно из ключевых мест среди теоретических проблем современного научного дискурса в социологии и политологии, психологии и антропологии, теории государственного управления и пр. В контексте сказанного, книга Е.Г. Михайлевой «Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений» представляет собой весьма своевременный,

социально востребованный и значимый научный труд.

Тенденции трансформации современных обществ, социокультурная и политическая модернизации, коснувшиеся их элементов и базовых характеристик, приводят к убеждению – мир вступил в эпоху, рождающую новые типы социальных практик, образований и форм. В этих условиях складываются принципиально иные обстоятельства осуществления социальными акторами и институтами общества своих функций, практик и задач, направленных на достижение социальной успешности, на восхождение по ступеням статусной «лестницы» (так, демократический социум все более отвергает принцип рекрутирования элиты по «системе гильдий»); да и само представление об успехе претерпевает значительные изменения в структуре ценностных установок общества, личности, социальных групп.

Периоды существенных изменений в жизни общества активизируют творческую теоретическую рефлексию по поводу социокультурной эволюции, стимулируют попытки осмыслить и определить пути дальнейшего социального развития и, естественно, акцентируют внимание на тех социальных субъектах – меритократии, которые обладают значительным потенциалом в данном отношении.

В монографии автор представил научному сообществу формат собственного видения современности, сконструированный под влиянием процессов глобализации, активного развития

«информационного» общества и формирования новых глобальных вызовов, которые порождают новые социальные стратегии достижения успеха: именно этот контекст отражает фундаментальное содержание 1 раздела книги «На пути к обществу интеллекта: попытки осмысления теории и практики». В такой инновационной социальной матрице, подчеркивает Е. Михайлева, все ярче проявляется влияние фактора интеллектуализации, который становится определяющим в рейтинге и процессе позиционирования социальных субъектов, и, соответственно, расставляет новые акценты в базовых характеристиках современного общества. Современный же социум, как аргументировано утверждает автор, все более приобретает черты «общества интеллекта».

Обратившись к анализу социальной структуры и факторов вертикальной мобильности в обществе интеллекта, автор особое внимание уделяет оценке тех типов ресурсов, которые выступают ключевыми в конструировании новой социальной матрицы и, соответственно, групп обладающих максимальным преобразующим потенциалом для развития современного общества. К числу последних закономерно отнесена и интеллектуальная элита как основной объект авторских интенций.

Элитные образования в социуме, привлекая внимание исследователей, тем не менее, остаются не до конца понятыми в силу ряда объективных и субъективных причин. Е.Г. Михайлева подходит к рассмотрению интеллектуальной элиты (меритократии) с позиций феноменологии, делая акцент на выделении ее субъективированных качеств (уровень образованности, эрудиции, интеллекта, творческий характер деятельности, креативность, мотивация, пр.) и объективированных достижений (результаты деятельности, профессиональное признание, престиж и др.). Это позволило осуществить феноменологическую характеристику данной элитной группы и сравнительно-историческую ее оценку, выделив общее и особенное, присущее меритократии, в том числе в разные исторические периоды. Таким образом, четко продемонстрирован процесс актуализации определенных свойств интеллектуальной элиты под влиянием изменяющегося социального контекста и вызовов современности.

В работе удалось развить представление о многоуровневых механизмах формирования интеллектуальной элиты, что имеет принципиальное значение для проектирования будущих параметров социальной системы, предложить в

социологическом ключе критерии верификации меритократии; а также показать диалектику подвижной связи интеллигенции, как социального слоя, и групп интеллектуалов. При этом интеллектуальная элита помещается в матрицу современных цивилизационных изменений, которая конструируется благодаря действию вызовов современности и поиску социальными субъектами ответов на них. Данные вызовы активизируют ресурсный потенциал социальных субъектов, трансформируют их базовые характеристики, благодаря чему и возникает мотивация к вертикальной мобильности, а следовательно, и практики нового позиционирования в социальной структуре общества.

Автор монографии естественно задается вопросом о путях, механизмах формирования и развития интеллектуальной элиты, ведь эффективная жизнедеятельность данной группы во многом определяет потенциал роста самого общества и государства, его перспективы на будущее. Особый акцент в работе Е. Михайлева делает на роли системы образования в меритократических тенденциях общественного развития, рассматривая практики становления интеллектуальной элиты как многоуровневый процесс, в который включены общенациональные факторы и идеи, механизмы образовательной политики государства, институциональный и вузовский уровни. Именно в их единстве, преемственности и идентичности целей находится ключ оптимального решения задач по формированию элиты интеллектуалов в социокультурном пространстве любого современного общества, переживающего цивилизационные изменения.

Важно отметить, что привлеченные к аргументации многих тезисов работы конкретно-социологические исследования по данной проблеме весьма уместно и профессионально используются, выступая реальным свидетельством, демонстрацией происходящих трансформаций современного общества и его интеллектуальной элиты; их формат достаточно разнообразен – от международных исследований до внутривузовских КСИ, проводившихся исследовательскими группами России, Украины, а также непосредственно автором монографии.

Работа в целом привлекает фундаментальностью теоретических подходов, новаторством выдвигаемых автором идей и основательностью целого ряда выводов; одновременно она ставит целый ряд новых вопросов, ответы на которые – в следующем этапе научного поиска социологов.

ABSTRACTS

HISTORY

Kolesnykov K.M. Trade and Regulation in Antiquity: Common Tendencies and North Black Sea Specifics

Yakunina A.O. Program Demands of Monarchic Parties in Ukraine (1905–1907 Years)

Plahotnichenko O.V. SRs and Agricultural Movement in Ukraine in 1905–1907 Years (Based on Materials of Chernigiv and Poltava Regions)

The article is dedicated to the researching of the problem of the influence of the Social–Revolutionaries' Party's activity on the peasants' movement in Chernigiv and Poltava Regions during the revolution of 1905–1907.

Salick G.V. Political Parties of Katerynoslav in the First Russian Bourgeois-Democratic Revolution in 1905–1907 Years

This article is devoted to the reasons of activity of political parties Katerynoslav in the first Russian revolution 1905–1907, to disclosing political and socio-economic factors which promoted activity of parties in Katerynoslav.

Kysel'ova O.M. Interaction of Ukrainian «Spilka» and Mensheviks During the First People's Revolution (1905–1907)

The article analyses the history of Ukrainian Mensheviks activity 1905–1907 Revolution and their participation in the work of Geneva RSDWP(m) Conference on the basis of new materials.

Pasatyuck V.D. Left Trend of Parties of Russian Social-Revolutionaries in Ukraine in the Period of Central Rada

In given work the author reveals the reasons, because of which took place the final schism in parties Russian Esers and on its base was separated left current, which since time changed in most influential party UPLSR, for which will go the much of the labor population of the Ukraine.

Donchenko S.P. Ukrainian Liberalism

This article is devoted to the short analysis of history of development and disappearance of liberalism in Ukraine in beginning XX item Article written on the basis of the Ukrainian, Russian and foreign historiography.

Nikileva L.O. Poverty in Ukraine

This article is devoted to consideration of the basic aspects of poverty in Ukraine during transition to market economy. It is emphasized on improvement of system of social protection of the population.

Yakunin V.K. Whether I. Stalin Was a Theoretician of Marxism

Yaremchuck V.P. How They Fought Against «National» Tendencies in Ukrainian Historical Science in 1970s

The article analyzes the methods of communist regime against nonconformism in historical science of Ukrainian Soviet Socialist Republic in the period of 1970s. The conclusion is drawn that there were considerable losses in personnel, organizational and publishing spheres of Ukrainian historiography because of repressive character of official historical policy.

Morozov O.V. Russian Foreign Trade Policy in Azov-Black Sea Region

In this article the history of development of foreign trade in the Azov-Black Sea region of the 18th century, activity of Russian customs houses, the role of foreign merchant class in the organization of trade in ports of Black sea are considered.

Bezdrabko V.V. Historiographical Notices about Evolution of Sources Studies and

Documentary Science

The historiographic analysis of the source studies building up and development in the 19th century has been carried out in the article. The content of the historic sources studies evolution peculiarities has been exposed as well as their influence onto the forming of the documentary science.

PHILOSOPHY

Palaguta V.I. The Problem of Development of New Metaphorics of Thinking for Researching of Social Spaces

Kravtsov Yu.S. Communicative Model of Sociality: about Possibility of Authentic Description of Information

In article are looked processes of appearance and development of new type communicative structures and processes, which are accompanied by deep overthinking of communicative social reality by changing of ideas about communication as influential characteristic of community itself. The author pay our attention to principle new communicative technologies, which influence on appearance of subjective beginning of all its members and it means to learn communication as it is.

Halapsis A.V. Cultural Strategy of Ukraine in the Civilization's Context

Plaksina O.I. Contribution of Morality and Ethics of Responsibility in Providing of Sustainable of the Society's Development

Correlation of morality with nature of man and his essence is analysed, is exposed to that morality is existential, and in the force of it – there is piercing-total ability of morality (unlike other spheres of life) to decide the task of harmonization of relations of people. There rich in content influence of morality on sustainable development of society is certain.

Alexandrova E.S. Peculiarity of Becoming of Middle Class in Contemporary Ukrainian Society

In the article the specific of becoming of middle class is analyzed in modern Ukrainian society of transitional period. Conclusion is drawn that for becoming of middle class necessary terms are absent in all spheres of Ukrainian society. On a modern stage it is possible to talk about the presence of insignificant layer of middle class in Ukraine. In modern Ukrainian society a tendency is traced mass pathology of identity which is accompanied by growth of mistrust to the social, by the increase of displays of conduct abluent from social. In such terms forming of middle class doubtfully. The internal problems of becoming of middle class in Ukraine are complicated by the processes of globalization.

Pavlova T.S. Binarian Opposition of Autonomy and Heteronomy in Correlative Uniting of Morality and Law by I. Kant

In the article is being considered correlative junction of morality and law according to I.Kant, and the special attention is paid to opposition of autonomy and heteronomy in correlation of these concepts. Also is being analyzed interpretation of the I.Kant's practical philosophy in modern philosophic thought in general.

Kuz'menko V.V. Logical Ideas of B. Spinoza as the Way of Improving of Intellect

In the article position is grounded that the logical ideas of Spinoza are directed on the search of methods of improvement of intellect. Perfection of methods of thought in every special case is dictated by a concrete idea, does not intrude upon by a logician as a priori «canon of clean reason». The choice of suitable instrument or norm of thought matters decision for success of concrete cognitive act.

Panfilov V.A., Kolomejtsev A.E. The Problem of Truth in Abstract and Applied Mathematics

Yariko M.O. The Controversy Surrounding the Fiqh for minorities as a reflection of trends in the development of modern Islamic thought

This article is devoted to the study fiqh for minorities. Formally fiqh of minorities can be introduced as a new line of Islamic jurisprudence, but at bottom of fact it is the example of new Islamic Weltanschauung, which is a result of the interaction between non-Islamic societies and muslims, who are integrates in there societies. In the article highlights the problems that arise in the interaction of the new Weltanschauung with the established norms of the so-called «Islamic» society. So, analysis of the debate between supporters and opponents of fiqh for minorities to show the major trends of the modern Islamic thought.

Borysenko E.O. Axiological Significance of Education: Between Supply and Prestige

Education as social institution and process of formation of harmoniously developed and individually free personality demands a new value understanding to determine the main priorities of its development and social magnitude increasing. Not prestigiousness (as deciding motive of relationship in certain areas of life) but comprehension of demand for education as its main constituent should be primary in perception of educational value essence.

SOCIOLOGY

Bezrukova O.A. Problems and Directions of Development of Sociology of Social Sphere as a Branch of Scientific Researches

The article of the assistant professor of the political science and law chair of Zaporizhzhia State Technical University «Problems and Directions of the Social Sphere Sociology Development as a Branch of Scientific Researches» by Bezrukova O.A. proposes the characteristic of Sociology and social sphere. In the article, special attention is paid to the necessity of the rise in the level of sociological accompaniment of the social sphere reforming. For this purpose, the rise in the modern Sociology position, special sociological theory which is called Social Sphere Sociology is proposed. In the article, particular attention is paid to the fact that the new system of knowledge about a social sphere should be built on the theoretical basis which is accumulated by the national sociological science; nevertheless, the world-wide experience should be taken into account as well. The author proves that the Social Sphere Sociological Theory guarantees a comprehensive study of the object and is a system-defined knowledge. The author of the article proposes to single out not less than three levels of organization in this knowledge system: methodological-theoretic, particularly sociological and social engineering.

Shirokova M.S. Corporative Social Responsibility of Business as a New Business Philosophy and Its Becoming in Ukraine

The article considers the essence of the concept «corporate social responsibility» and its structure. The basic forms, ways and directions of social initiatives, their display in the Ukrainian society are analyzed.

Myagkih V.B. Internal Picture of Contemporary City Youth Health: Sociological Aspect of Research

The article deals with theoretical problems related to development of «internal picture of health» concept. Also its cognitive, emotional and behavior constituents are stressed. On the example of city youth association there are analyzed typical features of internal picture of health, and perspectives of this phenomenon further investigation are shown.

Gordienko N.M. The Kinds of Social Norms and the Mechanisms of Their Development for Invalids

The article centers on the general tendencies of humanization of relations to the invalids; substantiated the necessity of their including in the communicational process and the interaction with the health people as a guarantee of a vital ability and full value. It is proved, that one of the effective ways of socialization of the invalids is an adoption of social norms by themselves; presented the most wide spread kinds of social norms (cultural norms, traditions as a kind of everyday culture; moral norms; moral-ethnic; laws (legal norms); political norms, professional and individual norms). To the every kind of social norms are suggested the possible mechanisms of their development: the examples of transmitters of such norms; the stereotypes of prohibitions; the including in communication and activity; the studying and the observation of norms; the development of social conscience; the upbringing of self estimation; the family settings; individual disposition.

Zubchenko A.S., Pen'kova N.Yu. The Situation of the Election: Regional Aspect

The article focuses attention on the essence of the notion «the situation of the election» based on the specific character of sociopolitical context of the election campaign. In a basis of the analysis is the research of socio-economical expectations of voters in Zaporizhzhia region. The article also touches upon the question of the influence of these expectations on the creation of the election choice.

POLITICAL SCIENCE

Tupytsya O.L. Problems of Participations of Trade Unions in Policy: Law, Sociocultural and Ethnomental Dimensions

Gedikova N.P. Municipal Reform in Contemporary Ukraine: Problems and Perspectives

Theoretical bases are generalized, features and disadvantages of the process of municipal reformation in Ukraine under modern conditions are exposed and analysed. The necessity of subsequent implementation of this reform within the framework of a particular program is determined, as well as efficient ways of its fulfillment in subsequent state development. Practical recommendations relating to the results of analysis made are offered.

Balats'ka O.B. Consensus of Elites as a Condition of Political Stability in Ukraine

The article observes the state and prospects of development of political elite of present day Ukraine under conditions of transformation and modernization processes. The research is based on historic, structural and functional, acsyological methodological approaches. Particular attention is paid to study the problems of functioning of the political elite of Ukraine and the ways to solve them. The consolidation processes inside the political elite as an essential condition of deepening the democracy are also considered.

Gugnin A.M. Using of PR-Technologies in Crisis-Management

In the article the basic methods of the use of PR of technologies are considered in a management the crisis situations of different type.

Sheretyuck O.M. Perspectives of the Relations of Ukraine and Russia with the European Union

In the article the author deals with the comparative analysis of the Ukrainian – Russian collaboration with the European Union and clears up the specific relation of these two political actors as to their participation in the European processes. It is stated, that the positions of the two states are clear, and opposite at the same time: Russia does not wish to become the member of the European Union unlike Ukraine for which it is a primary strategic purpose.

Pavlova L.I. The Constitutional Guaranteeing of Functioning of the Parliamentarism in States of Central and Eastern Europe

In the article author considers the constitutional guaranteeing of functioning of the parliamentarism in Ukraine and in others states of Central and Eastern Europe. Specific social and political development of states of Central and Eastern Europe conditiones considerable differences in constitutional determination of role parliaments in state power system. But political systems have one basic tendency to introduction of principles of parliamentarism.

Breharya S.G. Leadership on the Post Soviet Territory: The President of Republic Belorussia O. Lukashenko

This article is devoted to the process getting O. Lukashenko of the power in Belorussian. Main conditions of this process are determined and research. The role and place of the Byelorussians political elite are analyzed.

Anastasov A.I. The Role of Liberal-Democratic Parties in the Japan Party System

Vedeneev V.O. Regional Basis of the Process of Forming of Contemporary Ukrainian Political Cultural of Civicism

This article is an attempt to consider from philosophical point of view particularly political science question related to formation of political culture of civicism in modern Ukraine. Ukraine as a heiress of the most ancient Eastern European cultures with its large potential is at a crossroads between East and West and has to decide the problem of social capital timely formation and use and that will be the pledge of its national progress. Potential which exists only on the space of ethnic and territorial cultures especially in the regions with most ancient ethnocultures can be the basis of this process.

REVIEW

Gerasina L.N. Constructing of Society of Intellect

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології

УМОВИ ПРИЙМАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДО ДРУКУ:

1. Статті приймають в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97 або rtf) разом з друківаним примірником роботи за власним підписом автора. Обсяг - до 14 сторінок комп'ютерного набору. Рукописи мають бути відредаговані. Текст подається в авторській редакції, за точністю викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів. Рукописи не повертають.

2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання (якщо є), адреси (домашня і робоча) та контактний телефон.

3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210x297 мм), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати непотрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Після назви курсивом – інформація про автора (прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада, наукове звання та ступінь). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймають українською, російською та англійською мовами.

4. Звертаємо особливу увагу на оформлення бібліографічного списку. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література**; якщо автор використовує поряд з науковою літературою також історичні джерела – **Джерела та література**. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної) із зазначенням автора (прізвище, ініціали), назви роботи, місце видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на те ж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номер сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого чи безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури. Вставлені до тексту графіки, схеми і малюнки автор має подати в окремих файлах (для малюнків формат tif, для схем, графіків та таблиць – MS Excel 97), імпортовані в Word ілюстрації не можуть бути використані для подальшої роботи. Графічна інформація подається в чорно-білому варіанті.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською й українською (російською) мовами. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Рукописи не рецензують і не повертають. Редакційна експертиза проводиться виключно для внутрішнього використання. Статті за підписами авторів відбивають їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії. Редакція залишає за собою право скорочувати статті та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

8. Публікація статей здійснюється за рішенням редакційної колегії. Умови публікації дисертаційних досліджень обговорюються окремо.

РУКОПИСИ ПРИЙМАЮТЬ ЗА АДРЕСОЮ:

Україна, 49000,
м. Дніпропетровськ,
вул. Леніна, 14, к.5
(з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з
13⁰⁰ до 18⁰⁰) або
надсилають
електронною поштою
(e-mail) за адресами:
almagrani@list.ru

Тел. (056) 744-01-90
Факс (056) 744-38-41

Редакція альманаху «ГРАНІ» звертає увагу авторів на підвищення вимог Вищої атестаційної комісії України до фахових публікацій, в яких відбиваються результати дисертаційних робіт на здобуття ступенів доктора і кандидата наук. Згідно з пунктом 3 Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 наукова стаття, що подається до друку, повинна містити наступні необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
  - формулювання цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Для більш детального ознайомлення зі змістом даної Постанови редакція повністю друкує її текст.